ВІТЧИЗНА

8

1987

ISSN 0131-2561

ВІТЧИЗНА

8

серпень 1987

ЛІТЕРАТУРНО-ХУДОЖНІЙ ТА ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
МІСЯЧНИК СПІЛКИ ПИСЬМЕННИКІВ УКРАЇНИ
• КИЇВ • ВИДАВНИЦТВО «РАДЯНСЬКИЙ ПИСЬМЕННИК» ВИДАЄТЬСЯ З 1933 РОКУ

В НОМЕРІ

РОМАН ЛУБКІВСЬКИЙ

ПЕРЕВЕДІТЬ ГОДИННИКИ!

ПРО ЧАС

1.

Коли на хвилі слушної пори
Здіймаються щасливі демагоги,
Вони готові кинути під ноги
Свої, священні вчора, прапори.

Вони такі відважні, бойові,
Так ріжуть правду, криють прорахунки,
Як безсоромно вчора обрахунки
Верстали під статті передові.

О, як людей дурили їх приписки
На сталь, на сіль, на людність, на книжки!
Колонки цифр — до сонця завдовжки...
І випасались безсоромні писки

На хлібові народному. Чому ж
І той, і цей — послухать їх розмову! —
Чимдуж волають про перебудову
Суспільства, стилю, методів і душ?

А в душі їхні хто загляне? Хто
Повідчиняє ці нікчемні душі?
Хто трусоне їх, мов дуплаві груші,
Повикидає з крісел та авто?

Це зробить час. І це вже робить час,
Який не підлягає кон'юнктурі.
І жодній підозрілій креатурі
Не втертись-затесатись поміж нас.

Не влізти попід руки, попід ноги
До місця, звідки крок до нагород.
Як моноліт, змикається народ,
І зависокі вам його пороги.

Ховайте в «дипломати», під сукно
Заздалегідь написані промови.
Іде обнова. В тому суть обнови,
Що так чи інак — вам іти на дно...

2.

«Переведіть годинники...» — нараз
Почуємо. Радіємо вигодам:
Не відставати ж! Стрілку переводим,
Себе на інший переводим час.

Та я не про годинники й сезон.
Ще так недавно ми себе втішали
Неспішністю. Повільно поспішали.
То був застій? Сомнамбулічний сон?

Одні дрімали, другі працю знали.
Одні видобували антрацит,
А другі добували дефіцит —
Для себе, розуміється... Завали

Розчищено... І ви перевели
Годинники японські та швейцарські,
Ви, що свої карбованчики царські
В заморські банки не перевели.

Ви пожирали експортну ікру,
Ви поглинали масло і до масла.
Але невтомно викидали гасла,
Негідну гру вели, потрійну гру!

Клялись любов'ю до народних мас
У суєті ганебній та безплідній...
Ми переводим стрілки! Не на літній,
Не на зимовий час — на справжній час.

3.

Всім серцем відкриваюся новому,
Всім серцем прагну світла й чистоти.
Та сам себе запитую: — А ти,
Що ти зробив? Бо набивав оскому

Солодкоплинним плетивом словес,
В якому ні душі, ні краплі поту...
А покажи-но і свою роботу —
В твоєму ділі є який прогрес? —

Я відповім, мов на суді: — Мені
Так само, як моєму поколінню,
Ударила по серцю та сумлінню
Незрима радіація брехні.

Незрима? Часом зрима, надто зрима,
Коли ти бачив, знав і розумів,
Що це не так... Помовчував. Здимів,
Де треба було грюкнути дверима.

Де слід було перепинити зло
І глупоту назвати глупотою,
Не затуляти приказкою тою —
Про хату скраю — серце і чоло...

Ні, не шукаю нині виправдань,
Але скажу собі та всій громаді:
Допомагай своїй країні, владі
Вершити труд нечуваних завдань,

Вершить революційні заповіти
Доби шукань, надій і боротьби,
Великої і чесної доби,
Яка тобі життя дарує, світе.

4.

Чи треба нам іще яких промов
Про неповторну рідну нашу мову?
Згорни ретельно складену промову
І до людей по-людському промов

Тичинине «Я єсть народ». І годі.
Все сказано. І жити. Треба жить.
Бо не трибунний — інший час біжить,
Новий народ рождається в народі.

«Мене в сім'ї великій...» Не забудь,
Коли і як це мовлено Тарасом.
І ці слова ідуть у ногу з часом,
І нескінченна їх висока путь.

Згадай «Народе мій...» — Франків пролог,
А надто ці слова: «по власнім полі»...
Це вже про нас. Якої ще нам долі?
Будь сам собою, та працюй за трьох.

Не дай нікому слова «хліб» кришити
Ні пальцями брудними, ні пером.
Він — твій. Немов освячений Дніпром,
Насущний день, який ще слід прожити.

ГЕНЕАЛОГІЯ

Гудими, Давосири та Гречили,
Галанджії, Матеньки, Козаки...
Все гречкосії. Сіяли, косили
Та пісковик рубали на бруски.

Які плебейські прізвища подільські
В моїм селі ведуться з давнини!
А вже в сусіднім — Скульські та Сокільські,
Галонські, Войнаровські... То — «пани»!

Одні — одвіку, від часів Дажбога,
А другі прикотились, мов горох.
В людей була однака доля — вбога.
Та бога мали не одного — двох!

Зживались тяжко. Сходились родини.
Мішалися. Єдналися. Жили.
Часом забуті кривди і провини
Спалахували: звідки? Де? Коли?

Якась межа холодна, невидима,
Як тінь, на долю падала людську.
І, певно, довго думав дід Гудима,
За кого Анну видати, доньку.

Мій дід Іван, рудий, а ще й червоний,
Рішучий був: «чужого» не приймав.
Він був коваль. Мав пару добрих коней.
Мар'ян — той голий. Але гонор мав.

Отож мій герб, і грамоти, й дипломи,
Якусь передчуваючи біду,
Коваль Іван сховав у стіг соломи...
В який — забув. Можливо, ще знайду...

Якби я мав оті старі папери!
Куди Борулі — здивував би світ,
Розвіяв би здогадки-терепери
Про мій незрозумілий родовід.

Подільський обіймаючи чорнозем
Двокоренем, стокоренем глибин,
Я, всупереч погрозам і прогнозам,
Живу, живу, землі своєї син!

Слов'янське доглядаючи коріння,
Відчитуючи спільності сліди,
Я камінь ворожби, нерозуміння
Пробити намагаюсь до води.

Серед родини я хотів би згоди,
Серед сусідів — злагоди. Похвал
Не прагну, бо у Татрах три народи
На честь мою назвали перевал...

Жаліються лірики на тиражі,
Повістярі — що втрачається попит...
Проблеми! Нікому вони не чужі,
І це не такий собі жанровий клопіт.

То слово вмирає. Згоряє на пні,
Немов од посухи зелена діброва.
А хто завинив? Марсіани? Та ні.
Ми винні в страшній девальвації слова.

О рідна писемносте! Як же тобі
Клялися служителі власного чрева!
А ти їх носила на власнім горбі,
Допоки снувались їх райдужні мрева.

Кому дорога суєти кабала,
Для кого — прожекторне сяйво президій,
А лінь традиційна — як німб круг чола...
Отож і не слід вимагати субсидій.

Хай сняться — на що собі хто заслужив —
Двотомні, тритомні, стотомні видання.
Аби тільки гасло: «Я чесно прожив» —
Не гасло в душі од зорі до смеркання.

А хто за життя похвали не добрав,
Не суптесь на критиків.
Люди не винні.
Бо, крім монографій, розкішних оправ,
Є стільки ще справ! Ми — робити повинні

МУЛЯЖ У КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКІЙ ФОРТЕЦІ

Не піду вже в Кармалюкову вежу,
Де вічні стіни, тимчасовий дах.
Устим, в народну прибраний одежу,
Сидить. Кайдани має на ногах.

То камера. То смертна одиночка.
Не вирветься ніколи з неї він.
Кайдани справжні. Може, ще сорочка.
А решта? Клоччя. Може, пластилін.

Сидить Устим. Його творець-тюремник
В музеях інших ліпить муляжі.
За морем у паноптикумах темних
Я це вже бачив — зашморги й ножі,

І лиця, що їх скорчила судома...
Але ж то там, не тут. Та й кров — це туш
А тут я дома. Дома! Дома! Дома!
Моя душа — одна з кріпацьких душ...

Послухайте:
— Мене болить байдужий кожен погляд,
Та й навіть зацікавлений болить.
Чом виставили ви мене на огляд?
За те, що мусив різать і палить?

Нащо мені ізобразив ваятель
Оцю рішучість — аби не ослаб?
Вам треба уявити — надзиратель
Гукне крізь вічко: — Живо! На етап!

Ідіть собі. Не стійте, не чманійте.
Все роздаю — сорочку й опанчу.
Кайданів не дарують. Зрозумійте.
Я не втечу нікуди вже. Мовчу...
Мовчу...

Послухайте...

«Несправедливо — відійти дочасно,
Коли ти тільки-тільки зрозумів,
Як ти потрібен і землі, і людям,
І сам собі, і всій своїй родині,
З якої залишилося так мало...

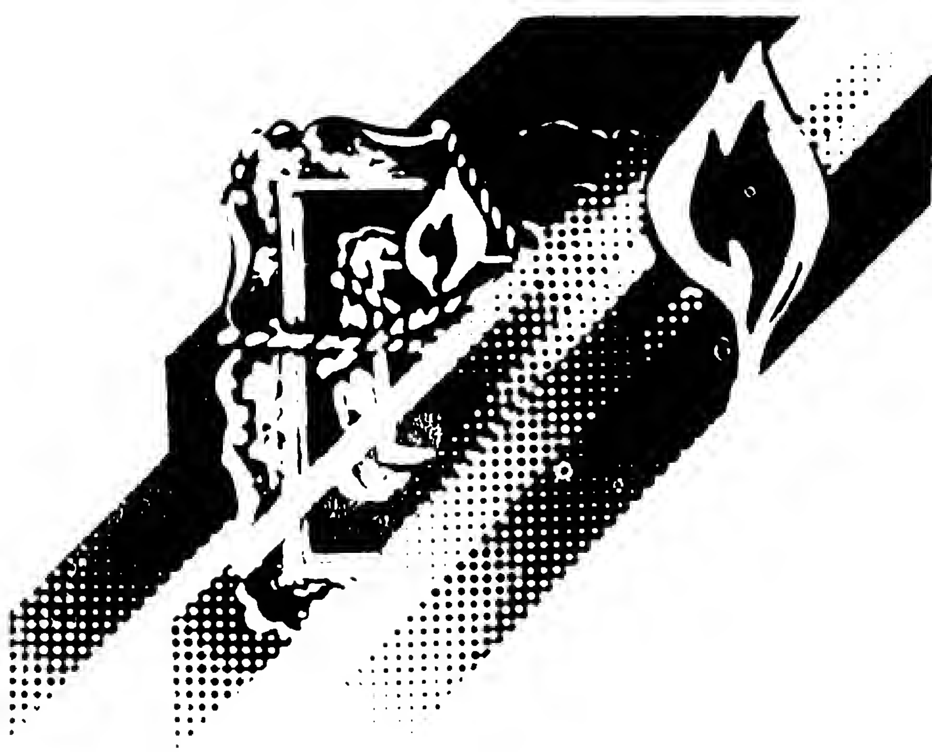
Несправедливо — вірш недописати,
Несправедливо — сад недосадити,
А поклик побратима — недочути,
Що мав сказать йому — недоказать»...

«Це ти дійшов до розуму таки,—
Тут забирає слово інший голос,—
Аде ти вчора, позавчора був,
Коли зарозумілістю, лінивством,
Мов парасоллю темною від сонця,
Себе від світу заслоняв? Гадав,
Що вічна ця нікчемна парасоля?

Ти змолоду відбився од землі,
Яку ти щиро любиш, та здалека,
Пишаєшся і хвалишся, що в ній
Твоя десь корениться пуповина,
Що ось уперше впав, як був малим,
Уперше кров тоді свою побачив,
А там ходив по стернях, пас корів,
Давився житнім разовим окрайцем,
А тут збирав потрухлі колоски
Та буряки викопував з-під снігу...

Усе це правда. Спомин — добрий лік
На душу, що зачерствіла і сохне...
Але згадай тепер своїх батьків,
Які тебе уму й добру навчали.
Нема на світі їх уже давно;
Ти ж раз на рік проскакуєш на «Волзі»
Повз їхні недоглянуті могили...
На все ти маєш час — і на застілля,
На марну суєту, і на моря,
І навіть на далекі закордони,
Лише не маєш хвильки — підійти
І в узголів'ї дерево полити!

А ти говориш про несправедливість!
Все — справедливо. Все! І навіть те,
Що нині, хоч і пізно, надто пізно,
Заговорив ти про несправедливість...»

■

Сосни, сосни стіною,—
Перед мене, круг мене...
Колихкою стіною
Майво мідно-зелене.

Але далі, чимдалі
Розсуваю завісу,—
Повен жалю й печалі
Сам-один серед лісу.

Сумовиті ялиці
Із гіркими вустами...
Ледь помітні таблиці
Лісовими шрифтами...

В гущі, в пущі (не в пустці!)
До живого діймає:
«Лісовик у відпустці»;
«Водяник не приймає»;

«Центр русальського руху
Переноситься в дебрі»...
Ані слуху, ні духу.
Пні. Гілля сухоребре.

Глухо. Мертво. Спекота.
Тирса. Глина. І шутер.
Телевізор болота.
Дятла стихлий комп'ютер.

Вже ні крапки, ні риски...
Ані свисту пташини.
Може, ввімкнемо диски,
Позаводим машини?

Ну, а що, як богове
Лісові та болотні
Нам створили умови,
Як ми їм на сьогодні?

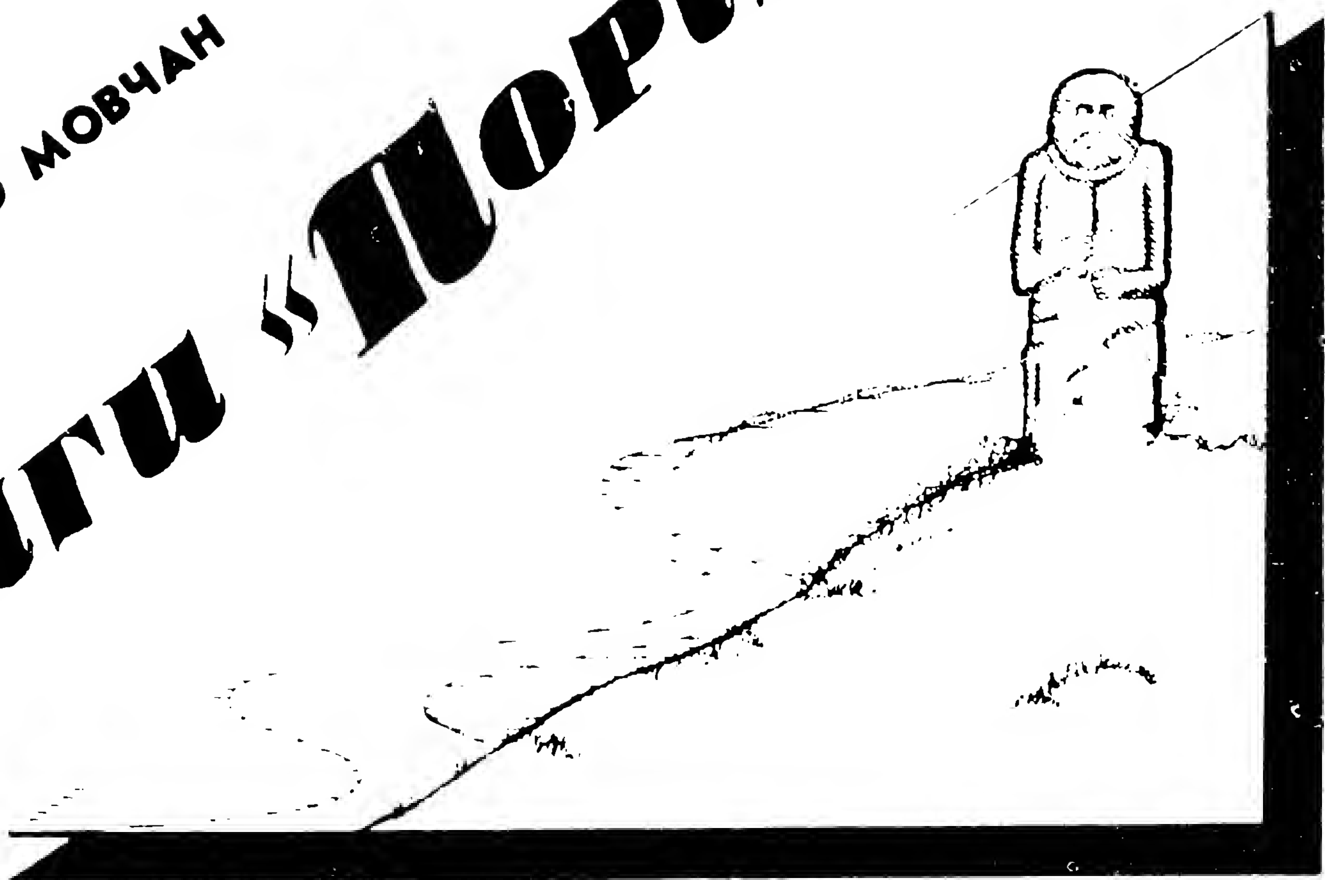
Заховавшись у праліс,
Ці казкові істоти
Нас беруть на аналіз —
Вистачає роботи!

Справедливим і скорим
Їхній висновок буде...
А чи надто суворим —
Хто ж дізнається, люди?!

Мал. Е. Джафарова

ПАВЛО МОВЧАН

Із книги «Поріг»

ВЕРЕСНЕВИЙ ВАЛЬС

Усупереч усьому був вересень тривалим:
Куницями снував і яблука котив...
Хоч на кілку кашкет вже теліпавсь зів'яло
І, репнувши, кавун сміявся золотим.
Мене ти вже не ждеш... Я й сам не жду нікого...
То промайнеш в юрмі, то виринеш зі сну,
На обрії зійшлись в одну прямі дороги,
А я собі обрав криву і затісну...
Торкаюся тебе то поглядом, то слухом,
Та куряви крило стручки сухі мете...
І жовтий вихор мчить мені навстріч щодуху,
Лиш порох осіда на листя золоте...
Кого він доганя? Із-під коліс яких він?
І піднятий він ким, розтертий був коли?
Я руки розгорнув — спіймав в обійми вихор:
У вальсі закружляв, що голову хмелив...
— Тра-рай-ра-ра-ра-ра, мій вересню святковий!
Танцюю — на зубах пісок скрипить, скрипить...
Кружля мене — ще й як! — цей вихор безголовий,
У поли загорнув — не хоче відпустить.
Кашкет мій на кілку, сорочка повна вітру,
Куниці витікають струмками з рукавів...
Розпорошилась ти. Лиш спогад цьоголітній
Уяву кружеляв і в танець вихор вів.
Давно її нема, але ж і ти примарний...
Сорочка кружеля, хитається кашкет...
Далеко торохтить порожній віз базарний,
Він котиться назад, а вихор мчить вперед.

ВІЧНА ОСНОВА

З циклу «Вишивки»

Ти вишита була на полотні...
Коли ж угору руки підіймала,
тріщала заполоч — махала ти мені,
а я був тінню — рухавсь по стіні,

поволі наближався до провалля...
Та застережливий, розпачливий твій рух
рвав полотно — утворювалась дірка,
тріщав і зір, і розповзався слух,
і рвалася стіна, немов ганчірка...
І ніби інший вимір відкривавсь,
де ми були не тінями, а світлом,
де обрій звужувавсь, стискавсь до крапки час,
збігалися до дня тисячоліття...
І моє «я» ввіходило в батьків,
у пращурів, у родові галуззя,
і спільна кров з усіх-усіх родів
ущільнювалась в жар спільносоюззя...
І той, в кому стискалась кров людська,
Адамом був, що повернувсь з вигнання,
і до Едему білий світ стискавсь,
де ждала всіх самотність раювання...
— О, ні! О, ні! Без тебе це не рай!
Ребро щемить, пручається свідомість!
Вже світла налилося через край,
і стало видно сирову основу.
І гостра голка нурилась в ткання,
мене колола, вишивала швидко
тебе на полотні нового дня,
де кров'ю налилася кожна нитка.

●

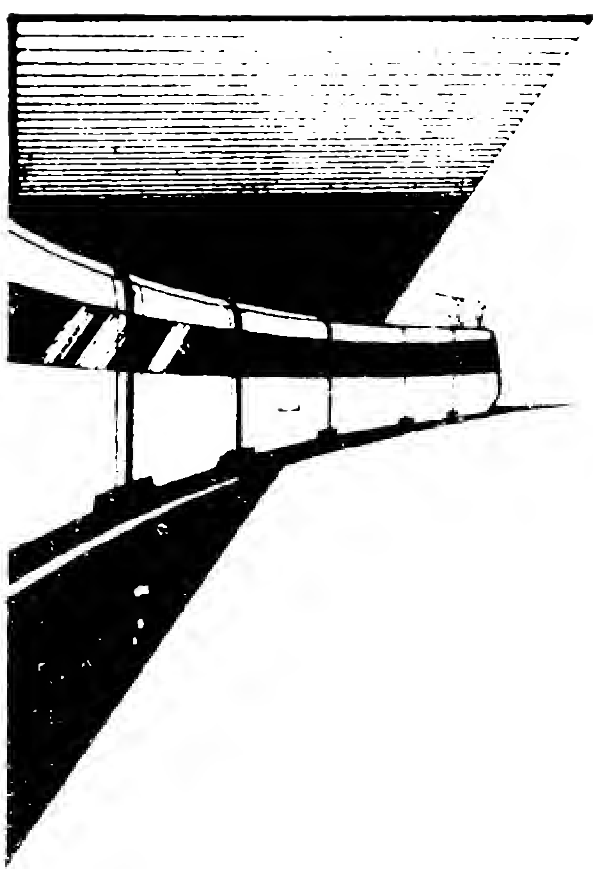
Я віддирав себе від світу:
кровоточив і зір, і слух,
і обпікав все тіло вітер,
ставав нестерпним кожен рух.
Світ справедливий, я ж облудний:
себе самого возлюбив;
марнотний розум, кривосудний
пристосувався до доби.
Погоджувався для годиться,
і можновладцям потакав,
і душу, як багно на шпиці,
у колесі марнот кружляв...
До всього так приріс очима,
що їх мені не відірвать
від верб сумирних і від диму,
від гнізд осінніх та багать...
Зникає дим за межі зору,
вогонь провалюється вниз,
і погляд рветься, наче корінь,
де краплі крові запеклись...
І клич, відірваний від слуху,
єдиним складом «та...» стирчить,
сучком вихитуючись з вуха,
рве нитку нерва і болить...
Твій, тату, зір в моєму зорі
проріс, по жилах поснувавсь:
ти весь в очах моїх спрозоривсь,
аж біль шовковий перервавсь...
Та зір біднішає щоденно:
криничка всохла, дуб засох...
Де ти стелив постіль зелену,
там яма вирита на двох...

Збіднів і слух — не чути: «Сину!»
Я ж з ешафота не кричу,
що тебе чую і не гину
за рідну землю, за Вітчизну...
Між бур'янами, як вовчуг,
один розшепрений стирчу...
Дивлюсь крізь вилом у паркані
на візерунки давніх мук;
протертий бриль, куфайка драна,
в руці мітелка, як бунчук...
І звук, розтерзаний губами,
порвавсь, мов нитка нетривка...
Куди не гляну — жовті плями,
немовби зір їх випіка...
Від верб зостались жовті згарки
і розволікся жовтий дим.
І образ зжовк, як фотокартка,
де ти відбився молодим...
І, мов папір, в повітрі дранім
весь аркуш дня на клапті рвавсь,
і відривавсь, мов бинт від рани,
від зору та від слуху час...

В ГОРАХ

Вповзали в долину конопляні хмари,
тягучо-повільно, неначе вві сні.
І світ твердокорий робився примарним,
і вітер ловили хрести кам'яні...
І відстань у часі сама скасувалась:
пощезли всі свідчення, знаки віків...
Вже нас визначала у часі реальність
рельєфністю змісту, конкретністю слів:
хати, і хрести, і підошви граніту,
і ми, ніби згустки повітряні, тут,
на грубій поверхні примарного світу,
який переходив з нічого у грунт...
А час — де він? В плоті? В свідомості? В чому?
Із грунту у пустку тече? Чи навспак?
Куди ми? Ізвідки? Із дому й додому?
Який час на колір? Який він на смак?
Солодкий? Як сік пирію в голоднечу.
Прозорий? Як в квітці солодка роса...
День щойно почавсь, та надходить вже вечір,
прожилка вогню на очах вигаса.
Понижчали хмари, вже видно лиш ноги,
дерева у кімлі, в землі камінці...
Слухняно веде нас луската дорога
у ніч, в невідоме, неначе сліпців.
По пахощах прагнемо ми розгадати,
в якому вже часі. І відстань яка
між житлом та каменем чорним, рукатим,
де шлях уривався і час спотикавсь...
Запахло хлібами і маком розтертим,
і хмару вгинали чиїсь голоси...
Не видно облич, але чути, як вперто
за кимось волочиться стьожка коси...
І вирвалось з горла, мов корок: «Іване!»
По чунях тебе я впізнав... Чи це ти?
Але ж... ти... поме... задзвеніло мовчання...
І вийшли з туману широкі хрести.

Від руху незримого мла затремтіла,
у товщу вологи відлунок вхрясав.
І раптом шугнуло метке щось над тілом —
черкнувши об хрест, задзвеніла коса...

СХОДЖЕННЯ

Слідком за хмарами зарухались і гори,
засіяні пташиними кістьми,
і захитався глибочезний корінь —
твердь схилитнулась, і здригнулись ми...
Камінчик випорснув із-під ноги зрадливо,
і ти раптово втратив опертя,
втискались пучки в камінь, наче в гриву,
а тіло прагло повного злиття
з масивом цим, що дихав пружно й спечно,
аж під грудьми вгиналося тепло,—
камінчик падав, падав безконечно —
відлуння з стромовиння вгору йшло...
Які дрібні були ми — два уламки,
життям скупим відділені від гір,—
мов краєвиди, загнані у рамки,
бо перспективу звужував нам зір.
Хоча нам страх розширював зіниці,
та зір чіплявся вперто за граніт,—
згори і знизу дихала криниця,
і захмелілий камінь, наче птиця,
все падав, падав знизу — у зеніт...
А ми з тобою важчі за каміння,
тож надила донизу глибина,
і під кутом прямим гріхопадіння
була до нас історія земна.
Навіщо ж нам ці сходження й вершини,—
чого ми прагнем? Вгору що жене? —
якщо земля здригнеться і відкине
уламки два на лоно крем'яне?
Чого чіпляємось і рук не відпускаєм,
хапаємось очима за вершок?
Під пучками вивітрюється камінь —
порошить очі порох та пісок...

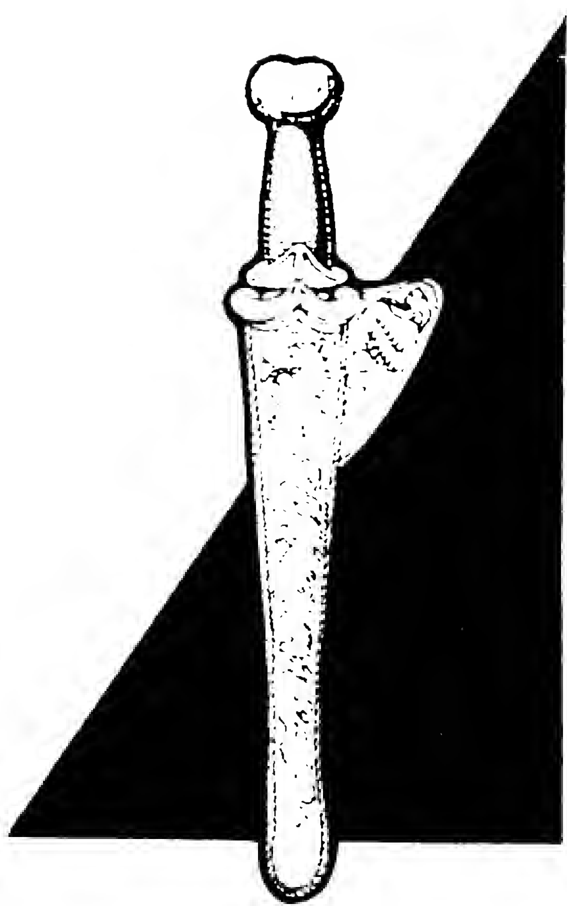
ВЗДОВЖ ЗАЛІЗНИЧНОЇ КОЛІЇ

Лункі в узголів'ї колеса цокочуть,
і вікна мелькочуть, скипається ртуть...
Куди і кого безупинно щоночі
крізь чорне безсоння везуть та везуть...
Чи, може ж, то мчить моє тіло окремо
від сонної пам'яті й приспаних мрій;
лиш крешуть колеса — спалахує кремінь,
і лопають, мов міхури, ліхтарі...
І пес здичавілий волочиться слідом:
дзвенить по дорозі гарячий ланцюг,
а тіло за ніччю все їде та їде,
і стукотом геть вибивається дух.
Свідомість моя розтеклася, мов пляма,
приставши, мов нафта, до різних речей:
її не віддерти від часу руками,
вона так тягучо-повільно тече...
Тримають її ті, кого вже немає,
чи, може ж, до пустки прилипла вона? —

а швидкість колеса лункі розриває,
і тілом моїм стає пустка нічна.
Вбирає вона і світла заскалки,
і гусінь всіх звуків, і тих поїжджан,
що в'їлися в душу мені ще ізмалку,
все їдуть і їдуть крізь ніч та туман.
Від їхніх облич позосталися маски
чи, може, то пам'яті плями масні...
Розлами шпаклює пітьма, як замазка,
аби задихнулись ті з'яви в мені.
Ось Куш несе крадені яйця в кашкеті,
щоб вимінять в діда Касяна тютюн.
І Пітик мовчить, проковтнувши монету,
і вузликом губи стискає Свистун...
Від гуркоту рейок земля осідає,
і важчає тіло в дорозі нічній,
і жили тонкі чорна кров розриває,
мов інше життя дозріває в мені...
Можливо, і пам'ять не квапиться слідом
чи, може, вона, як у полі стерня,
вчепилась в прожите, а тіло все їде
і пес навіжений його здоганя...
Твоє тільки те, що ти пам'яттю мітиш,
поволі й воно у намул осіда...
Від стебел далеко пашня цього літа —
з-під жорен-коліс чорно бризка вода...
Від тиску коліс вона борошном стане,
втрясеться від гуркоту порох нічний.
І пам'ять відпустять сліпі поїжджани,
і сонце нарешті спливе з глибини.

●

Серпневий запах кропу й лободи
мене будив, як нашатир, від сплячки:
ввіходив в очі смутком синій дим,
калину тлила родова гарячка...
Немовби досі був у забутті,
занурений в повітря непрозоре.
Куди не глянеш — плями золоті —
палю я тільки листя своїм зором.
Від погляду ж вода вихолоня,
чорніють пучки, наче від горіха.
Де лан шумів — наїжилась стерня,
мов списся виткнули із потойбіччя скіфи.
Час розірвався — ланки не стача,
аби зімкнуть з сьогоднішнім минуле.
Хоч біль в ключиці чую від меча,
що вже розповзсь іржею у намулі.
Чуття живі, а пам'яті нема,
так ніби пережив важку недугу...
Назад не озирнешся — там пітьма,
що кришиться від доторків, мов вугіль...
Лиш попіл зостається на землі —
вогонь життя в які всяка глибини?
Не зуздрився і сам, як вже згорів,
в очах лише зостались дві жарини...
На листя гляну — і воно горить,
на воду гляну — а вона ж холоне.

З жариною крижини не стулить —
чорніє попіл мокрий у долонях.
А всюдисущі пахощі ростуть,
просторячи і простір, і свідомість,
а згустки часу жили мені рвуть,
меч визріває, і дзвенить солома.

НА СТАРОМУ ПОРОЗІ

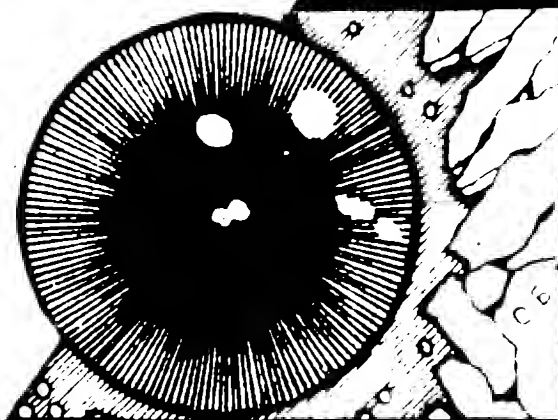
У сутемках я слухав власні кроки —
горбатий шлях щомиті підстрибав,
в підошви жбухав порохом глибоким,
немов відбитки руху добирав.
І храпко розчахнулись хатні двері,
і прочинився наскрізно мій слух,
щоб пропустити голос чийсь: — Вечерять!
Я ж не розгледів, чий то кликав дух.
Бо хата ця давним-давно забита,
вже й спризьбу покротили пацюки,—
та чий то голос знов розлігсь сердито,
немовби в сутінь виплюнув гвіздки:
— Ве-че-ряти!..
Цей голос безтілесний,
не вільний був від настрою й легень;
він в руслі правди струмував ще чесно,
як тільки виблякав серпневий день.
Я їх не знав... Вони ж мене — ще з діда:
возили жито Мошці в Васильків...
— Вечеряти?.. Таж щойно я поснідав...
І задзижчали свердла цвіркунів —
вони мені буравили той отвір,
через який побачити б я зміг
країну мертвих, чорний край скорботи,
де білі тіні, але чорний сніг...
Поріг переступав я нерішуче,
в минуле своє тіло нахиляв...
— Тобі сюди ще рано, чуєш, внуче,—
почув знайомий голос звіддаля...
І зупинивсь: одна нога надворі,
а друга заступила за поріг;
імла стояла в сінях непрозора
і розпізнать нікого я не зміг...
І розчахнувшись, мов закляк в одвірках,
відчув, як тінь відхлинула назад,
і пробивалась у стіні крізь дірку
маленька кулька — світла шовкопряд...
Тонюсінька снувалась павутина
і налипала щільно до лиця,
і я розгледів: світиться жарина
посеред столу замість каганця.
При рівнім світлі випливли обличчя,
які я бачив десь давно колись.
Вони щось шепотіли таємниче...
Я розібрав нарешті: «Не дивись...»
І наближала кожна мить вдивляння
мене до білих тіней, до снігів,
до зникнення у розчині смеркання
усіх минулих і майбутніх днів...
Прикмети часу я шукав очима:
кобеняків, піддьовок, личаків,

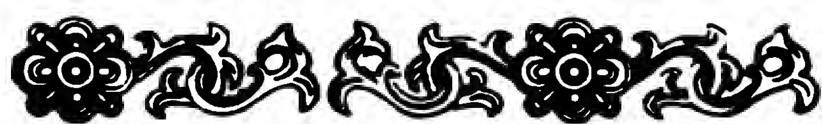
а тут були обличчя ледве зримі
та закипіле груддя кулаків.
І тільки голоси були знайомі:
— То баба Химка... А ось дід Улас...
Лиш голоси вертаються додому
і свідчать найправдивіше про час.
— Вечеряти! — почув позаду голос...
З теперішшя він покликáв мене.
І озирнувся — ні душі навколо...
Поріг, мов клин, розколює мене...

ПРОСТУПАЮЧІ МАЛЮНКИ

Він горілиць лежав, розплющений повітрям,
за межами очей закруглювався світ,
і від тепла, що в тілі, западина гранітна
розширювалась, глибла поволі, наче лід...
А під вагою тіла стискалося коріння,
затягувавсь у погляд побілений листок,
і карлючки торішні, прошилюючи спину,
торкалися болюче настуджених кісток.
Проточний зір стікає, мов джерело, поволі,
і чистота дитяча у ньому ще струмить,
і осіда на денці шар сонячної солі,
павук снує вздовж тіла нерукотворну нить...
Перетікає погляд через широке поле,
та давнього малюнка з очей нічим не змить:
розковзяна дорога... корова... мати... поле...
налигач у руці напруживсь, аж бринить...
Багно з-під ратиць чвирка. І хлюпає в чоботях...
І, розчахнувшись, ноги впираються у лід...
Слідком бреде дитина по шию у болоті,
шукаючи ступнями в багнюці теплий слід.
Чорніють по коліна болотяні панчохи,
збігає чорна хвиля по кризі, що на дні;
ось-ось наздожене невільників, ще трохи,
учепиться за хвіст... Та простір почорнів...
І з кожним кроком обрій понижувався стрімко,
неначе на дні ями був той шумкий базар,
де зникне і корова, мов западеться в дірку
з-під бублика, пробивши раптово криги шар...
Тече, тече донизу розковзяне болото,
а дірка у повітрі все ширшою стає:
стоїть лихвар полтавський сумирно на воротях,
слова солодкі точить, а дума про своє.
Випростується з урни, запхавши в ніздрі вату,
Скули́ха юродива і матюки пече...
Базар обгородили безногі та горбаті,
безручко-сучкувате випростує плече...
Дитина, відсахнувшись, волає лячно: — Мамо!..
Він будиться від крику — малюнок не зника,
затягується зором, як в бублик, в круглу раму,
щоб захолоть навіки під плівкою льодка...
Лежав він горілиць і холод чув всім тілом,
в граніт втавав поволі і в кригу вічну — теж...
І проступав малюнок чіткий крізь погляд білий:
дорога... поле... мати... мотуз... через плече...
Повітря нахололе було важким надміру —
воно поволі жовкло, світилось, мов бурштин,
і дірка затягалась, мінився колір сірий,
розширювались очі уламками крижин.

Мал. О. Блащука

ОЛЕКСА ЮЩЕНКО

П'ЯТЬ ПЕЛЮСТОК

ІЩЕ НЕ ВИПЛАКАЛОСЬ НЕБО...

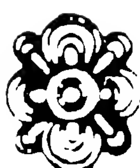
Мені цього так забагато —
Синь пролісків, і шум, і спів...
Струмкам тут легко вибігати —
Весняний день аж переспів.

Весняний проріст. Щохвилини,
Здається, кущик підроста.
...До тебе думка знову лине,
Тобі у сонці висота;

Тобі усе, що тут навколо,—
Велике диво наяву:
Розбуджені берези, поле
І джміль, що пестить сон-траву.

Цей вітерець озвавсь до тебе,
І закосичились гаї.
Іще не виплакалось небо,
А вже співають солов'ї.

Твій скарб — земля, ріка і вись.
Приходь, і слухай, і дивись...

ЩАСТЯ

П'ять пелюсток шукають в бузкові,
Як цвіте над Дніпром у саду.
Ви наївність простіть юнакові,
Що запевнив кохану: — Знайду!

Споконвіку казали: «На щастя»...
І шукали таки недарма —
Випадало знайти, хоч не часто,
Цвіт знаходили... Щастя — нема...

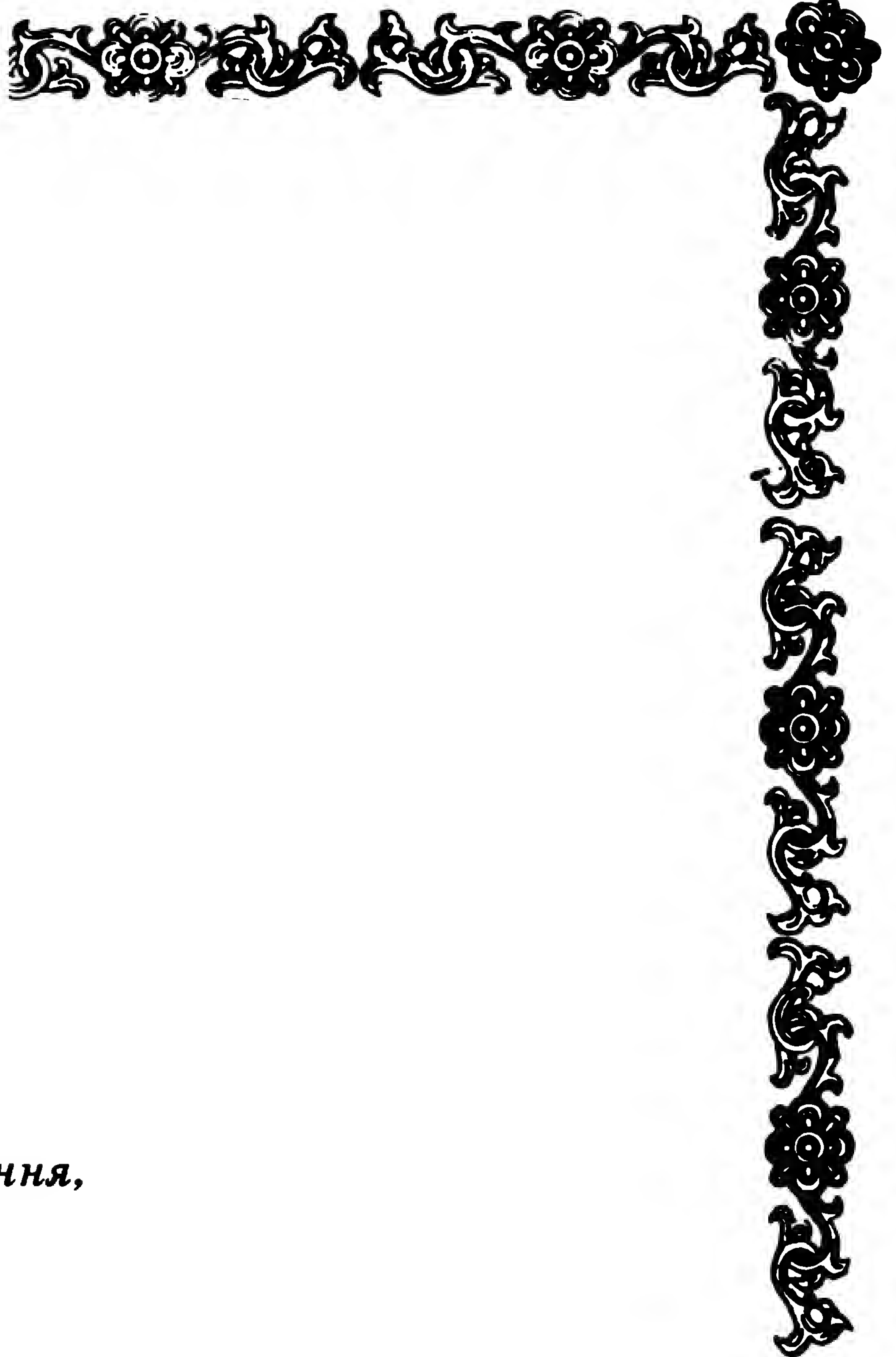
На шляху випадало підкову
Десь у полі своєму знайти —
Як не вірить народному слову?
— То на щастя! — запевнила ти.

А яке воно, щастя? І в чому?
Що то значить в твоєму житті?
— Повернутись до отчого дому!
— Не блудить на далекій путі!
— Не згубити і мрію, і віру!
— Не зів'ялить своє почуття!
— Не приховувать усмішку щиру
Від любові до сонця й життя!

Щастя в тім, як знаходив ти слово,
Що до іншого слова лягло.
Щастя в райдузі — теж як підкова,
Щастя в тім, що у серці не зло.

МАТЕНАДАРАН[1]

Наш народ-книголюб ціною життя рятував не лише вірменські, а й слов'янські, грецькі, латинські, грузинські та багато інших рукописів.

Геворг Емін

Скільки мудрих книг переписали,
Що уже розсипалися в пил,
І ночей холодних недоспали,
Не жаліли ні очей, ні сил.
Імена свої взяли в могили,
Невідомими лишилися для нас,
Думам даючи життя, і крила,
І майбутній незбагненний час.

Їх за працею знайшли недуги...
Сліпли і горбатіли тоді,
Переносили важкі наруги,—
Вік минав у горі та біді.

Сліпли, щоб прозріли покоління,
Щоб сліпими не ставали ми,
Щоб з пергаментів світилося проміння,
Щоб серця не звідали пітьми.

Переписувачі бідні, вбогі,
А душею — багатіш царів.
Холод їх проймав, росли тривоги,
Але віри дух високий грів.
Мучили їх незліченні рани,
Убивала вічна сліпота.
Пам'ятник їм — Матенадарана,
Їхнє сонце і життя мета.

[1] Матенадаран — сховище стародавніх рукописів у Єревані.

...А ліс тобі вітання шле,
Бринить сережками ліщина:
— Де зникло те дівча мале?
Чому не йде? Яка причина?

Ген, виглядаючи тебе,
Сосна завмерла, стала струнко.
І світлим кольором небес
Однісінька цвіте медунка.

Для мене все, де ти була,
І заповідне, й заповітне.
Я вірю: тільки б ти прийшла —
І миттю все отут розквітне.

Береза шепче: — Де вона?
Що відповім сусіду-клену?
Майнула молодість у снах
Й забула гущавінь зелену...

ВІДЛУННЯ

Коні іржуть за Сулою...

Я стою біля річки Сули,
Ще світанок покритий імлою,
Але чую з-за хмари імли —
Коні ржуть за Сулою.

Може, там і пройшли десь вони,
Ігор-князь і надійна дружина?
І відлунює з літ сивини
Кінське ржання в долині.

Коні ржуть... Мов завіса імла.
Ніби всипано берег золою.
Ще дрімає у вербах Сула —
Коні ржуть за Сулою.

Потім промінь злетить, мов стріла,
Блисне ранок стрілою незлою,
І полинуть потоки тепла,
Де іржання неслось над Сулою.

ОЛЕКСАНДР ЛЕВАДА

МОНОЛОГ ВЕТЕРАНА

— Знаєте, я навіть не думав, що мене, старого, бувалого, фрон вими вітрами обсмаленого, загартованого і доганами, і сувори попередженнями, і дечим значно гіршим, мене, без кого за оста п'ятдесят з гаком не обійшлася жодна масштабна кампанія і жодн крутий поворот-переворот, мене, пенсіонера, для якого немовби відш міли вже всі грози, могла так болюче вразити одна-єдина фра пустопорожні й нерозважливі слова, сказані до того ж знічев'я і неп думано.

Та й сказало їх всього-на-всього дівчисько нерозумне, отаке с зачучвірене дівчисько — в потертих джинсах, трохи кучеряве, весн кувате трохи, хоч загалом, можна сказати, навіть до деякої мі симпатичне, особливо через ті зворушливі ямочки на рожевих щічк

Сидів я того вечора в нашому районному будинку культури, чек на початок гастрольного концерту обласної естради (своєї влас художньої самодіяльності у нас, до вашого відома, нема вже не пер п'ятирічку...).

Сиджу, значить, чекаю, знічев'я поглядаю на стіни й на сте того нашого, так би мовити, культурного центру, немовби впер побачив його.

По правді кажучи, розглядати там було нічого, хіба що тем пляму в одному кутку (дах, видно, протікав) та кілька в'юнист щілин на стелі. Будинок був вочевидь старий, несучасний, двері, вік занадто вузькі, зал, вибачайте, якийсь трохи кишкоподібний, сті занедбані, подекуди аж облуплені, архітектури в основному ніяк

Поглядав я на всю ту нашу районну, між нами кажучи, відс лість, з прикрістю поглядав, навіть зітхнув одверто й недвознач І відразу ж почув, що, мовби на знак солідарності зі мною, воно т зітхнуло, і навіть ще більш скрушно та безкомпромісно. Те саме зач вірене дівчисько. Воно, бачте, сиділо поруч зі мною і, виявляється, т розглядало знічев'я той, так би мовити, зал, водило поглядом то стінах, то по стелі.

Водило, водило, а потім повернулося до мене і — ні сіло ні впа

— А щоб йому руки-ноги покорчило!

— Кому? — запитую, щиро здивувавшись.

— А тому самому, хто цей ганебний будинок збудував.

Сказано — як відрізано. А мені, повірте, наче жару сипнув хто комір і немовби аж памороки забило від такого категоричного виро Помовчав хвильку-другу, очима полупав, нарешті зібрався тро з духом та й кажу:

— Виходить, мені...

— Що саме вам? — перепитує те веснянкувате.

— Руки-ноги щоб покорчило,— відповів я понуро.

Та несподівано для самого себе рвучко звівся на ноги, мах безнадійно рукою і рушив до виходу. Йшов і, ви знаєте, сам собі ди вався, що цього разу не виявилося в мене ніякої витримки, хоч ви док, тобто привід для такого реагування, само собою, був дрібн і навіть дріб'язковий.

— А ви ж тут до чого? — запитало вслід мені те дівча. Запитало вголос, а відповів я йому мовчки, тобто подумки відповів, весь час відповідав, аж доки додому не придибав. «Питаєш, до чого тут я? До всього, внучко, до всього, якщо хочеш знати,— пояснював я. — До всього, що тільки твої сині оченята бачать. А до того, як ти сказала, ганебного будинку — особливо. Бо я його будував...»

Будував — бідував... Це вже я вам розказую. А заодно й самому собі сповідаюся, шукаю розради собі й заспокоєння. Мусив шукати, бо, по щирості сказати, я тієї ночі довго вдивлявся безсонними очима в стелю, не міг знайти собі спокою. Та й наступні дні не раз перевертав у пам'яті гірку і навіть болісну для мене репліку того дівчиська, шугав думкою в минуле, мандрував давно перейденими стежками...

По війні було. Одна тисяча дев'ятсот сорок шостий. Розруха, хліб по картках, кадри — хто на милицях, хто в цурки-палки ще недавно грався, техніка на полях переважно коров'яча...

Але ж Перемога! Сонце знову світить на всі свої сонячні сто процентів, річка — знову річка, а не водний рубіж, ходити можна не по азимуту, а нормальними путівцями, а повзати по-пластунському хіба що вві сні випаде...

В такій атмосфері і виник я в цьому місті. Це ж треба було, щоб так воно сталося-зійшлося: два поперечних рубчики, що були тоді нашиті на моєму капітанському кітелі (один червоний, а другий золотавий), з'явилися в мене у зв'язку з цим хоч і не історичним, але для мене пам'ятним містом. Червоний рубчик — у гіркому дев'ятсот сорок першому, коли я зі своїм взводом прикривав тут відступ нашого батальйону, а золотавий — у славному сорок четвертому, коли ми визволяли цей населений пункт, гнали гітлерівців до наших священних кордонів.

(Між іншим, думається мені, що те в'їдливе дівча у джинсах навіть уявлення не має, що то воно за рубчики — червоні і золотаві...).

Ну, от. Повертався я, значить, у сорок шостому з румунського міста Констанци на Батьківщину після остаточної, виходить, демобілізації з армії і вирішив заїхати по дорозі у цей — для когось, може, кажу-повторюю, зовсім і не відомий, а для мене навіть дуже дорогий районний центр. Магнітом, знаєте, потягло. Хоч одним оком, думаю, гляну: що воно там і як воно там.

Походив по вулицях, по тих руйнаціях і пожежищах, постояв перед фанерним обеліском на братській могилі, до якої, по правді кажучи, і я був тут близьким кандидатом, зайшов наостанок у міську Раду.

Голова міськради — майор недавній, ордени-медалі на грудях і такі само рубчики, як і в мене,— зрадів, наче родича зустрів.

— Молодець,— каже,— що заїхав. Я хоча й не знав, не чув про тебе, а чекав. Кажу чесно.

— Мене? — перепитую.

— Виходить, тебе. Виходить, земляк ти нам. І не просто земляк, а навіть шановний та дорогий. З прибуттям тебе і з поверненням у стрій. Там демобілізувався, а тут мобілізуйся!

— Тобто як?

— А так. На всю котушку! З людьми в нас суцільний дефіцит, сам розумієш. Мені он, наприклад, завідуючого міським комунгоспом ну просто до крику треба. Аж тут ти, спасибі. Приступай хоч завтра. Жінка-діти є?

— В евакуації,— кажу,— ще й досі. На Уралі.

— Привозь негайно. Строку тобі два тижні.

Ось так воно й вирішилося. З ходу, без усякого бюрократизму.

Ну й почалося... Казав поет — нам спокій тільки сниться! А мені він навіть не снився. Ні дня спокійного, ні ночі. Все доводилося робити майже спочатку. Водогін, бруківка на вулицях, дитячий садок, електрична мережа, ремонти капітальні, ремонти поточні, лазня, заклади лікувальні, заклади побутові — від районного готелю до приміщення

для загсу — не життя, а суцільний нульовий цикл... Хто б не починав — чи медицина, чи народна освіта, чи й торговельна мережа, а все сходилося потім до комунгоспу: цеглу-вапно роздобудь, шифер-цемент роздобудь, столярів-теслярів-мулярів знайди, роботу сплануй, транспорт роздобудь... І все те не само собою, а з боєм, з наступом, і відступом, і перегрупуванням сил...

Не минуло й року, як одержав я і першу подяку, і першу догану з попередженням. Подяку від райкому комсомолу, а сувору догану — від райвиконкому. За що саме? За той таки будинок культури. За нього і подяка, за нього й догана.

А було так. Функціонувала тут у нас секретарем райкому комсомолу бойова дівиця Настя. Моторна така, синьоока, веснянкувата, до деякої міри навіть схожа, між іншим, з тією нинішньою, джинсуватою, хоча й ходила не в джинсах, звісно, а в полинялій гімнастерці і в плямистій спідниці, пошитій з військового маскувального плаща...

Одного ранку стала вона — ні сіло ні впало — у моєму, так би мовити, кабінеті (комірчина колишня в одному уцілілому будинку) та й без усякої артпідготовки ударила по мені з флангу.

— Будуєте,— каже. — Навіть для свого комунгоспу, чутка є, заклали вже будиночок? А на молодь вам наплювати?

— Свят-свят! — спробував я віджартуватись. — Ти про що, Насте, конкретно?

— Конкретно я вам не Настя, а товаришка Лісовенко. А ще конкретніше — ви вульгарний матеріаліст. Забули, що не хлібом єдиним...

(От тобі й маєш!.. «Вульгарний матеріаліст»... За таке й образитись можна).

— Міняй,— кажу,— приціл, товаришко Лісовенко. По своїх б'єш... Чим я завинив перед тобою?

Глянула вона на мене гірким поглядом, помовчала, знову помовчала і таким, знаєте, тихим, скорботним голосом сказала:

— Не переді мною — перед нами. Перед дівчатами нашими. Шкода мені їх до сліз... Розумієте?

Я, звісно, мовчу, хоча й почав уже догадуватись, до чого воно йдеться. А Настя править своє:

— Ні поспівати їм, ні потанцювати... Робота та й ще раз робота... А зібратися ніде, а розважитись нічим, а посидіти з хлопцем на виставі чи хоча б у кіно знову-таки ніде... Про будинок культури ні чутки, ні звістки...

Тут понурив голову і я.

— Не передбачено,— кажу,— Насте. — Тихо кажу, сумно, бо й самому на душі гіркувато. — Поки що не передбачено ні на цей рік, ні на той, ні навіть до кінця п'ятирічки. Ні коштів, значить, ні фондів. А я — що ж? Я з дорогою душею...

А Настя мені:

— Видно, не дуже вона дорога у вас. Душа.

Тут уже я скипів і — криком:

— Так немає ж виходу! Розумієш ти це чи ні?..

А вона й собі криком, та ще й кулачком по столу стукнувши:

— Є вихід!

— Покажи!

— Показую. Склад колишній знаєте?

— Який склад?

— Кам'яницю. До революції вона, якщо хочете знати, належала тутешній графині. Справжній амбарище. А перед війною був то склад райспоживспілки.

— Отой зруйнований?

— Тільки наполовину! Частина стін ціла! І фундаменту не треба мурувати.

— А матеріал? Будівельний?!

— Думайте! Ваш клопіт — вам і шукати.

— А робоча сила?
— Мій клопіт.
— Тобто як?
— А так. Методом народної будови. Поза планом. Поза кошторисом. Наш ентузіазм, ваш розрахунок. Плюс на плюс...
Коротше, за якусь годину стояли ми обоє перед очима голови міськради. Не того, котрий колишній майор (його вже аж у область висунули), а нового, що говорив тільки директивами. Вислухав він нас, точніше, недовислухав, бо перебив на півслові і виголосив категоричну резолюцію:
— Без райвиконкому ні кроку. Все.
Що ж, довелося...
Голова райвиконкому (це вже було на другий день) не перебивав нас, але не дуже й слухав: гортав папери в червоній папці, розмовляв без регламенту по телефону... Потім довгенько мовчав, думав і нарешті проголосив:
— Не заперечую.
— Тобто підтримуєте? — уточнюю я для ясності.
А він у відповідь:
— Хто тобі сказав?
— Та нібито ви...
А він мені пісенною цитатою:
— Не надійся і не жди. Заперечувати не буду, але й голови своєї підставляти не поспішаю. У мене всі помисли про план, а не про якісь там... Зрозумів? Хочеш — будуй, але виключно на свою відповідальність. І виключно господарським способом. Ніяких фондів і ніяких асигнувань. Витягнеш — похвалимо, а за мінімум будь-яких порушень зарані плануй собі максимум стягнень. Молитимеш бога, щоб обернулося для тебе не більше як строгачем.
А я подумав собі: молитимеш чи ні, а без гріха тут не обійтися. Легко сказати — «ніяких фондів». А як же без них? З високого неба цегла не впаде... Вихід єдиний: комбінувати. Урвати трохи цементу від одної-другої будови, трохи шиферу — від другої-третьої, трохи дощок — від третьої-четвертої, трохи скла чи там тієї ж таки цегли — від четвертої-п'ятої... В одного просити, другому грозити, третьому обіцяти, перед шостим навприсядки викаблучуватись... Довелося мені бути в тій ситуації і дипломатом, і адвокатом, і супостатом... Вужем звивався, крутився, як дзига, трудився, як віл...
Все це, тобто всі такі подібні комбінації були, звісно, на мій негатив. Ну, а який-небудь позитив був тут для мене чи ні? Чи мав я за всю ту мороку хоча б невелику, сказати б, моральну компенсацію? Скажу одверто й щиро: мав, та ще й немалу.
На самій будові мав. У самому процесі. Признатися, я навіть не сподівався, що та Настина комсомольська ватага ентузіастів-будівельників (між іншим, не менш як дві третини в ній були дівчата) до такої міри наелектризує й мене, хоч мій комсомольський вік вичерпався ще до війни.
Прилучився раз-другий до їхньої рухливої компанії, залюбки помахав там трохи лопатою й сокирою і незчувся, як породичався з ними всіма і з їхньою, з дозволу сказати, будовою. Забігав щодня хоч на годину. Про вихідний і говорити не варто: з ранку до вечора, з ранку до вечора... Немовби й сам знову комсомольцем став, хочете — вірте, хочете — ні.
От воно яка, значить, діалектика сталася тоді зі мною і з тим, сказати б по-нинішньому, об'єктом культурного будівництва. Починали, одверто кажучи, майже з нічого, а воно як зрушило, як розгойдалося — спробуй зупини!..
Звісно, дав я тим безвусим ентузіастам виконроба, щоб керував, учив, спрямовував (як я для нього зарплату викроїв і як оформив — не признаюся й тепер). А згодом, уявіть стобі, втяглися в ту справу ще аж

три досвідчених майстри, тобто конкретний муляр Очеретько, і неофіційний тесляр Вернигора, і трохи вже посивілий фахівець по рамах і одвірках Перегуда, втяглися цілком добровільно, самопливно і зовсім безплатно. А за ними й інші поважні віком люди почали навідуватись — хто день попрацює, хто півдня, хто годину-другу...

Легше нам стало, кількість почала переходити в якість, а напівзруйнована складська кам'яниця дедалі виразніше перетворювалася на елементарний будинок культури. Стіни, дах, підлога, сцена, зал — все як слід. Навіть дві кімнати для гурткової роботи вигородили, навіть про закапелки для гримування артистів не забули.

І, уявіть собі, видався нам зрештою той будівельний гібрид трохи не справжнім палацом. Навіть і мені, хоча сліпим я, звісно ж, не був і в деяких будівельних параметрах нібито вже розбирався...

Роздумував я після всього того не раз, не два: яким же магнітом тягло на ту будову стільки людей? З якого, як то мовиться, джерела зачерпували вони свою енергію, своє прагнення вкладати свою душу в той малопривабливий і немеханізований труд? І мислиться мені, що весь секрет у тому, що всіх нас — і старших, і особливо юних — осяював у тій праці день грядущий, в який ми вірили свято й непохитно.

І от настав зрештою той святковий вечір і та година, коли вся та будівельна веремія обернулася урочистим відкриттям новоствореного будинку культури. Палахкотіли промови, лунали пісні, гримів духовий оркестрик... От тоді й оголосила товаришка Настя Лісовенко привселюдну офіційну подяку мені від імені і за дорученням райкому комсомолу.

А рівно через місяць з області приїхала контролююча комісія розслідувати анонімний лист, в якому звинувачувався я, грішний, у незаконному використанні деяких ресурсів і лімітованих матеріалів на побудову позапланового об'єкта. Коротше кажучи — сувора догана з попередженням і занесенням... Та ще й змусили каятись, і я таки каявся, навіть у груди себе вдарив, бо інакше — самі розумієте...

Ну, а тепер, у світлі вищезазначеного, скажіть: має моральне право те джинсувате дівчисько на своє категоричне побажання, щоб на сьогоднішній день мені руки-ноги покорчило за ту справді-таки вельми незграбну будову, котра й понині іменується будинком культури? Має чи ні? Мовчите? Задумалися? Отож-бо й воно...

Думав про це і я. Не день думав, не два... І ось моя остаточна резолюція: має! Повне право має і всі підстави. Тобто як? А так. Всі підстави. Бо вона правильно сказала.

Ну, а я? Правильно я тоді, в році сорок сьомому, вчинив чи ні?

А звісно, що правильно. Вона правильно, і я правильно. От воно яка діалектика, шановні товариші.

Коротше кажучи, я — тоді, а вона — тепер.

А в такому, значить, разі ще одне питання руба: правильно я на неї образився чи неправильно? Це я не для вас, а насамперед для самого себе відповіді шукаю. Навіть безсонням брів, шукаючи відповіді, не одну ніч...

І мислиться мені тепер, що, з одного боку, правильно, а з другого — неправильно.

Правильно тому, що крий боже, щоб та відбудова-перебудова-побудова не була тоді для нас здобутком і чистою душевною радістю. Кажу, поклавши руку на серце: горе було б і країні нашій, і всім, у кого душа не трухлява. А неправильно, бо скільки ж років треба було вважати ту незграбну будівлю своїм досягненням? П'ять років — будь ласка, десять — уже з великим знаком запитання, а через двадцять років — з категоричним знаком мінус.

А ми терпіли, мирилися, навіть пишалися і двадцять років, і всі сорок, і навіть пальцем об палець не вдарили... І я в тому числі терпів, мирився і заднім числом продовжував, між нами кажучи, навіть героєм вважати себе за ту споруду. А втім, міг би й повоювати за дещо.

Тобто щоб з'явився у нас справжній висококультурний будинок культури. Бо згодом був я в тому місті і головою міськради, і головою райвиконкому, і навіть в обласному виконкомі довгенько перебував на помітній і цілком відповідальній посаді. Це вже як вийшли мене на пенсію, то помагнітило мою душу знову до цього міста, в яке я вріс, можна сказати, корінням, з якої причини й маю намір доживати тут віку...

А ще признаюся всім вам, особливо ровесникам моїм, що в тому вищезгаданому тривожному безсонні моєму сягали інколи мої думки далеко за межі того куцого факту-інциденту, про який розповідаю. І не те щоб за аналогією (далеко куцому до зайця), а все ж за деякою, здається мені, немовби співзвучністю.

Красується, наприклад, у мене на книжковому стенді пам'ятний сувенір з уславленого міста Магнітогорська (їздив я туди у складі делегації з нашої області). Сувенір той — крихітний білий-білісінький пластмасовий намет, точна копія побудованого в центрі того міста справжнього пам'ятника наметам будівельників Магнітки. На ньому, на пам'ятнику тобто, виписані навіть кілька рядків з вірша гарного магнітогорського поета Бориса Ручйова: «Мы жили в палатке с зеленым оконцем, промытой дождями, просушенной солнцем...»

У міськраді того славного міста нам з гордістю казали: «У наметах бідували, у бараках тіснилися, а ось який завод-велет звели. І в темпі! Час, вперед!»

Правильно казали. В тому давньому, як то мовиться, стилі життя було дихання епохи: час, вперед! За дві, лише за дві п'ятирічки мали з'явитися в нас і трактори, і автомашини, і танки, і літаки... І з'явилися! І нехай той пам'ятник наметам на металургійній Магнітці нагадує про це всім поколінням!

Час біг, плив, летів, напластувалося від тих днів не одно десятиріччя, і ось на якомусь етапі виявилося, що той, умовно кажучи, магнітогорський намет став для багатьох наших діячів не пам'ятником минулому, а немовби заслоном від деяких пекучих запитів нового дня. Будувалися після війни один об'єкт-велет за одним, давно є вже в нас не тільки трактори й літаки, а й космічні кораблі, але в котрий уже раз такі діячі пропонують будівельникам (та ще й пославшись на романтику!) на довгі місяці заселяти намети та бараки, бо про житлові будинки та дитячі садки звичним стало згадувати в найостаннішу чергу!

Признаватися — то вже признаватися: траплявся й зі мною такий гріх, коли працював я в обласній установі. В меншому, звісно, масштабі, але траплявся... А з вами, дорогі колеги-ровесники? Мовчите? Посміхаєтесь? Воля ваша. Тільки ж, либонь, не той тепер час, щоб відмовчуватися.

Але годі про це. Пробачення прошу за цей, як то кажуть письменники, ліричний відступ вбік і вглиб і повертаюся до своєї короткометражної бувальщини.

Який же з неї висновок? Якщо взяти саму суть, то виходить, немовби зіткнулися навколо того на ентузіазмі побудованого будинку культури дві правди: її, тобто дівчиська того сьогоденного, і моя, ветеранська? Так чи ні?

Так то воно так, тільки не зовсім так. Я тепер на старість схильним став до філософії і з цієї причини мислю про це так: правда — вона не камінна. Вона жива, вона росте-зростає, як гілляста черешня, вона рухається вперед, як той стрімкий ручай, що пробиває собі хід навіть між скелями. То й виходить, що вона, тобто правда, не в тому, щоб, наприклад, запримітити і правильно описати зернину, а в тому, щоб побачити в тій зернині майбутній колос. Побачити й оцінити його категоріями кількості, і якості, і, так би мовити, милозвучності.

І не про те моя журба сьогодні, що одшуміли пісні моєї юності. Як той казав, так приречено здавна: що було — одцвіло. А тривога моя в тому, щоб тодішня наша правда не зів'яла в молодих серцях, не перетворилася на засушену квітку, закладену між сторінками важкого

фоліанта підручника з історії. Хочу, щоб розцвітала вона новим барвистим цвітом на нових гілках нашого сьогодення.

От у такому душевному стані і здибався я знову з тим веснянкуватим дівчам, що завдало мені такого нервового струсу. Ненавмисне здибався, та й воно, видно, з'явилося переді мною теж зовсім несподівано для себе.

З'явилося, стало на порозі мого дому і замість «добридень» здивовано вигукнуло:

— О! Це ви?..

— Ну, я,— відповідаю. — З руками,— кажу,— й з ногами. Не покорчило їх ще й досі... — Не утримався-таки, щоб не підпустити їй шпильки.

— А як ваше прізвище? — питає.

Сказав і жду, що буде далі.

— А ім'я й по батькові?

Знову сказав і знову жду.

— То я вам привіт хочу передати. Насилу допиталася, навіть у довідкове бюро зверталася.

— Від кого привіт?

— Від своєї бабусі. Розпитай, каже, і якщо той товариш живе досі в тому місті, передай йому мій комсомольський привіт.

— Комсомольський? Від бабусі? А як її прізвище?

— Задорожна?

— Задорожна? — перепитую. — Не знаю... Не чув. А звати як?

— Анастасія Федорівна.

— Анастасія Федорівна? Ні, не знаю... Ти випадково не переплутала мене з кимось іншим?

— Нічого я не переплутала. Стривайте, Задорожна — це вона по чоловікові. А дівоче прізвище в неї Лісовенко.

— Настя Лісовенко? — скрикнув я зраділо. — Так би й сказала відразу... Почекай, то це ти і її прокляла тим тяжким прокльоном?

— Яким прокльоном? Коли? Я, якщо хочете знати, люблю її навіть більше, аніж тата-маму.

— А там, у будинку культури. Щоб, мовляв, руки-ноги нам...

— А до чого ж тут бабуся? То я про тих, що так безкультурно збудували.

— Вона й будувала. Зачинателькою була. Невже не розповідала?

— Не пам'ятаю... Мабуть, ні. От про вас говорила. Це точно.

— Що саме говорила?

— Що у вас нібито жива душа і чутливе серце. Скажіть, а у вас з нею чи не любов була?

— Була. Спільна любов до тієї незграбної будови-побудови. Зрозуміло?

— Не зовсім.

— Тебе як звати?

— Зоя.

— Зоя... По-грецькому це... Проте байдуже, як воно по-грецькому. Важливо, як по-нашому, по-радянському. Га?

— Не розумію.

— Поясню. Скажи мені по правді: ота зневага твоя до тих, хто сотворив той будинок, і до нього самого — вона справді твоя власна чи позичена?

— Як це — позичена?

— Ну, може, з чужого голосу, а може, й імпортна, разом з твоїми американськими джинсами доставлена...

— Ще чого!.. З чого це ви взяли-видумали?

— Не видумую я, а думаю. Про арсенальську стіну в Києві думаю, і про Дніпрельстан-Дніпрогес, і про парад Перемоги в Москві, на Красній площі... Ти часом не забула про них?

— Спиніться, шановний товаришу ветеран. І для початку запросіть мене сісти.

— Ох, пробач. Пробач мені, старому забудькові. Проходь, сідай і щиру мою подяку прийми за той привіт від невгамовної Насті. Як там вона?

— Розкажу. Але спочатку про себе. Бо ви сплутали мене з кимось. Ви не з тих часом, що колись вели затяжну війну проти моди на вузькі штани та ранні бороди в юнаків? І забували при цьому, що саме потрібно їм у душу вкласти, та ще й вдумливо врахувати при цьому їхній погляд на світ. У чомусь схожий з тим, що було у ваш комсомольський вік, а багато в чому й відмінний. Чи, може, вам справді здається, що теперішні молоді — це самі фарцовщики, гультяї і нероби?

— А що, хіба нема таких?

— Ого, ще й скільки! Тільки ж виховувала їх не я, а ви!

— А хто ж є ти? На сьогоднішній, так би мовити, день?

— Бабина онука.

— А конкретно?

— Студентка я. З будівельного інституту. Сюди на практику приїхала. У вас тут великий та ще й багатогалузевий промкомбінат розпочинають будувати. Чули, мабуть?

— Та, звісно ж, чув. Людей наїхало, техніки навезли... Ех, нам би тоді, в сорок шостому, хоча б двадцята доля такої машинерії...

Зітхнув я так й замовк. Помовчала й вона, Зоя синьоока. А потім тихо запитала:

— То що передати від вас бабусі?

— Привіт, звичайно. І ще скажи чи напиши їй, що видалося мені на сьогоднішній день, ніби ти чимось дуже схожа на неї. Може, й не буквально, але в принципі...

Засміялася тут Зоя, аж оченята її сміхотливо засяяли.

— Ну й звороти у вас... «На сьогоднішній день»... «В принципі»...

— Ветеранські? — перепитую.

— Та ні. Канцелярські. Ну, нічого: ми з вас витравимо їх.

— Хто це «ми»? — перепитую знов.

А вона:

— Ми з бабусею.

Сказала — як відрізала. А по цій мові враз посерйознішала, підвелася і заявила:

— Привіт я, звісно, передам. Але цього замало. Я напишу їй, що ми з вами взялися пробивати спорудження нового, справжнього, цілком сучасного будинку культури в цьому мальовничому місті.

— Що? Як?

— А так.

— Коли це тобі спало на думку?

— А доки розмовляла тут з вами. На той рік я вже диплом одержу і відразу ж приїду сюди. Всерйоз і надовго. Ще й бабусю Настю привезу.

— А чи уявляєш ти собі, скільки інстанцій треба буде пробити з тим будинком?..

— Нічого. Проб'ємо. І знаєте що? Розпочнемо завтра ж!

...На другий день ми з Зоєю вже сиділи в прийомній першого секретаря райкому партії, чекали своєї черги. А разом з нами сидів і начальник будівництва промкомбінату. Його привела на цю розмову Зоя.

ФЕОДОСІЙ РОГОВИЙ

ПОРУКИ ДЛЯ БАТЬКА

РОМАН

Я вже кілька разів записував почуте від людей про Антонові походеньки в Городище на свідки — нічого в них буцімто надлюдського, або, як тепер кажуть, героїчного, і все ж таки... Спершу я геть відкидав думку, бо не міг повірити, що «сякий-такий Заволока, селянин та й годі» здатен на таку безкорисливу рішучість, на таке відверте заступництво і навіть на самопожертву, про яку пам'ятають і тепер. Поступово ті свідки з порукою входили мені в свідомість, витісняли вагання й невіру, викликаючи щось зовсім протилежне, докірливе: як ми не знаємо одне одного, як нерідко живемо чужим розумом та не по правді. («Щирість породжує переконання, а вони — допитливість»).

Хто його знає, як воно там далі з нашим родом повернеться, але я пригорнувся вірою до батька і відчув, що в цьому світі немає могутнішої сили... Кажи, Антоне, кажи, Заволоко, бо я забуваю, бо я не складу собі його Образу. Дарма що він плутається в твоїх устах як хотя — нам усе, якщо по правді, піде на поруки («Непутані коні ходять де хотя і як хотя»).

«Хата для мене, Вчителю, не місце проживання, яке можна чи сяк, чи так міняти на краще, хата — це моє місце на землі. Тому я щемно попрощався з нею, але коли — тоді вже, як зайшов за половину путі та натомився ходьбою чутно, аж їсти скортіло,—тоді згадалась рідна хата, ослін коло причілкового вікна, на якому б оце посидів, невисокий такий з обапола з вербового, рядниною картатою засланий, ще мати ткала на позиченому верстаті: були ми гладко незаможними. Згадалася наша родова заволоківська хата, з якої вже й пам'яті не зосталося, окрім ослона, бо мені в розвиднянні побачилось, ніби в очі торкнулося щось схоже на неї. А в дворі буцімто повнісінько рухливих примар, всі з ногами, з головами, а тулубища ні в кого немає. Я не злякався, а лише протер кулаком очі, і тепер упізнав дубину Крантовського — такий собі насипаний горб, як велике печище, як, приміром, наша козацька Сторожова могила, заросла дубами, а між ними ціла оселя з будинком посередині. Скільки людської пам'яті, стільки й згадується той дім на товстезних, як церковні підвалини, сохах, осиковим гонтом критий, з ганком на чотири майже рівні кімнати, схожі розміром і вікнами на шкільні класи. Щоразу так виходило, що оселю минали і пожежі, і війни — її чомусь не руйнували аж до переселенського затопу. Може, свідомо держали про якийсь випадок чи про запас, а може, ніхто не хотів брати на себе клопіт руйнації чи, навпаки, щоб оселити бугор заново. Ясного дня з Пивихи можна набачити ту, тепер острівну оселю. І тоді, коли я йшов Корнієві на свідки, там уже ніхто не мешкав,— чи то люди боялися хати на відчепі, чи геть забули, що в один, уже нашого часу момент там рятували таких, як я, безпритульних дітей («Е, братику! Надіялись були ми, надіялись, та й те надіяння ще не пропажене»).

Я оце тобі, як довірнику, навманяки розказую, а в самого серце не на місці. Бо хіба вгадаєш, до якої пори, чи як би тобі сказать, можна

[1] *Закінчення. Початок див. «Вітчизна», 1987, № 7.*

вживати наше минуле, щоб не переважило до перелюбства,— чи все, що знаємо, те й наше, чи є й нетребне? ...Мій покійний дідусь на такий випадок сказав би: «Норовистого лошака найлегше приручити ласкою і терплячістю, не можна ані надміру поспішати, ані силувати його». А Корній Васильович твердили з Лядовським ось так: «Треба поволі довести хлопця, щоб він усвідомив свої сили і здібності, й водночас пробудити в ньому й виплекати ту благородну цікавість, те шляхетне невдоволення собою, з якого живиться любов до наук, до духовного життя, до всього прекрасного». Може, ці думки не Корнієві, не Прокопові, але вони при мені й тепер.

Поки ми їхали сільрадівською конячиною поміж хатами, я соромився, спинчався сам собі проти такого ніби радісного настрою, а тоді почав наспівувати котрусь із похідних пісень, які ми, школярі, співали під час мандрівок чи подорожей по рідному краю. Ще якісь плуталися в голові, але я не міг зібрати ні слів, ні голосу — з голови не йшла дума про трьох братів, яку я завчив собі, ще не вміючи до ладу й читати, од дідуся по матері, з його частих повторів, коли ми вдвох пасли худобу чи просто сиділи звільна. Тепер по цій «дідусевій думі» мене прийматимуть у дитячий будинок, де й «розвиватиметься інтерес кожного», повторював Лядовський і домагався, щоб я оце, поки доїдемо до дубини Крантовського, повторив думу напам'ять, бо «немов там зіб'єшся...»

Ніякі інші слова на мене так глибоко не діють, як ця «дідусева дума» — горе нащадкам нашим, якщо не оцінять її...

«Ой та то ж не пили пилили і не тумани вставали, як із землі турецької та із віри бусурменської, з города Озова, з тяжкої неволі три брати утікали. Що двоє та брати кінних, а третій піший-пішаниця, що як він, чужий-чужаниця, за кінними біжить-підбігає, на сире коріння та на біле каміння ніжки свої козацькі молодецькі посікає та сліди свої кровію замиває, до кінних братів добігає, за стременечка хапає, словами промовляє:

«Станьте ж, братці, коней попасіте,
І мене підождіте,
І з собою на коней возьміте,
До городів християнських хоч мало підвезіте,
Куди в городи християнські, до отця, до матері доходжати».

І тії брати теє зачували та словами промовляли: «Братику наш менший, милий, як голубонько сивий! Що ми самі не втечемо і тебе не ввеземо, бо буде з города Озова велика погоня вставати, то тебе, пішого, в тернах, в мілюсах, в байраках минати, а нас, кінних, буде догоняти, стріляти й рубати або живцем у полон завертати. Як жив ти, здоров будеш, то й сам в землю християнську прибудеш».

І тії брати сеє промовляли, відтіль побігали. А менший брат, піший-пішаниця, за кінними братами уганяє, коней за стремена хапає, та словами промовляє, і сльозами обливає:

«Братики мої рідненькі, миленькі,
Як голубоньки сивенькі,
Коли ж, братці, не хочете ждати,
Хоч одне ви милосердіє майте:
Назад коней завертайте,
Із піхов шаблі виймайте,
І мені з пліч головку здіймайте,
І тіло моє порубайте,
В чистім полі поховайте,
А звірям і птицям на поталу не оддайте».

І тії брати сеє зачували та словами промовляли: «Братику милий, голубонько сивий! Що кажеш, що наше серце ножем пробиваєш, що наші мечі на тебе не здіймуться, на дванадцять частей розлетяться, і душа наша гріхів до віку не викупиться. Сього, брате, нігде і зроду не чували, щоб рідною кровію шаблю обмивали або гострим списом опрошеніє брали».

«Коли ж мене, братця, не хочете рубати.
То прошу вас, братця,
Як будете до байраків прибувати,
Терновї віття в запілля рубайте,
А мені, меншому брату, в предмету покидайте!»

То вже два козаки у байраки уїжджає, середульший же брат милосердіє має, терновї віття верхи істинає і пішому брату, меншому, у предмету покидає. Отоді ж то до Савур-могили добігали, і на Савур-могилі три дні й три ночі спочивали і свого меншого брата, пішого-пішаницю, піджидали. А менший брат, піший-пішаниця, до тернів, байраків добігає, терновї віття у руки бере-хапає, до серця козацького прикладає та сльозами обливає:

«Осюди же то мої два братики кінних прибігали,
Терновї віття в тернові стинали,
А мені, меншому брату, пішому-пішаниці,
В признаку кидали,
Щоб же я знав, куди з тяжкої неволі
В городи християнські
До отця, до матері,
До роду утікати».

Тут сеє промовляє, відтіль побігає, із байраків, із мілюсів вибігає: не було ні тернів, ні байраків, ніяких признаків, тільки поле леліє, а на йому трава зеленіє.

Та став же старший брат та середульший на полівку вибігати, на степи високі, на великі дороги розхідниї, та й не стало ні тернів, ні байраків рубати і меншому брату у признаку покидати. То став же середульший брат до старшого брата словами промовляти: «Нум, брате, із себе зелені жупани скидати і червону та жовту китайку віддирати, а нехай та нехай же він, бідний, знає, куди за нами, кінними, утікати».

То старший же брат до середульшого брата став гордо промовляти: «Чи подобенство, брате, щоб я своє добро турецьке на шматки драв та меншому брату у предмету давав! А як же він жив-здоров буде, то сам в городи християнські без наших предметів усяких прибуде».

То середульший брат милосердіє має, то він із свого жупана червону та жовту китайку видирає і по шляху стеле-покладає, а меншому брату, пішому, у предмету зоставляє. Та став же середульший брат до старшого брата словами промовляти: «Братику мій старший, ріднесенький, як голубонько сивесенький! Тут же трави зелені, і води здорові, і очерети вдобні, станьмо ми, брате, тут хоч мало-немного своїх коней попасімо, до городів християнських трохи підвезімо, нехай же наш брат, піший-пішаниця, буде знати, куди в городи християнські, до отця, до матері доходжати».

То став же брат старший до середульшого промовляти: «Ой та чи ще тобі, брате, каторга турецька не ввірялась, чи сириця в руки не в'їдалась? Що як будемо, брате, свого пішого меншого брата піджидати, то буде з города Озова велика погоня уставати, то буде нас, кінних, доганяти, то буде же нашого брата меншого, пішого, у тернах і байраках на спочині минати. То ми свого брата меншого не ввеземо і самі із озівської турецької неволі не втечемо».

То став же пішоходець із тернів виходити, то став червону китайку находити, та у ручки бере-хапає, словами промовляє:

«Недурно червона китайка по шляху валяє,
Що, мабуть, моїх братиків ріднесеньких
В живих на світі немає.
А коли б же я міг знати,
Чи їх постріляно, чи їх порубано,
Чи живими в руки забрано,
Гей, то пішов би я по тернах, по байраках блукати,
Тіла козацького молодецького шукати.
Звірям і птицям на поталу не оддати».

На шлях Муравський вибігає, та тільки трошки своїх братиків рідненьких сліди забачає. Та побило меншого брата в полі три недолі:

одно — безвіддя, а друге — безхліб'я, а третє — буйний вітер у полі повіває та бідного козака з ніг валяє. До Савур-могили прибуває, і на Савур-могилу ісходжає, і там собі дев'ятого дня спочивок має. Дев'ятого дня з неба води погода вижидає і мало-немного спочиває, і ось до нього вовки-сіроманці находжали, і орли-чорнокрильці налітали, в головах сідали, хотіли заздалегоди живота темний похорон одправляти. То він їх завбачає та словами промовляє: «Вовки-сіроманці і орли-чорнокрильці, гості мої милі, хоч мало-немного підождіте, поки душа козацька з тілом розлучиться, отоді ж ви будете на чорні кудрі наступати, із-під лоба чорні очі висмикати, попід зеленими яворами ховати і комишами укривати».

І мало-немного спочивав, от руками не візьме, ногами не піде, ясно очима на небо не згляне, на небо взирає і тяжко вздихає: «Голово ж ти моя козацька! Голово ж ти моя молодецька! Бувала ж ти у землях турецьких і у вірах бусурменських, а тепер припало — на безвідді, на безхліб'ї погибаю».

Та став же він на Савур-могилі спочивати і на небо взирати, доброї години вижидати. Важенько вздихає та словами тихо промовляє: «Ой горе бідній сиротині не пивши, а ще й к тому і не ївши, що довелось мені в тяжкій неволі пробувати, а тепер прийдеться на Савур-могилі і голову покладати». Цеє промовляє і головку свою козацьку ісклоняє. Стали ж до нього вовки-сіроманці прибувати, із темних лісів сірі орли-чорнокрильці налітати, то стали його тіло козацьке молодецьке терзати та пожирати, і став же він ще мало-маненько своїми очима вовків-сіроманців завбачати, став до них стиха промовляти: «Любі вовки-сіроманці, і ви, орли-чорнокрильці, погодіте ж ви, спочивайте, козацького тіла молодецького не терзайте, поки душа з тілом розлучиться. Отоді ж то ви будете на мої чорнії кудрі наступати і будете мої очі із лоба виймати, а тіло моє козацьке молодецьке терзати і пожирати та жовтую кість по чистому полю будете розношати, бо нікому буде в сирій землі мене поховати».

Ой не чорная хмара налітала, не буйні вітри війнули, як душа козацька з тілом розлучалась. Отоді ж до його вовки-сіроманці находжали і тіло козацьке молодецьке жвакували, і орли-чорнокрильці налітали, в головах сідали і чорні очі із-під лоба висмикали; ще й дрібная птиця налітала, коло жовтої кості тіло обдирала; ще й зозулі налітали, в головах сідали, як ріднії сестри, кували; ще й вовки-сіроманці походжали і жовтую кість по тернах, по балках розтаскали, попід зелененькими яворами ховали, комишами укривали та жалібно квилили і проквиляли — то ж вони козацький похорон одправляли.

Та стали два брати кінних до річки Самарки прибігати, стала їх темная нічка обнімати, то став же старший брат до середульшого брата словами промовляти: «Станьмо, брате, тута-тут могили високі, і трава хороша, і вода погожа. Станьмо ж, брате, хоч мало-немало коней попасімо, станьмо, брате, поки сонце обігріє, чи не прибуде к нам брат наш менший, піший-піхотинець: тоді ж на його великоє усердіє маю і всю добичу іскидаю, а його, пішого, межи коні хапаю». — «Тоді ж було, брате, хапати, як я казав,— уже дев'ятий день минув, як хліб-сіль їв і воду пив, досі на світі немає».

Отоді ж вони коней пустопаш попускали і кульбаки під себе постеляли, а оружжя по комишах поховали та безпечно спать полягали, світової зорі дожидати. Як став же божий світ світати, стали вони на своїх коней сідати, через річку Самарку в городи християнські утікати, то став же старший брат до середульшого словами промовляти: «Що як будем же ми брата найменшого тут наджидати, то будуть же турки-яничари другими дорогами нас переймати, то будуть нас стріляти та рубати, а лібо живцем у плін забирати». Та як стали ж вони річку Самарку переїжджати, то середульший же брат милосердіє має, він же до свого брата добрими словами промовляє: «Братику мій милий, голубчику сивий! Тут же трави зелені і очерети угодні, давай же ми,

брате, своїм коням козацьким спочинок даймо, а на зеленій траві їх попасаймо».

Ой як стала тих двох козаків темная нічка обнімати, стали тії козаки із коней уставати і своїх добрих коней пустопаш пускати. Вони рушниці свої у комиші поховали, а самі собі кульбаки у голови поклали і безпечно спати полягали, ранньої зорі дожидали.

То скоро вони ясною зорею вставали та своїх добрих коней засідали, отоді-то найстарший брат милосердіє мав, то словами істиха промовляв: «Ой коли б же наш брат найменший, піший-піхотинець, до нас він сюди прибував, ото б же я всю здобичу із коня скидав, а свого брата найменшого, пішого-піхотинця, із собою взяв». То середульший же брат теє зачуває, то до свого старшого брата словами промовляє: «Отож би було, брате, свого найменшого брата із собою взяти, як він же за нами гнався і на коні прохався, а тепер уже, брате, нам з тобою свого найменшого брата і повік не видати — що вже дев'ятий день минає, як хліб і сіль він поїдав».

То це вони промовляли і своїх добрих коней дальше поганяли.

То вже не сизі орли заклекотали, а то ж турки-яничари бідних двох козаків та коло могили хапали, постріляли їх і порубали, а коней їх із добиччю в городи озовські назад забрали. Полягли двох козаків голови вище річки Самарки, а третього, найменшого, пішого-піхотинця, на Савур-могилі.

А сяя слава не вмре, не поляже однині й довіку, а вам, братця, всім слухаючим головам, на многая літа!»

Я тоді ні разу не збився, хоч зупиняли мене часто, щоб помовчати, а Прокіп Власович брав мої руки в свої і так тримав якусь часину, таким чином ніби хвалив моє дарування од природи, хоч хвалити не було за що.

ПРИТУЛІВСЬКІ ПЕРЕПОВІДКИ

Я не повірив листоноші Марфі Личачці — заглянув, як тільки вийшов надвір, ще раз у поштову скриньку, старенький мій портфелик, що висів на підсішку біля хвіртки: може, вчора за балачкою забула що віддати, а сьогодні вранці, женучи свою теличку на толоку («Там таке гарне та плохе — спасибі Прокопові, подарував на нове хазяйство,— таке понятливе, що й двір наш розуміє»), та згадала — ото скільки не глянь понад морем, стільки й пастівника, аж до самісінських броварківських ставків, де штучно вирощують рибу і розводять таку силу мальків, що цілими мільйонами висипають, виловлених підсаками, у море з молочних бідонів,— ними буцімто їх найкраще і міряти, і берегти в цілості, і транспортувати. Сю ніч море не спало, бо не вщухав московський, з півночі, вітер. Аж удосвіта вляглося. Мені наївно подумалося, що і його, мов дитину пересвітком, прикрила мати. Тільки не рядном, не ковдрою, а необмірною сирою скатертиною з конопельного полотна, то тут, то там доладно перетканою перістими хмарами уже підсвіченого променями неба,— сплющило море очі, як дрімлива дитина, і не хоче прокидатися. Я так задивився на далеч острова, де дядько Дмитро тепер, після переселення, щороку накошує коп'як-другий дикоростучого сіна, а нам з дядиною Катрею не сьогодні-завтра доведеться його згромадить, так задивився в самого себе, що геть випало з голови, чи заглядав у свій старенький портфелик, у свою надію — поштову скриньку. Тому ретельно обнишпорив її закутки, мовби шукав голку, а не листа од свого сімейства чи звістку од батька-матері («Нема вістей, нема гостей. Хочу добрі вісті мати, буду мучитися й ждати»).

Дядька Дмитра теж немає ось другий тиждень, а ми з дядиною вже й сторопилися: мабуть, никнув аж до Петроградця до Ілька, до товариша свого, названого брата по революції. Принаймні дядині оце згадалося, що він якось клопотався, хотілося йому з ним побачитись «для одного діла», про яке чомусь нікому не відкривався.

Мені батько не дозволяє хоч раз до них поїхати, відколи до нього було викликано матір. З ним, видно, тяжке трапилось. Інакше чому б це на листи відповідала тільки мати своїм трудним лікнепівським почерком. Може, оце якраз покликав до себе брата Дмитра і щось вирішують? Тепер він чи гляне прямо людям в очі, щоб не плакати, щоб не страждати принизливими болями свідомості, буцімто він хотів людей наших звести з праведного путі, будучи в чесній спілці з Більшовиком, наставляв, либонь, на ворожу стежку,— Корній не годен слухати такі перешепти про себе чи хоч подібні ниці балачки про свою ворожість. Та чи загородиш кожному рота («На чужий роток не накинеш платок»), хіба станеш дояснювати кожному стрічному, що це намова, зловмисна олжа облудників («Треба нищити коріння — вершки самі сохнуть»), покровителів маніяцьких.

Я відійшов од старенького портфелика, сиріч поштової скриньки, щоб не дивувати людей-сусідів, котрі вже виходили з хат, з повіток і далі поралися вже надворі — втихомирювали ґелґіт зголоднілих за ніч гусей, давали, хто розсипом, хто в коритця, ще сонним, полохливим курям, розчиняли ворота, щоб спроваджувати скотину в череду. Хто встиг запримітити моє заглядання в поштовий приладунок отак зараненько (пошта в Притулівці післяобідня), той або винувато опускав очі, ніби підглядав за недозволеним і був викритий, або запобігливо першим вітався, навіть якщо це була жінка, бо всі знали, чого я жду, кого виглядаю, чому так часто перестріваю притулівську листоношу Марфу Личачку, і тому, либонь, спочували.

«Будьте здорові, Леонтію Корнійовичу, з неділею».

«Спасибі, посполу з вами»,— одповів я по-старовинному, бо до мене здоровкався немолодий, на підголосках якогось там, уже підфарбованого старістю звуку, схожий на батьків чистий підбасок — спасибі тому чоловікові, що привітався першим: день буде сьогодні, кажуть суповірливі люди, спокійний і вдачливий.

Я в свою чергу привітався очима до сонця, як той великий філософ, подивився на небо («Повітря в усьому огромі називається небом»), тоді знову почережно то на сонце, то на небо, ніби набирав собі в очі їхньої світлої сили і праведного руху, щоб передати моїй душі, тобто в серце,— йому звіряю більше, ніж розумові, бо в серці живе моя нащадна кров, а в ній — нащадна пам'ять і моє життя.

Аж тепер дивлюся у бік довгої, старовинної хати з двома верхами нашого з дядиною Катреєю половинщика по корові, тобто хочу побачити свого вітальника Арійона Похиля, мабуть, однолітка з моїм батьком, відомого всій окрузі заготовлювача, «одноосібника з конякою», а набачив розчинені ворота. Уже поїхав Арійон з дому, каже чіткий слід на росяній траві від його однокінки на гумових, з легковика, вже до гладенького зітертих колесах. Якщо постарався, закупив на мозолянському кутку «лишки молока в колгоспників для держави» (він часто наймається в колгосп на тимчасову роботу, ходить у строк разом з конякою) і покотив прямим ходом до фермівського табору, що тепер за селом на луках,— там передасть два чи три бідони артільному молоковозові на автомашині Васькові Плютівському та й куди бог поверне: чи по селах з городиською глиною, якщо вчора не попродав, чи, може. Прокіп дасть свою роботу, якщо Арійонові не заманеться їхати в Городище до хворої Олександрини («Двічі молодим не бути: була як дзвін молодиця, та зносилася, дуже трудна зробилася»).

Отже, Арійона скоро додому не сподівайся. Тепер я знав, що мушу робити, яке моє перше діло: сьогодні корова наша. Треба її (уже, звичайно, здоєну, бо Арійон Похиль, сам на їжу не молочний, про нього хоч і сьогодні корову збувай, якби не передачі хворій Олександрині,— то весь удій вранці продає державі) — треба, кажу, її, нашу молочницю, вирядити в череду. Я щоразу, скільки сам себе знаю, чомусь бентежуся, мов дитина, коли вправлюсь коло скотини. Так і хочеться в усьому їй догодити, запобігти, ніби я винен, що вона німа й немисляча,

а тому завжди ображена й безпорадна. Це почуття збудилось в мені одного пам'ятного разу, про який розповім трохи згодом. А поки що, перед тим, як одлигати, я простягаю відкриту долоню, як нібито щось випрошую в «нємки» (так посуляни прозивають рудих, аж червонястих, дуже молочних корів немовбито німецької породи) і, поки вона чує мою ласку, встигаю скинути налигач («Іди, биця, там травиця. В ній здорове молоко, пахуче масло»).

Ось тепера, коли я йду трінькп збоку за коровою і навіть не гейкаю, бо в череду вона дорогу сама добре укмітує, саме з руки розповісти про той запам'ятний раз, що став у нас переповідкою, відколи в мені збудилася й живе святість до скотини...

Переповідкою про Каролінку сам собі забив баки, так знеуважився, що пішов звичним шляхом, а було треба с ь о г о д н і нашу корову гнати околясом, круги всієї притулівської вулиці, бо прямо дорога широко перекопана — будуть, либонь, класти водовідні труби.

Щоб хоч трохи якось та загладити досадну свою роззяву («А кажуть, що як зустрінеш вранці першого мужчину, то на цілий день удача!»), я зробив, що перше в голові майнуло,— щоб не вертатися з півдороги, завернув корову прямо в море і побрів з нею по мілині близенько понад положистим берегом, де плескалася ще не каламучена ні чередою, ні найменшими купальниками літепла, чиста, як з колодязя, вода. Сонце вже звелося над обрієм на добрий стіжок сіна («Вся Притулівка забалакала, як благовістя, бо всі те бачили, як учора Лядовський знімав з копиці, завбільшки як стіжок, Людку Личачку, взявши руками, мов дитину, попід пахви,— пишну, дебелу дівку, що так швидко всього селянського навчається — вміє вже з простого господарства і коня запрягти, і косити, і овець пасе з Плютихою з Христею навперемінки, щоб швидше стягтися на нову хату. А що вже копиці класти чи стіжки вершити — за неї краще ніхто з молодих не покладе, не вивершить. Зняв Людку з стіжка і отак, попід пахви тримаючи, подав її, зачервонілу, зраділому Васькові Плютівському. Значить, міркують притулівці втішено, Прокіп ще сильненький чоловік»). Звелося сонце над обрієм на добрий стіжок сіна і вже густо сипало на трохи побрижену воду променями. Вони ламалися об неї на скалки, схожі, неймовірно схожі на тисячу або й більше сяйних очей, які зорять на світ з-під води чи з-над неї, якісь бачені, знайомі — може, й тих людей, що жили колись на вже давно затоплених землях, поки їх розселили, розвіяли по світу. А вони й через роки сумують за своїм, за рідним. Хочуть зібратися всі разом, ще хоч раз побачитись, поплакати, порадіти. А воно несила. Несила зібратися, то вони щодня сонячними ранками посилають на предківщину сяйні свої погляди як любов, як ласку. Як нездійсненні бажання.

Я обережно ступав у воду за кожним кроком, щоб не брьохатися, не розполохати ці сяйні блиски ламаних об воду променів, так схожих на блиски людських очей: одні мовби гаснуть, заплющуються, щоб перебути набіглу од вітру хвильку, інші розплющуються й дивляться довго, бо їх минає набігла хвилька. Дивляться незмигливо й так допитливо, як це вміє тільки Арійон Похиль, наш половинщик, правильніше сказати, ми в нього за половинщика, мабуть, єдиної на всю Мозолянку корови німецької масті, походження якої відоме всім, хто знає одноосібника Арійона Похиля на прізвисько Конкурент. Дуже руда, аж червоняста, доїться од теляти до теляти, а на збір таке — трудно й повірити — доки, бувало (тепер також), довезе чи донесе з-під неї молоко до здачі, по нім плавають зверху або разком намистин поналипають попід вінцями грудочки збитого масла, тому в Конкурента приймають за літру півтори. А на базарі, тут же, в селі, якщо винесе коли-не-коли, знаючі жінки стають заздалегідь у чергу, платять не торгуючись, бо «молоко з-під його корови лікарственне».

Арійон, будь з ким ставши на речі, зорить, пильнує в очі людині прямо й незмигливо через те, що по-інакшому розмова йому здається

не такою. У очах він бачить або твою щирість, або твоє масковане підпілля — тоді й сам такий, не інакший: ущипливі слова Похиль полюбляє. Користується, правда, ними рідко: якщо вже край, коли треба, бува, перепинити брехунця чи нахабу. Обізветься якийсь т а к и й і якось н а д т о, Арійон зараз і зміркується — пришиє квітку, осміє гостро: людям регіт, а т о м у хоч крізь землю...

«Чому воно, Леонтію, не в кожного такої віри, як у Прокопа? — шкодує часто про одне.— Чому нема у всіх людей на світі (або хоч трохи менше, як у всіх) такої великої і незрушимої віри, яка дає (приміром, Лядовському) змогу сприймати речі, слова, діла, обставини такими, які ми їх відчуваємо? Чому, втретє питається, завжди й скрізь підточує душу сумнів — до всього безперестану і неминуче все життя ми змушені доскіпуватись?..»

І далі говорить, сяк і так змірковує («...та він, кажуть, наш Гопей, до цього в Городищі служив послушником. А тоді до нас кинули... Тепер багатьом кортить на посаду») — змірковує, поки різко махне здоровою рукою (ліва в нього вибита і в плечі прострілена, нею він погано володає) та й закінчить якоюсь приказкою: нехай, мовляв, косять — стерня буде, нас не спитають, скільки верстов Земля в поясі.

Якщо Похиль отаке каже, значить, надумав розсердити сам себе, щоб тоді поговорити про все, що на умі. Значить, його щось заїло, йому кисло («Кисле в роті тисне»). Почне згадувати, в чому колись або тепер обминув його Лядовський, не спитав, хоч для годиться, ради (вони ще до колгоспу зжилися і, як би не тисли то на одного, то на другого, як би не бувало, миряться). Або, як пустити кров скотині, не спитав, або не його попросив ошинувати колесо на бригадирівській двоколці чи там передивитися хазяйським оком кінську збрую — гужі, наритники, черезсідельник чи попругу. Або щось там шкідливе завелося в полі і їсть пшеницю чи городину, а Прокіп мовчить, нищечком з агрономом хемією (раніше так називали хімію) отруюють землю («Нема такого, щоб я не вмів, інакше не буть мені Конкурентом»). Не питає — не треба. Ми теж гонор маємо, самопихом на поміч не поліземо.

«Що він уміє, крім вигукувати гасла та чинить злодійство, твій Панько Полбог, отой наш гріх, покара наша. Чи то правда, що в нього, відколи став на гесеме (тобто там, де «горючо-смазочний матеріал»), на язиці наріс тіпун такий, що болить і схожий на дике м'ясо (воно од намов на людей та од чужої горілки чіпляється, кажуть знаючі). Я з такими, Прокопе, давно розцурався, а ти ждеш із нього людини.

А про корову мою, що з лікарственним молоком і буцімто німецької породи, рудої, аж червонястої, багато не скажеш, бо нічого, хоч і є що. Стояли ми тоді влітку своєю хазяйською командою на чотири служивих коло польської річки Варта і розпоряджалися насланим сюди репатрійованим людом: молотили ціпами і движком скошене тут жито, копали всю підряд городину і все до жмені вантажили в баржу «для голодаючих дітей Ленінграда», як було на ній білим написано. Зробили все, як треба було за наказом.

Кажу по уставу своєму начальникові, старшині: пора б мені додому, до сімейства в кількості п'яти чоловік на чолі з дружиною Олександриною. Ось тобі моє лічне оружіє, ось інструмент (ми були ще й саперами) — пожалуй, якщо заслужив, провіант чи гроші до Городища, що за Пивихою, а там я піду пішки — по рідній землі, плавнями та дібровами, ходить неважко.

Спасибі, каже, тобі, гвардійцю Арійоне. Воював ти справно всі чотири, як один день, годочки. Ніякої хиби на тобі не замічено — не хибив ти проти воєнного закону і слова його брав у щире серце... А про твою охоту до сімейства в кількості п'яти чоловік на чолі з Олександриною... твої годки вже одпускаються,— признався, як воно було, старшина, нелукавий наш чоловік, сибірський. Тільки що ж я тобі дам, солдате, на дорогу, окрім сухого пайка... Якщо не погидуєш — візьми гімнастерку просто з тіла: моя таки новіша. Перечіплюй свою медаль

за бойові заслуги, за Варшаву бери і за Прагу, а гвардійські знаки нехай так будуть — вони всі однаково почесні, разом нам і давані...

Ти мені дай, перебиваю старшину не за статутом... не дай, поправляю сам свою хибу, а всього-на-всього дозволь, спіткнувся на просьбі, не скажу зразу, що саме дозволяти. А намітив я взяти... контрибуцію. Не примусово, не гроші, навіть не одежу, а... руденьке телятко, теличку місяців на шість віком — не за справну службу, а так, по-людському дозволь, та й квит. Я його давненько підпашую понад берегом, на свіжому... крихтами з хліба підгодовую, бо дорога наша неблизька, неблигомий світ, щоб не підбилося, не пристало... Ото он воно, бродяче, а мій голос уже впізнає... Бо німців звідси виселено до ноги — це землі польські,— от воно й безпритульне, без хазяїна, значить. А хто тепер над ним буде — я чи наїжджий — хіба теляті не однакова ласка? Люди ще й тепер деякі вірять балачкам, що то я не перекупив у старого музиканта городиського, а з війни привіз хатній рояль... не з усіма, правда, струнами. І не перекупив, якщо вже казати щиру правду, а одробив то сим, то тим, бо моя кров без музики холоне... («Не одну свою печаль піснею виспівали, танцем розтанцювали»). Олександрина співає, а я на клавішах підбираю мотив — отак граємо одну, другу, поки до плачу доходимо, тоді перестаємо до другого разу... Зайди послухаєш, якщо на тебе найде коли такий інтерес...

Добре, як добре,— зміркувався я там, над Вартою, сам собі, бо старшина (добрий таки руський народ! Я думаю, нема добрішого), бо сибірячок подався, пожалуй, по мій дорожній пайок... і горілочки, звичайно, у моряків з кухоль випросить, щоб попрощатися... Добре, кажу, як Лядовський з війни уже дома та прийняв своє бригадирство,— той знає, де людина, хоч вона, приміром, як я, і не колгоспна: од висилки заступився — раз; як пережить, щоб не забрали коняки,— два... І третій, вірю, що заступиться — дасть заробить на шматок хліба, якщо Олександрина вгледіла од тих нелюдів нашу коняку... А тут і я з теличкою... А якщо в селі заверховодив якийсь нашіптувач або людський нашийник, як той Полбог з Папазиром,— не бачити Арійонові помочі з колгоспу, такого, приміром, як оце телятко. Не дасть і соломинки, хоч у нас на руках з Олександриною два сини й дві дочки не одноосібні, а близнята попарно статтю... Та я, аби додому, сам собі дам такий старунок, так, значить, постараюся, що буде в нас і коняка, і теличка виросте на корову, і... нема такого, щоб я не зумів для дітей... для Олександрини, та й сам собі не ворог...

Заминка в нашій балачці з старшиною, було, сталася, а це він уже прийшов. Приніс те, по віщо ходив, але мовчить, немов найшли на нього жалкі спомини чи, може, серце зворушив думкою про розставання. Сидимо на кручі — баржу видно, «голодаючим дітям Ленінграда», стає і про своїх дітей думно. Може, цим і задумався чоловік, я теж мовчу, не нагадую про телятко. Воно є така часина, що слід мовчати, щоб спогадати нам у мовчанні про рідне, про святе... минуще й неминуще («Усе — тінь минула, одна річ живуща — світ праведний»).

«Настане легший час. І добрим словом спогадає Потомок вільний мертвих нас!»

Всяке в мовчанні приходить на думку, але я не тішуся тим, що настане після нас,— хочу тепер жити добродійно й благополучно. Лиш не придумаю, як таке життя зачати. І як вимовити дозвіл на телятко — дивиться старшина мені в очі, як брат, то раптом відверне їх кудись убік, ніби щось побачив у моїх і розжалобився.

«Телятко мені... руденьку теличку...» — звучить, безперестану звучить у мені мовчазна молитва, і він, добрий чоловік сибірський, не може бути, щоб не чув її одзвуків, що світилися, я знаю, синім відсвітом. Адже звуки, казав мені городиський музикант, світяться всяко, як наші очі. Звичайно, старшина догадується, він розгадав мою заминку, якщо не згадує мені («Воював ти справно всі чотири, як один день, годочки») — якщо, кажу, не нагадує мені з докором про... самовільний

мій полон на три дні... десь у якомусь ліску з горами, який хтозна-як і трапився,— мені й самому та билиця здалась мовби якимсь відкриттям з неба самого себе... Ото в такій одміні я сам собі явився.

Начулося моїм вухам одного разу, що десь у тому лісі чи біля нього хтось тяжко стогне. Не стогне, а скрипкою виграває, аж струни стогнуть. Була ніч, і всі спали, ніхто не вчував нічого, а мене повело. Я пішов та й пішов, аж не знаю поки, а звуки мовби не ближчали, але вчувалися чіткіше.

Коли ще я вірив у казки, мені дідусь казали, що в кожному лісі мешкає то видимо, то невидимо лісовий дух і має в собі дві сили: одна милує, друга силує. Повір'я згадалося та й пішло з голови, а я стривожився думкою: що зі мною робитиме лісовий дух, якщо, бува, перестріне? — наспіх перебираю своє, тоді ще не довге життя, щоб хоч якось заповгадати, запобачити свій талан наперед.

Багато годин блукав я по лісу, і вже зробилося справді страшно — не лісового духу, а навіть тріскоту сушняку під ногами, то довелося міцніше триматися за карабін, поки аж зійшло сонце, і я побачив на галявині білий, гарний будинок.

Я ступив за ворота розкішної оселі і побачив багато одягнену жінку, яка мене запитала, хто я і чого шукаю. Невже по моєму одягу не видно, що я солдат? А шукаю почутий голос. Він здавався мені стогоном, а на стогін люди мусять поспішати, як і на крик «рятуйте».

«Ти добрий чоловік, якщо так далеко вчуваєш стогін, в тебе музикальні вуха, солдате («Вона зокола і голосом була стотно такою, як моя дружина, дай боже наперед їй лучче»). Заграй мені своєї, і я знатиму, з яких ти країв». Я не хотів ближче спізнаватися з цією жінкою, хоч зокола і голосом вона була стотно такою, як моя Олександрина, бо мені з першого разу розподобалося її чужакувате для мене ймення Муза. Діставши з ранця свою ще парубоцьку сопілку, я заграв веселу пісеньку, схоже на мотив би нашої «Ой піду я до млина, до дірявого, кликати вечеряти кучерявого». Господині розкішної оселі, пожалуй, не сподобалася моя недбала гра — слухала вона мовчки. Після гри також не сказала ні слова, повела мене далі, у свій сад.

Я ще, оженившись, послухав з молодості трохи старшої своєї дружини, од мужицтва був одстав («Таке тоді було за непу, що на собачу свайбу схоже, не для моєї голови») і збився трошки на купецький лад — скуповував ганчір'я, перепродував городиську глину, поки твій батько, нехай здоровий буде, застеріг, і я перестроївся назад. На віддяку за добру пораду я записався до Корнія Васильовича у всі, які не було, гуртки: грав на гармонії з перебором Прокопові «гречаники», вибубнарював по весіллях і на сцені, співав, танцюючи («Минулися мої ходи через огороди, минулися мої лази через перелази»). Тому вельми зраділа моя душа, коли Муза взяла зі столу — там лежали які є в світі музичні інструменти, і всі золоті — золоту сопілку і почала на ній н а ш у грати (і як вона вгадала, що я українець?) — ще ніколи в житті не чував я такої звукової, такої чистої краси. Я зрозумів, вважаючи себе добрим, як для села, музикантом, як далеко мені до справжнього мистецтва, і це засмутило мою надію, бо мріяв грати з мокловодівської сцени на піаніно, на скрипці — на всьому по черзі, на всьому водночас.

Господиня з чужакуватим ім'ям, яке тепер мені, невдасі, не личить і вимовляти, спитала у вічі, хто, мовляв, краще з нас грає — я чи ти. Я по щирості відверто признався, що такої прекрасної гри не чув зроду. І що сам, пожалуй, ніколи не буду так добре грати. Ці слова стали роковані для мене — може, було б краще, якби я їх тоді не вимовляв. І сказані в мою найнещаснішу мить: через три дні після тих привидних блукань фашистський снайпер прострілив навиліт моє плече, посудомило мої пальці.

Як і все на світі, так і цей простріл стався одного напруженого разу. Вже зовсім навесні останнього воєнного року. Наш наплавний

міст через якусь там не широку, а бистряну річку відійшов од протилежного берега, і його під час обстрілу рознесло до непридатності. Треба негайно, за кілька годин, спорудити, навести на плотах новий: ось-ось до переправи має підійти піхота, нічого про таку руйнацію не відаючи. Я без наказу зголосився негайно братися до діла («І тепер не перетерплюю, коли воно сто разів постановляється, а ні разу не робиться») — пливти з конем на той бік, тягти до паколів припін. Верхи сідати на худібчину — може втопитися конячка, бо була походом виснажена до сухих ребер. Пожалів і придумав інше. Завів покірливу худібку помітно вище тієї потойбічної мітини, де нам бажано приставати, забрели разом, поки було можна, у нетеплу, бистряну воду, взявся я конячці за хвіст — і пустилися дна, спливли на течії. Худібка моя трудно фиркала, крутила головою, а я тільки підстерігав, щоб не набрала води у довгі свої вуха, бо тоді втоне («Мене водяний не вхопить, ми з ним родичі»).

Благополучно пересурганились туди й назад після зробленого діла. Як уже навели місток і почала підходити піхота, він і вистрілив перше в мене...

«...Ти чесний і скромний, солдате Арійоне,— сказала жінка Муза,— такі мені подобаються. Ти станеш справжнім музикантом, і слово про тебе злетить високо — дарую тобі оцей свій голос,— взяла сопілку зі столу, де лежали всі інструменти, які тільки є на світі, і подала в руки.— Якщо ти перестанеш бути чесним і старанним, мій голос покине твою сопілку...» Я подякував за все і пішов.

Через кілька гін оглянувся — хотів побачити ще оддалеки палац, сад, в якому живе моя тепер покровителька. Але що це? Не стало ні саду, ні палацу, кругом ліс. А сопілка? Може, не стало й сопілки? Я заглянув у ранець. Ні. Сопілка на місці. Я дістав її з ранця і заграв тепер своєї. Моя пісня звучала так гарно й чисто, як ніби з великої радості. Я грав жінці, що володіла всіма звуками на білому світі, і заприсягався бути завжди і в усьому старанним. І якби не той фашистський снайпер, моє б життя сподіялось інакше («Хто був причиною каліцтва мого, щоб мій весь смуток упав на нього»).

Ти вже, гляди, сам догадався («Ой вийду я та гукну я, а ти догадайся: як зачуєш мій голосок, хутчій поспішайся»), що все те з Музою, лісовою дівою,— то мої мороки, то так малюються мої думки-уяви, за якими того разу я заблудив на три дні в моравському лісі, поки натрапив на яр, а в ньому повно живих коней... з поламаними ногами, з поперебиваними спинами — не знаю, хто з ними так зробив: чи звір, чи людина. А коняка для мене — що вірна дружина, хоч я й не циган, і не башкир, і навіть, кажуть, не козацького родоводу. Отерпло на мені тіло. Отерп і сам, не стало мови. Кольки в підошвах — ступити несила. А ступивши — як допоможу коням? Їх, може, сто, а може, двісті, і всі лежать розкидано — кожне на чорній латці. На виїдений круг себе до чорного латочці землі («О, сходьтесь, сходьтесь, сходьтесь... добрі люди! Я вам щось більне розкажу»).

Одна конячина обізвалась до мене очима, але я не насмів дивитися, як вони гасли чи передсмертно розгоралися. Я змусив себе відвернутися од картини мовчазної страти — вибрав тут же, у яру, де найгустіша трава у першому наливі, і зашмагом, скільки вхопить рука, рвав з росою, з квітами... носив і носив оберемками до кожних, ще не згаслих очей, а неживим клав просто на них, як на гробики, по жмені квітучої зелені («Отут у канаві викопаю... гарненьку ямку, положу його любенько... та разом землею і засиплю, і гробик виведу»)...

На колишнє треба й дивитися тодішніми очима. А в тебе їх нема, бо ти т о г о не бачив. І моє життя тепер не те... ніби пересаджене в інший грунт. Лише доброта і ласка ті самі, тільки досвідченіші... мудріші. Мені не на шкоду, і я можу бути на речах навіть з ворогом, якщо він здатен мене зрозуміти як людина людину... Я не раз був готовий або на межі згоди з тим (навіть коли воював, така думка

в мене точилася), що ворожнечі од природи між людьми немає — це коли ходив до Олександрини в родильню і бачив там покотом лежачих немовлят: всі однаково голі. Як і тоді, коли кладуть у ночви для обмивання уже по заході сонця... Якби не той фашистський снайпер...

Самого ж мене, тобто одноосібника Похиля, відколи я не пристав до колгоспу (колись, туди далі, я тобі про це розповім дрібніше), дехто й до сих пір вважає «не нашим елементом». Обидно, звичайно, але людина до всього звикає, призвичаюється («Найкраще, коли людина призвичаюється не до розкошів і приймає без ремства те, що доля посилає»). Не нашим, то й не нашим — призвістка недоброго, звичайно. А вже чиїм у нас мене вважають, сказати не скажу, бо й мені ті, н а ш і, відверто боягузять сказати. Або не знають, що нічийних людей не буває і бувати не може («Чий ти, хлопче?» — «Сам свій, дядьку»). Треба бути часом і смиренним («Доти старець плохий, поки собаки не обступлять, тоді ярміс найде і палицею обганяється»).

«Ой, піду я до млина — що ся в млині діє? Вода камінь обертає, питель муку сіє». А що їм, Леонтію, інакше робити? Життя — то млин на два камені. На добрий камінь що не скинь, то все змелеться — борошно буде. А де борошно, там і порошно. Гляди, щоб не запорошив ока.

...Звиняй, будь ласка, ще раз за моє многословіє: воно ж не кожному себе розкажеш, не кожному й сповіришся — то вже коли трапиться л ю д и н а... допадаєшся, як Мартин до мила, щоб хоч верхні болячки з душі викидати, тоді легшає... радію частіше. І в балачці, і в житті — все кудись мене заносить, заносить, мов ті виїзні сани-козирки, що з полозками без підрізів. Нема того, щоб прямісінько, по вказаному путі,— як не на обочину забіжить, то в закуток занесе, де не всі бачать, бо не все видно («Кучерявий мельник завів мене в темник»). Ти вже, либонь, натерпівся ждати: забалакався, мовляв, забазікався Арійон, що й кінці з кінцями не зводяться. Ні, голубе, я свого нічого не забувся... Оту теличку, що з-понад Варти, де ми вантажили баржі «Голодаючим дітям Ленінграда», старшина дозволив узяти, і я благополучно приправив її то попаски, то гоном, то попутними моторами аж на Посулля, в самі Мокловоди. Олександрина дуже зраділа, діти пораділи також, бо скучили за молоком (корівки наші на островах постріляні: не встигли німці їх за Дніпро переправити, то постріляли). Теличку гарно доглянули, то вона за рік, тобто ноточкою, і спарувалася. Оце вже з-під неї в нас друга корова... Тогорічне теля наділив Марфі Личачці. Нехай, каже, ростуть двоє — Прокопове з колгоспу («Подарували за його клопотом Личакам на нове хазяйство») і твоє, Арійоне. Може, вдасться з лікарственним молоком, як у її матері, а ні, то яке краще, те й буде наше... І конячку Олександрина вгледіла, не збула, од німців по хащах, по болотах ховала... вгледіла, бо держали ми її до війни гуртом («А хіба ж ми чужі між собою? Ми ж усі однієї громади, гуртом про все громадське й дбаємо»): коли вдвох держали, а коли аж утрьох — дивлячись який год підспіває, яке врем'я... Коняка в селі кожному знадобляється. І Корній Васильович не одну весну було приставав на коняку: давав годівлю, брав з бороною скородити город свій піскуватий. Був нищечком у нашій приставщині і... Більшовик, сам Прокіп Власович Лядовський. І тепер люди не проти коняки — за неї («Береться чоловік, береться жінка, все сімейство береться на всякі способи, а мають не надто — їдять не побагато, надголодь, щоб ще їсти хотілося. А є не здорово і роблять, а побагато їдять... є мішки натрусом, а є битком набиті,— скажу тобі ще й надогад, Учителю»)...»

Корова ніби зраділа, що я вже пригнав її в череду, на знайомі луки, що опинилася серед своїх,— пішла тепер швиденько, аж вибриком до тих, що вже запаслися в долині, тоненько пойнятій низовим туманом. Рушив од мене і Похиль, терпляча, трудна людина («Закусив вудила, мов норовистий кінь, і тягне воза устріч здивованому світу — не слухає нічийого стриму»). Посміхнувся незрозуміло якось, ніби

силувано, ніби комусь на догоду сам себе примусив до привітного виразу, застиг у ньому і поволі ховається в сутінках моєї всесильної пам'яті. Ще трішки маячить, ніби хоче виразніше висвітлити ще хоч на мить нечіткий з себе силует — ген туманів на самісінькому пружку мого овиду: кріпкий і статний би чоловік, якби не поникле оте, прострілене плече, з якого звисає, мов підрубана з дерева гілка, посудомлена рука і порушує красиві обриси людської статури.

Я не поспішав виходить з Арійонових розумінь і настроїв: він легко може збентежити мій дух своїми знаннями про батька, про старовину, про наше спільне Посулля; серед дороги зупинити мене своїм голосом, його дзвінкою твердістю; привернути увагу до свого непривабливого, з грубою, пористою шкірою лиця, яке й замолоду не було червоним,— завжди землистим, аж ніби пахнучим сумішшю свіжої зелені і кінським потом та лікарняним молоком,— він для мене, хоч і щодня, в знадобі отакий («Хоч би ти... для отчизни кинувся із мосту в воду, то й я за тобою»). Але він зовсім сховався в сутінках моєї пам'яті, і я тепер нарікаю на себе, що, заборотавшись поруками для батька, не знаю, бо не спитався, коли сходити до нього, щоб послухати, як він уже навчився грати на «городиськім піаніно в півтори руки», а Домаха наспівує замовлені мотиви, як він «хазяйнує одноосібно, без колгоспу».

Негоже, але хоч крадькома піддивився, чи правду каже Марфа Личачка, що буцімто він, Похиль, зовсім був погодився одного разу з Лядовським зрубати межову свою вербу і законно записатися до колгоспу. А трохи впослі застав Ливона Папазира, як той навстоячки рубав колгоспну яблуню, щоб обірвати на ній, зваленій, білий налив. Почув, може, й непевну, але чутку, що є «команда» зводити корови на бригаду, бо «молоком тепер годуватиме колгосп», що Панько вже мітить їздити його конякою, а Сашка Полбожиха, звідниця і плетуха, питиме з-під його корови лікарственне молоко — того ж дня передумав Арійон писати заяву, ходив на «спеціальну розмову» до Більшовика, щоб з'ясувати чесну відмову («Ти кури своє, а я своє». «Наші їдуть, ваші йдуть. Наші ваших підвезуть. Поможи боже і вашим, і нашим»).

Того ж дня, це все твердить Марфа Личачка, Похиль уткнув стебловий живець з межової верби тут же, коло трухлого пенька.

З Арійонових розумінь мене вивела наша притулівська поштарка Марфа Личачка — дочка її Людка оддається заміж за Васька Плютівського. До неї, до Марфи, сьогодні й сходимося лампач на нову хату робити. Гукано багатенько, а хто з'явиться — побачимо. Відомо тільки, що вже розгорнули згортачкою, тобто найнятим у рибартілі бульдозером, старе Митькове печище Запорожцеве і на його місці поклали на цементі гранітовий підмурок для стін і перестінків — законили нову людську оселю, гарне місце, де оселяються Личаки.

Моєму серцю завжди любі лугові простори. Серед них я вольную, мов той козак у Дикому полі, наче тільки мені світ вільний. Все миле, жалібне...

Роздобрілий на природі чи од свіжих сподівань, що сон мій сьогоднішній неодмінно збудеться («Несказанне, невимовне кобза промовляє і святими почуттями серце надихає»), я силкуюся впіймати поглядом і глянути ласкою в батькові очі, обізватися до його серця своєю добротою, а він, як нерідний, байдуже дивиться повз мене, в якесь нікуди, і зневажливим прижмуром заснованих зморшками очей виказує, либонь, своє вагання до резону його спосіб життя мені переймати — довірливий, зичливий, добрий,— взагалі сумнівається щодо помочі з моїх силкувань зібрати для нього, для роду нашого поруки — навіщо тобі глухі стіни, сину? («Котрий чоловік отця свого, матір штитьповажає, тому біг всякий час помагає»). Звичайно, звичайно, Леонтію... Старим людям треба штитися також, шануватися перед молодими, а не підлоту всяку множити... п'яними валятися... Тебе, якось кажу підпилому Полбогові Панькові, зарахували в люди — штися! Хоч не

торгуй людьми, іудо... Ти сам тільки півлюдини: тіло є на тобі, а більше нічого — ні почувань, ні розуму («Та й більш нічого не додасте моїй уяві, тату?»). Та й більш нічого, сину мій... Всяке ледащо весь вік норовить, як би козака в грязь затоптати... не діждуть вони свого, невірнії душі!.. Отже, щоб не діждали... сину... Так нам треба всією Вітчизною за руки держатись...

Старий (мій батько) знову з'явився (як у дверях) і, замість вітання (він не здоровкався і перше), усміхнувся (мабуть, мені). А може, своєму світові, якого не зцурався. Ця привітна усмішка, яку всі (крім папазирів та полбогів) так любили, завжди світилася ласкою і добротою. І тим часом, як батькове волосся помалу сивіло, аж поки зовсім побіліло, тим часом, як голос його тихшав і на якомусь там коліні, коли брався співати, геть зовсім розстроювався, потиск руки ставав слабшим, а хода важча («Ходи, сину, ходіть люди, чесною ходою») — усмішка нітрохи не втратила свого чару, своєї осяйної чистоти й щедрості... По всьому видно, що він занепадає на силі, але стає веселіший — це він так по-своєму прощається зі світом... Найпевніше, він уже, так би мовити, перебуває в дорозі (на той берег річки Стіксу), живе не зовсім серед нас, а все більше й більше у своєму власному світі,— наприклад, він уже віддавна майже ні до кого не ходить і майже нікого (крім своєї дружини, а моєї матері) не пускає до себе. Отак і починається усамітнення, відокремлення (людини) од світу (перед смертю)...

Порівняв я свого батька з тим Магістром, що грав у бісер, ціле життя належав до «навдивовижу людяного Ордену духовної еліти», а під кінець від усього того відмовився — і вжахнувся: так вони схожі. Паморочно стало, як над безоднею: невже батько зламався? Невже його покинули переконання, що розум і віра мають бути завжди вільними «від впливу будь-яких авторитетів»? Тоді як зрозуміти його терпіння («У нього страшенно багато терпіння, так багато, що я не знаю, навіщо його стільки одній людині») переносити поблажливі, а то й глузливі насміхання над любов'ю до святині.

Хотів попросити вас, тату, подати мені на прощання руку, а тепер, мабуть, мушу відмовитися від цього бажання. Ви завжди були для мене особливо дорогі, і сьогоднішній день також не змінив моїх почуттів до вас. «Прощавайте, любий... до зустрічі»,— нісенітне лізе в голову («Він силкується оту нісенітну уяву розпорошити здоровими думками»).

Я, певне, довше, ніж належало, стояв остовпіло перед луговими просторами, як прочанин перед іконою, єдино якій може сповідатися довірливо, бо Марфа не стримала свого подиву: вже довгенько стоїть мені збоку, немов жде, що зробиться з н и м далі. Стоїть не мовчки. То тільки слабочутному може здатися, що вона буцімто замовкає. Ні, ніколи. Жінка ця до «відокремлення од білого світу» не замовкне — так багато в ній відкрилося життя, так довго в ній воно тіснилось. В старих Мокловодах Личачку не зразу мали за свою людину: чужа, не посульська, забрідна, тогобічанська, з якою і розмовляли ніби з милості («Хліб милості завжди з піском»). Дочка, мовляв, не держиться ніякого берега. І взагалі: кому треба твоя вдовина одинокість? («Люди сіють та орють, а вдовиний плуг на п'ятій неділі вийде»). Може б, так воно й тепер велося, якби Людка не схаменулась... якби Прокіп цьому не зрадувався («Тепер усі радуються, дивлячись на життя їхнє, миле та любе». «Порадієм гуртом-рядом, бо зажили новим ладом»).

«Ож ну припинися, Прокопе, та підожди — ось я тобі, навчителю наш... Підходжу до Більшовика впритул, даю оце вранці, з пастівника йдучи (мабуть, обидві телички тепер виглядимо), даю йому просто з фартуха два пиріжки, ще гарячі, з вишнями та калиною,— бог мені свідок... На зривках — де-не-де зосталось, поки ту ягідку піймаєш,— насилу нарвала на жаровню пиріжків... Христя Плютиха іноді пече йому хліб, а я й собі з пиріжками — на наряд ішов рано, може, й не

снідав, а пізніше, каже, прийду вальки рвати... Такий радий та веселий — щось йому вдалося, кажуть. Там ціла комедія — ось нехай я тобі розкажу».

Прагне Личачка, старається (хіба не видно?) розневолити мене своїми переповідками — розневолити од думок тяжких та уявок про батькову невідомість («Щоб світ перетворився на сонце й працю»).

Дальша розмова могла урватися, насторожила можлива Марфина відсутність, і це мене ніби схаменуло. Глянув на неї, щоб пробачитись за неувагу, але вона поволі вже відходила, озираючись: чому це, мовляв, не зуміла його зрушити з задуми, піймати на його лиці хоч крапельку розради. Вона, мабуть, не встигла так подумати, бо хутко махнула до гурту жінок, що розходилися з вигону, рукою і повернулася, щоб говорити до мого смутку своїми щирими бажаннями, своїм добром і ласкою («Сама їх так мало зазнала, що дівкою, що удовицею»).

Я нишком пожалів її, Марфу, нашого роду привітницю. Пожалів за те, що вона (усім, мабуть, так здається) аж запобігає, аж ніби принижується перед кожним, хто щиро з нею, щоб не їсти хліба з милості, який завжди з піском і тріщить на зубах; догоджає, сердешна, щоб не вернулось до неї те врем'я, коли й слово мовилось до неї з милості: «Ось не йди до Варки до Віщунки, вона те саме скаже тобі, що й я. Так само з'ясовно відгадаю і сни твої, і видіння, і передчуття, й здогадки — запам'ятай кожне моє слово і спитайся потім у Віщунки. Я навіть знаю, перейняла (не скажу, від якої жінки) замову од пацюків, од гадюк, од перестріту... Серед інших пізнаю ті трави, од яких щоб спалося, щоб не крутилась голова і настроювався дівочий голос. Не сумнівайся, не загадуйся сам, а загадай на батька («Хіба я тобі загадую море випити?»)».

«Ти погасла, ясна зоре! Став я мовчки, загадався... Не гадалось... В темне море без весельця сам подався».

Сама згадка про ті маревні побачення з батьком дає мені не мізерну втіху, а намагання викликати це невимовне почуття, висловити його, підносить мою душу і змушує мене вдвічі сильніше відчувати своє становище, в якому опинився і тепер перебуваю, свій обов'язок перед тим, що робиться з нами, Окраїнцями, і як нам вивернуться, щоб не бути насподі. («Аби наша думка сталася ділом»).

«Безперечно, ніщо в світі не робить людину такою багатою, як любов».

Я відчуваю це по собі та Мокловодах: чітко бачу, добре відчуваю, що пора схаменутися зі своєю любов'ю до Посулля, щоб не «перелюбити», як батько, а стямитись не можу. («Не можу стямитись, та все поглядаю, відкіль вітер віє: життя — то млин на два камені»). Не можеш — і не треба,— сам Прокіп Більшовик мене стримує.— Глупі твої думки, Вчителю: хіба можна п е р е л ю б и т и свою істину, свою землю? Батько жив т о д і, а ми т е п е р («Він був першим, а перших завжди б'ють»).

«Балакають, що цими днями, Вчителю, ти бував дома, бачився з дітьми, з дружиною і, звичайно, зазнав тисячу радощів, болів і страждань. І що тамтешній директор дає тобі вчителювання, бо вже кругом, либонь, розіслано помилування, що проти Леонтія, а також і проти його родичів до третього коліна не відкрито ніяких підозр... вважається, що обидва колективні, тобто анонімні доноси написано людьми неблагонадійними, а вислужливими «з корисливих мотивів на шкоду суспільним інтересам». Людьми, які мають до звинуваченого і його родини особисту злобу й ненависть. «Учителя Леонтія Корнійовича знаю як людину з благородним характером, котрий підносить його вище такого безпідставного наклепу стосовно до хрестин дитини і його соціального походження» (З пояснювального листа до реабілітаційної довідки на Вчителя і його родину). І далі присуд: «Листування за безіменними доносами про інакомислів в раніші часи у воїнцівській, а також мокловодівській початкових школах... залиши-

ти без подальших наслідків». Інші кажуть, аж розпинаються, що ти їздив не до сімейства, а щоб тайкома здати на городиській пошті поручительського, тобою складеного, а стома різними почерками підписаного листа на користь Корнія Васильовича, до арешту завідуючого мокловодівською хатою-читальнею, а заодно й сільбудівською народною бібліотекою на дев'ятсот тридцять книжок».

«Все є отрута, і все є ліки. І тільки д о з а робить його тим або іншим».

«Про тебе, Вчителю, ходить яса по Притулівці, буцімто ти молишся богу. Але якому — ніхто не знає... І хто пустив цю балачку — теж невідомо, хоч здогадки є вже. Буцімто вперше сказала тобі «ставай на коліна і молись» твоя рідна мати Вустя. Сказала в той досвіток, коли батька забрали як «врага-супостата», а тобі, Леонтію, було дванадцять років. Того ж разу мати поставила сина поруч себе перед мальованими на дошках святими і веліла казати за нею: «Зглянься на нас, боже: поверни сім'ї годувальника...» І отак тричі щодня — з тих пір і починається й о г о вірування.

Але минали роки, а батько не повертався. Зайшла війна. Вчителя не взяли до справжньої армії, як сина репресованого, лиш послали сторожувати забайкальських табірників. Де не водила служба — шукав батькового обличчя... І писав про помилування...»

Та будемо краще казати притулівські переповідки, бо їх зібралося — аби слухав. І розгортати цей Марфин сюжет про Вчителя тут зовсім не до місця: вийде жалібно й довго. А головне, дуже відокремлено, а тому розповідь може піти косинею.

«Ці порічковики, як твій батько, як ваш рід, непохитні й вірні люди — я в цьому певна з переконанням («Він був не такий м'який, щоб зійти з правди. На таких, Леонте, можна мур мурувати — за це йому наші поруки»). Святе вони грудьми обороняють. Бо люди, мовляв, робляться стадом, якщо без святого. Без нього ніяк не можна, як не можна без святого хліба («Що не їж, а хліба хочеться»)... Збалакались ми оце з городським індусом, одноосібником тобто, що теж, як Похиль, держить коняку і розводить на міньбу чи на продаж глину (я теж виміняла відро на відро картоплі), про Гопея. З обличчя дуже гарний чоловік, од невірних жінок, гляди, не має одбою, а от в очах, я помітила, світиться щось котяче, мовби все видивляє ласенького... Глиняр його захищає, чоловік, каже, той що треба: сам жить хоче й іншому не заважає. Ще молодий, як, може, моя Людка, а був уже на трьох службах: у Городищі на якійсь там строго послушній роботі... тоді на елеваторі цифри збирав і був би там до страшного суду («Ще мені дідусь казали, що як зблизиться страшний суд, то люди поробляться скнарами, такими, що тільки гроші любитимуть»), якби не зашився... А вже чому — спитай мене («Нехай би вже розпутні парубки, а то й жонаті жевжики зберуться, зашиються десь у хату та й гуляють у карти або дівчат на гроші дурять — розпутне життя в молодості приносить хоробу на старії кості»). А це до нас... на «останню стадію» кинули. Може, й надовго утабориться, а може, й ні... З Прокопом вони дуже різняться. І зі мною також...»

Я прикро подивився на Марфу — чи правду каже? — і, поки вона пішла в хату до Христі до Плютихи, щоб, мабуть, покликати на саман, мені сяйнула (і я переповім) давненька вже, але чітка, як сьогоднішня, картина. А потім ще одна і ще.

Ми з Олексою (на нього чомусь казали і тепер кажуть Льонька) не ровесники, але поки Завидони (вуличне йменння по матері) жили в Мокловодах, трохи товаришували — обидва любили рибалити вудками. Плели ми їх тоді з волосіні конячого хвоста втроє. Олекса, пригадую, так і не навчився зв'язувати колінця морським вузликом, нічого так і не укмітив, то щовесни, коли наставало вудіння і треба готувати снасті, занудно канючив.Найчастіше приходив до нас, бо жили через дорогу, по сусідству.Якось у неділю прийшли ми до Сули. Сіли кожен

на своєму причатку (в мене з настилом трави, у нього — ще товще). Закинули вудки за латаття — замри й не писни!.. Олексин поплавець раптом затягло під воду — чи рибина, чи, може, бистрею. Смикнув на себе — тримає. Поводив сюди-туди натягнутим вудлищем — чепа не пускає («Туди не закидай невода, там чепа»).

«Корчі,— буркнув сам собі і застромив вудлище в землю.— Лізь... одчіпай»,— не повертаючи голови, гукнув до мене.

«Чому це я? Твоя ж вудка».

«Лізь, поки добрий, бо інакше — сам знаєш...»

Я добре знав, що обіцяє той Олексин натяк: ні, не битиметься, бо він мене не подужає, хоч і старший,— неповороткий Завидон і заглевкуватий для цього, але на човна не пустить. Свого човна якраз у нас не стало, мати проміняла тогобічанському чоловікові за мірку жита. А тепер той човен у Олексиного батька, він перевізником, і мені завжди кортіло покататися на н а ш о м у човні, бо робили ми його вдвох з батьком: батько майстрував, а я в нього за підручного.

Без охоти, але роздягнувся і, сикаючи, поліз у воду. Взявся за волосінь, пірнув по ній до чепи. Під водою зовсім не страшно, ба навіть гарно. Трохи, правда, незвично, бо нема простору і тому здається тісно, а кольори то зеленкуваті, то жовтаві — принаймні, так здається, коли наважишся розплющити очі. Підводний спокій такий приємний, що не хотілося виринати. Я взявся за берегове коріння, схоже на людські жили, що єднали буцімто два світи і по якому можна було вибратися з-під води на саму кручу,— не шукатиму Завидонової чепи, не великий пан, нехай сам лізе. І тримався за коріння так довго, поки в горлі стало давити смертельним давом — дуже хотілося дихати. Виметнувся поплавцем з-під води і наколовся на Олексин погляд («Чому я іноді лякаюся людей?»).

Гачок Олексиної вудки я відчепив притьмом, як тільки вдруге сягнув під воду. Він зачепився за корінець, обліплений ладошником, а по-вченому — бодягою, і я наоббирав його повну жменю, бо цим підводним ростом, уже сушеним, наша мати натирала ноги, коли боліли, а хутірські дівчата — щоки для хлопців («Щоки пашать, очі горять — ловіть мене, хлопці, не втеряйте, парубота, бо стрілись ми на часину, а розстанемось навіки»).

Підводні діла для мене втіха, але забачивши, як безуважно потяглася до гачка Гопейова рука, як навіть байдуже не глянули очі його на моє в сиротах від холоду тіло,— залаявся, прости біг, що такого бажак («А щоб на тебе хвороба та стогноти»). І, було, сам собі дав зарік не мати більше з таким Гопеєм ніяких сходин («Ей, миряни! Шевці, кравці, крамарі, шапарі! Сходіться, сходіться ради послухати, табаки понюхати»)...

Не сходиться гора з горою, а людина з людиною — невгадайки.

Пробило відтоді чимало років, як приносять мені, вже вчителеві, з контори колгоспу телеграму: «Пропоную з'явитися... інструктор Гопей». Та це ж Олекса! — зрадів згарячу.

Їхав до райцентру велосипедом і цілу годину їзди хотів уявити нашу стрічу, а картини з того ніяк не виходило. Коли-не-коли уловлювалась кожна окремо прикмета його лиця: щокате, червоне, як не трісне, як не займеться. Лоб у нього міткий, якось дивно підігнутий всередину, і може, тому й примітний — на ньому не вистачало місця навіть на одну поздовжню зморшку — такий вузенький, як навершок. Перед першою службою в Городищі Льонька заздалегідь, кажуть, висмикував з нього чуба, щоб той хоч про людське око робився вищим, розумнішим тобто, як визначає народна прикмета. З-під тієї ввігнутості блимають трохи булькаті, ніби нашвидку повтикувані гарні очі... Любив Олекса вирізно, не так, як ми, вдягатися. Особливо носити всякої масті галстуки — для нас, тодішніх простаків з хутора, то був меншовицький знак, тобто знак меншості, якої ми несвідомо, але дружно цуралися («Хоч і надів жупан, все не цурайся свитки»).

До кабінету з табличкою я входив не боязко, а лиш з отим у серці холодком, котрий поймає і тіло, і душу, коли переступаєш поріг невідомого.

«Здоров, здоров,— зустрів мене Олекса вже описаним лобом, бо очі він рідко показував навіть рідній матері, і враз щось межове постало поміж нами — ні посунуть його, ні розвіяти. Стоячи біля стільця напроти Завидона, ніяк не придумаю, що його далі робити — заходився рахувати мебльові цвяхи на сидушці, навіщось собі здогадувався, з якого дерева цей стілець роблений. Незрозуміла мовчанка, яка тривала довше, ніж би годилося для порядності, не дратувала мене, а ніби лоскотала — ось-ось зарегочуся, по-нашому лунко й не всім зрозуміло. Простора кімната з двома великими вікнами від того напоготовленого реготу, від якого іншим не смішно («Вам смішки з чужої лемішки, наколоти́ своєї та й смійся з неї»), здалася мурованим льохом, де сиро й несонячно. Де, мабуть, не заведено говорити без церемоній, а лише терпляче вислуховувати повчання, схилившись у смиренній покорі.

А Олекса (так, либонь, належить інструкторові) мовчки висував, то засував порожні шухляди свого стола, непоспіхом брався потім за вухату трубку телефону, набирав якийсь послушний номер («Ви по ділу чи до Завидона?» — запитував буцімто Олекса, як казали дотепники, свого відвідувача).

Тепер мені зробилося досадно на самого себе, на свою довірливість: навіщо дався на цей поглум, душа наївна?

«Пописуєш?» — зібрався з духом Завидон і наче посміхнувся.

Я ніби оханувся тим звуком, одважно подивився на Олексу. На ньому незграбно виглядав уже приношений зеленкуватий кітель з габардину, того покрою і на той фасон, який люди нашого села і тепер називають сталінками. Над стоячим коміром нависла зайвина жиру, схожа на вчинене тісто, що вже зійшло і переважоється через вінця макітри,— з вузьким лобом, а зумів нагуляти («Дід Семен як поживе ще у нагулі сторожем, то одмолодшає»).

На цьому, либонь, я й закінчу свою незакінчену переповідку — простіть, якщо роблю це пізнувато, бо чим далі, хоч як стараюся, тим стає вона гіршою. Не наближається, а відходить, віддалечується од красного письменства («Не вмію я пасок пекти. Бач, яка я печільниця, що треба показувать і вчитися, поки вдачне вийде»).Охиба за охибою («Багато хиб, доробку надто мало я залишаю по своїм житті, і тільки тим не вартий я докору, що сам себе засуджую суворо»). Необразно мовлю. Плоско й банально, аж нудить («Давайте оте хлібеня — те печеніше й без закальцю»). Писав недописане ніби не зозла, бо на Олексу Завидона, теперішнього Льоньку Гопея, нічого лихого не мав: така його вдача, не сам таким зробився — йому дано безмежне право стати ще гіршим. А от не йде лучче... не пішло і, чую, не піде. Не вмію... Пишу без серця про таких, ото й уся причина («Так-таки високо несе голову з описаним лобом, ніби його навічно обрали на гласного»). Простячки-гречкосії — ось де мої вдалики, інше мало захоплює, не до дна душі. Бо кого захопить, пройме до почувань, приміром, те з переказаного, що інструктор Олекса перепитав мене тоді ще раз, чи я «пописую» та як насмів «устряти в таке слизьке діло на даному етапі нашого дорозвитку». Що за слово «дорозвиток» і чи воно сюди хоч трохи тулиться,— питайте в Гопея. Бо моє тут діло — тільки взяти його фразу в лапки, щоб усім видно було, що вона не моя, не авторова, а першоджерельна.

А насправді моє «пописування» Гопейкові ні до чого — то таким побитом він підступав до мене, іноді зухвалого і запального. Виблагував моєї згоди (тут ми міняємось ролями) зробити йому «одну мєлоч» — контрольну з іноземної, бо (знову лапки) «я — студент-заочник сільськогосподарського інституту («Не віддавайся, земле, в чужі руки, бо горе тобі буде») ...І, отже, можу стати зоотехніком або просто техніком штучного запліднення веерха, тобто великої рогатої

худоби (в перекладі з абревіатурного)», що я, нехотячи, але зробив, бо вже тоді мітив у перспективу з надією, що цей Завидон та скаже про мене й наш рід отам-таки, де треба.

Або кому з читальників потрібне те, що скоро після того виклику Гопея терміново рекомендували, тобто «кинули» (з першоджерел Варки Віщунки) за власним буцімто бажанням до нас в колгосп на головине заступництво як на «останню стадію». На зборах Льонька сидів збоку від президії у тому ж самому приношеному кітелі з габардину, лиш з тією новиною, що на тому місці, де носять нагороди, біля нагрудної кишені, тьмяно проступала й виднілася кругла, як печатка, масна пляма («У щось таке рушник уробили, що не відпирається,— хоч викидай»).

Моєму настроєві треба мінятися, бо говорити про Льоньку Гопея можна тільки так, як говорить він, тобто пласко, банально та ще й безсердно. Тому я відразу переінакшився, і стало — як хто погладив по душі, коли побачив нашу привітницю Личачку. Марфа вже виходила за двір, а гречна Плютиха її проводила («Котилася зірка з неба та впала додолу, ой хто мене, молодую, проведе додому. Проводь, проводь, козаченьку, проводь, не барися»). Балачкам, видно, ще не видно кінця, бо жінки то сходились зовсім близько, як ті, що хочуть щось сказати по секрету, то Марфа одходила, щоб гукати одна одній оддалеки, таки доказати, що було з тою або з тим... Я зацікавлено спостерігав ту сцену, радів жвавості наших милих жінок, їхній невтомі живо цікавитися всім, що є на світі, а Личачці щиро дякував, що так мені до настрою, вже на ходу щось гарно, свіжо каже, вивіває то жестами, то словами спомин про Гопея. Чекайте, кричу, не спішіть через дорогу, бо з-за рогу вулиці, на якій, до речі буде сказано, мешкає Прокіп рядом з Христею, саме вихопився на всій швидкості легковик під брезентом і, звичайно ж, не пригальмується перед жінкою, хоч би там вона й стара чи з дитиною («Куди ви спішите, хто за кермом? Спішити і брехати нам далі нікуди — шануймося!«).

Легковик помчав собі, як шолоплений, як з цепу зірвався, по тій дорозі, що до лавки (Сашка Полбожиха тепер лавочниця, як став Гопей заступником), а Марфа, переждавши пилюку, іде усміхнено на мій правий бік дороги.

«Ти б сходилася, кажу, з Прокопом та й жила як мужня,— допоки йому вдовувати, як оце й мені». А вона зашарілася, як бувало молодою, і така краса зійшла на її образ, що я вдивувалася: ото Христя!.. Ото молодиця!.. Оце, мовляла, тільки-но од Прокопа — опічки попримазувала, рушники поміняла — він любить, щоб рушники висіли і в будень, і в свято. Заразом насію на завтра борошна (змолов аж два мішки на питель, поки оце є ще свій млин), насію борошна на хліб та спечу хлібин декілько. А може, й пиріжків жаровню та балабух другу — нехай пом'янеться... Прокіп не проти, щоб нам зійтися. Ми вже отак балакали і буваємо частенько одне в одного, та старі ми вже, Марфо... старі нове життя зачинати («Поминулися в саду яблучка ще й солодкії дульки, поминулося дівуваннячко ще й дівоцькії думки»)... Старі-старі... а які ж ви обоє гарні («Ой я знаю, ой я знаю, чого мила щасна: перед нею й поза нею впала зоря ясна»). Хоч би одну дитинку світові лишили... або двійко: Прокопа-козака та Христинку-калинку... Якби, Марфо, якби,— а сама шаріється, і я ще раз вдивувалася красою, що сходить на її образ, коли вона радіє, голубка моя безпарна... Шаріється — і на інше мову зводить... очі піснею світяться...

Гей ви, степи, ви ріднії,
Красним цвітом писанії,
Яко море, широкії,
Яко доля, мінливії,
Любов до вас безмірная,—
Що робите з людським серцем...

Навзнавала я од Христі такого всякого багацько, що не придумаю, котре першим казати. То вже позвиняй старій Марфі, якщо не дуже по порядку, бо воно й життя пішло не по порядку, а таке завихрилося, що аж через вінця, хто дужчий, той і луччий. Ніхто нікому не стоїть в броду. Хто зуміє, той і захопить верховенство. Панько Полбог на людей кривду наводить, а його сестра Сашка вже лавочницею, на наші паї сіла. А хто така Полбожиха, хоч і гарна, хоч і тілиста, хоч і витріщаються на неї мужики, коли проходить мимо: може, якому на той момент і солодкі зальоти в голові, а потім? Чим Сашка в Притулівці відома? Тим, що і в Мокловодах: хати, не те що повітки, ніколи не мазала. Обвали чи обсуви — все шпарування, аж до вальків, кіноафішами та газетами затуляла. Або чим попало закладе, задолончить і... гуляй, Сашко: три дні свят. А Гальку Семиділиху, хоч і вміє, знає грамоту жінка, не поставили. Бо в цієї з чорних дверей не попасешся, хоч би навіть сам голова... Іди, Галько, роби цеглу: на неї зараз попит. Накопаєш глини (он вона, зразу за хатою, де тече брідок), навиносиш клунком і — ніжками-нозями, нозями-ногами, поки щоб стало як масло... Пальцями повимацуй камінці з замісу, бо, хто купуватиме, замітить, ціну збавлятиме,— тоді формуй. І спіши, не розглядайся по боках, чи хто на тебе дивиться, як на Полбожиху, а поспішай, щоб глина не тужавіла, бо тоді ще трудніше. Бо тоді не зробиш норми, триста штук тобто,— Галька встановила сама собі таку норму ще замолоду і тепер її не кидається, хоч ти що хоч їй («Дай нам, мати, доказати, що ми рідні діти тих великих, що за правду гинули на світі!»).

Ми з Людкою робили з нею собі на нову піч, на комин, чи на грубу з плитою, або й на який простінок (Марфа каже «перестінок»). То Галька все допитувалася в моєї Людки, чи є в людини яремні жили на шиї? У вола вони є...

Ото ще тієї осені, як твій дядько Дмитро Окраїнець (снився мені ген ту ніч: ішов босий на білому, значить, уже в недалекій дорозі) виплів нам лісу з рівної, як свічки, лози на сім воїв од понадбережного шляху, а я за ті два дні навчилася од нього петроградської пісні, яку буцімто Дмитро перехватив од самого Ілька Петроградця,— то ще тієї осені прийшла мені в голову думка покинути, що коло Полбога, оселю, хоч уже по призьбі й потурлак послався, а коло очеретяного погрібця так гарно загустився дикий очиток, купочками жовтіє, а покину: морна мені та оселя, нерадісна. Вибирай, Марфо, інше місце... хоч би й побіля Арійона Похиля, там одна садиба ще не зайнята... Я й послухала Більшовика («Добрих людей будемо слухати, щоб і їм було добре від нас»). Там наша земельна добавка, відколи Людка до колгоспу пристала... Не знаю, як далі, а перші два літа там такі прядива виростали, що, прядучи, до рук липли,— нам з Людкою того й треба. Пішла до Варки до Віщунки, позичила ще одну прядку і ну... Од покрови до різдва я сама напряла цілу моташку сирових ниток. Проведеш пучками — як по струні, такі тонкі та рівні. Понесла, щоб посірувати в затоці, де рибальські баркаси загонять на стояння. Намочила, вислала на траву — піду газети рознесу тим часом. Прийшла — моташки як не було. Перестріла Сашку Полбожиху, сусідку. Так і так, мовляв, вистелила моташку ниток, щоб вода витягла сировицю, а тепер не лежить, чи не бачила? Мовчить, очима тільки мригає, мригає — винна, бачу. Нехай, каже, дома подивлюся — може, вітер заніс або діти гралися та затягли. Приходить сама вже до мене додому, бо я через людей так пригрозила, що й з лавки, мовляв, полетиш... Принесла аж третього дня, бо люди впізнали в неї мої нитки. То, каже, наша лелечиха на гніздо, може, брала — не гріх, що божуся, Марфо. «То яка це птаха восени гніздо мостить?» — згадався Христин одвіт на те, щоб вони з Прокопом зійшлися... А Сашка заприсягається: хочеш, каже, на коліна перед тобою стану — не брала твоєї моташки.

Було в мене на Полбожиху обачіння: може, й лелечиха... По

сусідству, міркую собі, мужчина все-таки не лишній: щось підняти, перенести чи й злодіям в острашку... Раз ото помітила на нитках, другий — де кращі головки капусти — з городу зникли... третій...

Мовчи, Марфо, проситься Сашка, Панько принесе тобі солярки на розпал — не гріх, що божуся. Така палка́, що все од неї загоряється. Він же тепер на гесеме. Навіщо мені твоє гесеме, кажу вголос, а нишком собі думаю: нема на вас Ілька Петроградця, щоб хоч трохи зробив полбогам революцію. І оце довіку на вас, таких сусідів, мені дивитися, казати щодня «драстуйте» обдирателям нашим, злодюгам?

«А де ж ми дінемося, мамо?»

«Поставимо хату коло Конкурента... І Прокіп такої думки... вони шануються».

«За віщо ж ми її поставимо?»

Пішла в колгосп, щоб позичити грошей на одробіток.

Коли ж ви їх одробите, як вам п'ятдесят з гаком і нога крива? Нехай дочка прийде, подивимось...

Ходила дочка, а він то жартує, то лицяється. А хіба тото лицює заступникові чи навіть голові, хоч би й молодим бувши? Чи то твоє діло, які під ким ноги?.. Поплакала Людка, поплакала сама собі на ті безсоромні натяки та приставання («Які в тебе... ні, не в тебе, а під тобою гарні ноги, дівко!..» «Ой ти, туго, ой ти, журбо, не пристань до мене!») та й пішла до Гопея вдруге, вже по заході сонця. На те місце в надбережному ліску, куди було вказано («Може, я тобі після того... дам позичку без віддачі...»). Мене вже впослі смикнуло: куди я, шолоплена, послала свою дитину? Жеребці прокляті... ледацюги зажирілі... («Як мене сумління порушило отак зробить — пустити на поруги?»).Ні жива ні мертва ходила по хаті до смерку та все розмишляла: а хіба тото лицює заступникові чи самому голові (тут мені прочувся Марфин тогобічанський говір), лицює людей безчестити (я сказала б ще крутіше, та честь на собі кладу... дитина мені барзо дорога... якщо ви нашому пісному борщеві насмієтесь)?»

Щось надто своє і кровне зрушилося в Марфиній душі, якщо вона знову заговорила на тогобічанський лад, давно забутий. Вона сама це відчула, бо пішла од мене в свою, може, чигиринську Галаганівку, де вже висох її родовий кущ. Якась нелегка, протяжна, як українська народна пісня, думка надовго зупинила посмутнілу Личачку, і я не посмів порушити жіночу тиху печаль... вдовиний сум... не посмів додавати гіркот — спитати, що ж було далі з тими грошима на відробітки.

Мені на душі навіть краще, миліше, коли вона мовчить, не доказує про ті свої материнські болі та обиди і не сумніє далі ні за своє вдовування, ні за Людку — вона так довго побивалася, поки дочку повертала серцем до себе, до своєї одинокості серед не своїх людей, поки навчала на добрий ум, а дочка не залюблювала того навчання. Нехай вона тепер постоїть трішки в задумі чи в споминах. «Людка мені така вдачлива: і гарна, й розумна, й роботяща... Ми хочемо наново будуватися, а він не дає дороги... І не дай бог не стане Прокопа в бригадирах, як те підстроює Гопей...»

На гарно випуклому чолі в Марфи аж дві складки, схожі на дві розкрилені чайки. Вона, чую, дивиться на мене так звичайно, мов те дитина, котра хоче запитати трудного дозволу. Потім схиляється до мого лиця, аж відчутне її неспокійне дихання, і тихим шепотом каже таку притулівську новину, що геть зникає мій інтерес до Людчиного побачення з Гопеєм у понадбережному лісочку, бо все те давно ходить по Притулівці смішним анекдотом, як розпутний Льонька вхопив нашої молодої Личаківни, як шилом патоки або — ще краще — як собака обметиці: він-бо тільки почав перед нею рядитися, шилитися під чесного парубка, жениха нареченого, золоті гори обіцяти, удвох негайно з району їхати, як тут ряджені Васько з Данилком, синові покійного Федора Баглая, зятем Плютишиним, виходять зговорено, змовлено з-під хованки... Виходять — і кредиту на хату у заступника

гарненько просять, за руки за ноги його міцненько взявши, над крутою кручею над високою замашненько розгойдавши. Неможна річ... стала можною: «дівка, під якою гарні ноги», під чесне... слово заступника ставши відтепер не Людкою, а Людмилою («Скажіть, будь ласка, як вас по батькові?»), мала з Христею Плютихою бажані відробітки — вівчарити овець на цілий сезон («Заробітно, в колгоспній спецодежі, хоч і на своїх харчах... заходьте, прошу,— допоможемо вам наново збудуватися без ніяких стіснот»)... Неможна річ... стала можною. Лихого справить заступ та лопата... І воля чесної громади...

Намість того, щоб зразу йти на нове кладовище, де секретна новина, де вчора, вже зовсім увечері, чотири хлопці копали яму, а при них нікого не було, окрім Лядовського, якась неусвідомлена острашка повела мене не просто, а околяса, поза крайніми притулівськими хатами, і завела спочатку в колючі зарості дикого терну, що заступив з дерезою весь кладовищенський рів, а далі на ту місцину, де вже не стало колишніх могил, розсунулись, зрівнялись, і кому ближче та сміливіші, приходять сюди пасти на припоні дрібну худібку чи яку одиноку хвору скотину. Я й тепер не можу собі переконливо пояснити, чому зайшов на кладовище од найперших його могил, з найстарішого боку, де вже ні хрестів, ні поминок, ні похованих мокловодівських людей чи хоч би яких прикмет похоронів. Може, тому, що я — дивно! — змалечку люблю людське кладовище. І тепер, коли їду в гості в село, де мешкають в нових незнайомих хатах мої виселенські мокловодівці («Одні живуть, квітують — молоді, інші дотлівають у старості»), я не насмію з ходу являтися в село живим людям на очі — встаю з попутної чи з велосипеда ще оддалеки, не за одні гони, і йду, мов крадуся,— тривожно й боляче. Заходжу до поселян з того боку, звідки все починається... на чому все закінчується... («Та все прислухаюся, що ся в мені діє»).

Доки не було звичаю (по-новітньому кажучи, моди) огороджувати могили залізним пруттям і ставити на них дорогі і найдорожчі знаки, кладовище здавалося мені тихим, мирським пристановищем, куди натомлені, хто життям, а хто працею, приходять на ніч на спочинок — лежать усі однаково рядами (не могилами), повкривані зеленими ковдрами... Заступить нове сонце, новий день — і всі, придатні хоч до якого діла, охоче встануть, підведуться...

Так мені здається й тут, ось тепер, на цій, уже на горбатій од повкриваних людей місцині: всі повставали і вже розійшлися: дорослі — до праці, малеча — гратися в хатки, бо над світом заступило нове сонце. Ото лиш одне ще лежить, не встало, не прокинулось — може, не виспалось, бо невелике або заслабло. Над ним похилено стоїть, як будить, теж невеликий, ледь почорнілий хрестик. На поперечній перебоїні — якраз на перехресті — друком написано біле і єдине слово: Домка.

Сюди скажемо випадок, гідний пам'яті посулян.

Прийшли мокловодівські люди на свої засульські плавні — хто косити сіно, хто громадити валки. Спинилася біля гуртового куреня найперша гурма, аж гульк — у траві семеро дітей лежать покотом, бо було це в найтрудніший рік, коли ще підкидали безпритульних чи голодуючих дітей. Лежать розкидані вві сні, розкрито сплять на голому. Ніхто з дива не стямиться, як і що його тут робити. Лежать діти, самі не будяться, а люди не посміють.

Прийшла і друга, і п'ята гурма косарів, громадильників, пастухів — всі схололи душами: звідки взялися? З пароплава хто зніс чи з того боку Дніпра човном підкинули? Заглядають у лиця, як у люстерка, ходять навшпиньках, не шарудять кругом того острівця трави з дітьми, як з качатами, одягненими хто в чому й не по росту,— звичайні собі, тільки худенькі, і по вдягачці видно — селянські діти: два хлопчики і п'ятеро дівчаток, земні, не ангельські, як уже дехто з жінок припускався наздогадок. Обставили їх спочатку нарубаним

кіллям, зробивши їх кроквами, тоді обкинули свіжою лозою. Тоненько прикрили сіном, щоб зробився на їх лицях холодок од сонця,— вийшов затишний курінь.

До самого обіду косили та громадили мокловодівські люди в розмовах про підкинутих дітей, припускалися всяких здогадок, а коли зійшлися до свого табору, щоб відпочить та попоїсти, то побачили, що всі семеро сидять, сидять купочкою, де й перше окошилися («Ми, каже, йшли, йшли та тут і окошилися; зоставайтесь і ви з нами, коло річки можна жити»). Граються квітками з диких трав, спокійно розмовляють, як ніби десь дома під хатою чи на своїм подвір'ї. Може, їх забавляв Прокіп, напохмурений бригадир. Але він мовчав, сидів мовчки, не втручався в їхні ігри — роздав, як і всім, хто робив, по пайку, і діти охоче з'їли по шматочку сухого хліба: то був час, коли харчувалися пайками.

Ввечері всі побрели через Сулу додому Василовим бродом, а діти лишилися на плавнях самі, хоч як їх не просили мокловодівські жінки «на ручки», не манили: «дам кеті»,— всі семеро не знали, мабуть, ласки — сиділи, як і до цього, над чимсь копошилися, як та комашня, і ніхто не чув, щоб вони між собою називались по імені, окрім єдиного — Домка, тоненька, руса дівчинка, з надто обережними, вкрадливими рухами. Всі по черзі ходили з нею до озера, бродили попід берегом, мили в ньому очі, руки, голову та й знов верталися до свого куреня, де окошились.

Ніхто з тих, хто ходив, хто міг ходити того літа на так звану «хозуборку» плавневого та острівного, уже перестояного сіна, де щодня давали хліб і гарячий приварок з пшона, картоплі чи глизяву житню затірку,— ніхто не доказує, чи Прокіп ночував ті дні дома — доглядав, балакають, тих сиріт і вночі, щоб, бува, не полякалися («По островах вовків було немало»). Зате всі знають, бо бачили (та, видно, таки залишався за Сулою, бо наряд людям давав щоразу звечора), тобто я бачив його і другого, і сьомого дня з дітьми: бігав з ними поміж кущами в деркала: «Раз, два, три, чотири, п'ять — я йду шукать, хто не заховавсь — я не винуват». Або в квача, у крем'яхи («Нумте у крем'яхи гулять»). Сміявся чи засмучувавсь до сліз, як і діти, коли Домка не вигравала,— видно, що підкинуті довірилися Більшовикові і прийняли за свого, за рівного.

Якраз уже згадуваного сьомого дня Прокіп кудись натрохи відвихнувся, а коли прийшов, то побачив жалібну картину: на кручі біля озера витягнуто лежала на сіні найбільшенька Домка, а кружечком біля неї сиділа решта дітей. Прокіп кинувся до лежачої, але вони ще тісніше заступили її собою і криком плакали на спробу Прокопа до неї доторкнутися.

Коли Лядовський упросився в кружечок заплаканих дітей, то побачив, що їхній вожак мертвий. Домка, виявляється, зроду була сліпа, хоч і поводилась так звичайно, що ніхто, крім дітей, про це не відав, не здогадувався. І коли діти, граючись, розбіглися, щоб назбирати свіжих квіточок, на якусь часину залишивши Домку без нагляду, сліпе дівчатко й собі прьонуло до озера. Там і наступило на покіс, де вигрівалася гадюка...

Ще три дні й дві ночі жив Прокіп з дітьми в курені, а вони все носили в крихітних, манюніх своїх пригорщах воду з озера — промивали Домці очі, щоб розплющились, обличчя — щоб посміхнулося й заговорило, як ніби їхня мати. Омивали руки, щоб ожили, заворушились, щоб було за віщо їм братися, коли не по-знайомому її водили, і просили Прокопа не закопувати Домку в яму.

Третьої ночі діти просьбами відіслали Лядовського від себе і хтозна-як і коли приставили Домку в село на кладовище (кажуть, вечорницькі парубки з дівчатами несли через Сулу і Домку, і всіх меншеньких на руках, бо всі було поснули).

Шестеро живих переписали потім у книгу громадянства посульсь-

ких Мокловодів — імена писали, хто як назвався, а прізвища дали всім однакові — Приходьки. З'явився новий фамільний кущ порічкових людей. А коли Мокловоди виселяли, Приходьки забрали хрестик з могили Домки з собою і вкопали його на новому кладовищі — так, без ями. Для того лише, щоб було куди сходитись на поминки («Ох, моя матінко, снився мені батенько.— Цур йому, моя доненько, поминатися хоче»).

Пройшовши кілька гонів од Домчиної могилки, я відразу наторочився, тобто наткнувся на купу свіжої глини з три вовчі нагреби завбільшки і не засумнівався, що це і є та, не знано для кого яма, яку вчора копали на новому кладовищі. Було не страшно дивитися в її гнітючу сирість, лише зовсім не вірилось, що отаку — однакову — копають для кожного... Для мене викопають також... І для тітки Мотрі, нашої родительки, скоро. Переселяючись, вона повірила, що в Таврії найкраще,— одбилася од своїх людей. Тепер, стара-старісінька, тяжко сумує і пише всім підряд свої жальнощі. До мене пише найчастіше. («Не одказуйся, бо ти перший великий грамотій з нашого роду»).

Чим довше дивлюся в гнітючу сирість свіжої могили, тим більше розчулююсь — до плачевного крику не хочеться, щоб у неї клали чиєсь зупинене життя. Придумав собі, стоячи на глиняній нагребі, заповнити її... словами, щоб потім прикопати їх замість того невідомого покійника. Приміром, з тітчиних листів, писаних щиро, але на один манір — нехай прощає мій читальник за цю мою невеселу витівку.

Я сказав у яму лише кілька перших рядків з листа, а вона вже здалася мені мілкішою. Тоді я, собі єдиному на втіху, наважився казати все підряд, доки зупинить остання крапка.

«...Було лягла сю ніч спати, нічого не помічала за собою, а мене збудило, мов я уся згойднулася, а підвестись не можу. Хоч би пробі зворухнутись («Женитися пробі, а хліба врізати не вміє»). Лежу і думаю: що ж воно мені зробить? Двері на защіпці, вікна на прогоничах... Була вже одинадцята година після ночі, як одна сусідська жінка, одинока як палець, догадалась, що віконниці не одкриті, і прийшла. Я й попробувала встать — яке буде. Звістили невістці і на пошті били Михаїлу, сину, телеграму — отак і одблагали од смерті, бо я щитаю, що не прийшло послідне врем'я. Марія, сусідка, вполі казала — напишіть усіх своїх рідних адреси, бо я злякалась, що ви помрете, і я позаписувала найрідніших... Леонтійку, ти ж мій рідний племінник... Може, скоро буде случай, то ти тітку проведи додому навіки. Я навіть прошу... Марія теж сама — багато хуже без хазяїна. Діти усі вже своє місце знають... і племінники, і внуки — тепер до мене ніхто часто не їздить. За сина не можна обидитись, ну і хорошого мало, бо горілка його збиває з праведної путі. Приїжджає, тільки треба ждати два або й три місяці, щоб допоміг,— усьому світові тепер ніколи, а нам уже годі поспішати. Тільки й того, що привозить продукти, вкине в хату все годиме, щоб жити, а сам живе розкішно, а ненадійно: жонатий, третя жінка і теж не строга... Я на нього не надіюся, бо врем'я таке, що кожний мужик, як не візьме себе кріпко в руки, той і пропитий... Якби мій син Іван устав, то сказав би не пити, а лучче на білому світі жити. Як я тепер плачу, як мені його жалко — якби можна, витягла б з могили, і серед своїх би людей він покаявся, а чужі піддержали його вмерти. Я кажу Мишкові: та кайся на братові, бо ти ж пропав, ну нічого не хоче слухати... Ти, мій дорогий племіннику, прожив теж не в добрі — а, бач, не думав горілки напитись. Я тебе хвалю, що за батька клопочеш,— це правильно по всіх законах, і шлю йому, моєму ровеснику Корнію Васильовичу, твоєму батькові, найкращі свої поруки, яких ти просив,— з таких би синів ікони малювати і ставить на покуття. А я... нехай тобі твоя мати розкаже, як я синів виростила і скільки горя покійний Іван приносив, а тепер живий Мишко добавляє...»

Отут моїй придумці й кінець, бо довдивлявся до того, що могильна яма буцімто вщерть уже повна сяких-таких слів... не стало піді мною

сирої нагреби з глини, а викопана могила задолончилась, як затулилася долонями... зелено взялася на очах цупким дерном.

До Личачки робити саман на хату я прийшов не перший, а після Прокопа з іншими — він уже вештався по Марфинім новім селенні, як свій, як хазяїн, готуючи то се, то те для гуртової роботи. Вони з Христею вже, видно, розіслали тонко, як слід, глину по соломі, а Степанида Заволочиха з Галькою Семиділихою та й ще хтось тепер розтрушували по ній зверху з фартухів збоїни, дрібно побиту солому. Васько Плютівський, зятько Марфин, заливши перед цим глину водою зі свого жовтобокого автомобільного молоковоза, мостився в кабіну їхати, либонь, на фермівський літній табір, а хто обіцяв — ще й підійдуть: сонце ще тільки виринуло над притулівськими хатами, обгорнуло їх м'яким промінням, як руками, і тулить до свого високого чола («Ви, мої найбільші, ви мені наймиліші»).

Найпаче сподіваються Арійона Похиля з конякою, хоч його, кажуть, швидко кликано в Городище через сільраду. Найпаче його з конякою, бо лізти босими зранку в заміс люди одвикають. І всі через слабість свою, хоч, мабуть, і доведеться, бо до Городища добрих п'ятнадцять кілометрів — низом чи грейдером. А щоб колгоспними кіньми — їх поспішили збутися. Зосталося прикро семеро на весь колгосп — ні більше, ні менше, та й ті в розході на цілий день і на всі сторони.

У заміс я пішов слідом за Більшовиком: Прокіп нам сказав, що буде спішити, бо за ним з хвилини на хвилину заїде «бобиком» Гопей — щось учинилося негарне на його бригаді, «і треба розібратися з цим раз і навіки...» («Лається заступник неподобними словами, божків та полбогів споминає»). Христя глянула мигцем на Прокопа, посміхнулася, як ніби знала про діла, з якими «треба розібратися...»

З Прокопом Власовичем ми вже давненько розмовляли, бо стрічалися все якось нашвидку і неслушно, а це ніби підходящий мент, і я вельми зрадів, коли він, не обертаючись, першим обізвався до мене — заговорив не «по секрету», а голосно, ніби як на радощах, але не про Гопея і не про «негарне діло», що сталося в Прокоповій притулівській бригаді, а про мого батька («Я любив тебе, я кохав тебе, як батько дитину»).

«Корній Васильович умів... ох і вмів... з людьми ладити. Люди кажуть, що я вмію не гірше, але ні... Звиняй, і ти так не вмієш, хоч і вчитель, а в нього грамоти на три класи. Він міг сам настроїтись на людей, на їхній гуртовий лад, і на свій лад людей настроїти — так ладно настроїти, як кобзар кобзу. Бачив живу бандуру?» — «Живу — ні, а мальовану бачив».— «Скільки в неї струн, кажи відразу?.. Отож-бо й воно, що не знаєш. Ото скільки струн у бандури, на стільки ладів може настроюватись людина, Корній Васильович не дасть збрехати... Спитаєш, як прийде... Ось-ось прийде, на брязку... І тижня не мине, як буде в Городищі...»

Останніх слів я ніби не почув — іду в липкому замісі і стараюся, аж точуся, щоб не відставати од Прокопа, щоб, як і він, глибше вчавлювати збоїни в розгаслу глину, а з голови не виходить думка — скільки ж струн у бандури? Оце так стид... такого вчителеві не знати...

Я ще й ще, здавалося, думав про бандуру, про те, скільки в неї струн, як їх настроюють та як вони звучать подібно, якщо до них доторкнуться разом, а насправді серце моє все ще не вірило і водночас хотіло повірити в те, що не мине й тижня, як він (батько) буде в Городищі. Разом з ним, мабуть, повернеться й мати — змішалися на якийсь час добрі й злі почуття, загриміло в мені, заблискало, як у грозу, наче стрілося холодне й тепле, і я зробився таким природним і таким двоїстим, як тільки буває суперечлива двоїстість людської натури. В мені й далі, мабуть, цілий той день змагалися дві нерозривні у своєму зв'язку протилежності, ніби раптом вирішили примиритися між собою раз і навіки, а я, відчувши той натяк на злагоду, готовий простити всі

гріхи й провини батькових ябедників, бо це, мовляв, останній на світі випадок несправедливості, обмови, наклепу. Відтепер покаються всі наклепники, божки й полбоги і, ставши на кладовищах на коліна, мерзенно, але проситимуть своїми оскверненними устами прощення живих і мертвих, і ненароджених земляків своїх, а впослі всіх осквернителів і лжепатріотів виведуть на людні місця (приміром, у нас до притулівської лавки) і виставлять на три доби на поглум'я, на каяття, на людське посміховище.

...Тепер усі хочуть щось казати, та не всім віриться («Казаному ні кінця ні краю»). Інше старається — в нитку тягнеться, а вірити в казань обридло й не хочеться («Очам видно, та ногам обридло»). А Прокіп Лядовський, буває, ні слова не скаже — постоїть, як при молитві, біля тебе, навіть в очі тобі не глянувши, постоїть, зітхне, щось своє придумавши,— і відійде мовчки, вгадає такий момент, коли якраз пора відійти. І ти відчув його, повірив йому, такому: не він приходив мовчки постоять біля тебе — приходила його душа сказати щось порадне, заступити, оберегти від нагоди життя, полегшити скруху, щоб серце знайшло силу прийнять її. Каже, як виселяє нібито з твоєї скрушної голови мізерію й безсилля, і... не вчуваєш, коли поймаєшся його духом, і вже «нова вступає в душу сила, одвага в серці будиться, як гляну на се нове життя». Ще згодом, ледь пізніше, й сам себе упевниш: йому живеться, як усім. Тільки з одним отим відтінком, що Більшовик, мабуть, ніколи не пускається, як я, на відчай душі — перетерплює сам себе і всі свої незгоди з перешкодами та й живе далі негучним, але переконливо терплячим своїм способом. («А чом не спосіб — добром боротися й терпінням»).

Ні страшне, ні страждення так не зворушує, як людське.

Зачувши волю батькову, я ніби й сам зазнав душевного розкуття й визволу. Ніби за всі ці дні, що притулівські, лише сьогодні і прокинувся насправді. Прокинувся — і опинився в новому часі з іншими думками. Виразно відчулося, як тягота минулого відокремлюється від мого серця, а натомість тулиться до нього щось нове — ще полохливе, непримірне, але й не холодне. Тулиться, щоб розбудити в крові бажання змагатися знову за те саме — за світ любові й природності, якого хочеться до смерті, якого треба нам до скруту («Людино, міро всіх речей!.. Шукай і помиляйся, але скажи по-своєму те, що належить усім,— це так потрібно, як і важливо, казати чесно»).

Куди ж подівся Прокіп Власович? Що ж там у товариша Гопея за «негарне діло», в якому сам не розбереться,— «їдьмо зі мною, товаришу Лядовський».

З чого ж його тепер, коли всім хочеться казати, почать своє продовження, щоб по «закону художнього сусідства»? Та звісно, не вступну заплачку, а скажемо, що тоді, коли я прибув до Притулівки збирати реабілітації, чи хай буде по-нашому поруки, день був пречистий, збудливий, і все пророчило мені вдачу («Зоря вечірня день ясний пророчить»). Стрінутий Прокіп Власович (я писав йому, що приїду) взяв мене, як сина, за руку, і ми пішли спочатку не в село, не до нього в хату, а луками в степ, на простір, де запахи нового хліба вже єднали-ся з запахами толоченої стерні та свіжої ріллі — «стояла ясна... пора над неозорим зеленавим од сходів падалиці полем з чорними латками ораниці». Прокіп Власович, мабуть, радів, що ми стрілися, що бачить свою, мокловодівську, людину і має про віщо з нею говорити, згадувати, бачить людину, дуже схожу на його вірного товариша, на мого батька. А може, йому добавляло радості ще й те, що ми раз у раз натикалися на якусь, ще з Мокловодів знану, квітку чи звичайну собі бур'янину, там буцімто шкідливу, а тут як пароль, як секретне слово, знання якого дає право пройти до таємниць душі і серця, котре сумує за своїм булим, за рідним; то випурхувала нам з-під ніг якась дрібна сполохана пташка — і її Прокіп Власович вітав усмішкою. Тоді його в міру припалене сонцем обличчя і темно-карі добрі очі, білі, здорові

зуби, темно-каштанове шовковисте волосся, що є в усі часи ознакою високої краси, набували виразу доброти й суворої ніжності, як це помічається у всіх людей, котрі багато думають і страждають,— я мушу, буду вічно поклонятися істинно чесній, такій людській красі. (Прости, читачу, і сам я не терплю банального й гучного звуку, а тут не посоромився). Буду вічно поклонятися їй лише за те, що вона завжди виживає, ніколи не в'яне. За те, що прихилилася до мене і навчила, як зарятувати родову нашу честь.

«Прокіп Власович рідко божиться,— чую в собі голос Христі Плютихи,— а вірять йому щодня... («Чим частіше тобі божаться і присягаються у відданості, тим рідше віриться»). Не посумнівайтесь, добрі люди, не мокловодівські: це вам каже не Христя-бубличниця, не Плютиха-перекупка — своєю Марійкою заприсягаю, що Прокіп готовий в роботі на тінь на свою впасти, лиш би всім людям (хоч притулівським) жилося по правді... Хвальба сорочки не дає, хоч я й хвалю, аж присідаю (нехай наш Прокіп буде хваленим). Не мені таких людей хвалити, бо я йому хто, а може, й ніхто, хоч і не стороння. Прийде коли до мене аж у хату, спиниться, ще й дверей не причинивши, і стривожить мене з порога: Христе, ти в мене, хвалити бога, молода й хороша, як ягода, спечи по-домашньому, бо лавочний на заваді... поганому животові. То я й спечу жаровню вчинених балабух з питльовки — я собі купила діжу якось у Чигринові, таку добренну, що й сюди привезла... («Як купують діжку, то лучать тростки, кажучи на першу «діж», на другу «діжа», на третю знову «діж» і так усі переберуть. Якщо на останню прийдеться сказати «діжа», то купують, бо хліб у такій добрий, а як «діж», то не купують»). А коли ще й хлібеня чи двоє. Спечу й однесу. Або сам прийде. Візьме з ночовками, подякує та й піде. Знаю, що за ним ніколи не зайдеться — одпрацює, одробить: десь підсішок підіб'є, до млина підвезе («Я могла б багато чого сказати, та боюся влізти не в своє діло, тим більше що мене ніхто не просив і того казати, що вже є»)... А про віщо мрію, за чим гірко плачу, не скажу, бо розіпнуть... свої ж люди — от і розбери мене. Яка я не є, якою не була, що хочте про мене кажіть, а донощиком і розлучницею не була й не буду, і кому яке діло, що сама ходжу до Прокопа — де він, там і я слідком. І ходитиму, бо він мене ні разу за таке не прогонив... Щовечора сиджу над вікном, дивлюся, чи світиться в його хаті. Глянула — не світиться, а пора, щоб засвітилося. Посумніваюся трошки, побуду в незасвіченій своїй спаленьці на один широкий дерев'яний піл (уздовж лягай чи впоперек — однаковий) — побуду, поверчуся, поки в серці вляжеться те, що стримує в таких випадках всяку порядну жінку, та й іду, просто вискочу надвір, бо вже мною водить розум: чого це його немає досі дома? Чи раз, бувало, гріла воду. Подержить ноги перед сном у теплій — і легшає тілові... серцю чи й самій душі. Кинулась до хати — замок. Ключик висить на місці,— значить, не вертався з бригадирства — десь у полі чи на току. Позакривала на защіпки всі троє комірних дверей, обдивилась закутки, позаглядала для певності в усі закамарки поза двором, в садку. Спинилася під чотирма соснами: високі, товсті, давні. Глянула вгору — страшно лізти, хоч і по драбині. Там, балакають необізнані мозоляни, Більшовик зробив собі домашні курорти — приумівся між стовбурами закріпити дощаний настил з бортами, намостив постіль, щоб лягти, заколихатися в пахощах хвойної зелені — Варка Віщунка добре знає, з чого наробити настоїв, щоб і спалося, як після маківки, і щоб серцем не нудити. А наші, притулівські, жінки гадають надвоє: у Прокопа нема ніякої нужди, щоб справляти домашні курорти. То він сумує за Мокловодами та дивиться з висоти в той бік, де були вони, де так розкошувалося («Луки-поля, розкіш моя! Розкіш творить біль: як приходить — смакує, як виходить — катує»). А найдогадливіші твердять свою турботу: скоро Лядовському не бути нашим бригадиром: Гопей Льонька, що заступає голову, уже замовив у Городищі нового, в самій Полтаві вченого. То

Прокіп Власович залазить на той підвісний поміст, щоб написати добровільну заяву... Або пише заразом і поруки... Кому — хтозна. Але не самому Корнію Васильовичу, а всьому буцімто нашому посулянському народові, який, либонь, поголовно заодно з Окраїнцем...»

Тут нам з Христею доведеться на якусь часину припинити свою, що далі, то цікавішу балачку, бо Марфа радо скрикнула: «Приїхав»,— і дзвінким голосом звернула нашу увагу на Арійона Похиля, якого, як уже було казано, викликали навіщось у Городище — не навіщось, а, догадуються, підозрівають, що Арійон якось та причетний до тієї, вчора звечора копаної на притулівському новому кладовищі ями. Всі притихли, бо ждали, що він скаже причину. А Похиль нищечком розпріг свою конячку, витер соломою спітнілі її здухвини і мовчки зайшов з нею в заміс — значить, набалакали... нічого страшного ні з ким не сталося, хоч усі наші знали, що обидва Арійонові сини служать десь на далеких гряницях. Стало всім легше і ніби аж весело, бо глина вже так затужавіла, що тягнеться за ногами, як смола, і місіння знай труднішає. То нехай тепер кінчає заміс, доводить його до такого, як «масло», свіжий Арійон та його, видно, набігана коняка, а ми помиємо руки-ноги перед тим, як формувати саман, перепочинемо та підкріпимося хваленим борщем з Марфиної печі. («Нема в світі — їжа з печі: все повмліває, набереться смаку-запаху, що тоді аж за вухами лящить»).

Так і зробили: Похиль охмолостався і зволив нас зовсім заспокоїти, бо військкоматівські люди, до яких він являвся викликом, лиш розпитали його лагідно, на яких гряницях служать його хлопці та чи багато дітей у них з Олександриною, щоб, коли нуждаються, допомогти чим треба. Нехай, отже, обійде кружка понад самими краями разів скільки та гарно вимісить середину конякою, поки ми — хто до корита з грітою на сонці водою, а ми з Нестором «по секрету» до моря — тут двічі палицею кинуть. Заки жінки напосудяться з обідом, то ми ще й покупаємося. Не покупаємося, звісно, а хоч тіло сполоснем, бо післяспасівське купання для нашого, вже підтоптаного брата чи на здоров'я піде, а нежить нападе...

«То й що робити? Як жити далі?» — роздумливо допитуюся в Нестора. В полоні жалів та роздумів буду вкотре каятися, винити своє серце, свою любов до людей, до рідної моєї землі, на якій вони, всякі, плодяться: хто — жити з любові і честі, а хто — щоб лукавити во ім'я слави бодай місцевого значення... Може, саме з цього разу, якщо таке знову повториться, я подумав собі, зміркую: як-бо нікчемно мало важать в заздрісних очах чиєсь сумління чи цілий талант, на які ти покладаєш стільки надій... яких надій! Цілий смисл буття свого на цьому засмиканому світі... І в такий момент розневіри схочеться бути ніяким... Думати несамостійно, жити не з своєї зухвалої доброти, а на кошт загальноприйнятих стандартів... Не тривожитися долею рідних Мокловодів, що лежали під небом найчистішої блакиті, ні долею батька, ні долею слова чи звичаю, бо за це життя щомиті готове знову нагнати тобі в душу кольких зашпорів... («От би мені отак зробилось, щоб серце билось і не билось. От би мені того навчиться, щоб тільки дихать та дивиться»).

А перегодом, як перескімлю, як перетерплю напад душевних болів, у серці лишається єдина, що завжди в мені, пекуча на всі груди печія од вітру. Кров добрих людей застигає краплями, і твориться червоний камінь. А сльози чистих людей, як Чолпон та Алімаас, падаючи на землю, стають алмазами. Вони розсіяні по всій сибірській тайзі, а найбільше там, де плакали Чолпон і дівчата, всі праведні люди...

Помиті й викупані, ми йшли поволеньки понадбережжям і значуще мовчали. Нестір перший не витримав нашої мовчанки — невід-

кладно забажав їхати в Городище, де має мовби стрітися з людьми, яких він так давно не бачив, і мусить, щоб далі «правильно жити, неодмінно побачитись, позмагатися думками, хоч би й з твоїм батьком, якщо Корній уже в тій хаті на Пивисі, про яку гадав ще в Чорних степах. Бо між чужими не хотів старіти».

Я слухав Нестора буцімто щиро і уважно, але чув, мабуть, лише звуки його скупуватої мови, бо моя нашорошена, до скімлення напружена всі ці дні душа ніби розслаблювалась, розневолювалась, щойно зачула про волю батька.

Погано, що в такий момент поруч нема людини, яка б знала про мене всю правду, щоб я радів, перемучувався не сам душею, не одиноко («Одиноцтво так укорочує віку»). Коли людині після гіркого світу хоч ледь-ледь солодшає, хоч трішки попускає, вона стає відкритою і всепрощенною. Ладною дякувати навіть своїм ворогам, які були спричинили їй той гіркий світ.

Я добре знав, що взяв собі за орієнтир батькову ідею, що мушу володіти тією вірою, тими переконаннями, які вимагають терпіння, дають силу сподіватися. Зі мною буває так, що я перестаю розрізняти, де мої особисті чуття, а де чуття загальні, чужі, як ніби на той непевний час я гублю від себе щось найголовніше, найчутливіше, щось пригнічую в собі своє і користуюся не самим собою і сумлінням не власним, а чиїмсь анонімним, однаковим для всіх — і для друзів, і для недругів. Чую, що на душі тоді стає гидко, а пояснити розумом, погано це чи добре, ніяк не можу. Навіть собі на гірше не можу. Як не можу скумекати Несторової примовки, яку він кинув, рушаючи в Городище, мені на прощання: «Адже дзеркало показує обличчя, якого саме не бачить,— спробуй і ти так. Подивись, що з того вийде».

Нестір пішов у Городище, до своїх людей, щоб довіритись, щоб висповідатись, відверто тобто розповісти про те, як мертвенно байдуже людям не твоєї лінії до того, що збурює твою кров, плодить хаосні потоки думок, розпалює тобі розум, гострить почуття, а світ не квапиться визнать твої муки, вшанувати твоє благородство. («Лихо моє ще і в тому, що я нестерпно хочу добрішого, любовнішого... хочу, щоб праведність і благородство настали негайно, ще за мого життя»).

Та повертаймось до земної, до житейської практики, читачу.

І я, і кожен би зрадів, якби побачив таку осяйну молодицю, як Христя Плютиха, коли вона усміхається, а на розшарілих щоках ще й тепер ворушаться дві ямки. Очі в неї як усміх, як хмельовий пахощ — не глянеш у них, як у звичайні, бо пройме тебе таким ловким чуттєвим струменем, що тоді трудно у них не дивитися. Вона стоїть коло столу і, щоб не гуляти, вилущує руками стручки, посміхаючись до білої квасолі — борщ, мовляв, доварюється, а це буде на завтра, бо Марфа пішла з поштою, а нам переказала обідати без неї. На післяобід можна, кому ніяк, і не приходити, бо саман робитимуть самі молоді — уже напросила Людка цілу ватагу дівчат з хлопцями... Ото дві форми завіз Васько од Позивайла, свого напарника-шофера...

Христя показала мигцем, якось недбало кивнувши головою, чи то на ті довгасті, глибокі, збиті з дощок дві форми, у яких вироблятимуть саман, чи на заміс глини, уже готової до вжитку. Чи, може, на Арійона Похиля показала тим недбалим кивком голови. Він мовчки он іде, аж заточується,— натомився в глині чи так чого. Неуважно обполоскав собі ноги біля коритця. Підвів за повідок дрібну свою конячку на ймення Мегатон, якого в Притулівці ніхто не розуміє, але всі його жахаються. Посвистів їй, чи не захоче запитися. Худобина понуро стояла, не зважаючи ні на воду, ні на в'їдливі мухи біля очей, без інтересу ніби ждала, що хазяїн накаже далі... Арійон узяв з-під ніг жменю соломи, скрутив з неї тугий скрутень і заходився ним вишаровувати закаляні в глину конячі ноги. Христя тим часом вмощувала у візку для Арійона горнятко з варивом, клала хліб і шматочок сальця в полотняній ганчірці, бо з ними він їсти не встигає — мусить кудись-

то терміново ще раз їхати: може, в лікарню до Олександрини, бо врацці, мовляла Христя, побоявся таке сказати. Може, якесь інше невідкладне діло — хтозна-куди й заради чого, лиш одне зрозуміло, що Похилеві не до нас і навіть не до Христиної їжі. І в глину він поліз, видно, згарячу, з горя, яке на нього впало ще в Городищі,— там сказали йому якусь страшну правду, в яку відразу не можна повірити: чи про Олександрину, чи про сина-солдата. Либонь, туди ж таки знову їхатиме, щоб перепитати, чи не помилилися, бува, таке йому горе сказати.

«Ти ж те... Христе, прийди, будь ласка, милості прошу, як погукаю...» — сказав Христі Арійон, підвівши великі, як у зляканого, зачервонені очі і за один раз, якимсь надлюдським смиком затягнувши до краю на хомуті супоню в зашморг. Задки, на ходу, як ненароком, звісився потім на ветхенький полудрабок і з місця заторохтів по провулку старенським візком, на вибоїнах сумно схлипуючи колись новими, добре підігнаними, а тепер розмеленими, розбитими втулками.

З того від'їзду і Христя видимо посумніла, бо всім те відомо, що Плютиху тоді гукають прийти, коли кому доводиться куховарити на багатьох, як на похорон чи на весілля. Тому обоє ми сторопіли од Арійонових запросин «прийти, як погукаю...» Видно, таки одмучилась, сердешна... Подумали й про яму, копану хлопцями: «Обидва мої служать на далеких гряницях, а в Городищі по виклику питали, чи багато дітей...

Тепер Плютиха призналася, що то їй не здалося, не вздрілося, а таки стоять біля Похилевих воріт кладовищенські мари, важкі, дубові, на чотирьох або й на шістьох носіїв. Стоять, як вірити почутим Христею балачкам, ще з учорашнього вечора, як хлопці викопали яму («Ой робіте труну та широкую, викопайте яму та глибокую, висипте могилу та високую... та й посади, мати, червону калину, щоб сказали люди: на всю Україну»). Плютиха, на ціле село нетерплячка, слід було цього й сподіватися, не витримала, щоб діждатися нас із Нестором, вже обгасала пів-Притулівки. Збігала додому, до стирлованих над берегом овець... бачилася з Людкою, здоровкалась до Прокопа, попрощалася з подорожнім Нестором... А найдовше стояла, де людей буває за звичаєм найбільше, куди сходяться старі й малі, як колись було на старовинний вертеп,— коло лавки. Там усіх побачиш і про все почуєш.

Ми помовчали, як ніби поминали покійника, все ще поглядаючи на провулок, з якого, сподівалися, ось-ось покажеться Арійон, і тоді разом посідаємо за круглий низенький столик, ще давній, мокловодівський, завезений сюди як для спомину, щоб гуртом смачно пообідати,— Марфин борщ, в печі варений, пахнів на весь двір гарно спряженою засмажкою, духом молодої капусти, змішаним з розімлілою картоплею з піскуватого, нового грунту Марфиного понадбережжя. Але Похиль не показувався — безпам'ятно й немилосердно погнав навпростець ярками та перелісками свою тонконогу, уже хвору на запал конячину, бо його гнало велике горе... бодай би воно на наших ворогах-недругах окошилося...

«Хай простить Похиль Арійон, якщо в нього яке горе, а я тобі казатиму балакане під лавкою.

Панько з Ливоном од самих колгоспів браталися, а це начебто глек розбили. Багатьом стало тепер відомісінько те, що до цього було таємницею або лише здогадковими чутками. І все, либонь, через Ілька через Петроградця («Нехай йому так легесенько гикнеться, як павине пір'я об воду черкнеться»). Одні кажуть, що їде до нас прямим поїздом, а стара Поживайлиха божиться, що її син бачив його в Городищі, питався дороги до Корнія Васильовича до Окраїнця... То чого б, спитатися в Позивайлихи, тобі, Леонтію, нема ніяких звісток, писаних про батька? Значить, його ще немає на Пивисі в прикупленій на той випадок хаті. Бо був би дома і Дмитро Окраїнець — дядина Катря виглядає з усіх кінців («Зроби мене віщим, зроблю тебе багатим»)... І з-за чого,

думаєш, глек розбито? З переляку («Ляк сили додає, а переляк відіймає»). Ілько, доказують, якимсь йому доступним побитом роздобув... скажи, то й я скажу, як воно зветься, наклепного доноса, якого було складено Полбоговою бражкою на Корнія, на твого батька. Роздобув і передав Більшовикові на його розсудок. Ось тільки притулівці і всі мокловодяни, хто де не є з посульського народу, підберуться з роботами, буде, кажуть, народний суд. І тому, чиїм почерком доноса писано, і тому, хто напоумлював наклепника, присудять по стільки, скільки одбував пострадалець. А писав буцімто грамотний Ливон, бо Панько не всі букви вміє пристойно по-писаному. Полбог злякався чуток про Ілька Петроградця («Буде робить Ливонові й Панькові велику революцію») і весь гріх тепер звертає на Папазира, бо чує, кажуть, і на сьогоднішній день піддержку од когось немалого, як на нашу притулівську мірку. Хіба, може, од Гопея Льоньки Семеновича, інакше ні од кого. Бо знову ж таки, не хтось, а Панько Полбог копав у Гопея рівці під цегляну повітку на семеро дверей, а восьмі двійчасті. Широкі, як для парокінної підводи... Тільки навряд щоб Гопей піддержував Полбога після тієї короткої сутички з Прокопом Власовичем («Вези солярку не додому, а в сільбуд — цілу зиму там не топиться...» — «Повезу, куди схочу...» — «Тоді зробимо... Ількову революцію...»). І Прокіп висадив Гопея з кабіни, що той з тиждень не показувавсь на люди, а опісля трохи поінакшав на штиб людяний... І од Полбога ніби одсахнувся...

Залякався Полбог, звернув гріх на свого дружка, ще й підкинув йому під сінешні двері пристращальницьку записку: «Так і так, мовляв. Начувайся, Ливоне, за всі рази прочухана, а моє діло — сторона: не чув, не писав, не бачив. По почерку все пізнають... тобі вже не вийти... з тіла уродженого донощика — зарийся хоч і на той світ, бо на цьому світі життя тобі вже не буде, шабаш... У нас, якщо перечував, а як не чув, то почуєш, виходить такий великий закон, що вже годі строїть своє життя на брехні та на доносах,— шануймося, панове... А якщо хто за звичкою не втерпить, щоб не збрехать... нарікатиме на себе. Прощавай, Ливоне, бо хіба я іскопаємий дурак, що буду волокти пеню на себе...»

Їж, їж, Леонтику, не гордуй, не пишайся. І на мої теревені не звертай — то вже на старість так воно й робиться: у довгі пилипівські вечори марудно сидіти самому, то ми сходимось іноді до Марфи до Личачки на перебенді: прийомна вона жінка, а хліб там такий пече на хмелеві, що в решеті не вміститься. Дуже вона робоча, це правда. І гуляючи, з чимсь та морокується, руки не гуляють: або вовну скубе, або драчки на ткання зшиває, а все-таки, як зійдеться з молодицями, то любить і побазікати — то дівування згадаємо, то се, то те... Про свої долі ніяк не наговоряться — добре, як скінчать на співах, а то й до плачу не раз доходять, сльози ллються, як Сула тече, що всі ми тут безмужні, а старість — ось вона... Порадіємо нишком, як Людка коли до нас на часину зайде — яке воно все гарне, поки молоде: людина і деревина... Людка Марфина — ми з нею навперемінку і тепер овець пасемо — така тонка в перехваті, аж страшно, щоб не звихнулась... режимом їсть, не хоче повніти, а Марфа каже, що й вона була така... і хід не хід, а гойдання, наче її на ресори взято. Було, антихрист до них зблизився: то встане мати на дочку, а то дочка на матір. Хто їх напоумив, що таким шляхом добра не дійдеш? Людці кортіло запаніти. Та в душі, видно, жаль було тієї простоти, тієї невинності, що вона збиралася кидати, сама толком не відаючи, чого шукає, що кидає,— є каяття, є й вороття: мабуть, я, хоч би й запаніла, а хватило б чуття не погорджати простими жінками... А наш новий заступник любить почванитись і, де не треба, на своєму поставити — чула раз чи два його балачку: то сочинить, то забожиться іменем таким великим, що його належало б тільки в годові празнаки згадувать. Став лісником чи заступником — то вже й на людей не дивиться... з тобою до розмови не

стане, не те щоб руку з поклоном подати... противно!.. Гадай, кого він заступає — людей чи сам себе. Жаль чоловіка, що був, та перевівся. Як хто їде або йде було мимо, то і за комору за свою, муровану, заступить чи за двері, щоб не здоровкатись. А воно шкода, та ще й велика, від нас за мури заступати — хоч би хто про таке написав, то я б перша таке читала. З обличчя він дуже гарний, а ходить облаяний, як послідне ледащо... Ніби інколи і влещується (як і до Людки до Марфиної), а ні з ким до приязні не дійде. Ото з Полбогом, з Ливоном з Папазиром йому тільки й личить. Та й з тими не дуже, бо: відверто — люди затюкають, а нишком — сам за себе збоїться.

Гадаєш, чого Личаки надумали нову хату ставити? Візок легко не вискакує з нарізаної колії... Не через те, що ця, яку мають, дуже мала, а рішили зійти од Панька Полбога, котрий жеребком поселення став їхнім сусідою,— чисту правду кажу, не гріх, що забожуся...

Спочатку було згодилася: виведено сяку-таку, та й хватить на наш вік. А далі Людка передумала: я воліла б собі збудувати... три великі зали: довгу, квадратну і круглу. Тепер обидві тягнуться в нитку, щоб звести хоч не таку, як Людка заповіла, але простору й з піччю — з піччю, щоб і хліб спекти, і борщ зварить... І для тепла на цілий день, і од хвороби, найпаче простудної — од кашлю чи як закладе горло...

Якщо наївся, запий узваром та будемо йти... до мене. Аякже, неодмінно, Вчителю. Прокіп велів, щоб я передала тобі... наші поруки... Ми їх цілим гуртом підписали... Дмитро Васильович узяв одні, чисто списані, як оце їхав,— спитай мене, куди й до кого, бо не в одне місце, не в один город... А на чернетках собі візьмеш... для пам'ятання («Ніщо не дається до рук, не сприймається саме собою, не засвоюється без мук і опору»)... Воно й не поруки, не ручательство, а Прокопова п р и г о т о в к а, звертальна така заява, чи як тобі сказати. Хто прочитає, той сам собі в душі скаже, що воно й до чого...»

Але перед цим Плютиха ще перемивала посуд після нашого обідання. Перетертий, розставляла у миснику, що прибитий просто до стіни біля кочерьог (у нас так і казали — «біля кочерьог»), майже під стелею над хатніми дверима. Змила гарну квітчасту клейонку на полотні. Збризкавши діл, підмела у Марфиній врем'янці, як і водиться між шанобливими сусідами, та й ідемо — ходні тут ніякої: трохи земляною дорогою та кроків сто асфальтом до Христиної хати. Я машинально глянув на годинник, і той ранній післяобідній час, наче сон, захмелив мою свідомість, думку, увагу: як ще довго, поки прийде, якщо не запізниться, до нас у Притулівку пошта. Цілих три або й чотири години, поки повернеться пішки з Мозолянки неходовита Марфа і, може, сьогодні нарешті принесе мені ждані вісті. Я вирішив, щоб не так довго тягся, віддати цю... зайвину часу роздумам, спогляданню, заглибленню у свої почуття й переживання. Тому навмисне норовив то огляданнями, то задивлянням у штучне море, то вдаваними перечепами відстати подалі од поспішливої Христі, яка, ніби вчуваючи мої безневинні хитрощі, задріботіла, як могла, і аж за півгону од мене начебто оглянулась, нічого не сказавши, лиш запросливо махнула рукою. Воно, мабуть, так і годиться — заходити проханому гостеві у двір трохи пізніше за хазяїна. Бо Христя, як це роблять усі поштиві селянські жінки, перед тим, як пустити в свою хату чужу людину, певне, заходиться в ній, уже як до оглядин прибраній, щось та чепурити: змахне пилюку з опічка, дмухне раз і вдруге на стілець, де має садовити гостя, або хоч поправить застілку на лаві чи переставить миту, ножем шкреблену табуретку з місця на місце, а все ж не обійдеться без того («Звиняйте: це в нас зроду така заведенція. Не з нас почалася, не нами й кінчиться»).

Отже, невинними хитруваннями я відстав од Христі і йшов тепер тихо, нога за ногою понад мовчазним морем. Понад берегом нашої всепосульської пам'яті. Признаватися страшно, бо тріснуть од жалю жили до серця, що все те, що живить його, що пече мою душу любов'ю,

вже зветься п а м'я т т ю... запасом з минулого. Я застогнав тяжко, аж дух судомою здавило, і закрив сльозами очі. («Не можна дуже глибоко пускати... плуга, бо й живцю дістанеш, грунт підірвеш, не родитиме»). Крізь зупинені сльози причувався, що воно крутить цуркою в серці, а ввижалася блискітна вода, що пойняла стільки життєвого простору, і мізерна хмарка з підзолоченими окрайками — пливе і тане в залисках сонця. Мене й з цього, зовсім звичайного, бере жалість. Ніби за життя я дуже-дуже натерпівся і настраждався од жалощів та наруг, а тепер їх несподівано не стало, і моє до краю стиснуте, як замерзле, тіло відтає поволі і випростується. Нема йому чого більше терпнути, то воно сходить сльозами та болями. Придумував себе ходячим по воді, по її м'яких гребенях та скіпцях од вітру, то ніби вільно плавав у небесах, зависав у рухливих хмарах, що своїм плавом легко вистроювали мінливі силуети, схожі на гурти маревних людей,— над самим обрієм один дуже схожий на мого батька... Я став лицем до Пивихи, до найвищої української гори з Лівобережжя, і проказав рядки вірша, які не сходять з думки, як тільки сталася заминка в моїм житті. Він ніби поручався за мої тодішні невстояні роздуми і почування («Кожне створіння має свої окремі способи, щоб у боротьбі за існування устоятись»)... А заразом виражав щось і батькове («На його голові усе зависло, бо він батько, всьому голова, всьому порадник»).

Як в'яне цвіт, і молодість минає,
І губить сонце промені останні,
І мить за миттю вічність поглинає,—
Так все минає навіть неминуче!
І сталість є лиш в цьому проминанні.
Чи ти людина в світі, чи трава ти,—
Не можеш сам себе перетривати.
Це вища мудрість і тому нещадна.
І в кожну мить, що має вже промчати,
Готовий будь навіки до прощання.
Щоб стрепенуться й наново почати.
Хай кличе нас дорога невідома,
Хай не спиняють радощі й осмути,
Бо, якщо десь відчуєм, що ми дома,
Як тільки звикнеш — можна і заснути.
Тож переходьмо простори і межі,
Ніде не зупинившись на порозі,
Бо обрій моря тільки в безбережжі,
Бо обрій духу тільки у дорозі.
А може, й смерть, ота межа остання,—
Новий щабель нового існування,
А може, й він несе яку загадку,—
Ну що ж, прощайся і почни спочатку!

«Оце такого привіта посилаю вам, тату. Ні кращого, ні добрішого. Мені так сталося, наче я мала дитина, твого святого розуміння, батьку, ніяк не вмію іншим розумом збагнути. Я нерідко плутаюся в нетрях сумнівів і тоді втрачаю ясну життєву мету, свій, сказати б, орієнтир. Мався ти мені і маєшся за авторитет, на який рівнятися б, за владу, якій служити б супокірно... Чому людям приємніше, коли їм підлещуються або їх улещують, а не тоді, коли їм кажуть, одкривають правду? Чому краса засвоюється каторжно і з муками, а порча сама до людини липне? Чому таким, якими в нас не поле засіяне, доводиться застережно себе стримувати в чуттях і розумі?

Сам не радий, а таке вам посилаю, тату... Таку нещадимість. Вона вже, либонь, долетіла до вас, бо й на небі не так стало: над підсиненою обрієм Пивихою стрімко встала, як ніби ваші зведені докупи брови, кущата хмара, в якийсь момент схожа на ту розвійно далеку, збиту чужими копитами десь над таврійським степом, а спинену лиш на Дикім полі... І чому це мене так занесло далеко, коли це, мабуть, просто налетів з-під тої хмари низовий вітер, аж до дна колихнув застояні води, вдарив ними у берег — ввалилася штучному морю під ноги ще одна нависла круча. Мов зітхнула хмарою, високим султаном

руйнована Пивиха. Ввалилася зуздром: з остачею Покровської церкви (були там наші кладовиська), з відомою на весь, аж до Лубен, окіл вапнистою глиною, яку завтра або ще й сьогодні, якщо тільки стихне вітер-низовик, збиратимуть городиські підгірні жінки,носитимуть її, як свинець, важку, мокру, драними клунками по звивистій крутизні набитої босими п'ятами стежки, щоб, ледь протряхлу, недорого продати оптом на розвіз по селах таким кінним, як наш Арійон Похиль.

Проказав у світлий простір живим і мертвим цю «вищу і тому нещадну мудрість», а за кілька кроків до Христиних воріт закаявся: навіщо вони, ці важкі, хоч і мудрі слова, тепер батькові, хоч би вони й справді були ним почуті? Ото таке в неспокої мінливе моє серце. Це була якраз хвиля його слабості... повірилось, що думки та почування в тому вірші такі мої на цей момент, що аж батькові за мене зрадіється. Тепер серце моє одмінилося і сказало, що само не хоче і нікому не бажає ніяких, навіть неминучих, як смерть, жорстокостей.

Тепер, вже відчиняючи хвірточку до Христиного обійстя, я мелькома доскіпав, що так мінливо зі мною буде завжди, бо я ніколи, хоч і собі на шкоду, не ухиляюсь пояснитись — світові, Марфі, щирому й нещирому... своїм учням, а далі... й рідним дітям, як тільки вони підростуть, щоб стати тямущими, тямкими («Слова шкоди не нагородять, якщо праведні, як праведне сонце»).

У Христі в хаті прибрано, як на великдень: все в лад і чисте. Я нишком зрадів, аж застоявся коло порога, цій нашій простоті й охайності. За звичаєм вклонився покуттю аж до земляного долу, бо вперше в Христиній хаті, червоно та багато вишитому рушникові на ньому... Красі Джоконди, звідкись прийшлої до цієї оселі і так схожої поглядом на нашу Плютиху («Так, так... то вона, далека чужинка, а дуже то сим, то тим скидається на наших посульських молодиць... Зять купив десь у Городищі»). Тепер я кивнув головою сімейству Баглаїв, теперішніх сватів Плютишиних, відразу впізнавши на побляклій фотокартці Данилка, відому, аж загордовану посадою головного ветлікаря особу, його славного, в простенькім картузі батька, Федора Лук'яновича, тітку Хтодору, Марійку Плютівну. Христя помітила мою цікавість, делікатно підождала, поки я обдивився, а тепер просить сісти, як годиться гостеві («Я не дуже гостюватий, мені швидше аби з хати»).

«Посидь, посидь, Леонтику-синашу... Я бачу, ти кудись прикро хочеш. Личачка приносить пошту ан туди, надвечір... А Прокопові прийшло в конверті од Ілька од Петроградця ще на тім тижні. То такий простий чоловік, що якби всі такі. Ви, мовляв, не дуже про мене готуйтеся: люди ми простісінькі. («Десь бог мене покарав — трудну долю мені дав; трудну долю, просту душу»). Інше з города приїде, з Прокопом зайдуть повечеряти: я не їм цього, а дайте, як є, того. А Ілько далі так і пише: мені аби картоплі в кожушках з огірками та молока навхильці — такий простий чоловік, що я оце послала посилку сушених ягід та цибулі, бо в них нема свого огороду, живуть у городі над річкою над Невою, може, прочував таку... Віриш і не віриш, що є такі люди: живуть у такому городі, а до селян з низьким поклоном. Нехай хоч і в нас живе, як прийде... Дехто з притулян аж не вірить, що Петроградець уже в дорозі — приходили до самого двору, щоб на його конверт дивитися. Наш чоловік такий: не помацає — не повірить, бо його вже і за мого вряду, звиняй, що скажу, дурено-передурено... Воно вже так пішлося на причину, і багатьом кортить на користь, щоб Петроградець їхав... полбогам та іншому всякому папазирству робив якусь революцію... бо життя наше од них кривіє — од самого Лядовського чула оце колись, як балакали з моїм затем Данилком, сиріч Данилом Федоровичем, сином Баглая.

Прокіп коли не зайде, тоді й хвалить мої печива, то й ти не відмовся, прошу покірно. Я йому то бубликів, то солодких жамок на маслі з прянощами. А домашній хліб у нас ніколи не виводиться: лавочний — то лавочний, а домашній тільки для себе стосуємо... до свого

живота. Поки дріжджі купувалися вільно, то багатьом жінкам, як хліб печеться, празник у хаті... Ми таки й тепер виходимо з нужди — їздимо човником у знані місця. На тому тижні запливши з Прокопом (я теж умію і на стерні, і на веслах) — запливли, кажу, з Прокопом аж ґен напроти знатного Колісникового колодязя, бо там є старі хмільники... Ото, що в мене в садочку в'ється на підтичках, корені відтіля брато. А в Прокопа вже все піддашшя вкрив... Цвіте, тільки дрібним цвітом і не дуже пахне... А заплави там які, аби ти бачив! Гілочки з дерев колись наших, трісочки, уламки, бильце з колиски я сама в руці держала — все, що вода поназносить, побачиш. В степівській Притулівці не те, що в нас було: дров геть-чисто нема... ті, що з Мокловодів, допалюємо, тепер привикаєм топити «вугаллям та беркетом», а воно й вогонь не такий, люди чадіють, і в печі таким паливом не витопиш. Мені дров'яний дим, було, аж пахне — шелюжина висохла чи колинці зі старої груші, якщо нема вишневих чи глицевих з живицею. З них полум'я лікарственне — болі з голови геть-чисто вибирає, якщо на нього очі пильно наставить... Ми туди не по заплаву їздили з Прокопом, а подивитися, що в затоку вода прибила,— туди чогось найбільше наносить... Човна за цим разом побачили. Чого ти, Христе, біла, як хустка... журлива стала враз та невесела, от мов з каменю,— приблизився до мене Прокіп Власович... тепла рука ось-ось торкнеться... Ловко на душі стало, а мовчу, бо коли ми пливли по морю... мені з'явилася в очах тінь човна... а над ним... табун людей з крилами... То, придумую сама собі, либонь, зірнули в Дніпрі втоплені солдати наші — і мій Фанько, і Федір Лук'янович... і ті, хто затоплений на трьох мокловодівських кладовищах. («Перед тим, як ховати праведників, ми попрощалися з мертвими тілами мовчки і без плачу — очима поблагословили на погреб...»).

Нарвали ми з Прокопом хмелю, на всю зиму стане, аж до нового — там його такого на тернику та на дикорослих вишеньках, що оце після спаса, як уже квіт спілий, пахощ стоїть суцільна, аж голову завертає... На відварі тої дикої пахощі так гарно хліб сходить, такий щоразу вдачний... Ось бери, прошу покірно, не стидися... І пиріжків набери — все, що в ночовках, одної випічки... цілий тиждень м'які й не черствіють».

Од хліба я не відмовився. І якби знав, що разом з хлібом Христя передасть мені од Прокопа Власовича цілий жмут нарваних з шкільного зошита списаних паперів, то вже давно погодився б його взяти.

Я уявив собі, як довго потім сидів коло берега на траві, втішав себе читанням. Як заскочив мене за тією втіхою хлюпотливий дощ, і довелося напинатися скинутим з плечей піджачком, щоб сховати ті списані з обох боків папери, а фермівські вгодовані коні мокнули на перебіжнім дощі, не тікали, як і я, не зрушували навіть з місця, ніби їм відчувалось, що скоро дощ перейде, ось тільки хмара схилиться нижче над морем, спаде за обрій, і вони, скупані, будуть обсихати, паруючи, на ласкавім сонці.

Отже, я читав і не читав ніби — просто переказував сам собі згадуване, як ми іноді під час нетривалих, сказати б, випадкових зустрічей збалакувались то про се, то про те з Прокопом Власовичем, а потім міркували, як уміли, але щоразу чесно, з переживаннями: хотілося розумінь глибоких і праведних. І тепер я втішався цим зібранням розмислів і думок, тільки чомусь ніяк не міг ними перейнятися, захопити переживаннями дивне моє серце. Співчутно ввійти в коло тих почувань, які водили автором цього, для мене святого писання, і це дратувало. Нападав ненастрій. Холодила похідна, тубто нашвидку сотворена уже своїм почуванням від міжрядкового читання думка, що Прокіп Власович, мій утаємнений, та головний орієнтир до ідеалу, в чомусь не довіряє, не відкривається мені, «прошарковій інтелігенту». Здається, хоче взагалі виходити з поля бою, примиритися тобто

з чимсь таким, що не має однойменної назви, але без якого Лядовський став би не Більшовиком, не «орієнтиром до ідеалу».

Люди звідкись довідались про бригадирове писання, про його волю зійти з посади, з «керованої сили», і на всі лади про це балакають, кожен виходячи зі свого ставлення до Більшовика, зі своїх селянських розумінь цієї неабиякої для Притулівки, для всього мозолянського світу події: самоправні полбоги, котрі ще й тепер вважають себе опорою, на якій тільки й держиться Радянська влада... ті радіють цьому випадку. Жалісливі жалують, розсудливі стенають плечима: притомився буцімто, уклякнув, значить, так сердобольно змагаючись з нашими непорядками. Не вистоює над самоправниками, скажи, та й годі. А може, праві ті, що, як глаголять Гопеєві побічники, бригадир наш застарів, виходить поволеньки з цієї відчайдушної життєвої кручії, що в світовім шаленстві захопила, затягла у вир і старе, і нове, і зле, і праведне. Захопила й так грубо все перемішала, так закаламутила схарапудженим людям очі, що не відразу схаменешся, куди ж його краще та як, щоб тільки не навпомацки, не наздогад.

Мені й самому як коли здається, що наш Прокіп Власович живе іноді не по-своєму. Чому, приміром, він, мій «орієнтир до ідеалу», вхилився цього разу сам на сам пояснити мені з приводу цієї «заколотної заяви», де є, казала Христя, і поруки про наш окраїнцівський рід,— не пояснив, як вірний прихильник, віч-на-віч, а передає мені себе в оцих ось шматиках школярського паперу,— шастає по всіх закутках моєї голови пекуча думка і не знаходить виходу. Лиш десь далеко — аж по той бік зібраних порук для Корнія Васильовича — бовваніє невелика втіха: припустимо, що й притомився Більшовик (хто себе вбереже від перевтоми навіть, якщо задумав жити справедливо), що, може, і вклякнув на якийсь момент перед тією нечистою силою, що раптом виприснула з-під закону і зветься самоправством,— припустимо і втішимося тим, що з таким поворотом ніхто чесний не змириться... А людям пишучим довелось би (комусь таки доведеться, є такі люди, що ціле життя тільки те й роблять, що вгадують потребу народної душі, щоб потім їй гречно догоджати правдою), може, мені й самому вдасться звершити «трудний подвиг», написати тобто картину ширшу, ніж тут буде сказано,— де відвертіше, а де вкорочено («Ге! скажуть потім: ви обидва дещо проминули, а про те, що треба, сяк-так натякнули»), або й зовсім широко й розгорнуто казати — на цілу книжку... бо ж є такі люди, які ціле життя тільки те й роблять, що вгадують то настрій, то требу народної душі, щоб потім, якщо зумієш, заблаготворяти її — душу — правдою. І тільки правдою. Тут коротко не обійдешся. Натяки не допоможуть. Про запеклі сутички поспіхом не розповідають, як зітнеться гаряче з холодним. Зробиться грозова хмара та й стане, либонь, руба перед Мозолянським Світом, що малою просьбою не відбудешся, тут боронити свою правду доведеться («Гарно, коли старовинний рід любить і цінує дім, але відмолодіти й набути нової величі він зможе тільки тоді, коли його сини (чи внуки) служитимуть більшій меті, ніж родинна»).

Прокіп Власович мовби не визнає нечистої сили самоправства над собою, а проте поводиться як такий, що ніби остерігається («Які лиш не остережуться, а їй на острів попадуться, тих переверне на звірів»). Видимо остерігається: ходить на роботу з того вечора, коли після засідки з Ригорієм Стеценком на тих «цинкованих злодіїв» надибав у стернищі наплакану «під зорями» Христю і привів її додому,— являється на люди, спостережливі помітили, не в простій буденній сорочці, на рубель та качалку Христею, мабуть, качаній, а надіває, ніби для острашки недругів, свою воєнну, бойову гімнастерку. По-молодецькому — гарно й туго в перехваті — підперізується ремінним поясом. Бо самоправна сила вже дає себе знати. Діє навально й грубо, як усяка новонароджена, поки захопить вигідні позиції, утвердить себе до буцімто законного права самоправничать. І ті окремі, неприлюдні,

приватні (сам на сам) поміж ними — Лядовським і Гопеєм — сутички, про які, звичайно ж, здогадуються першими «притулівські Мокловоди» («Підійди, Леонтику, ближче, не соромся баби Личачки — од мене й досі пахне Мокловодами»), діла не вирішують, бо не визначають і не можуть отак, неприлюдно, визначити ні переможця, ні переможеного.

Хто на кому в рай поїде — перший крок уже зроблено: «нова сила» Гопей уже подав самочинно, Більшовика навіть про людське вухо не спитавши, замовну супліку в Городище: позаяк, мовляв, притулівський бригадир Лядовський дуже народний на своїй посаді і нема в ньому імперативної сучасності, потрібен терміново вчений агроном і вольовий, на що Прокіп Власович написав нібито зустрічну супліку-заяву до всієї мозолянської громади в особі правлінців колгоспу з проханням винести її для розгляду на збори чи на сходку. Більшовик хоче зборів загальних, Гопей мостить збори уповноважених, тобто не всіх, а запрошених по вибору («Так нам рекомендує Городище»). Перший хоч і сьогодні має досить свого діла ратних поборників, другий — шукаєрискає прислужливих («Служити — рад, прислужувать — огидно»), яких повсюдно (хай вони стратяться!) є доста. І живуть з цього у своїх розкошах, не так щоб уже дуже, а достатньо таки. Вони, рабуваті підніжки, не якісь там строкові служки (сьогодні потрібні, завтра — ні), є вони і будуть, пророчить наша Варка Віщунка, поки й світу, бо діється тут по закону вічності: хто на чому живе — живиться.

Оце, мудрує та ж таки наша мокловодівська Варка Віщунка, так недавно стало, що якась чужа сила зависла над нашими головами і не дає жити, як нам до цього жилося,— все ніби двоїться. І в душі, і в красі, і в повинності. І навіть у звичаях та в любові якась розколина («Розкололася громада... розколюється навіть серце з пришестям Гопеєвої сили... Де він узявся на нашу голову?»).

«Дмитро Окраїнець (він уже в Городищі, його там бачив Арійон Похиль, вертаючись од своєї негодимої Олександрини) виявився непідходящим для Гопеєвих списків «уповноважених», бо він, мовляв, така лічность, що не скаже на чорне біле... не стане в броду, хоч ти й сам бог, не то полбог... При ньому не справдиться ніяке диявольське слово... Ось же недавно, вже за мого вряду усе було (і в селі, і в Городищі) під мірою, під лічбою, під вагою, одне слово — усюди лад був, скрізь були справки... А тепер усе двойниться, як у п'яних очах («Він раз каже так, а раз інак: він сам себе двоїть, то й люди такої...»). Про Дмитра не здвойниш, як він того хоче,— називає позаочі то «оржицьким полоненцем», то мігрантом (скажи мені, що воно за слово, бо я йому навмання так і сказала: голова твоя капустяна... май до людей усердя: ми всілечки, хто мокловодівський, мігранти, бо виселенці). За те мігрантом, що трошки Дмитро був у полоні, поки втік через річку в іншу державу. Або каже: ти одного духу зі своїм братеником, бо був суждьоний... А про те, що дві зими чи двоє літ (не скажу тобі) цей мігрант партизанив за річкою за Моравою (спитай дядини Катрі, як мені не віриш)... сам собі назбирав цілу тисячу солдатів... ходив страдником по словацьких хатах, збирав собі вірних та нашу волю проповідував,— того він ні словом не згадує, а втаює перед мозолянами, бо притулівських мокловодівців не проведеш: вони все те знають («Жінка його, кажуть, якась недалека родичка Сашки (та й Панька теж!) Полбожихи, таке оце колись мені за нього витворяла... Я тільки й сказала прилюдно, що «пішов би твій Гопейчик туди, де був, та й не вертався»). Гид гидом казати, що витворяла,— піднімала плахіття і дулями мене обтикала. Його, каже, саме Городище наставило, саме, як стане невгодно, й зніматиме. Не якась там Марфа Личачка з Варкою Віщункою. При Лядовському вам попустили повідки на демократію... ви й подумали: і в нашої кози хвіст виросте... буде чим грішне тіло прикрити... Гарно подумали, а мій Льонька зробить іншу само... кратію... Поприкручує гайки коло ротів. Гляди тільки, кажу, щоб різьби не позривав, як дуже різко братиметься... А тоді ж як?

А для Більшовика той самий чоловік, така сама лічность, як Дмитро, рідний брат Корнія Васильовича, стає опорою всього життя... всього Мозолянського Світу... Двоїниться наш світ, та ще й дуже! («Якби ж то ми всі йшли вздовж дороги, а не впоперек, то, може, й дійшли б до кращого»).

Сама чула, при жінках Прокіп довго розказував, що ніяк не може, мовляв, ні розумом, ні душею вийти за межі Дмитром пережитої біографії.

Жінки спочатку неохоче слухали, перебивали Прокопа неделікатно: чого, мовляв, не борешся як слід з полбогами, пишеш заяви, щоб піти з бригадирства. То Більшовик, правда, признався: щоб не згасили вам творчий ентузіазм і таке інше, треба мені, значить, зійти з посади (жінки ще дужче замахали руками, завигукували незгодно, хоч Прокіп Власович вже й не говорив таким високим ладом... а по-нашому, по-народному). Може, коли й нападає на Більшовика ненастрій чи якась інша неустойка, так це з кожним буває. Побуде, побуде, та й минеться. Мислі, як кажуть, до суду не позивають. Ніхто їх у тебе не забере, якщо ти сам їх з голови не викинеш («Усе — тінь минуща, одна річ живуща — світ з правдою»).

Важко достоту сказати, на якім моменті Лядовський перестав ламати тую кумедію і знову заговорив про Дмитра Окраїнця, а проте й зокола було видно, що Більшовик носить у собі якусь людям не зрозумілу муку. А для людини багато значить і погода, і настрій. Ми всі як одна побачили ту муку в ще блискучих Прокопових очах, хоч він і баскаличився, не видавав її, прикриваючись то сією, то тією відмовкою, поки поволі перейшов разом з нами, язикатими, у настрій Дмитрових страждань. І тепер я, стара Віщунка, та й Личачка також, ні твоя дядина, ні сама Христя Плютиха не сказали б, де тут з Прокопових переказів чи заяв, які ти, кажеш, записав собі в душу, а де до них наші, жіночі доданки.

Бо було то во врем'я такої людської потали, таке врем'я, що й тисячі легенд не гожі ні усно вмістити його, ні в письмі передати. Ото Гопей Льонька Семенович по-дурному на Окраїнця тінь наводить, що він «оржицький полоненець», бо Дмитро не сам полонився... пропадав у Хорольській ямі («Чого про оржицький полон книжок не пишуть?»). Він і бригадира нашого, де може, скритно підкошує. Заїлися вони, зайшла між ними свара з того дня, коли в село притягли обідраний наш польовий вагончик і ставили «на обзор» біля магазину, а Льонька цього не хотів і вже тоді сказав устами буцімто Панька Полбога: «Хто зі мною заїсться, того нападуть заїди». Тим часом вагончик стояв, срамився перед людьми аж чотири дні, бо жінки все бунтували («Гопей боїться галасу, як і всі скритні»), бо ми все добивалися од сільради, щоб знайшли винуватців і щоб ті на наших очах облатали цинком і дах, і стіни, і продовгуватий стіл усередині, за яким люди в негоду спочивали, їли. Співали, сміялися або, посхилявшись бородами на кулаки, просто сиділи й думали кожен своє. Більшовик пережив тоді важку переміну.

Прокіп дуже переживав ненастрій. І навчився разом з нами чогось безназвеного... чогось недоброго. Та на Прокопові не поїдеш, якщо він опиниться й під конем («Він у огні спалювавсь, присмажувавсь, горів повелику й помаленьку, подужу й полегеньку, поки аж опинився народним проводирем»). Більшовик не захитнеться. («Положи печать на себе, підкріпи собою неміч і не дай серед напасті захитатися святому»). А по Дмитрові по Окраїнцеві Гопей сваволить... нишпорить. Бо Льонька такий собі чоловік, що червоніти не вміє... межи всіма визначається... Немовби мокловодівські люди не знають, що за один, з якої породи.

Я ходила з солдатками в ту Хорольську яму — думалося, своїх визволимо. Тільки Дмитра вже там не було... і нікого з наших — перегнали в Кременчук чи ще далі. Якраз тоді відлигнуло — як поча-

ло з півдня розтавати, то вода йшла на людей рівчаками, а як дуже розтало, то хлинуло в яму облавою. Полоненці загули страшним гудом... У них стріляють — вони кричать, тіснявляться... затирають одне одного — такого, мабуть, не буває й на тому світі... Дно там нерівне, як то й буває в глинищі,— воюються страдні люди за горбики, щоб вище, бо там сухіше. Збиваються роями — то в них знову стріляють: злі фашисти, як негодовані собаки, бо сю ніч прогавили велику втечу. Якраз у тому місці (нам тоді показували сусідські жінки з Хорола), де вузенька улоговинка (вона й тепер є, тільки заросла, як і все глинище, куди постарілі солдатки-вдови сходяться на поминки). Там можна втекти, вилізти попід обома рядами колючих дротів... Ранньої осені одна тисяча дев'ятсот сорок першого року саме тут,— ні, там, у тій превеликій улоговині, де вибрато глину для цегли глибше, як на два телефонні стовпи, і яку після тої людської потали названо концтабір Хорольська яма, собулася (це теж ми чули того дня від хорольських жінок), сталася (теперішні поминальниці вказують точне місце, де саме) не для всіх імовірна подія... перший такий перекір сторожовим фашистам. Ціла, як тепер уже назвати, легенда, або народне сказання.

Полоненці в ямі ночували стоячи. І взимку під відкритим небом. Лиш деякі — проворніші — ховалися на ніч або в непогоду в понорених печерами стінах високих піщаних обривів, готових обвалитися. Стоячі збивалися щільно гуртами в обхват по кілька десятків. Ставали схожими на живі зростки і таким чином — гуртовим теплом — гріли одне одного. Навіть неживих — задушених чи закляклих.

Одного разу до такого гурту ніби назавжди злиплих тілами людей під'їхав уранці верхи на коні робити «підйом» старший конвоїр Франц з табірною кличкою «нацист». Люди не розступилися, як це належало згідно із «заведеним порядком», а кінь не пішов на людей потоптом.

Тоді конвоїр здибив коня колькими шпорами і, думалося, з розгону вжене його в гущу згуртованих людей. Проте кінь, наче замовлений, не рушив з місця — тупцював на задніх ногах, присідав, наче мостився для розгону, іноді іржав, ніби схлипував, тьохкав селезнем неголосно, а «нацист» вимагав, наказував зробити «підйом», тобто розступитися перед ним, дати дорогу, бо всі інші гурти роздались, розсипались увсебічно ще за першим заходом повелителя. Франц, як тільки хотів, мордував коня — тер, розривав вудилами до сукровиці до крові м'які, наче оксамитові, губи, полосував боки ремінним канчуком, а коли це не допомагало, бив пужалном по голові, по великих, здичавіло вирячених, засльозених, як людських, очах.

Так тривало і три... і п'ять хвилин: кінь хоч і здиблювався, ніби вволював першу волю, але й не збирався піддаватися «нацистові». Знову й знову, шпорений, лише злітав живою свічею на все своє красиве тіло, зависав на моменти передніми копитами над самими головами відчайдушних непокірників, перебирав ними до останньої втоми і коли всім здавалося, ось-ось не втримає себе на здибленій, як вибухлій висоті, зрониться, опустить копита, розіб'є, зранить ним чиїсь тіла, мов по команді з гурту, розвертав ловким поворотом свої сильні, мускулясті груди, щоб зморено опустити копита на землю, поруч з ногами крайніх гуртовиків... щоб майже тієї миті... схлипнути, застогнати від немилосердних ударів шпорами в незахищені боки, ремінним канчуком по голові, тепер навідліг по нашорошених вухах (знав, катюга вишколений, де болить найдужче!), по зачервонілих, засльозених, як людських, очах, і в якусь мить людям гурту здалося, що кінь торкнувся передніми колінами землі, вже не стане йому сили випростатися між болями, звестися вгору крізь тисячі ударів, та сталося так, як хотілося людям гурту, як самому, того дня захмареному, сонцеві бажалося: здиблений кінь тремтливо бокасував кругом нескореного живого острівця, ніби прощався цим грацією своїм похідним танцем на двох напівприсілих, круто підігнутих, до кривини знатужених ногах, зухвало зиркав на людей зачервонілим оком, ніби посміхався до

когось — либонь, до того височенного армійця, що, схоже, диригував цим дійством,— піднята над головами права рука його в бинтах і тепер, здавалося, осіняла те дійство благословенням, просила коня і наказувала коневі не скорятися («Чуйте, далекі й близькі,— піднімається з руської землі сила... не буде в світі сили, яка б її пересилила!..»)

Задурілий «нацист» не знаходив, як зволодіти ситуацією, вийти з неї побідителем, не вронивши честі мундира,— опинився в явних дурнях і, лютуючи, все більше виставляв перед цими, як змовленими людьми без захисту своє безсилля й неспроможність. В якусь мить, коли шпорений кінь йому вже зовсім не корився і він ніяк не міг його здибити, конвойник, либонь, здогадався або ж почув своїм тренованим чуттям, яка ж причина, чому кінь не йде саме на цих людей, як ішов до цього і розсікав собою інші подібні гурти, чому ні разу не опустив з розгону, як хотілося, свої лискучі ковані копита на їхні згордовані голови, тепер уже навіть сміло підняті з нищівним поглядом очей,— либонь, здогадався, катюга, бо замахнувся з усього важкого плеча, щоб жалючим ударом, одним махом плетеного з реміння канчука стяти, мов травину, застережно підняту праву руку в бинтах того ж таки височенного армійця, що стояв весь цей час майже крайній на чолі гурту, як тут армієць сказав-промовив щось не всіма розчуте до коня, і той, вмить здибившись передом до людей, з найкрутішого розвороту так широко скаконув, заіржавши на всю яму, на всю хорольську околицю, так ловко вислизнув з-під чужака, що, застуканий зненацька, конвойник не стримався в сідлі, ані вже на льоту за повіддя — гепнув «нацист» додолу сторчака, аж крякнув, аж ніби вальком розплескався, а ремінний канчук, яким замахувався, опинився в руках армійця.

Зі сторожових вишок прицільно заклекотіли автомати, згори спішно загупали есесівські чоботи... гавкали цьковані собаки — ревнула яма, як у маточину, зчинилося ревище...

...Всі мокловодівські люди, мозоляни, воїнці, все Посулля також з першого казання здогадуються, вірять і тепер, що тим височенним армійцем з правою рукою в бинтах був не хто, як наш Дмитро Васильович Окраїнець. У Прокоповій заяві, про яку нині тільки й балачок, на перших сторінках саме про Дмитрові життєві митарства написано,— написано, кажуть, як поруки від Більшовика за весь окраїнцівський рід.

Описуваний у людських переказах кінь («Їдуть вони поле, їдуть і другеє, а на третє поле став кінь спотикаться. Не хилися, коню, дійди третє поле...») був також наш, мокловодівський. Виорслий до такої ловкої сили та казкової краси («Хто б мав таке слово пишне та красне, щоб так, як на картині, змалював того коня») на наших посульських вольних травах, на глибоких, чистих водах.

Тоді коник Воронюк провадив зарятованого Дмитра до рідної хати, щоб згоїти рани («Ой хто ж тобі на чужині раноньки промиє»). Бо коли вони, оборонці Києва, того вересня одна тисяча дев'ятсот сорок першого року втратилися людьми, з останніх сил відбиваючись од ворога, що напосідав, перебрались відступом на лівий берег Дніпра, в бездоріжних оржицьких болотах виникла згубна заминка. В ній годі було зрозумітися їздовому Дмитрові Окраїнцю. Він чув серед вечірнього стовпотворіння гнівні голоси командирів, якісь сердиті слова розпорядителів на переправі, а звести їх докупи, зрозуміти, що вони кажуть, кому й навіщо, він не мав сили. Він ледве знав своє: ще на переправі в нього вирвало з рук захомутовані й підпряжні коні — їх просто згорнули тиском автомашин у воду вже при самому лівому березі, і тепер йому стало без них зовсім незрозуміло й страшно. Поки шукав та викликував з потемків щойну пропажу (хіба знайдеш голку в сіні?), сталося найгірше — згубився Ілька Петроградця, свого товариша, свого повірника. Згукнув раз, згукнув двічі — згубився, як звук, у пекельнім гуркоті та гвалті. Разом з Ільком, здавалося, згубився тут

весь білий світ — десь біля Оржиці, у бездоріжній западні, коли вночі колону оточенців освітлювали ракети, фари, а розкидані пікети танків, бронемашин, мотоциклістів, автоматників розстрілювали все рухоме. Люди гуртами розтікалися по гайках, у прилісках, в понадбережних заростях та болотах.

Йдучи на гвалт живих і мертвих голосів, на тріскотняву сухих пострілів, Дмитро в темряві об віщось нагло спіткнувся («Свої білі ніжки на сире коріння, на біле каміння спотикає»). Ловлячи сторчака, він боляче наштрикнувся руками, раною на пеньки очерету — сипнуло іскрами в затиснуті очі, погасло. Не стало чим дихати, як забило дух, як утрапив ніби в якусь безповітряну яму. Не стало чути з немочі гвалту змішаних голосів, кудись у землю провалилось надривне, захрипаюче ревіння загрузлих по саме нікуди автомашин, що розтяглися нерухомою колоною од Оржиці до самої Денисівки і далі. Перестав чути сам себе і весь білий світ, лише жовтаво-пекучі кружала випливали з очей і випливали,— це була остання мить, що вціліла в Дмитровій пам'яті. Бо далі, на якомусь разі, з тих випливаючих з очей кружал зрисувалася велетенська, як глобус,— людська, не людська — диковинна («Сталося щось надзвичайне, диковинне, таке, що ніколи не буває») голова з одним, як у циклопа, на лобі оком. З'явище мригнуло на білий світ огнем, потоками вогню — так грізно, що од склепіння свинцевих його повік хрупнув, як переломився, звук,— ніби та голова не оком мригнула, а клацнула згубною кнопкою од якоїсь пекельної, ніким із землян не баченої, не чуваної смертоносної сили. Моментом, як махом віника, змела з землі все живе, що трималося грунту ногами чи коренем. Закипілі річки, озера й моря здиміли парою — не стало б і л о г о світу, лишилися застиглі тіні дерев, тварин, жител.

А на Половецькому острівці, що між оржицькими селами Денисівка та Савинці,— на острівці, куди два дні тому на очах німців оточенці гатили переправу через болото і де хтозна-яким духом опинився Дмитро з розраненою рукою,— там ніби нічого не сталося: як крізь вату, але чулося стривожене іржання розгублених коней, що таким чином кликали до себе своїх їздових та вершників. Шурхотіло від найменшого кроку чи вітру сухе, різуче листя очерету, не палене, виходить, вогнем тієї, як глобус, голови з одним, як у циклопа, на лобі оком. Хлюпотіла вода хвилями та п'явками, скидалася дрібна риба. Коли добре приляжеш до мохастої землі та прислухаєшся — чути важке, як з-під гніту, чиєсь дихання. То люди: в шинелях, в самих гімнастерках, взуті й босі, як Дмитро, поранені, охлялі, але живі («Якби це моя Катря... як би це дома... закрапала б рану березівкою, настоянкою горілки з молодих березових листочків або бруньок — і виразки як не було»).

Дмитро такого тоді не думав, бо лежав безпам'ятно на самій закраїні Половецького острова ногами в воду — так було, мабуть, тепліше йому, босому, а може, й здоровіше для запаленого тіла — ні першого, ні другого він не відчував. Це видно з того, що ноги у воді киснуть, либонь, цілу ніч — побабіли, позморшкувались. Кругом них назбиралось всякої заплави з дріб'язку, нагнаного хвилею, так що не відразу їх і помітиш. По ногах, певне, не знаходячи, де його присисатися, але вчуваючи живу людську кров, повзе п'явка, довга, руда, кінська («Є п'явки людські, а є кінські»). Нарешті вона знаходить живчик на нозі біля кісточки, вмощується усмоктатися: спочатку судорожно й хапливо зворушує тілом, впинає в жилку присоски. Малим згодом ублаготворяється: липко влягається на всю свою повзучість, на все тіло — набрякає, бубнявіє. З блідо-рудої робиться кров'яною.

На блідому сході зблискувала поміж обрідними хмарами задута, як наплакане око, зірка, блідила ще дужче Дмитрове, до неба звернуте лице, на якому розсипом лежали кілька палих росин, а може, холодного поту од конечної виснаги. В якісь проміжки часу йому учувалось

і вчувалось повторюване знайоме іржання коня, що начебто стояв над головою, дихав теплим духом йому в лице, і тоді Дмитро здригувався, як ніби хотів, а все не міг розбудитися. Хотіння вистачило на зовсім трішки — очі залипали важким клейкуватим тістом, вуха затуляло ватою, і тоді знову повторювалася химерна, ба, не чорна, а жовта ніч. Робилося хоч і поночі, але не важко, навіть казково: хіба Сула, дерева, трави, птахи не казка?.. Ось-ось на брязку, Дмитро відокремиться («Глянь, як над ним парусить очерет»), відпливе... вже відпливає на своєму кораблику — на плавуні, на такому зростку очерету, завбільшки як два стулені домашні столики, і опиниться, може, опиниться при березі тієї Казки. Половецький острів, повен крові і смерті, вже десь за спиною... очерет парусить, хтось дихає теплом просто в обличчя — ще триває химерна, бо не чорна, а жовта ніч, серед якої він бачить... йому ввижаються, увиджуються табуни схарапуджених коней. Серед них, либонь, і мокловодівські фондові, запасні тобто, Дмитром рощені до ловкої сили, до ненадивної краси, а на переправі («Переправа, переправа — берег лівий, берег правий»), а на перевозі, при самому березі, просто в Дніпро зіпхнуті моторами зуздром з возами, з вантажами, з підпряжними. На смертельному леті обізвався лиш Воронюк, колгоспний Дмитрів красень — заіржав, що й тепер чути... як прощально, як неминуче, а знадійливо. І коли на Дмитра находить важке безпам'яття, це він, Воронюк, на нього дихає теплим іржанням... привертає плавун-човен до іншого, до зеленого берега («Ходім, господарю, ходім зі мною на ясні зорі, на здорові води»).

Розбудив кінь Воронюк Дмитра з жовтавої ночі, поставив йому кволі ноги на зелений берег — пішли вони вдвох, плуганячись болотами, ярами, темними байраками. Та все ніби понад пологим лівим берегом, понад милою Сулою. Дмитро, як може, міцно тримається Воронюкові за шию, то за обривок упряжі... то найчастіше за самісінький хвіст обома руками учіпляється, коли вірний кінь услизає, коли Дмитрові не стає сили з конем сходити («Ой не спіши та притишся: не зійду з тобою»).

І вже їм, щоб сховатися, може, на два дні ходу зосталося, як набігли вороги з моторами. Ведучого коня заходились бити-перебивати... по прапірках палицею дошкуляти («Знає, сучий син, по чому бити»), щоб з ніг звалити, вузду накинути, собі зневоленого коня забрати з Дмитром разом. Тепер:

Не раз безсонному здається
Серед тяжких душевних мук,
Що підо мною кінь несеться
Й узда висковзується з рук.

Недовго возився зневолений кінь Воронюк зі своїм сіпакою — визволився... А під ним, під Дмитром, ще теплі́є вереснева глина Хорольської ями. А над ним, над Дмитром, люто злякані очі поліцая, що першим прискочив на стрілянину, на той шарварок з конвоїром, якому так і не вдалося зробити «підйом», як то належало за «новим порядком і звичаєм». Дивляться, аж розходяться поліцаївські очі на такого (Дмитра) зухвальця, що сидить собі, знехтувавши «новим порядком», і не думає підводитись перед ним, з пов'язкою порядкувальником. Дивиться спокійніше — надивуватися не може: якенний той кметь велетенський... якенні прожиловані ручища... поволі набирають (а лице кривиться од гиду чи од болів) у обидві жмені глини... Він, навіть сидячи, не на один вершок вищий за нього — розсівся, розширився, та й ще не весь, мовби далі росте... на всю яму... на всю свою велич і вусом своїм не веде, щоб поступитись («Чи мені ж та поступатись полем тобі й морем?»). Ще — глянь! — і канчук бере у праву руку — яке набухле реміняччя!..

Довго дивився табірний собака на те невиданське діло. То відколи пани є панами, а мужики мужиками — хто кому перше вклоняється?..

Під маскою змушеного спокою в поліціянтові все, мабуть, клекотіло і ходором ходило. Лиш страх перед канчуком, а паче нього — перед такенним та ще й зухвалим кметем стримували зневажений гонор і злобу. Бо хто б не був той отакенний чолов'яга, а очевидячки рішився на найкрайніше зло: вуста його (дивись!) заповнені якоюсь палючою мовою... слова його незречено згоряють на губах, від чого вони палені, пошерхлі...»

...Якраз на цьому моменті моя душа вчула потребу («Нехай життя — момент і зложене з моментів, ми вічність носимо в душі»), а може, тут спрацьовує закон художнього сусідства і тисне логіка — не знаю й сам, що у мені перемоглося, та все ж наважуюсь перемінятися на інше, ближче в часі — нехай дарує дядько Дмитро, що не назовсім, а залишив його в скрутний момент: те, що далі сталося в ямі, коли мужній Воронюк скинув з себе старшого (чи найстаршого) конвоїра і, вислизнувши за межі концтабору, понісся вітром, куди бачили очі, й лиш чуття крові його вивели на шлях понад Сулою, до мокловодівських плавень,— це теж важливе («А у важливому якраз ніяких недомовок буть не може»,— пояснююсь до читача і обіцяю зводити кінці з кінцями).

Біжи, коню, дорогою,
Зеленою дібровою;
Виїж трави дві косарі,
Випий води два озері.
Підбіжи, коню, під ворота,
А вдар, коню, у копита!
А вийде до тебе ненька
старенька,
Козацька матусенька,—
Ой знай, коню, що казати,
Як буде тебе питати...

Стишуймося, миле браття (і в писанні, і в прогресах), бо місця в нашій книжці (і на землі також) лишилось у тонкий притир. І до розв'язки ми ще тільки беремося («А кожна розв'язка — то й нова зав'язка»). Благословляймося (у Правди) рушатись на таку роботу. І повіримо в себе.

ПОВЕРНЕННЯ

Тепер же наша дорога стала не туди... Як доїхати до знаної розвилки, то повертали колись вліво, на Вирвихвіст (вимовляйте на друге «и» наголошено, бо інакше з вас сміятимуться і не визнають за свого, посулянського). Брали, кажу, вліво, на крутий узвіз, вимощений камінням,— поки зіпнешся, бувало, з базарною поклажею, то й духу не стане... Всю молодість тільки те й робимо, що пнемося,— не так, як би хотілося, але хоч так, як можна... А тепер, кажуть, годі наліво — верніть круто направо, на нову, на необ'їжджену дорогу, що йде поза Васильківською, а далі не скажу й куди, бо той, хтозна й колишній узвіз, що був відногою Вічного шляху, перетоплено штучним морем. Не стало й річечки, що повнилась навесні і грайливим підстрибом на перепадах мчала в Гирман, до Дніпра, пробігаючи попід дерев'яним місточком з одним поручнем (там у нас курей віднімали якісь дрібніярижки, босяки, коли ми однієї ночі несли їх в Городище на якийсь передпразниковий базар — вискочили з-під того місточка і до кліток). Нема ні узвозу, ні річечки Вирвихвістки (і тут кажіть з наголосом на середульше «и»). Туди землився наш український шлях, і до Мозолянки, до центру нашого колгоспу, було простіше. В Притулівку ж доберетесь новонасланим, якщо не прогавимо круто завернути вліво на пронозівському повороті («Приникніть, блаженні, звідусюд і спогляньте на нас ласкаво, а ми на вас подячно»).

Приникнув додому і наш Дмитро Окраїнець з походів («А менший син, піша-пішаниця, за гостя додому приникнув»). Та ще ж як вернувся: зодягнений був не вельми статно, по-дорожньому — легко й просторо, але весь у новому. Єдиним його майном з домашнього був у руках рогожаний кошик, а в нім рушник та дрібні гостинці. Він пригорнув, приголубив свою Катрю (вона вийшла його зустріти аж за ворота). Поручкався з Леонтієм Корнійовичем, щось радісне йому сказавши, бо той, в сльозах, очима засвітився і всім, скільки нас не збіглося на ту зустріч, низько кланявся і дякував. Тоді подав руку, здоровенну, широку, нам, решті. Ніхто до нього не посунувся з необачними розпитами, бо діло це, як мовиться, сімейне. А те, що належало для всіх, ще по дорозі до хати ним розказано. Тепер Притулівка ревно й завзято (свій чоловік!) збирала вчуті з того дрібки, щоб скласти з них свою й по-своєму легенду чи так переповістку. І якщо вийде вартою, зберегти в своїй пам'яті, а може, передати й нащадкам.

«Я стрілася з Дмитром (скільки тут пройшло, як бачились,— може, з тиждень, од сили два) — здався мені Дмитро не таким, як був (ож ну й ви придивіться): змолодів, поспритнішав. Ходить, каже, поінакшому. Голос йому ніби чистим дзвоном сповнився — стільки в ньому до людей милості, якщо то не Папазир і не Полбог («Так уже настирилися людям ті папазири та полбоги, що крий боже! — бо не одного й не другого життя заїли або окривдили»).

Якраз йому з перших лучилося їхати — не їхати, а добиратися з Городища новим шляхом (Ілько Петроградець, він знатний правник і в кожному скрутному ділі може бути справедливим суддею), так от Ілько лишився з Корнієм та Вустею в Полтаві. Либонь, на той же день виправить для Окраїнця, для Корнія Васильовича, довідку про поновлення його доброго імені і визнання особи, «необґрунтовано притягнутої до кримінальної відповідальності», та з тим і в Городище, як цього бажають і Корній, і Вустя. А Петроградець — їдь, Корнію, до своїх людей. Ти їм завжди потрібен, як любов. Вони виглядають тебе з любов'ю, як пришестя справедливості... Мовчить Корній. Думає...

Та ще ж як лучилося Дмитрові. Іншому розказуєш — не вірить. Спитай у нього, як не віриться.

Іду я, каже, своєю звиклою ходою, з роздивами та з думками, ні помалу, ні швидко. Доходжаю до тієї ж таки розвилки Вирвихвіст, як чую, щось мене так тягне, так тягне звернути вліво, старокиївською дорогою. Ніби й навіщо мені той узвіз, додому спішити треба, а воно тягне подивитись в рідну сторону, що ніякого стриму.

Глянув-подивився вниз, собі під ноги мовби... може, слід підводи... ступні людські чи хоч копита, ратиці... еге, Дмитре, не дуже квапся: побігли вже кози в лози! І не пахне, де паслися... виду нема, де зростали. Все билицею проросло — з-під каменя, з-під кореня билиськом стало... Та ще й не нашим, кажуть, бур'яном проросло, Дмитре. Не тонконогом, не подорожником, не жалючою чи глухою хоч би кропивою. Ні калачиком, ні лободою — чужим зіллям. Високе, гіллясте і густе, як щетина,— з Замор'я, мовляв, наслане. Цвіте жовтенько, головочками й дрібно. Коріння, либонь, ще глибоко й не пішло, а мостовину нашу з каменю то тут, то там уже попідривало, перевело узвіз — дивитись жалко і боляче.

Скрививсь Дмитро («Як бідний плаче, то ніхто не баче, а як багатий скривиться, то всяке дивиться»). Зиркнув на море — в очах ніби зблиснув солоний біль: коні там, коні... баскі, як його душа. Їх незчисленно, двояться, трояться, аж розпливаються, коли кліпнеш очима... То не коні, а хвилі гривасто спливають з очей — ех ти, море... гірке, як щирі сльози...

Протер Дмитро очі долонею — не стало ні хвиль, ні коней. Води лежачої ціла пустеля... Пішов, як оглушений, праворуч. З лівого боку вихоплюються, жахають на нього чадом задимлені автомотори. Один, легковий, під зеленим брезентом, зовсім притишився, котиться нешвид-

ко, як він іде. Мало Дмитрові діла до легкових автомобілів... його тривожні болі втихнуть аж дома: там є хоч трішки... справжніх коней... його любові. І рідних, мов Катря, людей («Не знаю я іншої такої любові, що зможе перелюбити мою любов до посулянських Мокловодів, де в рідній хаті, в кочергах біля печі, зарито наше пуповиння»).

Майже поруч котився, не відстрявав ні взад, ні вперед легковик під зеленим брезентом, як ніби його власник чи господар набачив на Дмитрові щось знайоме або дивне і тепер мав на меті переконатися в справдешності своїх здогадок. Подорожній, либонь, і не гадав дослухатися до гуків чи слів, що вилітали з віконця дверцят, змішувалися з двигтінням та гулом дороги, ішов собі та й ішов з роздивами та думками: отут, у цьому вибалку, стачило б зеленого, щоб напасти корову, якби трава не так продимлена, не забризкана мастилами, що й роса, видно, до неї не береться. Та ще корова... мор їй пороблено, ніяк не привикне без плавневої паші. Не корова, а просто назола. У загороду її поставили — не їсть нічого й не п'є, на пашу випустиш — теж нема толку... нема плавень, нема пахощів. А воно, бач, німий язик, а розбира, чому до трави роса не береться... Кому доступніше, той завозить з весни скотину на ближчі острови посеред моря. Молоко має зцілительне... Та хіба туди наїздишся, як воно й без цього роботи повно. То своєї, то колгоспної.

Автомобіль рвучко вибіг наперед, зупинився, і тепер з кабіни виходить у білій сорочці, при попущеному на молодій, з товстим підборіддям шиї галстуку: «То ви, Дмитре Васильовичу, подражнити мене вирішили, чи що?» Дмитро й тепер не визнав стрічного за знайомого. Неохоче підвів голову, а очі нишпорили то під ноги, щоб не спіткнутися, то ще поглядали на пожнивне поле, на розписану фарбою дощечку, що стояла тичкою на самій закраїні ораниці й повідувала світові, що тут зовсім недавно росла пшениця веселоподолянського сорту на площі сто гектарів і мала зобов'язання вродити по тридцять з чималим гаком на гектарі... Нехай вона і вродила обіцяне... але цього ж зовсім не досить, якщо змушені докуповувати на прожиток... А я казав ще тим переселенським описувачам: не губіть стільки дармових трав, бо хлібом усіх не нагодуєш... тепер вони, кому доступно та має право, вишукують посеред цього безглуздого потопу острівці з травами, з пахощами, з ліками... наймають бродячих пастухів і ну... не питиму, мовляв, інакшого молока, якщо не натуральне... Може, цей панич саме й добирається до наших понадбережних місцин, а звідти... на острівці... по натуральне молоко?.. Я на молоко не гонитель, а з плавневої паші не гидую... якщо своє, не куповане...

«Зупиніться ж, дядьку Дмитре, та привітаймося... років шість або й вісім не бачились...»

Дмитро вчув у голосі, що творився йому збоку, щось дуже своє. Давнє, аж призабуте. І вже, мабуть, не серце, не душа згадала, а пам'ятлива наша кров людська, що поруч людина басовитого, але м'якого, баглаївського роду... Не може бути, щоб сам родоначальник з того світу... щоб це був Федір Лук'янович Баглай, наш страждальник за колгоспну худібку,— пам'ятливі мокловодівці мусили б пам'ятати... та й пам'ятають, бо ще, гляди, жива і його Хтодора, і Христя Плютиха не дасть нікому про нього й слова накриво сказати... Іншому розказуєш — не вірить, що саме так було.

«Чи не ти, бува, Данилку, дай бог пам'ять?» — аж тепер підвів очі Дмитро, розплющив їх, заховані в зморшках, на всю їх великість і подивився на Баглаєнка трохи зверхньо, згори, бо таки на добру чверть вищий на зріст,— глянув у такі ж, як у Федора Лук'яновича, сірі, аж з просинню, очі. Нахилився до непокритої голови... либонь, по-старовинному почоломкатися чи просто дотулитися до знайомого чола... але Данилко зловчив, застережно ухилився, як від чогось небажаного чи, може, й гидливого... всяк можна здогадуватись, і лише різко дихнув Дмитрові Васильовичу зблизька в лице — так зблизька,

що й нечуткий на ніс вловив би мішаницю видихнутих запахів: не то Данилко напахтився круто після бриття, не то снідав... не насухо...

«Сядьмо в машину... чого нам ноги бити. Машина службова... то мій шофер Вітька... Положено, Дмитре Васильовичу, положено і машина, і шофер, хоч я й сам можу нормально правувати... Але, як кажуть, богові — богове, а вам — що зостанеться... Тут усе чотко: що кому положено — оддай... оддай, бо законно. Інший (і мені бувало) вибиває очі: тягнеш на беззаконня, прикриваючись законом... Ви їх, мовляв, ті закони, самі для себе й пишете... А я так не думаю. Ми не повертаємось до панства, як інший думає,— тут діло просто в ролі особи, в її місці, а не зальоти до самоправного барства, чи як би вам ясніше сказати... Був я в Мокловодах Данилко, простий баглаївський пастух. А в дане врем'я — Данило Федорович, дільничний ветлікар... з перспективою на головного районного. Мені, отже, дали владу, крім «бобика» й Вітьки... Я ні від кого не залежу, нікого не боюся, окрім тих, хто дає мені владу... жить, вопшем, так можна, дядьку Дмитре...»

Дмитро тільки слухав ті дивні речі. А тоді, вже сідаючи в кабіну біля Данилка спереду, бо шофер за наказом поліз на бокове сидіння, несподівано запитав:

«А мати ж твоя, Хтодора, як?»

«Мати, звиняйте, царство небесне... здається, позавчора чи позавчораша малося б одбути сороковини... Та все за роботою, будь вона неладна... не зібрав людей, не пом'янули. Може, півгоду справлю... як воно день крізь день, день крізь день... Тому се, цьому те. І сам — жива людина... пожити нормально хочеться... не празнувать же, як наші покійні батьки, свято в труді, а святкувати, як положено... прожити, як той казав, щоб не було совісно... Оце їду, бо, як би вам сказати, збираємось на... острів. Моє діло — дістати індичини... не м'яса індичого, а печінок з білих індиків — царське блюдо. Є там у покалах і всяка лікарська паша, до якої береться, як ви гарно сказали... роса-росиця, корівки на ній пасуться, аж на коліна падають — смачно так. Ми зробили там, правда, сезонний, але... як би вам ясніше сказати... рослинно-тваринний заповідничок з усім природним комплексом. Наші люди доглядають, стережуть і таке інше, дядьку Дмитре... Природа, спокій — розумієте? Між нами, к примєру, є й такі, котрі кохаються в рибальстві, в мисливстві... Є там і зайчики — трусь-трусь, як каже мій головний... Та й Льоня (ми з ним помирилися), Льонька Гопей це діло полюбляє... Іще деякі наші товариші... Не справжні зайці (з них м'ясо чорнувате, з душком), а кролики, здичавілі кролики. Позапрошлу весну по лінії з боку комсомолу їх вивезли в клітках на сусідній (не наш, не на Странний) острівок, щоб там вигодувати і здати — кому? — державі. Двісті штук чи триста — не знаю. А перегодя, чуємо, якийсь шутник (може, й з наших сторожів) поодчиняв клітки... А може, комусь не схотілося косити для них траву — діло зроблено глухо... Вони, зрозуміло, й розбіглися... Лови вітра в полі — шелюжок, нори, лоза. Тепер свободний відстріл... якщо маєш дозвіл... Та наша, сказати б по-старовинному, дядьку Дмитре, наша гуртова займанщина, право першого, як той казав...

Не дослухався або й зовсім не слухав спантеличений ділами на Странному острові Дмитро Васильович тих Данилкових хвастливих речей («Кому що положено, дядьку... тут все діло в ролі особи, в її місці») — не йшла з голови Баглаїха Хтодора («Здається, позавчора чи позавчораша малося одбути сороковини: мати, звиняйте, царство небесне...»).

А тоді («Ген тоді, як ми страждали за свою велику Русь») — тоді, коли він, полоненець, набравши в здорову руку сирої землі, єдиної і останньої своєї оборони, лишившись сам на сам з роздратованим поліцаєм, здалося йому з глибокої ями, що в безладно розтривоженім товпищі жінок-солдаток, які прийшли ще з самої ночі визволяти своїх, буцімто майнула йому перед очима, як мрія, її худенька, не дуже

зграбна постать у своєму, відомому всім мокловодівцям, бідняцькому піджаці, в доморобній сукманині без підкладки. Її тіснили, заштовхували, а вона комусь махала вузликом, що в руці (може, й Дмитрові), гукала якісь непокірні, зухвалі слова, що губилися в суцільному гаморі товпища, але вже подіяли на Дмитра, на його волю — обіперся пораненою рукою для стійкості, для розмаху, кинув сирою землею межи очі своєму ворогові, скільки зібралося йому в руці сили... в серці — зненависті. Кинув... і зіщулився. Бо знав, що в цю ж мить на голову йому впаде важкий... може, смертельний удар гумової палиці. Але так не сталося...

«Спиняй, Данило Федорович,— сказав Дмитро неголосно,— і повернись лицем до мене... Мені, мабуть, погано, прочини трішки дверцята».

«Лице ваше справді як сирове полотно... і все в краплинах поту».

«Скажи, що тобі сказала мати... в передсмерті?»

«Я не був поруч, Дмитре Васильовичу... Вам, певне, наказали, набалакали...»

«Ось я батькові скажу твоєму, який ти є!..»

«Я не відвозив її в Ліщинівку... не відвозив... Їй-богу, ні! Нехай мене бог скарає — не брешу. Вона сама зійшла з дому... спитайте ось Вітьку... кого хочте спитайте — зійшла з дому при пам'яті... Вона була дуже подавлена... це тоді, як по ній перейшла колгоспна череда вночі... по воротах, під якими вона лежала звалено... Та це не причина, дядьку Дмитре... Ходімте на обочину... Вітька! Помалу, попереду...»

«Таке життя, Даниле Федоровичу: тому п о л о ж е н о свідомо жити, а іншому... плекать кривословіє... Ні одпору, ні протесту, ні солідарності...»

«Либонь, так, дядьку... Мій батько — вам не розкажуть... моя мати... звиняйте, царство їй небесне... Вона б ще жила та жила... хоч і подавлена. Так її заїдав сум... заїв, можна сказати, після того, як напала на матір хвороба екзема, такий висип на руках, незлічимий... Не могла тепер моїх діток брати на руки, доглядати, бавитися... прати, варити — кому я така нужна? («Горе мені неможному, що я винен кожному»). І зійшла з дому...»

«Ти б міг би десь при собі чи в іншому селі, де є мокловодівські виселенці, купити їй окрему хату... Мусив би! Мусив, Даниле Федоровичу... Годувати матір... царськими блюдами, печінками з білих індиків... напувати цілющим молоком з острівних зцілительних трав... Міг би носити на руках понад морем... возити човном по морю, на водах, що над рідним Посуллям... над тим Дніпром, що тече десь під водами, а в них твій... батько — зійшли б з матері хвороби і висипи, бо мала б вона... перепілочка... радість. Радість і спокій... велике душевне блаженство... Даниле Федоровичу...»

«Міг би, дядьку Дмитре, міг... нехай мене, слабого, підніжного, бог карає — міг би... лиш ви не карайте».

«Всі ми слабі, Даниле Федоровичу: і я також, і Прокіп, і Петроградець Ілько... та не всі підніжні... Савку Торопа мусив би пам'ятати — слаба слабина, худий, маленький... Засудили його в один год з нашим Корнієм: повісив... по своєму недомислію чи як там уже... портрет Сталіна на те місце в своїй хаті у кочергах, де вчора висіла ікона... Одбув десять зим далеких таборів... Не вмер, повернувся... Відшукав того ж таки портрета, повісив на те місце в кочергах, де вчора висіла ікона... слабий Савка Тороп. В переказах живе чоловік!»

«І чув, і пам'ятаю, дядьку Дмитре».

«Твій батько Федір теж не з силачів, підків не розгинав, з землі не рвав дерев з корінням, але міг повстати і нащетинитися, якщо треба, проти самого сатани... І був, до речі, нижчий від тебе, стрункіший. І шия тонша, далебі... А ти, звиняй, доїздився, що пора ходити пішки, аж кричить, бо... ноги повсихають... і пуп розв'яжеться («Нещасні ті,

що живуть хвилиною, пестять власне тіло, збіднюють... багатством душу, віддаються пустим... острівним, яко стадним, розвагам»)».

«Сядьмо, одначе, в машину, дядьку Дмитре. Та в'їдемо в Притулівку... де живуть наші поселенці — нехай побачать мене з Вами... Я не забувся, чий-бо син («Син своїй матері до ніг уклонився»).

«Де ж могила твоєї матері?»

Розполоханий такою розмовою Данилко довго, дуже довго не знав, як і що казати, бо Хтодора похована між чужими... Єдина дитина не відає, ніколи вже не знатиме, якою була остання воля матері...

«Підождіть, дядьку Дмитре, не покиньте на такім моменті... В мене є живий материн голос... і пісня... скажи, Вітька? Ажи ти не стер її з магнітофона?.. Я перевезу, переховаю матір на притулівськім кладовищі... Ви за це, дядьку Дмитре? Насиплемо високо, без огорожі могилу... вмонтуємо в ній з Вітькою («Ти не стер материного голосу якимсь іншим... чужим?»), вмонтуємо в могилі нашу рідну пісню — нехай не стихне, доки мене, доки наших дітей... доки білого світу».

Розійшовся Дмитро на всі свої довгі ноги, гадав, цим ухоркає «засидженого» Данилка, а виходило навпаки: молодий Баглаєнко не відставав ні трохи і, розпашілий, старався, доказував про матір, почав щось про свою дружину Марійку, про тещу Плютиху...

Вже починалися перші мозолянські хати... Їм тутукав Вітька з легковика, а Данилко не відставав, не спинявся... гукав Дмитрові голосніше, ніж треба, що сьогодні він не поїде на острів, а лиш передасть «братві» печінки з білих індиків... Льонькою Гопеєм. Бо йому самому неодмінно треба... до батька, до Прокопа Власовича, він має до нього сімейну розмову.

З-за причілка сільради вийшла Марфа Личачка з поштою. Дмитро Васильович на ходу до неї гучно привітався, а Данилка попросив, щоб підвіз замість нього нездорову на ногу притулівську поштарку, бо він сам буде тепер зупинятися, може, й біля кожного попутного двору. Бо кожен і всі хочуть, звісно, почути московську новину не переказом, не чуткою — з перших вуст, од самого Окраїнця, «справедливого і небрехливого» («Сей посулянський народ його вельми шанує»): чи вірити слухам про пенсію для трудових селян, для перших колгоспників, од війни переважно жіноцтва, ще гарного, величного, та вже прив'ялого, не першого наливу («Нате вам, дівоньки, дівування моє! А вже я піду в жіночу раду. Стану зовсім не такою, як була дівкою»).

Жіноцтво коло їхнього, окраїнцівського, двору щебече, усі разом розказують і жодна не слухає. Дмитро вже заморився одно й те саме повторювати, що ні простої матерії, ні червоної заполочі, ні голок з великими вушками, ні путніх гостинців, окрім коників, не накупив, бо не мав коли вільно вештатися по лавках. І якби не Ілько Петроградець за поводатаря, за головного клопотителя, то сам би навряд чи й за десять днів обернувся... Йому такі люди лучилися, що не сподівався,— перестріли його (посуляни сказали б «спопішили», ніде ніхто, мабуть, так не каже), перестріли на Красній площі, якраз коло Мавзолею, ніби випадком, цілим гуртом словаки (видно, Ілько Петроградець так підстроїв). Слово по слову (Дмитро знає по-їхньому, од нашого невелика одміна), дійшли в балачці до того, що довелося признаватися, де він і як у них партизанив.

Спом'януті момент за моментом, картина за картиною прояснили словакам, що перед ними той безстрашний українець, котрого всі в районі Топольчани звали Іваном Великим. Хутко знайшлася книга про Словацьке повстання. А в ній, біля Дмитрового портрета, слова, від яких аж закрутилась голова, потемніло в очах: «Видатний організатор збройної боротьби у Верхній Нітрі Окраїнець Дмитро Васильович, командир партизанського загону «Щорс» партизанської бригади імені Яна Жижки...» Про це він не сказав жінкам ні слова, не цього вони ждали від нього, а, низько кланяючись, повторював і повторював: «Спасибі вам, добрі люди, і од нашого Корнія, і од Вусті за ваші пору-

ки»,— хоч діло про оправдання Корнія Васильовича, вважай, було зроблене ще до його приїзду в Москву — дай боже здоров'я на многії літа Ількові Петроградцеві.

В цьому жіночому щебеті, де всі разом запитують, розказують і одна одної не слухають, Дмитрові іноді кортіло зупинити гамір і розповісти хоч би той момент, як вони, семеро втеклих оржицьких полоненців, переходили з Австрії в Словаччину по річці Мораві,— широка, саме розлилася... несе на собі валющий старник, мох, заплаву, якісь уламки — іде Морава в повну силу, а Шабля Йван не вміє плавати. А Шабля їм потрібен більше, ніж вони самі собі, бо в нього вирізка з німецької карти «Нова Європа», він єдиний може читати по ній од Відня й до самого Києва, куди вони, втікачі, загадали собі дістатися... Кортіло зупинити жіночий щебет, та не міг — коли було їм отаке весілля, та коли й буде? Нехай нагомоняться, одведуть свої душі.

Хоч і заморився, але знову повторював, що всі ці роки Корнієвого поселення жили вони вдвох з Вустею в Чорних степах. Дали їм чиюсь покинуту хатку — біленьку зокола, ніби українська, ніби хтось з наших її ставив, тільки не в саду, не над річкою, а на порепаній на карти, випаленій сонцем землі, якщо влітку; серед таких, як і в нас, трав, якщо рано весною. Пасли вони то радгоспівські коні, то вівці і хвалили долю, що живі, що їх розшукав з Дмитровою поміччю спочатку Прокіп Власович, а невзабарі й Петроградець Ілько. Що якби Ілько не так настроював кріпко їхати Окраїнців до своїх людей («Ти їм потрібен, як любов»), то, вже звиклі, доживали б вони віку, як інші, на чужині, на поселянах.

Я й собі радів, що людям нашим весело. Що жінки одна по одній розбігаються по хатах, бере кожна, що має з варива, з печива, з городу, з садка чи з притулівської лавки, і хутко вертаються — одна по одній також, щоб, наслухавшись Дмитрових новин, робити по тому складчину. Влаштувати урочисту вечерю: наспіваються до сліз і навіть гратимуть музики з неабиякої причини: Окраїнці, їхні мокловодівські люди, знову мають у Городищі свою хату («В своїй хаті своя правда, і сила, і воля»).

Жінки, отже, з усієї вулиці зносили до дядини Катрі складчину — йшли просто в хату, а Марфа Личачка, наша вістова, притулівська вістовниця («Зозуленька... вістовниця принесе звістку») йде прямо до мене з папірцем в простягнутій руці: «Телеграма, Леонтику». Я спокійно, ніби й ждав цієї хвилі, розгорнув подане і з тремтливою жадобою заковтнув її слова: «Побалакай дядьком Дмитром їдь Городище Батько».

Це лучилося мені так притьмом, що я не вспів сприйняти їх за першим разом ні розумом, ні серцем — лиш підсвідомо чув, як слова вдарились об мою душу, зазвучали вістовим дзвоном і покотилися луною по всій землі, по всій воді, куди сягали мої очі... натрапили на Вічний шлях, помчали ним попід водою аж у ту родоначальну хату... аж на те розмите водами печище, де стояла наша мокловодівська оселя... тепер ось, одурені й немов набряклі, слова поволеньки верталися до мене такі великі, що не вміщалися в голові і застрявали в горлі, мов камінцюваті груші з охмалівської над глинищем дички, допоки я зусилився зігріти їх теплом серця, немов рідних дітей, приголубити і повкладати глибоко-глибоко, куди лиш може дістати людська пам'ять.

Незапримітно й самому для себе я для годиться щось обізвався до дядька до Дмитра і пішов навмання до моря. Дядько Дмитро насторожено було подивився мені вслід і, певне, зрозумівши мій душевний стан, сказав уже в спину, що батько Корній велів явитися спочатку до його сімейства («Мені здається, для того люди женяться, щоб завести хазяйство і сімейство; жити люб'язно і дружно та скучати одне за одним: ти б поїхав та й не баривсь, щоб я не скучала»). А тоді вчулася коронна пісня Варки Віщунки («Чого зорі подулися: години немає»).

А може, то заспівав хтось із жінок, що все ще сходилися на складчину. Я не оглядався, хоч мене й гукали,— не хотів утирати сліз, не хотів, бо й не міг, стримати своєї розневоленої радості. З дядьком Дмитром ми ще побалакаємо, якщо це він гукав на мене, а жінки наші милосердні, простять мій непослух. Я б сам радніший не плакати, але... дайте, люди добрі, нарадуватись білим світом! Крізь сльози він гарніє... А з дядьком Дмитром побалакаємо, кажу, як тільки я надивлюся на хлюпіт води об мої босі ноги, наслухаюся лускоту крил на вітрі припнутого вітряка — такий рівний тягне та помірний, що якраз молоти б на весільний коровай або гречку на жовнинські гречаники. Надивлюсь, наслухаюсь, нанаджуся думками своїми вольними, а дядько тим часом повернеться (звідкіля, думаєте?)з конюшні: я сам чув і бачив, як він ласкавенько, з підходом умовляв дядину Катрю пустити його, поки там що, до коней. А вговоривши, зразу на всі свої цибаті ноги подався на притулівську бригаду, до їхнього стійла (такий маленький тамбур, прикалабарок): Воронюка свого, як їхав з дому, кидав ненадійного...

Не пам'ятаю, скільки я просидів над берегом, як довго розкошував надіями, що відтепер настає світ Чистого Духу, який «триватиме й вікуватиме без кінця і змін» — заздоровне моє слово цій нашій родовій і вселюдській надії. Ми так тяжко йдемо крізь світ, так знемагаємо від спраги за манюсінькою краплиною ласки — нехай цей день закорениться й проросте («Пророцтво я до світу промовляю і заклинаюся йому служити»). А що пройшло крізь мої почуття й свідомість!.. Яка справжня радість за здобуте вторить мені і зміцнює певність! («Лиш правді слідуй, будеш тим великий»). Я не соромлюсь вимагати цю вершину життєвої мудрості, бо тулю її не до себе... це повторив своїм життям мій батько. («Ми всі потроху великі». «Діла твої святі, величні, все сталося, як ти задумав. Любов твоя чесна, як хліб... вона свідкує про величчя того народу, що зачав її в глибині свого духу»). Я ніби випив того вина, що з усіх питних соків рідної землі, і несу його тепер, нестиму потім як тепло власного тіла.

Я відходив од моря під лагідний говір дівчини з теплим грудним голосом. Захмелений почуттями, в потоках якоїсь відчуваної новизни, що ніби проймала все довкола, я ледве спам'ятав чи здогадався, що та дівчина з теплим грудним голосом не моя дружина, не моя Марійка — то наша Людка, одиначка Марфи Личачки. Пастушка підкликала, піднаджувала малих, як сиві клубочки, ягняток до своїх простягнутих рук, ловила їх, відсталих од бігу старших, мов дітей тулила перед тим, як пустити, до своєї вишневої щоки в русявих пасмах волосся, і щось кожному примовляла («Біжи собі та вирости земною красою»).

Я відходив од немилого мені штучного моря, на дні якого наша молодість, наше народження й нове зачаття, і озирався так часто, як озирається людина, котра чує навічне прощання. Треба йти шукати щось нове, інакше. Відійти од сльозливості — не бути надмірно чутливим. Тікати од цього самотнього торжества. І на шляху роздати людям, травам і деревам свою наївну вразливість. («Вона тепер вже багато чого догадувалась без наївних і простакуватих запитань»).

ПРОЩАВАННЯ З КОНЕМ

Так з розгону й ступив Дмитро у прикабалок на причілковій стіні притулівського свинарника, де одразу з приходу стояло п'ятеро фермівських коней: четверо, як увійти, праворуч і одно, притиснене до самої стіни воринням, вліво. Не висить біля нього, п'ятого, на тиблях, як біля тих чотирьох, заяложена потом упряж, не збита, не перетоптана солом'яна постіль. «Чого прибіг сюди, з якої речі?» — мовби аж тепер спам'ятав свою уроджену гарячкуватість Дмитро, дивлячись на закуштраного, всі ці дні, видно, не чесаного коня, що ліворуч, з низько нахиленою над жолобом головою, і не знаходив, як би його заговорити

до німої скотини, розважити її мовчазну невеселість. Повестися так, щоб хоч сьогодні упізнав свого хазяїна, глянув на нього, як бувало, своїми блискучими очима, повними життя, і зрозуміло проіржав («А кінь ірже, води не п'є, доріженьку чує»). Скрутив з м'якої ячної соломи скрутень, або, якщо по-справжньому, помірний верчик, і за ласку заходився терти коневі запилену спину, боки — видно, привозив Мандрика штандарами свіжої збоїни на підстилку, скидав, не глядячи, а полову несло кушпелою Воронюку на спину.

«Ти, бачу, не признаєш мене, коню... Я ж твій Дмитро... Я твоя пара... і в бороні, бувало, і в плузі, і так... у житті. Ож ну розплющуй очі... Я їх тобі ось промию з нашого колодязя водою. Чого вони в тебе понабрякали? Чого, чого — дурне питаю. З Хорольської ями... од того канчука, яким били твої очі, твоє лице... твоє всеньке тіло, а ти лише стогнав. Не плакав, а гарцював на самих задніх, аж піт з тебе лився. Ходив околяса, кругом нас, непідлеглих, затятих, і посилав нам з очей своїх, криваво-палючих, силу для незламності... Спасибі, що впізнав мене тоді, що послухав не коритися конвоїрові...

Ти вирвався тоді і побіг на волю, як у Дике поле, моя душа — прудко за тобою, за твоїм іржанням, таким вольним і знадійливим... Таким лунким, що чулося мені навіть тоді, коли я, невольник, був за сто чужих земель звідси...

Ти вирвався тоді з ями і побіг на волю, як у Дике поле, а мені випала неволя... Бо завезли мене з ями — небитого навіть, хоч я й кинув тоді святу землю межи очі конвоїру,— запровадили в якусь німеччину, в якесь глухе підземелля, а кругом дикі гори, бескеття і сонця немає... Носив на собі вошей, годував їх своїм тілом... Коли мене вперше випустили «з-під землі нагору», я зазначив, що це теж яма, але з вищими утричі стінами, і кам'яними...

Ти ніби заіржав, коню, чи мені причулося? Либонь, не хочеш вірити в мою нелюдську казку чи хочеш їсти? Я ось виберу з жолобка солому та покладу — у мене є тобі гостинець,— покладу тобі оберемок н а ш о г о, вважай, святого... плавневого, лікарственного сіна ще з Посулля... Як загадали перевозитись у ту ще висилку, я накосив того літа не два, не три стіжки... і все заздалегідь (спасибі бригадиру Прокопові) перевіз до травини, до спідки, до потерті у Притулівку... Я ж просив Мандрику, поки я вернусь з Москви із Петроградцем, щоб давав тобі щодня хоч потрошку... ось воно, вгорі, над тобою. Прихватками я заради нього зробив з дрючків сяке-таке підвісне горищечко, туди й складаю, коли принесу. Вже весь бік дома в стіжку висмикав ключкою...

У тих наднамів-наднамників, що над нами строжили строго в тих підземеллях, в очах справді світилося щось нелюдське, у людей такого в погляді не буває... не траплялось ніде бачити... Розпинали мені там руки, що я ставав на хреста схожим, підв'язували попід ними на всю витяжку такі гладенькі, а не з дерева, дві палиці з підпорками до ребер, щоб я не міг їх опускати, і пускали під обидві пахви по дві або три воші, щоб годувалися мною. Ходив розп'ятим, не мавши лежачого сну, ні спокою од шарудінь, сверблячки та лоскоту під обома пахвами незнано скільки, бо час там міряли не днями, не годинами, а сеансами. Не знаю і тепер, яким завдовжки був той захід, але всі ми, такі, як я, знали, що перше зомління означало передих — знімали з нас розпиначки, виловивши спочатку відгодованих кондиційних (по їхньому) знормованих (по-нашому) паразитів — і вже не скажу тобі, що з ними робили далі... Щось таки робили і напускали вже на інших людей»

Воронюк підняв вуха, розплющив очі і повернув голову в той бік, звідки йшла до нього людська мова. Дмитро зрадів, простяг назустріч руку з оберемком сіна, але кінь не світнув очима, не бачив ні Дмитра, ні сіна, бо очі затягло полудою, з них то сльозилося тоненькою цівочкою, то скочувалось краплями.

«Поїж, коню, ще трішки... та підемо, я тебе скупаю...

Одного моменту, коли мене, зомлілого, перевели з підземелля на

світ білий, де я, годований, мусив набиратися свіжої крові й нового тіла для другого чи, може, п'ятого заходу, моїй душі чи пам'яті причулося твоє, коню, зазивне іржання — таке, як тоді, коли ти вирвався з ями і побіг на волю, як у Дике поле. А коли я отягся, узяв тіло — нас годували там щедро, як на забій... масла в кашу клали не для призору і не сяк-так... У тих, що над нами, іспитателів була така, либонь, політика, щоб швидше оклигував та й знов... «під воші», щоб паразити нами наїдалися, як ми кашею, та швидко робилися білими і, як жаби, пукатими... Лишень зазоріло, я встав та й пішов — мусив іти, бо з одного боку душу їла думка — не сьогодні-завтра накладуть на руки розпиначку... а з другого боку — не вгавали в моїй крові звуки твого іржання, коли ти вирвався з ями і побіг на волю, як у Дике поле... Пішов я просто на кам'яну стіну, і ніхто мене не зупинив, навіть не окликнув: військової варти близько не було — була тільки десь на вході в цей кам'яний колодязь... Де саме, ніхто з нас не відав... а наднамники в білому гадали, мабуть, що я на тому стані, коли «тутешня піддослідна людина» потроху-потроху, малу-помалу, але божеволіє... а божевільників кудись дівали...

Отже, я пішов прямо і (тепер кажуть) дуже сміливо на мовчазну стіну, і це було несподівано й неждано, що ніхто мене не окликав, не затримував. Всі були переконані, що на мене найшло безпам'ятство, безглуздя, що я сам себе не торопаю, не беру в толк, якщо сунувся йти в лоб на таку прямовисну кам'яну стіну («Кожне велике бажання — то смуга перешкод. Крушити їх не бійся»).

Може, самому про себе такого не личило б казати, але ж, по секрету тобі як другові кажучи, виходить після всього так, що я тоді чи не першим насмілився йти на неприступне («...бо марилася за стіною воля»). В руках я, мабуть, мав якийсь загострений кілочок... чи не було в руках нічого — стіна, коли дійшов упритул із нею, лупалася під доторком моїх незлих очей, моїх палких і праведних думок... кришилася на друзки, де я торкавсь їх своїми пальцями страждено натруджених рук. Робилися в ній неглибокі уступини, в які можна стати пальцями ноги, ступнути потім хоч на мізинець, але вгору. За кожним таким кроком мені все голосніше вчувалася чиясь вольна, як Кобзарева, пісня... А може, то викликала мене своїм голосом моя кохана Катря-Катерина — ти прислухався, як вона співає над дитиною, над могилою... над своєю уразливою долею? («Вітер віє, повіває, густі лози розхиляє. Між них тропа ледь примітна — ой чому ж вона самітна»).

Ті, хто запримітив і сяк чи так, але стежив за моїм сходженням, тепер дивилися на все те сторопіло, немов закляті моєю відвагою, і знову не наважувались до мене, босого, з божевільним заміром, заговорити, ніби вичікували, що ось-ось я зроблю хибний крок... тоді знайдуться пояснителі мого падіння.

Мені невмітно, чому не падав, навіть рідко думав, що можна легко спіткнутися на такій крутизні,— робив і робив, мов та ластівка-берегівка, нові уступини, поки за якимсь разом дістався висоти зрілого явора... війнуло в очі береговиною. Тоді злякався своєї зухвалості і страшно було оглянутись назад, щоб не закрутилась голова... щоб не окликнула неволя...

З твого іржання, коню, народжувалась пісня... Я тримався її звучання, немов шовкової нитки, яка вивела на шлях, де були такі, як я. Гуртом пішли дорогами, шляхами чи навпростець, а згодом прибилися туди, де шуміла бистре́ю каламутна вода, а на тім боці річки вчувався кінський тупіт, схоже, бойових коней, мій добрий поводатарю... Ходім до моря, і я тебе скупаю, мов дитину перед сном в настояній воді на наших травах і могилах... Ходім, друже... йди, не оглядайся, мов той прощальник. Я поможу тобі переступити поріг... геть розгнуздаю, викину вудила (вони набридли в роті за життя). Зніму навіть обротьку... Підем, обмиємось, щоб чистим у постіль... За звичаєм це личило б робить по заході сонця... У нас здревля, ще наші пращури

дуже шанували (і тепер не всі знехтували) звичай батьків своїх, лагідний і тихий... і шанобу, і сором великий мали перед невістками своїми і сестрами, матерями і батьками своїми... А всі людські звичаї, якщо їх шанувати, утримують людину в совісті... не дозволяють до такого падучого гріховиння («Слово неправдиве звичаю не має. А нам треба, щоб діти з колиски звичаї узнавали»)... Ти прочув, може, про Ливона Папазира, що з Полбогом Паньком водиться? Ригорій Стеценко, наш міліціонер, збирається ловити, бо вже серед білого дня на людей кидається. І не його першого — багато нашого брата горілка непутить. А все через те, що топчемося по народних звичаях... Он уже з тиждень балакають, як у забій б'ють, про притичину у мозолянській школі. Зійшлися діти, щоб класти вінки до могили солдатів, бо це було у визвольний день саме. Ждуть-ждуть Льоньку Семеновича (Гопей обіцяв же прикро явитися, щоб сказать переднє, благословенне, як то кажуть, слово, а його й через годину поза строком нема й не видно ні духу, ні хуху). Тепер ходять чутки, що буцімто збирався на острів їсти печінки з білих індиків — вони туди і в святки, і в будень нерідко спливаються. Поки скінчив тую збиранку, набагато до дітей спізнився, а вони тим часом хто куди розбіглися... Так і не збулося... не відбулося, не справили найсвятішого свого звичаю — пом'янути солдатів... свою славу... свою честь («Честь тоді святилась дуже, коню»).

«Я всіх людей звичайною звичайністю вітаю, хто входить (в хату), гордо-згорда зустрічаю»,— такі ми є од пращурів».

Воронюк стояв похнюплено і смирно, слухав, як Дмитро обмивав йому аж злиплі од худорби боки, зів'ялу шию, висохлі ноги. Умив і навіть витер сорочкою лице, розчесав гриву, викупав хвоста — стоїть, мов дитина. Вуха не підтягнуті, але й не опущені — знак того, що буцімто пильно слухає купання-обмивання і Дмитрові приповісті («Це не казка, а щирая правда»). Радіє Дмитро, що кінь йому щирує.

«Він розуміє, люди добрі, все до щирця, до решти тобто, розуміє. Певна річ, хибно і несвідомо, та хоч так розуміє. Це вже щось та важить: на прийдешню вдачу, а іноді й на ціле щастя важить, коли тебе розуміють чи хоч беруться розуміти. Бо є інші... Що то за інші! Ніяк і нікого, крім себе, не розуміють: одному не стає глибини розуму, другому звичайності, а третьому... («Завидько з задрості нудився, що аж забило йому баки»). А ти, коню, такий великодушний («О, Байдо, воїне великодушний!..») Поклади свою голову на моє плече, дай відчути відданість твою щиру... Не таку, як у тих інших... звиняй... добродіїв, що розуміють лишень себе... та щиро трусяться... життям порядкувати.

Якби то, коню, була в усякім ділі справедливість на цім світі — тобі найперше, а не іншим («Твоя пам'ять свята вовіки поміж нами»), стояли б пам'ятники на всі чотири сторони світу: одному — десь у Дикім полі («Славне було Запорожжя всіма сторонами»); другому — на Кубані, на пригоду!.. Де Будьонний, де полки червоні. А третьому стоять у Котельві («Великий воїн був Ковпак»). Четвертому — золотому («В чистім полі, на роздоллі... там, де хлібно»)... Якби-то, коню, була в усякім ділі справедливість на цім світі...»

Ніби чув кінь і не чув цю Дмитрову скаргу, проте тоненько заміркотів слабким іржанням, немов погоджувавсь чи тільки приставав на ту думку. Здалося чи й справді баско підняв голову разом з отим слабким іржанням, як ніби той ще, молодий і справний, на звуки бойової сурми або на клич господаря до праці («Я молодий і здоровий, працювати вперто буду, будеш мати, що захочеш»).

«...А вірили наші пращури в озера, колодязі та гаї — якби то й ми були не зрадили того звичаю, то не мали б стільки мору та хвороби — вже всім нудить од диму та згарюки («Ся вулиця вела у пекло... од диму вся була чадна...»). Ось сполосну тебе, помию собі руки, та й будемо кінчать купання.

Я тебе не прикваплю, коню, як, бувало, в борозні чи коли боронили Київ та в оржицьких болотах; стій — вода тепла і м'яка, втішайся,

причащайся. В мене ще є що тобі сказати (Звиняй, як мовить простолюд, що все про себе та й про себе, бо ти ж своє мовчиш). Далі життя моє записано на книгу — все, як було, записали браття-словаки (Ми з ними оце стрілися в Москві — спасибі, звів нас Ілько, що Петроградець). Все, як було... Про мене лишень трохи пишнувато. Я привіз таку книжку, так ти ж читать недобачаєш («Бодай посліпли наші вороги»). І писано там не по-нашому — по-їхньому. Писано не на такий манір, як ми оце з тобою розмовляємо, а строгіше, як і подобає документові:

Сільська організація Компартії Словаччини,

сільська Рада і сільська організація борців-антифашистів в селі Мезговці, район Топольчани.

Урочиста рекомендація:

Ми, колишні командири партизанських загонів бригади імені Яна Жижки, заявляємо, що Дмитро Васильович Окраїнець, народжений на Україні (є там, коню, точно, де саме народжений і коли), прибув на територію Словаччини (ми насилу перепхали на жмутах сухої лози нашого Шаблю Ивана: не вмів плавати, а кидать жалко) в серпні місяці одна тисяча дев'ятсот сорок третього року і разом з Альбіном Грезнером (то був їхній комісар... вбили його провокатори... це такі, що роблять щось навмисне, щоб тоді згубити людину) почав організовувати народні революційні Ради і партизанські загони в Словаччині, які пізніше брали активну участь у Словацькому народному повстанні (В мене є бойова карта загону, якщо не віриш... Сам собі наагітував цілу тисячу людей... Ходив по селах, по горах — місяцями ходив, поки назбирав. Зайду було в церкву, у них віруючих великі многа... зайду в церкву, коли правиться, поклонюся людям і промовляю... про свою землю, про нашу Слов'янщину, про помсту катам-загарбникам). Ми (і називаються великі люди Словаччини, я покажу тобі цю фотокарточку) урочисто рекомендуємо... присвоїти (мені, тобто Дмитрові Васильовичу Окраїнцеві) найвищу нагороду... бойову нагороду Радянського Союзу (оце тут якраз і сказано про мене трохи пишнувато... Є в мене їхній орден Партизанської Зірки).

Цей папір я, правда, показував у Москві, де треба. А коли Петроградець доповнив та ще й роз'яснив своїм манером причину мого клопоту, нам зразу сказали, що твій, мовляв, брат, сиріч Корній Васильович Окраїнець, перебуває в Чорних степах і додому не їде добровільно. І постраждав зовсім невинно — через полбогів та папазирів, якщо казати по-нашому, по-притулівському,— наше йому співчуття і звиняння...»

На цьому Воронюкові, либонь, стало несила далі чи стояти, чи слухати, і він так дуже закричав якесь своє, незрозуміле клекітне заклинання, що широко пішли круги по морю, що де тільки може братися стільки сили в слабого, передсмертного. Прокричавши раптовим ніби сполохом з розвороту, як робив цю грацію ще в молодості («Кінь молодий у грище йде, а старий виходить»), заміривсь здибитись на все своє саженне тіло, а вийшла... жалюгідна спроба... Побрів, бідолашний, побрьохався до берега... до свого причалу. Дмитро зопалу та спохвату кинувся до коня, щоб не впав, бува,— так він увесь вихлявся по груди в воді, з трудом ступаючи за кожним кроком.

Кінь добрів попід берегом до того місця, де тільки вгадувався посульський Вічний шлях, задрубцьований скотиною. Розмитий хвилями, він тепер поволі забувався. Вийшов на сухе, впав на передні ноги, немов просив у білих хат прощення, постояв трохи, продихався, ліг. Ліг, як лягають до краю наароблені. Дмитро не знав, як і доправити коня до стійла.

Надумавши, похапцем пішов, де росте осокірник з домішками тополі білої, наламав оберемок гілля. Приніс обіруч. Обіклав коневі спочатку голову, немов заклечав її, потім простягнуту по землі довгу, ще й тепер гарну шию. Побачив, як з верхнього, з лівого, ще тоді, в ямі, розбитого здурілим конвоїром ока струміла потічком сльоза.

Дмитро ходив по гілля ще і ще. Обкладав і обкладав, поки все коневе тіло сховалося і од кусливих спасівських мух, і од жалючих гедзів, що нападали. Вийшло схоже на зелену свіжу могилу, що пахла гіркотою осокорового і тополиного листя.

ПІСНЯ ДЛЯ САМИХ СЕБЕ

Я не помітив, коли дядько Дмитро пішов од коня, од моря і довго був, либонь, над нашим берегом, де море пам'яті. А може, так злегшилася моя душа од тих новин, що їх навіз Дмитро Васильович з неблизьких мандрів. Казав сам Ілько Петроградець, що повсюдно зроблено велику ревізію таких, як наш Корній, людей, щоб, виявивши хибу, назавжди відновить справедливість. І ти, Дмитре, не бійся, що мав оржицький полон, а твій брат Корній був неправдиво обмовлений і таке інше. Все те наклепне знімається з роду Окраїнців, щоб не могли лихі люди підсікти кращого і вивести таким чином свою нечестиву ницість у панування... Гордися, Леонтію, що торжествує Ілько Петроградець, а ми його друзі... Що до нас у складчину сходиться сьогодні вся притулівська слобідка і навіть той новий прикутень переселенців з іншого, з тогобічанського краю, що осілий недалечко від нашого становища, а нашого Корнія і не знають,— теж підходять до двору, стають своїми гуртами і ждуть. Ждуть, коли ми, так тяжко здобуті на волю, на справедливість, будемо прямо дивитися будь-кому як рівня в очі та почнемо-розпочнемо, може, й небачене, може, й нечуване людське свято — справимо громадську панахиду по самоправству. «Ти теж не барися та приходь, сину Леонтію, роздамо людям шану за їхні поруки: кому уклін, кому слово, а всім разом — вільну нашу пісню. Матимеш утіху надивитися на жінок, що стоять віночком і змовляються, якої ж бо його заспівати, для самих себе заспівати... Порадуєшся, Леонтію, на чоловіків з нашої слобідки, які рослявi статури під один ранжир, співучі, несмиренні на очах та басовиті! Підбирають, настроюють голоси, щоб дужо й доладно прилучитися ними до молодиць своїх, до наших («Глянь-бо нелукаво на кожну: струнка, станиста... а на щоках — мов та щойно засвічена яра свічка». «Гей ти, доле, наша доле, Не зів'янеш ти ніколи. Будем щирим гуртом, рядом — Заживемо новим ладом»).

Лиш на хвильку уявиться та краса чоловічих басів у сплетенні з жіночим свят-співом,— пісня перестає бути тільки звуком, що лунає, а робиться, а стає живим ніби окоренком... цілим палалаєм різновисоких голосів, що росте, розвивається білим полум'ям вольності.

«А про своє сімейство, Леонтію, не задумуйся, не клопочися невідомістю: дружині Марусі все передано. Дітям вашим теж благополучно. Наказано батьковою просьбою за день, за два гуртом явитися в Городище, щоб зустрітися, щоб наговоритись. За ці дні Ілько Петроградець доб'ється потрібних документів. Казав, що витребує всі пільги для Корнія як для потерпілого, хоч я й просив його, а Корній мене піддержував не ворушити нічого: не треба ставити Корнієві нову хату... І Вустя, і батько ладні жити в тій прикупленій, що на Пивисі,— є коло неї і погрібець, і комірчина, і кошара... видно з двору на всі сторони світу... вишня-простячка саме в соку, саме розрослася... в терннику птиця селиться, барвінком заслано. А водогін можна буде й перегодя підвести... бо батькові Корнієві слабо на здоров'я — очі наливаються туманом і трудно бачать... Вустя теж своє зазнала, щоб носити воду під гору відрами...»

Петроградець ні за що не пристає на наші вмовляння і на всю силу править своє: я доведу всім недругам на ділі, що непрощенного гріха немає, а справедливість є на світі спраждевіку й буде. Бо всі ми, а не поодинці, гуртом важимо... і ти, і я, і Корній третій, і... всі... Нехай

свавільники зав'яжуть цей вузлик собі на вічну пам'ять («Ой як я ісхочу — море перескочу. Море перескочу і стремен не вмочу»).

Отже, під враженнями навезених дядьком Дмитром новин я довгенько радів собі нишком над берегом, милувався білим світом («Як на тобі гарно жити!»), забувши про злодійних полбогів та папазирів. І коли прийшов до воріт — дядина Катря так дуже любить їх, ці старенькі, мокловодівські ворота («В них уходили ще дідусь»), так любить, що не хоче міняти, хоч і пора, ні на які інші («Вони й скриплять — ворота — голосом нашим») — і коли привітався до своїх одним картузом та земним поклоном, то тут було вже повен двір знайомого й незнайомого люду. Першою підійшла до мене повагом стара, мабуть, найстаріша серед наших жінок Варка Віщунка. Пригорнула мою руку до щоки і поцілувала, як ніби зі мною назовсім прощалася. Заплакала щиро («Ти вилитий батько, Леонтику») і повела мене в коло жінок, що стояли велично і тихо чогось ждали,— може, справді ждали її, Віщунки, дозволу почати службу громадської панахиди по в с ь о м у т о м у... про яке бодай не згадувать, а нашим дітям бодай не зазнавати...

Я не спинчався («Хіба можна спинчатися зі старшими?»), ішов собі, аж поки Варка, всіх жінок того свята предводителька, не сказала мені, де стояти («Отут, сину!»). Жінки, на мій подив, низько поклонилися («Мені чи цьому праведному дню, в який ця вода правилась») і, промовивши: «Тобі, Корнію, воздаєм в твоїй одміні»,— заспівали гуртової, але зовсім не церковної, чого я, признатися, непомалу остерігався, входячи за Варкою в це живе коло: бува, знову після цього трапиться мені в житті заминка, як після тих нехрещених хрестин... Заспівали зовсім іншої:

Ой доля людськая, доля єсть сліпая,
Часто служить злим, негідним, їм допомагає.

Співаючи, люди поволі підходили, підступали до мене дружним колом, на очах замикалися в тісний гурт. Біля мене тепер стояли впритул і дядько Дмитро, і Галька Семиділиха, Марфа Личачка з Плютихою, а пісня ще тільки розгорталася, ізвеличувала себе в небо. Терпкі слова цієї пісні співаються запально й легко, як ніколи, як мовиться щира правда. І вибрали її люди, мабуть, тому, що складена мов про Корнія.

Трудно сказати, як довго я стояв на тому місці, де ставила мене Варка Віщунка. Все думалось спокійно, ясно... відходили мої зашпори... розумілося, що ж відбулось. І чи надовго, чи назавжди... В яку ми сторону перетворились... Мигцем окинув поглядом людей, що вже немов забули панахиду,— співають іншої, регочуть, веселяться... наче й не буде вже ніколи ні папазирів, ні полбогів... Не знав, лиш тепер начисто повірив нашому пораднику Ількові Петроградцю, що люди ждуть Корнія Васильовича... він для них потрібен як вірність.

Мене вдушили жальнощі дивитися на їхні прощальні погляди... на незграбні, запечені працею долоні, що теплом... далеким просвітком надії тулилися до моїх рук, до плеча, до щік,— розходяться, розтікаються мов струмками: один по одному, ватагами, гурточками... То чим же віддячити? Десь на новині, на тому місці, де зупинить мене доля, знову треба наживати нове в людей довір'я... шану... любов. А може, й нове розуміння всього білого світу («Да немає ж мені цвіту над ожину,— слалося тим часом людям під ноги,— ох не буде ріднішого над дружину...». «Попід мостом трава зростом, Чом кінь не пасеться...». «Ой ти по тім боці, а я по сім боці, Передайся ти до мене...»)

Спрíбока стояла Христя Плютиха — видно, приходила, забігала сюди з жіночої цікавості, ненадовго, натрішки, а вийшло довше, не могла покинути цього празника раніше, то тепер щосили поспішає помалу з двору: оддалеки, оступаючись задки, щось каже до нас, до тих, хто ще лишався на Дмитровому подвір'ї,— треба, мовляв, дуже

треба додому («І з вами побути хочеться... так хочеться»), але он, гляньте, легковик під брезентом коло воріт — зять приїхав для розмови. Прокіп Власович, либонь, вернувся з роботи: просила, щоб не гаявся.

Я порвався підійти ближче до Христі, попитати про зятя про Данилка, задивитись на прощання на гарну Плютиху («Не те гарне, що гарне, а що кому подобається»), але вона майнула за ворітьми і вже пішла під гору («Гора не така й крута, та дуже простяжна — поки зійдеш, то й задихаєшся»).

«Я ось, Леонтику... ось. Ти ж велів Марфі Личачці, щоб підождала. Я й жду»,— надійшла на очі і розгублено спинилася.

«Звиняйте, заборотався... зарадівся празником на нашій вулиці, то вже й з пам'яті збився. Ходімте, ходімте понад морем — сюди й вам ближче... Я хочу попрощатися... Заспівайте мені, тітко Марфо... ож ну заспівайте отієї, котрої ніхто над нас не вміє: «Марусина по бережку ходить, А за нею вітер хвилю гонить. Марусина у хвилю ступила, Мати сина силою женила. Під напитком невістку судила...»

«Не посмію, сину, не наважуся... Мені чомусь перед твоїм дядьком Дмитром стало ще дужче совісно і винувато... Я розповім тобі те, чого ніхто, либонь, не знає («Коли люди до тебе добрі, а ти будь ліпший...»). Тоді, давно вже, як тільки прогнали спесивих німців, Дмитро Васильович, а тобі дядько, головував у Лебехівці, що межувала землями з Мокловодами... То ж моя вина, що його з посади спразнили... Це якраз у те літо, коли там закривали церкву. Церкву спразнили — туди їй, як кажеться, й дорога. Вона для нас ні гріє, ні знобить — нехай іде собі в тань. Але те, що н а ш е, Леонтику, тобто дуже людське, а тільки ловко припасоване до церковного,— те нехай нам возвернеться: і обрядність, і звичаї... і ярмарки, і народні празники теж. Щоб стало нам видно, де таки свято, а де будень... Звиняй, що кажу все підряд, не по порядку: все, що життя, те й порядок...»

Марфа поглянула через плече на море і спроквола сказала:

«Аж ото-о ї х н і острови, де вони їдять... печінки з білих індиків... То лебехівські острови. Там т о д і росло жито. А ми з Людкою вертались з-за Волги — гонили туди рятувати колгоспну худобу од вражини. Зайшли скраєчку в жито на бугрі, понаминали з колосків у жмені і заходилися їсти ще свидове зерно, м'якеньке, солодке, гарно й пахне. Понабивали повні роти, як тут нагодився чоловік верхи: слідуйте, каже, в сільраду за потраву... І повів нас... Тільки не повів, а таке, як погнав, бо спереду — я, за мною — Людка, за мою вдягачку, за штрьопану шинельку, держиться, а за нею чоловік верхи. Йти було недалеко, бо не встигла я того жита й з рота виковтати; і коли опинилась у сільраді за порогом відчинених переді мною дверей, то не могла через те говорити, а прощенно стала на коліна, через що й досі каюся, що так зробила. Високий чоловік у простій, без галстука сорочці під вузенький ремінний поясок, що був сільрадівським головою, швиденько підійшов до мене, щоб підвести на ноги (подумав, либонь, що я зовсім ослабла, бо був трудний, безхлібний рік після війни) — хотів, отже, поставити мене на ноги і (тепер я так догадуюсь) помітив, що я, звиняй, що казатиму, була зовсім гола під тією штрьопаною шинелькою... Голова посадив нас з Людкою на одному стільці, бо більше нічого не було в цій надгорілій хаті, а сам вийшов надвір до того, що був верхи... Між ними, видно, пройшла немала сутичка, бо мені чути було, як той, що був верхи, спочатку заверещав, просився, а коли вирвався з рук Дмитра Васильовича, то погрожував, як би й наш Полбог чи Папазир, «загнати» голову сільради за «привишеніє власті...» Так воно, на наше горе, й сталося, що Дмитра Васильовича спразнили з голови і поставили під слідство... Якби хоч тепер складав на нас вину, а то про те він і на мову не дається. Сама тепер все життя винюся, що дала призвід полбогам з папазирами спразнити отакого чоловіка, отаку людину...

До нього в те трудне врем'я люди йшли, як до Ілька Петроградця тепер ходять...

Забрав Дмитро Васильович коня в того, що був верхи, прив'язав його до тичини, а сам зайшов до нас, щоб розпитати. Упісля провів нас з Людкою на дорогу ще й надалі напутив: оце йдіть, каже, прямо й прямо. Поміж той бугор, де росте жито. За ним будуть чумаківські хати. А там, зразу за Малярівкою, і наші Мокловоди. Питайтеся, де тут Прокіп Більшовик. Він дасть вам пристанище, та й осядете жити...»

На цім слові Марфа, не прощаючись, звернула на свою стежку, що вела до їхньої нової хати, і понесла з собою моє жалке бажання ще хоч словом обізватися до неї, до нашої привітниці. Але Марфа оглянулась дуже здалека — якраз у той момент, коли вже ставало трудно розрізняти вираз на обличчі. Чітко було видно тільки її голову на тлі притухаючого неба. Так чітко, що зробилось моторошно, бо змалювалася картина, що жінка забродить і забродить в якусь глибоку сутінкову воду. Забреде з головою, як тільки зрівняється з лінією горизонту... Прощавайте, Марфо... Як же її по батькові? Прощавайте, голубко, і не виніться ні перед ким за свою долю — нехай доля виниться перед Вами.

НАСТАВ ТАКИЙ ЧАС

Отак начебто нічого з того, що думалось-гадалось, і не сказавши, поволі-поволі та й закінчуються мої поручительські записки про наш окраїнцівський рід. Настає час прощатися з притулівськими мокловодівцями, які ще й досі пам'ятають, хто з них був колись записаний у вольні козаки, хто в казенні селяни, а хто ще до біднішого стану. З одними розпрощаємося, либонь, назавжди, з іншими... («Бозна-що нам чекається в житті: того, що суджене, і конем не об'їдеш»). Одначе мені, людських свідчень просителю, їхньому гостювальнику мимоволі, годилося б чемно розпрощатися з тими, хто не побув у дядька Дмитра Васильовича на пісні для самих себе, хто не застує нам світу білого. І вже був придумав, погодив сам собі, як його зробити, щоб не жалібно. Щоб не звурдити нічиєї душі, не звирувать до сліз — навіщо нам сльози, коли ми нині на коні? Накуплю всяких лавочних гостинців і пригощу всіх, почастуємося з тими, хто буде на той час в гайку, що біля лавки,— відбуду звичай: ми ж бо люди з вольних козаків і ревно звичаєві («У дворіччі між Сулою та Дніпром, де на піщаних косах і в заболочених заплавах росло вдосталь лугових трав, але майже не було де орати й сіяти, лежали древні Мокловоди по сусідству з Воїнцями. Саме тут, поодаль від великих шляхів, живучи бідно, берегли селяни, наче життя, свою духовність і звичаї далеких своїх предків. Збагачували їх собою і знову берегли, як береже голодний своє останнє мливо»).

«Не роби ні сьогодні, ні завтра ніяких веселощів, Леонтію,— сказала дядина Катря, виходячи з хати. — Арійон Похиль покликав нас, близько сусідніх, пекти й варити на похорон...»

Я подумав і нишком поспівчував Похилю, що, либонь, не стало в Арійона давно хворої Олександрини, цієї несказанної краси жінки, начебто зуроченої лихими очима до смертельної хвороби («Буває так, що тільки гляне хто-небудь і вже зурочить — зараз нападе на людину пропасниця»). Мені, признатися, ні разу не доводилось бачити її в вічі.

Вийшов з хати ще з настроєм учорашньої пісні для самих себе і, привітавши береженого млина-вітряка нехованою усмішкою, пішов і пішов понад морем, по обкладеній положисто плитами з бетону кривулястій греблі, яку наші виселенці і корінні мозоляни потроху привикають називати новим словом «дамба» і яка, мовляв, кінчається аж десь у черкаських селах, а вздовж неї очерети по мілких затоках та

поодинокі, маячливі, криті голубо-синьою імлою острови вольних, неплюндрованих коренастих дубів та струнких сосен, якими славились і жовнинські, і ялинські, і кулішівські ліси («Ой ви, ліси-лісища, ой ви, бори-борища, одиноко без вас в чужинній стороні — прощавайте!»).

Доходив я в мисленнім прощанні аж до колгоспних пастівників, що за селом поміж дамбою на десятки кілометрів та штучними броварськими ставками, де розводять рибу, і все, як ніколи, пильно придивлявся та прислухався, наче шукав загублене, ждав з'яви накликуваних видінь або дивних зустрічей. Знадійливо полохався, коли зашелестить ще зелений, густий очерет, повен казкової таїни й забутих несподіванок,— ось-ось вони, різучі, розхиляться аж при вершках, аж при самих пухнастих куницях, і вигулькне голомоза, як у нашого Митька Михлика, що з дядьком Дмитром доглядають і пасуть коней, велика голова сторожового запорожця — здрастуй, решток козачий!

Може б, і вчулась, і ввиділась би така зустріч, якби в мені не лунало те вчорашнє, те переможне свято пісні. Воно ще є в мені сьогодні і буде завтра, бо сидить он над водою гуртик дівчат з праннями і затято вторять ту, що й ми вчора: «Коло млина кременина, там цвіла калина. Захотіла в саду спати молода дівчина». А менші пастушки грають собі в полотна... Рибалки трудно тягнуть невода аж ген, де була колись Сльозівка-хутір,— три версти, може, чотири звідси. На електричних стовпах клекочуть в гніздах, наче моляться за нас, молоді лелеки — триває празник і кругом народно. Начебто вся околія змовилась радіти нашому родовому визволу з-під клевети лицемірії: «Окраїнцівський рід невірний і зрадливий» («Як часто напускають тінь, нашіптують підозру на людину, котра мовчки й праведно йде все життя за своїм плугом... як легко довіряються вражим полбогам з папазирами...»).

Всіма думками лечу назустріч видінню того дня й тієї години, коли через безліч нескінченних вечорів побачу... вільного батька, почую передусім його любов і ласку матері. Я не чую і Христиної мови. Мабуть, через це Плютиха дивиться на мене широко відкритими, запитливими очима, а я відмовчуюсь. То вона відвела їх від мене, опустила довгі густі вії, що тепер майже закрили її очі, і примружено глянула в той бік, де в імлі бовваніла Пивиха, куди щойно літали мої думки і воля.

«Завтра поїдете в Городище разом. Тебе заради цього шукає Прокіп, чуєш, Леонтику? Щоб сказати, що вам є чим їхати. Він уже настроїв, помазав свій бригадирський шарабан чи, може, бігунки — не знаю, але поїдете разом; йому привіт од Петроградця і запрошення на розмову. Мабуть, і про твого батька, про його дальшу долю також... Шукає тебе, а сам загубився, що і в селі нема, і в полі нікому не стрічався. Всюдисуща Дунька Драгунка, що бігунцем у сільраді, казала біля притулівської лавки, що в мозолянській лісосмузі знайшли буцімто повішеного Ливона. Цікавівші ходили дивитися, а знімати ніхто не взявся, не хоче. Поки аж сам Гопей розпорядився: це твоє діло, бригадире... Отуди к лихій годині: його, Прокопове, діло хоронити отаку шатію... Сьогодні завісився Ливон, а завтра Панько того самого схоче...»

Про все, що подано в цій книжці про Корнія, свідчать певні документи, які пощастило нам розшукати з допомогою сумлінного Ілька Петроградця серед біографічного матеріалу роду Окраїнців,— тут не трудно боронитися. Інша справа, як удалось їх подати.

Трудно являтися з н и м и на очі тобі, мій вередливий і поблажливий читачу. А ще як виправдатись перед тими з наших критиків, які ревно-ревно празнують знаний закон художнього сусідства: після отакої, мовляв, нечестивості (зразу після Полбога з Папазиром, як у нас воно виходить) зробіть, будь ласка, перебивку. Не посмійте ставити рядом, тобто по сусідству, щось для людей святе й пречисте. Приміром, називати ім'я Більшовика, тобто говорити далі про Лядовського, нашого бригадира, якого, признатися, останнім часом та

рідко чути, ніби трудний дум його напав. А він йому піддався та й мовчить («Думу, думу в нього було, як того шуму на морі, та все об тім, як чесно жити»).

Може, й порушуємо художній закон, але настав такий час і пора хоч трішки сказати про ту Прокопову заяву до правління мокловодівського колгоспу. Та й про інше, яким би й закінчити благополучно давно почату мову, гадаючи, що пущене на волю слово не колотиме в серце, дасть простір і волю іншим невтомним думкам та пристрастям («Душа в великих задумах кохалась — ото душа!»). Тут ми й зведем кінці з кінцями.

Христя Плютиха: «Як тільки я дочулася, що Прокіп Власович подав прошення, щоб зректися з бригадирства не за своєю доброю волею, жінки послали мене розвідати, зробити «допити з пристрастю», і я пішла в контору до Гопея.

«От як добре, що ви зайшли, Христе Платонівно,— каже мені Гопей з достоїнством. — Я доволі чую в Притулівці про вашу вроду, про ваше справедливе серце. Тепер ви мені допоможете, якщо ваша ласка,— на жінок на притулівських подійствуйте, вони вам повірять, що з Прокопом Власовичем ми живемо, як і всі люди. Можу забожитися, на вас, Христе Платонівно, дивлячись,— не писав я в Городище, не було й балачок, щоб міняти притулівського бригадира на молодого, бо Лядовський пробі не старий, а що без диплома... нехай собі... То все людські вимрійки... Ніякої кривди на Прокопа Власовича не маю. Не наводжу його на свою стежку — навпаки, він мені вчитель... він має свою, нажиту коло землі, коло хліба правду... інших на правду напучує, бо має на те право...»

Такі його стрічні речі мене разили, і я до самого прощання не посміла сказати «сучому Гопеєві» жодної прикрості, хоч усе вибирала момент, приглядалася до його очей, прислухалася до голосу, щоб заспіти Льоньку Семеновича на якійсь нещирості («Ніколи ми не заглянемо в душу навіть найближчої людини, щоб до самісінького щирця»).

Притулівські жінки упослі: «Заворожив тебе, Христе, молодий Гопей — так і скажи: і ти, Плютихо, цяця, і Прокіп молодець («Заколишу, залюляю, сама піду погуляю. Ви, мабуть, і насіння лущили з одної жмені. Таке виходить»). Бог не теля, баче й відтіля. Та й ми, Христе, не осліпли, нас не проведеш, бачимо, який святий та сердобольний твій Льонька Семенович. Словесно воно так, пилючити ми вміємо. А на ділі... («Бачать люди не думки й наміри, але діла всякого»). Он і вчора Гопей перестрівав тих, що йшли ввечері з пшінки,— завів порядок перестрівати людей з роботи, як підозрених на крадіжку. Усіх обмацав, а витрусив — по качану, по два. Штраф накласти нема за віщо і віднімати стидно... Покрутивсь, покрутивсь... та й повернув голоблі з обмахалом, з нічим... Пріська Біла, жінка Павла, по-вуличному Руського, тільки плюнула вслід, бо впорожні погнав Гамальками свого, йому положеного «бобика». А Прісьці б до дітей швиденько... до скотини... до інвалідного чоловіка треба! Свіже на вечерю зварити... Воно й людям стидно, а таки роблять, як на зло... Стидно, що з ними як з підозреними і вчора, і сьогодні... Сторожуй, сторожуй... Нам своє робити: хліб та дітей родити. І нехай твій Гопей, Христе, пана з себе не проповідує: мені отак положено, а вам інакше. Йому печінки положені, лікарственне молоко на травах, а тобі, Прісько, а тобі, Павле... Скажи, чи наш Більшовик, скільки бригадирствує, робив отаку гопеївщину? Ні разу не запримічено. У Мокловодах Прокіп стрічав нас, хоч кого спитайте, живою музикою. Спеціально висилав, бувало, аж за село, коли наставало найбільше роботи. Грицька Вовнаря з хроматичною гармонією і Митька з бубном («По всьому селі пішла чутка, що в нас весілля, що з роботи йдемо, як з празника,— ото стрічав)».

Христі добре виказали. Але вона й далі переповідала все так, як було: «Возрадуйтесь, баби, і вам воздасться: Гопей Льонька Семенович,

наш добродійний вправитель, катав Плютиху на своєму «бобику» аж на мозолянський пастівник — возив до Людки до Личачки, щоб я попросила її попасти овець, бо мені ніколи. В автомобілі ми щиро балакали про Лядовського. Гопей забалакав перший...»

Жінки загули невизначено, але додавали на здогад: «До нас — прочували ми глухо — збирається приїхати Ілько, по імені Петроградець,— той саме, що Корнію Васильовичу вірний товариш, а отже, й Прокопові. Твій, Христе, ловкий покровитель давно про це, либонь, знає... От і піддобряється, на ходу міняється: Христю катає на «бобику», Більшовика розхвалює до небес... На цім тижні, гляди, й на острови не поїде.»

«Що не кажіть, дівчата,— Христя знає, що бабам у лест,— а в Городище на Прокопа нічого не заявляв, що, мовляв, без диплома і дайте мені наукою просвіченого... Як на мій розум, то Гопей сам остерігається Прокопа, і не помалу... Та хіба нам, дівчата,— заходить Христя знову лестом,— про це сьогодні балакати — хто кого заломлює: Гопей Лядовського чи навпаки? («Більшовик усіх їх заломлює своєю людськістю та добротою»)... Гоніть мене, люди добрі, од себе: стою тут з вами, а дома діжа вчинена — що я собі думаю? Може, вже збігла на весь припічок? Тільки ні: погано сходило. Мабуть, дріжджі давні. Чи нема в кого свіжих, дівчата? Свої мала, на хмелеві роблені, та оддала Арійонові — приходив позичати. Той хліб, що напекли того ж дня, як тільки сповістили про наглу смерть сина, вже зачерствів... Ви тільки подумайте, люди добрі, яке чоловікові горе: сьогодні який уже день стоять мари коло двору. Сьомий чи восьмий?.. Похиль звівся нінащо, став сам себе лякатися. Арійон готовив Олександрині своїй труну, а воно, бач...

Діжу вчинила та й переживаю, бо треба спекти вдачного хліба. Не так Прокопові з Леонтієм Корнійовичем у дорогу, як нашому Корнію Васильовичу з Вустею на їхню зустріч.

На превелику силу роздобула борошна: тричі на день ходила в контору, допоки сам Гопей розрішив два пуди нової пшениці: один мені і Похилеві («Та й помалкуйте, Христе Платонівно, що я вам і розрішив»). Спасибі, дякую, Льонька Семенович, за таку учтивість — спекти спечу («Наші паляниці знають всі околиці»). Було б на всі сто, якби нову пшеницю та змолоти у вітряку на спокійному вітрі. Щоб пухко й лапато. Я не проти, каже Гопей, спитай у Вчителя, він над тим млином хазяїн... Спитала в Леонтія Корнійовича — не відмовив. Послав тільки до Дмитра до Окраїнця, бо я сам, каже, хоч і в правах, а пустити млина не зумію: перевізний він і не робочий. Якщо дядькова Дмитрова згода — меліть пухко й лапато. Ілько, мовляв, Петроградець теж любить домашні пиріжки з гарбузом та калиною. І батько з матір'ю порадіють... Мудрував Дмитро коло млина, вирихтовував то каміння, то коша, а чим зашалювати, задолончити крила, щоб і легко, і не дуже пругко парусило, бо інакше вітер млина звалить («Стоїть же хоч і на дубовім фундаменті, так без опорного стовпа»), чим би їх зашити, того не знаходиться, хоч відступайся од вітряного помелу. То Марфа Личачка прибігла і знайшлась до діла: візьми в мене, Дмитре, ще мокловодівського сирового полотна хоч і цілий шматок, розріж його на четверо та й задолончуй. Полотном найкраще. Нехай хоч і буряний вітер... не поламає крил і млина не зрушить, бо крізь полотно перша, поривна його сила проникатиме, а друга — не страшна — млин крутитиме. Ож ну так зроби, Дмитре... Дмитро постарався, то й змололося як слід».

Наша бесіда непомітно меншала й меншала. Найпершою пішла заклопотана Марфа Личачка і вже зникла за скрутом старої вулиці. Христя чимдуж підтюпцем заспішила до вчиненої діжі — отак ми ніби й попрощалися. Я дякував услід кожному за поміч, за хліб-сіль, за поруки, а самого все дужче тривожило чуття дороги — мушу негайно піти до Лядовського, щоб остаточно змовитися, коли ми виїдемо в Го-

родище, до батька. Мені взагалі хочеться вийти з кола цих болючих подій, хоч вони й наші-нашісінькі і пам'ятать їх слід як справедливу науку («Наупорно пам'ятаю, наупорно берегтиму її в пам'яті»).

Стривожений чуттям дороги («Надто маю надію скоро побачити родину»), я обдивляюся з усіх боків цього старезного і мудрого млина, над яким був кілька днів хазяїном, шукав на ньому свого заспокоєння, а виходило навпаки: ставало до нестерпу жалко розлучатися з його крилами, запнутими Марфиним полотном, з його пригорбленою поставою, що несе на собі це вічне перехрестя усіх вітрів, стежок-доріг і сторін світу.

Жалко стало його, мовчазного, бездіяльного. З печаттю докору. Ніби це я припнув його, звернув навіки з вітру, а тепер ще й залишаю в одинокості на повільну самострату («Чи ж то коли відпустять гальма, наверне хто на вітер прагнучі крила?»).

Якийсь час я підсвідомо поблукав понад морем, ніби ждав якоїсь химерної обіцянки. Знову повертався до млина, мовби щось недоказав на прощання, а насправді мені хотілось натрапити саме на те місце, де в мені зродилося тривожне чуття дороги, негайної, нової, бо таки пора виходити з кола описуваних подій і входити в інші («Видно, що доля хоче мене загартувати, хоче спробувати мої духовні сили. Значить, я їй, мабуть, на щось добре придався»).

Та найперше поїду в Городище. Повеземо з Більшовиком моєму батькові стрічальний хліб-сіль, щоб не ламать покінного завіту («А що, сину, пам'ятаєш дідусів завіт тобі?»). Порадімо волі його («...в сумнівах та печалях порадімо. Сміх-бо над горем і печаль над весіллям — то риса нашого родового погляду на життя»). Поставимо гуртом власну собі хату, щоб батькові і нам не докорялося (Петроградець Ілько про неї ревно запіклувався, але наполягає сусідитися до людей). Батько згоджує себе з Петроградцем: насадимо, каже, садок вишневий біля хати, бузини, калини та смородини — нехай буде і для краси, і для потреби. Бо в тій, мовляв, що ти приторгував, Дмитре, мій вірний брате, не буде нам ні здоров'я, ні добра. Не наша вона, не нашими руками роблена.

Я пішов звісною дорогою до Лядовського.

ЕПІЛОГ

Прокіп вернувся з колись мокловодівського поля, що між Мозолянкою та сусідньою Покотилівкою: там сьогодні благословилося на озиму сівбу («Він дуже мудро зробив, роздавши людям зерно на сівбу»). Повернувся босий («Бігай босенько — тепер тепло») і, видно, пішки — таки пожалів коня перед дорогою. Холоші закочені тільки трохи нижче колін, забрьохані, в ріллі. Ступні в крихтах вологої землі, густо зажилені, мов розписані лабіринтом, підйомисті («Хіба так на нього чобіт шиється, Андрію? Я швець на все село, то я вже знаю, що халява на таку ногу ось як бува... от і в підборах брехня, та й підйом не так...»). Між довгими пальцями позастрявали мокрі листочки з подорожника, то так і прийшов з ними аж у двір. Туди загриміло... гряйкнуло, аж землі затрудило, шибки задрижали — гарний дощ випав. Гімнастерка, розстебнута на верхні гудзики, парує, на плечах сохне. До всякої роботи чоловік замолоду сподобився, тепер старості на нього не буде. А здоров будь, Прокопе, та не вужчай у плечах! Піди перевдягни сорочку, якщо до Похиля...

Я залишився на подвір'ї, поки вийде Лядовський, та підемо разом, куди він скаже. Тим часом дивився на його подвір'я, бо всі притулівці так роблять: кожен, хто прийде, ревно стежить, доскіпливо пильнує, чи не потріскався кам'яний фундамент під стінами його хати, де посаджено яке дерево, навіть чи поливаються надвірні квіти,— у нашого Прокопа має бути все до шниру і на взірець, якщо ти бригадир

і взявся за «велике діло двигання народного життя на вищий ступінь», хочеш життя поправляти, нашу одвічну недозрілість («Щоб у полі зрідно, а у дворі плідно. Щоб у серці квітло, а на душі світло»).

У дворі Більшовика я не помітив ніякого зяну, якщо казати по-старому, по-мокловодівському, докірливої тобто вади, якщо казати дуже по-сучаному, а швидко набачив те, чого, либонь, душа моя невлічима шукатиме, нещасна, хоч би мене поселили і в надновітню хату: я зрадів, мов дитина до матері, коли під шиферною стріхою цегляної повітки побачив згорнуто повішений, вже з почорнілою ниткою, чистак... чистачок, сітка така, невисока, густенька, якою ми (ті, ще не зрушені ми) ловили на мілководді дрібну, як оселедці, рибу на домашній засіл. Зрадів не тлінові тієї сітки (не чути було, щоб Прокіп хоч коли-небудь нею десь промишляв) — обрадувався нашому такому чистому, як суляна вода, старовинному слову: чистак, чистачок. Скільки потім не обпитував тутешніх і не тутешніх степових людей — ніхто не чув такого. Значить, наше воно, тільки посульське... Гай-гай, колись мокловодівське! І мені стало його, беззахисного, жалко до нестями: загубиться між чужими, зваляється, забуте під новітньою стріхою...

Прокіп не виходив довше, ніж би належало для правил поведінки, і я вже всяко собі подумував: чи не подає мені Більшовик якогось-бо надогадливого знака? Не піти мені тихенько звідси, переклавши розмову на якесь там потім, якого може й не бути? Ми бо завжди, мов ті сердечно байдужі оратори, раді такому виходові — перенести справу в будуче, якому, звісно ж, ні кінця, ні краю.

Взяв гріха на душу, так про Більшовика подумавши, бо наступної хвилі Прокіп Власович вийшов на поріг — в тому ж самому одязі, з мокрими і босими ногами, не в крихтах польової землі, а з побабілими пальцями; холоші закочені тільки трохи нижче колін, а рукава гімнастерки аж за лікті — і гречно мовив: «Прошу товариша Вчителя до господи».

Ми зайшли в настіж розчинені двері — в хаті прибрано все до місця. На свіжо помитій долівці — вузенькі, як наші, мокловодівські, застилки домашньої тканки («Основа нитяна, а ткання вовняне»). Мені дуже хотілося запитати в Прокопа, чи він не жде великих гостей, що так прибрався, але це було б, мабуть, безтактно, і добре, що я промовчав.

«Нам треба пополуднувати»,— сказав Прокіп Власович і хутко вийшов у сіни. «Та ми не од тих грошей»,— подумалось мені приговіркою, а не сказалося. Щоб не розпитувати, дивлюсь, як живеться бригадирові: що йому, ні вдівцеві, ні жонатому, рідне, а що й дороге, може, в добровільній одинокості? Яким смаком живе людина, котрій ми, посуляни, вік несем любов свою і беззастережне довір'я?

В хаті пахне мокра городиська глина — видно, білено зовсім недавно, і стіни голісінькі. Тільки одне покуття аж до застілля вбране довгим старожитнім рушником, шитим вирізуванням. В покутньому вуглі маленький мисничок на три полички, схожий на старосвітський божник. Балакають ще й тепер, хто чув і знає, що це з посагу його нареченої Соні, колись попівни («Любов приходить без нашої заслуги, щезає без нашої вини»). Видно, Прокіп не забув, не забуде того молодого часу, віддає належне думкам про нього, надає тому новорожденному світові якесь місце в своїй душі. Часом навіть кориться йому, а може, й підлягає, хоч поруч з ним і над ним існує інший світ. І живуть вони в його душі, либонь, у братстві — давнє й теперішнє, живуть у доброму сусідстві, проникаючи одне в одне, бо об'єдналися в одному серці і плекані обоє... Тільки де його Соня? Куди зникла отак безслідно, отак боляче? Чи знає щось про це сам Прокіп Власович? («Безперечно, треба вибирати найкращий момент для втручання в особисте — під час прогулянки, на рибалці чи просто за обідом»)... Одного разу ми були зав'язали розмову про неї — Соню. Того надвечір'я я випадком натрапив на Прокопа. Він сидів над водою манюньої річечки, вважай, струмини на один перескок, котра тече в усяку пору з-під старої дні-

крової кручі і чистим-чистим подихом впадає в зеленкувате море. Я не знаю, чого там сидів Прокіп. Може, ждав, поки накупається і припливе до берега його названий син Данилко (Лядовський учив його буцімто плавати). А може, просто споглядав себе, пізнавав, роздумував — Більшовик довіряє вправам з медитації («Мені треба од нього перейняти ці вправи, навчитися роздуму. Я хотів би осягнути це мистецтво грунтовно, по-справжньому, так само, як музику»). Той Данилко, що тоді купався і якого Прокіп справді змушував плавати («Посоромся, молодим будучи, носити животину: батько твій стрункий був — Федір Лук'янович, він заповів тебе мені, Даниле. А ти од рук одбиваєшся. Острови назнав, од людей одділяєшся з Гопеєм»),— той Данилко охоче брьохався, а Прокіп несподівано посадив мене біля себе, і, хвилюючись, сказав: «Ти нічого не бачиш оце зараз, в оцісінький мент? А я... бачу. Ні, не бачу — було побачив... побачив... музику. Вона з'явилася мені у вигляді жіночої фігури... Я навіть спробував її намалювати...» Сказав отаке — і, мабуть, знову поринув у свої роздумування, як той натомлений мандрівник поринає в теплу воду після дороги, бо замовк і вже не сказав ні слова, допоки ми й розійшлися.

На тому малесенькому мисничку на три полички стояли вряд фотокарточки людей, яких я майже всіх добре знаю. То все Прокопові духовні діти («Прохайте, мовляв, кумом Більшовика: з його рук діти ростуть, як з води. Ви погляньте на Данилка, на Василевих дітей чи на Васька на Плютівського та й ще з десятеро»).

«Хазяйка з мене неповоротка,— нечутно ступав Прокіп до столу. — Оце наш полудень — борщ, сьогодні варений... Хліб теж свіжий. Не забудь хлібини й пиріжків — оце вони, ті, що брати в Городище, сказала Христя. Бо я ще вправлю порося, пізніше ніколи буде: ось-ось привезуть Ванька Похилівського, ховати підемо. («Тіло козацьке находили, в чистім степу хоронили. В семип'ядні пищалі гримали, у суремки жалібно вигравали»).

Посередині верхнього рядка фотокарток стояла вербова дощечка, така завбільшки, як та, якими у нас на Посуллі накривали стоянці з молоком. А на ній на всю величину писана фарбами голова дівчини з правильними, як іконними, дугастими бровами, з-під яких сумирно дивилися наші карі українські очі. Я взяв дощечку до рук і пильно придивився. Пильно, бо мені здавалося, ніби я побачив саме те, що ворушило мою невтолену душу, підсвідомо водило моїми очима по білих стінах Прокопової хати. Либонь, праві ті мокловодівські жінки, котрі ще й тепер Христом-богом божаться, що то не іконка («Перекажіть Полбогові»). То приїжджий маляр, що в своєму ділі велику силу знав, Соню змалював ще піддівочою з волі її батька, отця Антоновського, коли Більшовика не було ще в Мокловодах. А як закрили морозівську церкву, Васило Димський, Прокопів товариш по створенню мокловодівського колгоспу, взяв ту дощечку («Така гарна іконка, що жалко викидать») кагалі своїх дітей на іграшки. Пізніше, либонь, Прокіп випросив її у Димського, повіривши, що на ній змальовано його Соню. Крізь її мальовані щоки проступала не властива молодому тілові фарба, і я здогадався, що цей малюнок зображено не по свіжій деревині, а був не менше, як третім шаром.

Я знову хочу («Хотіть — воно не шкода») здогадатися, навіщо було Лядовському просити Соню у Василя. («Хіба нема у вас ні сумнівів, ні печалей? Я знаю, що не всім хочеться читати правду, але нехай такі знають, що мені не хочеться писать неправду»). Жінки кажуть, що те він робив з великої любові до неї («Як би треба їм було з'єднатися»!). А я кажу, що не тільки з великої любові до неї — Прокіп хотів незмірно більшого: красиве треба берегти, брати його на взірець. Це-бо, здогадуюсь, держить Прокіп Власович все життя в душі і в голові, хоч Соня й «не хотіла псувати своїм духовенським станом Прокопову більшовицьку біографію, не давалась йому на очі».

Допоки я укладав собі в голові здогадки, сумніви та печалі тих

днів, Прокіп нишком сидів на саморобній табуретці і ждав на мене, повернутого лицем до покуття, поки ждалося, а тоді запросив сідати.

«Спасибі, Прокопе Власовичу, спасибі».

«І не будь в обиді на життя».

«Я не в обиді на життя і не вважаю його жорстоким. А з полбогами справи наші добром не ведуться...»

«Скажу тобі, мій сину, як давно і ще не нами казалося: кождий нехай починає с а м від себе... в своїм крузі, в межах своєї здібності і (чужим словом кажучи) компетенції. Коли б тільки думка була одна, бажання однолите — бажання служити народові, а решта, а цілість, певно, зложиться сама собою».

«Згоден, Прокопе Власовичу, згоден, але вже коли по щирості, то по щирості. Та, наша, спільно зложена ідеальна думка, на яку ми з вами так довірно покладаємось, всяким полбогам-гопеям сердечно байдужа. Вони зробили собі з неї м'якеньку подушку, на якій вигідно може спати і честь, і совість, і їхнє сумління... тобто задержали з неї самі лише форми, а зовсім прогнали дух».

«Життя прекрасне боротьбою, і я ручу себе, Вчителю, що ми далеко не солодке життя, а його лишень переліг, котрий свіжо зорано, та й тільки. Прямі лінії не для життя, вони існують лише в геометрії. Отже, шлях наш іде, здогадуйся як: чи то по колу, чи по еліпсу, чи по спіралі, чи як там! І вирушаємо в дорогу шукати ідеал ми всякі: прямі, криві, сліпі, глухі, горбаті, чесні, добрі, наївні, жорстокі — всякі!.. То ж ходімо далі, аби з ясною душею, аби з однолитою думкою... Наша добрість сягає іноді дуже далеко. Часом далі допустимого, і цим ловко користуються — маємо Полбогову глупоту й Ливонове безчестя. У нас чи то вже така натура, чи такий здавна звичай, хто розбагатіє бодай маленькою посадою, як уже відвертає лице і серце від того люду, з якого вийшов...»

«Нам аби хоч трохи виговоритися, то вже й легше... Спасибі, Прокопе Власовичу, я вже».

«Закуска, звиняй, не царська, а все ж перебили голод, пореполуднували. Не поспішай, Леонтію: по мене прибіжить вістовий, тоді й підемо... Кінь мій пасеться на звісній тобі толоці, за шовковичками. Дмитро Васильович скаже тобі, де моя збруя... Ти ж умієш запрягти коня з дугою?.. Я вчора замінив супоню, перешив черезсідельник, щоб завтра порану виїхати. Воно хоч тут і недалеко, а все-таки дорога. Ти де заночуєш? Приходь до мене...»

Ми не діждалися вістового — не стало нам терпіння, то вийшли з двору якраз йому назустріч. Хлопчик-вістовець побіг вистрибом назад, а ми помалу слідом. Ми балакали про байдужі, необов'язкові речі, але в інтонаціях обох десь углибині вчувалася незакінченість нашої розмови за коротким полуднем, то свій непечальний смуток притлумлювали жартами. Прокіп, скільки не йшли понад хатами старої мозолянської вулиці, що виводила просто на двір Арійона Похиля, ні разу не нахвалявся на Гопея, не згадав про заяву, про свою, тобто відставку. Не нахвалявся, але й не ставав на одну з Гопеєм лінію. Для геть усіх уже відомо, що вони зовсім розійшлись в моралі, після того, як новоприсланий Льонька Семенович виявив неабияку ініціативу — городити кукурудзяні поля (од крадіжок, мовляв) колючим дротом і ставити вишки. А Більшовик опір став: роби те красою, що не робиться силою...

«Саме тоді, Леонтію, коли я не зумів перепинити Гопеєвого безглуздя, мені довго здавалося, що я вже виходив своє («Все, що я міг тут зробити на своїй посаді як особа, вже зроблене»). Здавалося іноді в розмовах з людьми, що вони, загукані Гопеєвими гаслами, втрачають здатність чути навіть самих себе. Настала моя пора: пиши, Прокопе, заяву... Про заяву тоді й забалакала вся Притулівка... Це мій погляд як окремої особи, яка боронить своє власне. Одначе я й тепер не скажу тобі, чим би закінчився той мій життєвий ненастрій, якась духовна

заминка (хоч тут нічого ні нового, ні надзвичайного) — хтозна, кажу, куди все те мене б вивело, якби одного дня — у вересні це було, дуже добре поминається,— у вересні одна тисяча дев'ятсот... зразу після нашого виселення, коли горох прозивався царем, а кукурудза — королевою, *міг би на все плюнути і взяти відставку, якби (одного ранку) не прибігли до мене додому захекані люди з несподіваною* звісткою, що сторожові вишки на колгоспній кукурудзі всі чотири... попадали. А колючий дріт по-доброму змотано в клубки і складено частково коло воріт Гопеєвого подвір'я. Решта — на почорнілих снопах торішньої кукурудзи, складених митусем, тобто гузирями в протилежні сторони. («Ми звечора полягали як треба, а вранці лежали митусь: головами той туди, а той сюди, бо вночі не спалося од духоти»)».

Я силкувався позбутися свого вдоволення розмовою з Прокопом, бо ми вже прийшли до Арійонового двору, і тут, на похороні, воно ні до чого. Пробуджений тим усвідомленим голосом, я широко розплющив очі, щоб охопити ними всіх людей разом, побачити серед них близького чи рідного, але їх було так багато, що не вміщалися в моєму зорі. Навпаки, їх більшало й більшало, ніби розливалися морем аж до самого крайнеба, підсвіченого сонцем.

Похороном розпоряджалися військові. Ванька поклали на столі посеред двору.

Похоронна процесія під супровід духової музики зрушила од воріт і, вибираючись на путівець до притулівського некрополя, голосила тоскно, звучала всіма жалями світу. По дорозі цивільні чоловіки (і ми з Прокопом) не раз мінялися з військовими, несучи покійного. Вже в останній такий перепочинок лучилося дивне з'явище («Притаїлось, пополохалось... вітерець ущух — ані подиху. Змовкли люди геть — ані шелесту»). Де не візьмись, прилетів пташок — золоті крильця — і сів Ванькові на руки. А посидівши, обізвався до Ванька на очах отетерілого люду як зозулею. Ванько ніби посміхнувся чистим личком до того звуку чи до простору небес. А найскорше, мабуть, до матері... Скільки тривала така дивовижа, ніхто вам не візьметься сказати, але всі бачили і потім довго про це гомоніли, як пташок — золоті крильця — злетів з Ванькових рук і шугом шугонув у кладовищенський терен. Лиш тепер людям споминулося, що Ванько з самого малечку швидко залюбився птахами, і вони знали про це, і вони знали, за віщо — за їхній вибір у волі жити, у просторі. Полюбив той вибір, може, од матері, може, од батька чи найкраще, коли сам од себе. Приручав їх ласкою, бо мав її повне серце, і радів нишком, якщо котрийсь довіряв йому себе — прилітав з небес на його кличну мову і сідав, як оце, йому на руки.

Більше я не бачив Ванькового лиця, бо труну підняли високо-високо — нехай Ванько усміхнеться до вольних до небес, де живуть його птахи, або до неньки-матері («Сину мій, коли приїдеш до нас?» — «Тоді я, нене, приїду до вас, як павине пір'я наспід потоне, а млиновий камінь наверх випірне»).

А тоді я знову Ванька не побачив, хоч і можна було, коли труну вже поставили близько біля ями і кинулись шукати молоток, щоб ударити по наживленому цвяху,— не забачив, бо затовпились люди з цілого села, заголосили жінки прощально так, що в грудях стало тісно до занепаду, і я, сам себе укоряючи в душевній слабості, пішов поміж гробками невідь-куди, аби лиш подалі од сліз, од болістей. На тій зеленій рівнинці мозолянського гробовища, де не заросло ні терном, ні шовковицею і де ховають тільки малих дітей, тицьнувся в низенький, при самій землі хрестик. На ньому, на вербовій перебоїні на всю її ширину написано фарбою: «Домка». Писав Прокіп Власович, я його руку добре знаю. Але не знав, що це він з Приходьками виклопотав і переніс ту могилку з Мокловодів, либонь, собі чи й людям для поминання. У кладовищенськім рові запримітив свіжі вирви в землі,

далі толочене дике зілля. Придивившися, впізнав, що тут щось тягом по землі тягнуло. Слід плоский і завширшки, як би тягнуто плоскодонний, болотяний човен десь на переволоці. Цікавість довела мене до крайньої од степу, до Полбогової, до Панькової тобто, хати. Коло двору, перед самими причілковими вікнами, слід кінчався... стояла, видно, вже бувала в землі, а тепер одкопана труна. Швидко стало все це в селі новиною, і всі знали, що то робота притулівських трактористів: вони одкопали Папазира Ливона, свого заправника («Хіба воно людина? Воно донощик») і одтягли Полбогові під вікна («Нехай роблять своє окремішнє кладовище»). На труні впоперек лежала надмогильна пірамідка — ціла-цілісінька, не поглумлена. Лише знято з її вершка жерстяну зірочку, підмальовану в червоне.

«Ой ділиться доріженька на чотири шляхи».

За кутком, що зветься Займанщина, та мимо ясенів, тепер уже посаджених понад кручами, пролягає колгоспівська толока — вузенька латка, тісненький уривок того, ще посулянського плавневого безмежжя, що конає, замулюється під штучним водоймищем. Тут, якраз у балці, де водопій, мені дався в руки бригадирів кінь, щоб розпутати, бо в путаних коней, каже Лядовський, швидко набрякають ноги,— розпутай і розітри їх злегка мокрим сіном чи соломою. Покладеш трави в бігунки, бо їдемо просто-таки вдосвіта. («Ти, Прокопе, зумій обидень, будь ласкав: уранці виїдь, а на ніч і додому. Послухай Гопея: він тобі не ворог»). Бригадирового коня розпутав, а до мене інші спутані підходять, мирготять, ніби просяться, аж губами за руки м'яко беруться («Кому охота носити пута?»). Лишень один, вільний, неспутаний, гасає колами, ірже, як не своїм голосом. Близько не підходить, до колгоспних не чалиться — знать, Арійонів («Чує скотина, що в хазяїна лиха година»).

Навмисне близенько пройшов повз той звісний польовий вагончик — непоглумлений, стоїть на тому самому місці, на тих самих надувних колесах, тим самим цинком критий, стіни в закличних плакатах, вікна світлі («Хоч би ти й сам приказний чи орудник, а час настане людям кланятися, їхню волю увольняти»).

Кожнісінька людина під якоюсь владою та перебуває: під владою краси, любові або й суєтної глупості; під владою закону справедливості, а то й безчестя.

«То для чого ти зворушив такі гучні поруки для батька, для цілого свого роду, якщо все стає на справедливість?»

«Бо для того, що живу-перебуваю під такою моєю владою («Як же це так далі жити? Було в батька життя, а про нього мої діти нічого собі не відають»...

«У вас же є тепер на руках ручительське увідомлення на право жити батькові своєю волею...»

«Є, є така довідка, з круглою печаткою спіднизу, що «Українська Радянська... обласний суд... чотирнадцятого вересня одна тисяча дев'ятсот шістдесятого року, номер п'ятдесят п'ять тисяч сто вісімдесят два...» видали свідчення Окраїнцю Корнію Васильовичу, що колись мешкав на хуторі Мокловоди і вчив людей простих наук — любові й доброти... видали свідчення й поруки з круглою печаткою спіднизу, що «справа по звинуваченню... переглянута президією» і що «постанову особливої трійки... відмінено» (назавжди) і «справу про нього припинено» (теж назавжди). Окраїнець Корній Васильович реабілітований».

Збирав я, отже, ці людські поруки і розказував про них уже не для виправдання себе чи батька, аби не трапилося нам заминки, а щоб діти набиралися народної пам'яті та історичної просвіти («І се життя не мусить пропасти»). Збирав для своїх родових Окраїнців поруки, щоб ніхто й ніколи не писав їхні імена, прізвища і по батькові... з маленької *літери, як робив Панько з Ливоном у своїх доносах.*

Тепер нерозгадане чуття привело мене до того місця за селом, де

ще не зорано, а тільки стяте поле соняшників, де у звісну і вам ніч лежала в сльозах та все плакала за своїм убитим на війні Фаньком Плютою чи, може, за своєю долею солдатка Христина Романівна (Льонька Семенович ніяк не запам'ята її по батькові, то кличе Платонівна,— Христя і цьому рада: мовчить, не поправляє. Мовляла, й того досить, що зве по батькові). Тут я сів на землю. Сів на пологому схилі Соборної могили, яку насипано раніше, видно, ніж біля неї збоку осіли перші мозолянські люди, якщо про неї ніхто з них нічого певного не розповість. Лиш те, що коли у неї пильно вдивлятися під празник, на поминки або і в буденний день, то побачиш, якщо здатен, видиво з тремкого світла. Вся неорана, горішня частина Соборної могили займається свічками, яких не злічиш у мінливому мерехтінні. Так тільки здається деяким очам, а насправді то не свічки на могилі, то фосфоричні промені з землі, творені з кісток у ній полеглих. Тут, може, думаю собі, затихну серцем, заспокоюся. Перед очима ряхтить сутінок, і болять очі. То я дивлюся на міжряддя освітлених ізсередини хат, у виднокруг, у води, що його підмивають, мов свій берег. Дивлюся доти, поки привидівся небесний Чумацький Віз, що вперся вже війям у той просинюватий овид, чий берег ніби підмиває море. У хмарах, либонь, од того поробилися пролизні, з яких світнули та й струмлять аж до Притулівки сірі просвітки. По них спускається на весь степ, на всі шляхи й дороги те незабутнє світання, в яке ми виїхали з Прокопом до батька в Городище. І в той момент мого дрімання здалося, що я біжу ніби своїми лугами, перелітаю через байраки, через левади з цариною, з розгону перескакую охмалівські глинища і вже так тут, за селом, розігнався, що ноги мої перестали торкатися землі — лечу стойма і радію, що такий сон приснився, бо лет сниться людині на здоров'я або на гарну звістку. Лет мій невисокий — може, на висоту луківського осокора, а може, заввишки, як гора Пивиха. Бо скоро опинився біля неї, мої ноги з лету торкнулися холодної трави. На тій траві під сосновим ліском стоїть маленька під очеретом хатка. У ній я опинився в той момент, коли... (мій!) батько стояв схилено біля печі і дивився на тихий вогонь — видно, болять йому очі, і він згадав наш давній порічковий спосіб лікувати болі вогнем. Я тихо став поруч (в такі моменти люди стоять перед вогнем схилено і мовчки) — тихо стою поруч, торкаюся раз і вдруге батькового твердого плеча, але він ще й тепер не хоче якусь хвилю помічати, бо вогонь, либонь, саме почав вибирати болі з очей, і треба було трохи підождати. В печі, як і треба, горіли дрова, наш, як мокловодівський, запашний шелюг, що розкішно виростав, розлягався на посульських пісках, за якими, видно, так довго скучав батько («Скучаю я не за Києвом, а за своєю родиною... за доброю роботою»).

А як батько і я далі не могли терпіти нашого мовчання, то ми розхилилися («Розхиліться, калинові віти!») на весь окраїнцівський виріст. («Сама красна, чепурна, хорошого зросту»). Погляди наші схрестилися, обнялись, і в очах спалахнули, мов тихе полум'я, великі, як дитячі, сльози.

Так ми стояли стільки, скільки хотіли наші серця, скільки вимагали душі для пам'ятки. Батько тоді взяв мене за руку, як малого, і вивів надвір. За ворітьми, на рівнині, стояли Прокіп з Ількoм Петроградцем за якоюсь негучною розмовою. Ми підійшли до них впритул і стали в парі нишком, як під благословення. Всі четверо тепер стояли в колі. Взялися потім руками за плечі, як це беруться згодливі танечники, і повільно затопталися кружка в ритмі чутої в жилах музики. Вийшов танець, славний для нас всіма сторонами. Ми топталися в ньому ні повільно, ні швидко, як нароблені до впаду люди, поки на батьковім лиці заяснів прихований усміх.

5.

Пол Медвіг приїхав, коли дзвони на сірій церкві навпроти закликали на молитву пресвятій богородиці. Він увійшов і радісно вигукнув:

— Здоров був, Неде! Коли повернувся?

Сірий твидовий піджак щільно обтягував великий тулуб Медвіга.

— Сьогодні уранці,— відповів Нед Бомонт, тиснучи простягнуту руку.

— Все гаразд?

Нед Бомонт задоволено осміхнувся.

— За чим поїхав, те й узяв,— геть усе.

— Оце хвацько! — Медвіг кинув капелюха на стілець біля каміна, а на інший сів сам.

Нед Бомонт сів у крісло.

— Нічого не трапилося, поки мене не було? — він узяв напівпорожню склянку для коктейлів, що стояла поруч із срібним шейкером на столі біля крісла.

— Вийшла накладка з виправленням швейних угод.

Нед Бомонт потягнув коктейль.

— Багато довелося зрізати?

— Чимало. Навряд чи нам світить якийсь прибуток, але це краще за плітки напередодні виборів. Ми надолужимо своє наступного року на вуличному роздрібному продажі, коли мине засилля фірм «Сейлем» і «Честнат».

Нед Бомонт кивнув, розглядаючи схрещені ноги білявого.

— Ти б краще не надівав шовкові шкарпетки під твидовий костюм.

Медвіг витяг ногу і подивився на неї.

— Чому? Я люблю відчувати шовк.

— Тоді не носи твид. Тейлора Генрі вже поховали?

— У п'ятницю.

— Ти був на похороні?

— Так,— сказав Медвіг і ніяково додав: — Сенатор запросив.

Продовження. Початок див. «Вітчизна», 1987, № 7.

Нед Бомонт поставив склянку на стіл і витер губи носовичком, який витяг з нагрудної кишені.

— І як почувається сенатор? — він скосив очі на блондина, не приховуючи зловтіхи.

Медвіг так само ніяково відповів:

— Звичайно, я майже цілий день був з ним.

— У нього вдома?

— Угу.

— І загрозлива білявка теж там була?

Медвіг насупився.

— Так, Дженіт була вдома.

Ховаючи носовичок, Нед Бомонт здавлено рохнув:

— Ага! Вона стала тепер просто Дженіт. Ти вже кудись її водив?

Медвіг став незворушним.

— Я просто сподіваюся одружитися з нею.

— А вона знає, що... в тебе такі чисті наміри?

— Неде, Христа ради! — обурився Медвіг. — Скільки ще триватиме цей допит?

Нед Бомонт розсміявся, взяв срібний шейкер, похилитав його і підлив собі коктейлю.

— Як ти сприймаєш убивство Френсіса Уеста? — спитав він, сівши назад у крісло із склянкою в руках.

На якусь мить обличчя Медвіга набрало спантеличеного виразу, а тоді враз проясніло.

— А-а, це той хлопець, якого застрелили вчора на Екленд-авеню?

— Саме він.

Збентеження знову відбилося в блакитних очах Медвіга.

— Але я його не знав.

— Це був один із свідків у справі проти брата Уолтера Айвенса,— пояснив Нед Бомонт. — А другий свідок, Бойд Уест, тепер боїться. Отож впізнання не вийде.

— Ну й прекрасно! — кинув Медвіг, але щойно вимовив останнє слово, як у його погляді відбився сумнів. Він підібрав ноги, нахилився й перепитав: — Боїться?

— Так. Хоча ти, здається, нажаханий ще більше.

Медвіг напружився — весь увага, блакитні очі округлились і скрижаніли.

— На що ти натякаєш, Неде? — різко спитав він.

— Коли ти переказав Уолту Айвенсу, що не зможеш визволити Тіма до виборів, він звернувся по допомогу до Шеда О'Рорі,— безбарвно прогугнявив Нед Бомонт, наче відповідав завчений урок. — Шед послав своїх гангстерів залякати братів Уестів, щоб вони не свідчили проти Тіма. Проте один з братів не перейнявся страхом, і тоді вони його пришили.

Медвіг похмуро заперечив:

— Якого дідька Шед піклуватиметься про Тіма Айвенса?

Нед Бомонт, узявши шейкер для коктейлів, роздратовано кинув:

— Я лише припускаю. Гаразд, викинь це з голови.

— Облиш, Неде, не дратуйся. Ти ж бо знаєш, як я ціную твої здогадки. Якщо маєш щось на думці, викладай.

Нед Бомонт поставив шейкер на місце і пояснив:

— Можливо, це тільки припущення, Поле, одначе саме так бачиться мені справа. Усім відомо, що Уолт Айвенс працює на тебе в третьому виборчому районі, що він член клубу, один з твого почту і що ти зробив би усе можливе, аби витягти його брата з в'язниці, якби Уолт попросив про це. Отож усі або принаймні більшість подумають, а чи не ти прибрав одного свідка, а другого під страхом смерті примусив мовчати. Так вважатимуть чужі — жіночі клуби, яких ти останнім часом боїшся, як заєць бубона, поважні громадяни. Свої ж — ті, кого мало обходитиме, зробив ти це чи ні,— намагатимуться дошукатися правди. І дізнаються, що один з твоїх хлопців мусив звернутися до Шеда і той його пригрів. Розумієш, у яку калюжу посадив тебе Шед, чи гадаєш, він би так далеко не зайшов?

— Та ні, я чудово знаю,— процідив крізь зуби Медвіг,— що той паразит на все здатний. — Він нахилився до черевика, що топтав зелений листочок, витканий на килимі.

Нед Бомонт пильно подивився на білявого і повів далі:

— Можлива одна версія. Вирине вона чи ні — невідомо, але однак ти безсилий щось удіяти, коли Шед забажає витягти її на світ.

Медвіг звів очі.

— Яка версія?

— Уолт Айвенс був у клубі вчора аж до другої ранку. Це на три години довше за його звичні відвідини, крім ночі на вибори та бенкетів. Утямив? Він заробляв собі алібі. В нашому клубі! — Нед Бомонт перейшов на шепіт, його карі очі стали круглими й зосередженими. — А якщо Шед у такий спосіб використовує Уолта, аби звалити на нього підозру вбивства? Адже твої жіночі клуби й усі, хто любить розпатякувати про такі справи, вважатимуть, що алібі Уолта липове, що це ми його вигадали, вигороджуючи вбивцю.

— От паразит! — лайнувся Медвіг, схопився на ноги й засунув руки в кишені. — Як було б гарно, щоб вибори вже минули чи до них було б далеко!

— На жаль, це неможливо.

Медвіг ступив до центру кімнати.

— Хай йому грець! — пробуркотів він і спинився поруч із телефонним апаратом, що стояв на підставці біля спальні.

Його могутні груди здіймалися, як ковальський міх, коли він проказав, не дивлячись у бік Неда Бомонта:

— Придумай спосіб, щоб не дати ходу цій версії. — Він ступив був до телефону, одначе знову зупинився. — Не хвилюйся,— обернувся до Неда Бомонта,— я вижбурю Шеда з нашого міста! Він мені остогид! Сьогодні ж підлаштую так, щоб він вилетів геть!

— Тобто? — поцікавився Нед Бомонт.

— Тобто,— пояснив він,— я пошлю Рейні зробити обшук у барах «Собачий дім» і «Райський сад» та в кожному дешевому ресторанчику, де Шед з приятелями стрижуть купони. Я примушу Рейні позакривати їх геть усі, один за одним, цієї ж ночі.

— Ти поставиш Рейні в скрутне становище,— невпевнено проказав Нед Бомонт. — Наші фараони не звикли лякати «сухим законом». Тож твоя пропозиція їм не припаде до смаку.

— Нічого,— відрубав Медвіг,— один раз вони можуть зробити це заради мене, щоб не забували про свої обов'язки.

— Можливо,— так само розважливо погодився Нед Бомонт. — Але це в стилі Шедових бутлегерів влаштовувати спрямований вибух, щоб відкрити дверцята сейфа, а ти міг би все зробити без зайвої метушні — відмичкою.

— Ти щось надумав, Неде?

Нед Бомонт похитав головою.

— Нічого певного, але не зле почекати днів зо два, поки...

Тепер Медвіг у свою чергу похитав головою.

— Ні! Я прагну дії. Хай я не тямлюся на зламуванні тих клятих сейфів, Неде, проте вмію битися, це мій стиль — працювати обома руками. А що я не навчився боксувати — єдина моя спроба закінчилася поразкою, то ми влаштуємо містеру О'Рорі спрямований вибух.

6.

— Отож можете не турбуватись,— кинув гладун в окулярах у роговій оправі. Він самовдоволено відкинувся в кріслі.

Той, хто сидів ліворуч від нього — кощавий чоловік з густими каштановими вусами й широкою лисиною,— сказав своєму сусідові зліва:

— Щось мені не дуже віриться.

— Он як? — скинувся гладун і наставив окуляри на кощавого. — Та Полу і не треба було приходити на мою дільницю, щоб...

— Брехня! — урвав його кощавий.

— Ви бачили Паркера, Бріне? — звернувся до кощавого Медвіг.

— Так,— відповів Брін,— він сказав: п'ять, але, гадаю, ми зможемо витиснути з нього більше.

— Ще б пак! — зневажливо докинув очкастий.

— Ви гадаєте? — криво усміхнувся до нього Брін. — Та хоча б раз ви витисли з когось так багато!

У широкі дубові двері тричі постукали.

Нед Бомонт підвівся зі свого крісла, підійшов до дверей і ледь прочинив їх.

Низенький чорнявий кремез у блакитному зіжмаканому костюмі й не намагався увійти, а хотів щось повідомити пошепки, однак через збудження проказав голосно, так що всі почули.

— Внизу Шед О'Рорі. Він хоче поговорити з Полом.

Нед Бомонт зачинив двері, обернувся і втупився в Пола Медвіга. Лише їх двох з тих десяти, що були в кімнаті, здавалося, стурбувало повідомлення низенького кремеза. Решта, хоч і не виказали свого хвилювання,— уважне око могло вгадати його в несподіваній скам'янілості облич,— задихали частіше.

Нед Бомонт, удавши, що не розуміє непотрібності повторення, оголосив з відповідним зацікавленням у голосі:

— О'Рорі хоче поговорити з тобою. Він чекає внизу.

Медвіг подивився на годинник.

— Перекажи йому, що зараз я не можу, хай трохи почекає, я прийму.

Нед Бомонт кивнув і відчинив двері.

— Скажи йому, що Пол зайнятий,— проінструктував він крем'язня,— якщо має час, хай зачекає, Пол його прийме. — Нед Бомонт знову зачинив двері.

Медвіг саме запитував у чоловіка з пожовклим квадратним обличчям про їхні шанси здобути ще кілька виборчих голосів на іншому боці Честнат-стріт. Квадратнолиций відповів, що вони можуть взяти більше, ніж минулого разу, «на силу-силенну», одначе недостатньо, щоб послабити супротивників. Говорячи, він повсякчас косував на двері.

Нед Бомонт сів у крісло біля вікна і закурив сигару.

Медвіг звернувся до іншого з присутніх із запитанням, якого внеску у виборчу кампанію можна очікувати від такого собі Хартвіка. Той, хто відповідав, хоч і не косував на двері, бурмотів щось мало зрозуміле.

Ні спокійний вигляд Медвіга і Неда Бомонта, ні їхня ділова зосередженість на виборчих питаннях не могли послабити напруження в кімнаті.

Через п'ятнадцять хвилин Медвіг підвівся і оголосив:

— Ну гаразд, це ще не успіх, але дечого таки досягли. Дійте наполегливіше, і перемога буде за нами. — Він пройшов до дверей і потиснув на прощання руки всім присутнім, які квапливо подалися з кабінету.

Нед Бомонт запитав із крісла, коли вони лишилися з Медвігом удвох:

— Мені піти чи лишитися?

— Лишайся! — Медвіг перетнув кімнату, підійшов до вікна і подивився на освітлену сонцем Чайне-стріт.

— То, значить, працювати обома руками? — спитав Нед Бомонт після мовчанки.

Медвіг повернувся від вікна й кивнув.

— Не знаю, чим іще,— грайливо посміхнувся він,— можливо, також ногами.

Нед Бомонт хотів був щось докинути, та в цю мить із скреготом повернулася дверна ручка.

Чоловік, який увійшов, був трохи вищий середнього зросту, зграбної статури, сповнений грацїйності, яка надавала йому оманливо тендітного вигляду. Хоч його волосся сріблилося справжньою сивиною, йому було, мабуть, не більше тридцяти п'яти років. Виразні сіро-блакитні очі ясніли на задовгому, вузькому, одначе тонкому обличчі. Чоловік був у темно-синьому пальті поверх темно-синього костюма, рука в чорній рукавичці тримала чорний капелюх.

Услід за ним увійшов такого самого зросту кривоногий і засмаглий гангстер, що нагадував мавпу похиленими раменами, довгими дужими руками й пласким обличчям. М'якого капелюха він не зняв. Зачинивши двері й нахилившись уперед, гангстер закляк — руки в кишенях картатого пальта.

Той, перший, пройшов до кабінету, поклав капелюх на крісло і заходився стягувати рукавички.

Медвіг — руки в кишенях — приязно усміхнувся.

— Добридень! Як справи, Шеде?

— Чудово, Поле,— відказав сивий. — Добридень! — В нього був мелодійний баритон і ледь помітний ірландський акцент.

Медвіг кинув у бік Неда Бомонта в кріслі й спитав:

— Ви знайомі?

— Так,— відповів О'Popi.

— Так,— підтвердив Нед Бомонт.

А проте вони не привітали один одного, і Нед Бомонт не підвівся з крісла.

Шед О'Рорі зрештою зняв рукавички, сховав їх у кишеню пальта й мовив:

— Політика політикою, а бізнес бізнесом. Я плачу за свою справу й платитиму надалі, але волів би отримувати те, за що даю гроші,— в його голосі бриніло саме поштиве прохання.

— Що ви маєте на увазі? — поцікавився з байдужим виглядом Медвіг.

— Те, що половина фараонів у місті гуляють на мої і моїх друзів грошики.

Медвіг сів за стіл.

— Ну то й що? — спитав він так само байдуже.

— Я хочу мати те, за що плачу. А плачу я за спокій. Я хочу, щоб мене не чіпали.

Медвіг пирскнув.

— Ви хочете сказати, Шеде, що прийшли до мене поскаржитись на своїх фараонів, які не бажають брати відкуп?

— Я хочу сказати, що Дулен учора мені розповів: накази позакривати мої заклади віддали безпосередньо ви.

Медвіг знову пирскнув і обернувся до Неда Бомонта.

— Як тобі це подобається, Неде?

Нед Бомонт лише криво усміхнувся.

— Знаєш, яка моя думка? — вів далі Медвіг. — Здається, капітан Дулен аж занадто пильнує. Гадаю, не завадило б надати йому довгострокову відпустку. Нагадай мені про це.

— Я купую незайманість, Поле,— сказав О'Рорі. — І хотів би її мати. Бізнес бізнесом, а політика політикою. Кожному своє.

— Ні! — відрубав Медвіг.

Шед О'Рорі замислено подивився удалеч, журливо всміхнувся, і його мелодійний голос з ірландським акцентом забарвився сумом:

— Це означатиме вбивство.

Блакитні очі Медвіга потемнішали, і його слова стали такими ж непрозорими.

— Якщо вам пощастить зробити так, щоб це означало вбивство.

Сивий кивнув у відповідь.

— Інакше не можна,— пояснив він так само сумно. — Я аж занадто розгорнувся, щоб погодитися на усунення.

Медвіг відкинувся на спинку крісла, схрестив ноги й байдуже кинув:

— Можливо, й справді розгорнулися, а тому пручаєтесь, одначе доведеться змиритися. — Він стулив губи, а тоді запізніло додав: — Власне, ви вже усунуті.

З очей Шеда О'Рорі замислена журливість зникла. Він надів капелюха, поправив комір пальта і, наставивши довгий білий палець на Медвіга, оголосив:

— Я сьогодні знову відкриваю «Собачий дім». Не люблю, коли мене чіпають. Не чіпайте, я теж не чіпатиму.

Медвіг розчепив ноги й узяв телефон зі столу. Він набрав номер поліційного управління й покликав начальника.

— Алло, Рейні?.. Так, так, дякую. Як там хлопці?.. Ну, гаразд. Чуєш, Рейні, кажуть, Шед збирається сьогодні знову відкрити... Так... Причави те кубло, щойно воно вирине... Саме так... Безперечно. Бувай! — він поставив телефон на місце і звернувся до О'Рорі: — Тепер ви розумієте своє становище? Вам капець. Принаймні тут — залізно.

— Розумію,— тихо процідив О'Рорі, відчинив двері й вийшов геть.

Кривоногий гангстер умисно харкнув на килим перед собою, зухвало подивився на Медвіга й Неда Бомонта, а тоді забрався й собі.

Нед Бомонт витер спітнілі долоні носовичком. Він мовчав, не зважаючи на запитальний погляд Медвіга. Очі Неда Бомонта були похмурі.

Зрештою Медвіг не витримав.

— Ну що, правильно?

— Ні, Поле,— заперечив Нед Бомонт.

Медвіг підхопився й підійшов до вікна.

— Чорт забирай! — вигукнув він роздратовано. — Ти взагалі коли-небудь буваєш задоволений?

Нед Бомонт підвівся й рушив до дверей.

Обернувшись од вікна, Медвіг гнівно спитав:

— Черговий вибрик?

— Так! — відрізав Нед Бомонт і вийшов. Він спустився сходами, взяв капелюха і пішов геть з «Брусованої хатини». Промайнувши кілька кварталів, завернув до вокзалу, де придбав квиток до Нью-Йорка і забронював місце на нічний поїзд. А тоді взяв таксі й поїхав додому.

7.

Огрядна жінка в сірій сукні й круглолиций підліток спаковували дорожню скриню й три шкіряні чемодани Неда Бомонта, коли у двері подзвонили.

З бурчанням жінка підвелася з колін, підійшла до дверей і широко їх розчинила.

— Боже мій,— зраділа вона,— містере Медвіг! Заходьте, прошу!

— Як ся маєте, місіс Давін? — привітався Медвіг, заходячи до квартири. — З кожним днем молодшаєте. — Ковзнувши поглядом по дорожній скрині й чемоданах, Медвіг побачив підлітка. — Привіт, Чарлі! Бачу, ти вже й на бетономішалці зможеш працювати.

Хлопець сором'язливо усміхнувся.

— Добридень, містере Медвіг!

Медвіг обернувся до Неда Бомонта.

— Переїзд?

Нед Бомонт ввічливо погодився:

— Так.

Блондин роззирнувся довкола, знову вперся очима в скриню й чемодани, побачив розкладену на стільцях одіж, висунуті шухляди меблів. Жінка з підлітком знову заходилися пакувати. Нед Бомонт витяг із стосу на стільці дві трохи вицвілі сорочки й відклав їх убік.

— Маєш вільні півгодини, Неде? — спитав Медвіг.

— В мене часу ще до біса.

— Тоді надінь капелюха.

Нед Бомонт узяв капелюха й пальто.

— Запакуйте, скільки влізе,— попрохав він жінку, рушивши за Медвігом до дверей,— а що залишиться, доведеться пересилати з рештою речей.

Вони зійшли сходами на вулицю й проминули квартал.

— Куди ж ти їдеш, Неде? — поцікавився Медвіг.

— До Нью-Йорка.

Завернули в завулок.

— Назавжди? — напосідав Медвіг.

— Звідси — то напевне.

Вони штовхнули зелені дерев'яні двері з тильного боку будинку, складеного із червоної цегли, проминули коридор і крізь другі двері пройшли до бару, де кілька відвідувачів смакували напої. Привітавшись із барменом та трьома з присутніх, Нед Бомонт з Медвігом пройшли до маленької порожньої кімнатки з чотирма столиками, за одним з яких і примостилися.

Зазирнув бармен.

— Пиво, як завжди, джентльмени?

— Так,— відказав Медвіг. Коли бармен зник, звернувся до Неда Бомонта: — Чому?

— Втомився від провінціалів,— пояснив той.

— Тобто від мене?

Нед Бомонт промовчав.

Якийсь час Медвіг теж мовчкував, а тоді зітхнув і зронив:

— В лихий час ти мене залишаєш.

Бармен приніс два великих кухлі світлого пива і тарілку солоних кренделиків. Коли він пішов, Медвіг, зачинивши двері, вигукнув:

— Боже мій, яка ти важка людина!

Нед Бомонт стенув плечима.

— Я цього ніколи не заперечував.

Медвіг узяв кренделик і став його ламати в руці.

— Ти справді надумав їхати, Неде?

— Сьогодні нічним поїздом.

Висипавши крихти на стіл, Медвіг витягнув з кишені чекову книжку. Він вирвав аркуш, видобув з іншої кишені авторучку, виписав чек, помахав, щоб підсохло чорнило, й поклав чек на стіл перед Недом Бомонтом.

Той глянув на чек, похитав головою і заперечив:

— Мені не потрібні гроші, й ти мені нічого не винен.

— Винен. І набагато більше, Неде. Прошу, прийми це від мене.

— Що ж, красно дякую. — Нед Бомонт сховав чек у кишеню.

Медвіг ковтнув пива, з'їв кренделик, знову припав губами до кухля, аж раптом поставив його на стіл і спитав:

— Окрім сьогоднішнього непорозуміння в клубі, ти ще за щось точиш зуб на мене?

Нед Бомонт хитнув головою.

— Не смій так казати! Я нікому цього не дозволю!

— Та дідько з тобою, Неде! Що я такого сказав?

Нед Бомонт промовчав.

Медвіг знову ковтнув пива.

— Ти б не був такий ласкавий пояснити, чому, на твою думку, я неправильно повівся з О'Рорі?

— Марна річ.

— А ти спробуй.

— Добре, але шкода заходу.

Нед Бомонт відхилив стілець назад, в одну руку взяв кухоль з пивом, в другу — кілька кренделиків і сказав:

— Шед буде захищатися. Він змушений. Ти загнав його в глухий кут. Сказав, що тут на ньому поставлено хрест. Тож він тепер хапатиметься за бадилинку. Якщо зможе провалити тебе на виборах, то докладе всіх зусиль, щоб перемогти самому. Це зрозуміло: в разі твоєї перемоги йому світить лише животіння. Ти нацькуєш на нього поліцію. Отже, він мусить битися і не буде відсиджуватись. А це означає, що невдовзі місто охопить хвиля злочинності. Ти бажаєш переобрати на другий термін муніципальну владу. Але ця хвиля злочинності, причому така, що, будь певен, її не зможуть погасити, представить владу у досить непривабливому світлі. Вони...

— То, по-твоєму, я мусив пожертвувати собою заради нього? — роздратовано урвав Медвіг.

— Я так не думаю. Як на мене, ти мав би лишити йому шанс, позицію для відступу.

— Я не розуміюся на твоїй тактиці,— похмуро гаркнув Медвіг. — Він почав перший. А я чудово знаю лише одне: коли ти заганяєш когось у куток, то чави його до кінця. Це правило ніколи мене не підводило. — Він знітився. — Я не вважаю себе Наполеоном чи кимось іншим, Неде, але починав з хлопчика на побігеньках у Пеггі Флада на П'ятій авеню і до сьогодні з ніжністю згадую про це.

Нед Бомонт вихилив свій кухоль і опустив стілець на чотири ніжки.

— Я ж казав: шкода заходу. Роби, як знаєш. Вважай і надалі, що методи старої П'ятої авеню придатні скрізь.

— По-твоєму, я нікудишній політик, еге ж, Неде? — напівображено, напівсором'язливо спитав Медвіг.

Нед Бомонт спалахнув.

— Я цього не казав, Поле.

— Але так виходить,— заперечив Медвіг.

— Ні. Хоча думаю, цього разу ти дав себе переграти. Спершу ти дозволив Генрі ублагати тебе щодо його підтримки в кріслі сенатора. Ти мав шанс розчавити ворога, загнаного в куток, одначе виявилося, що він має дочку, соціальний стан і таке інше, тож ти...

— Закрий пельку, Неде! — прогарчав Медвіг.

Нед Бомонт скам'янів з обличчя, схопився на ноги й кинув:

— Я мушу вже йти!

Він повернувся до дверей. Медвіг підійшов до нього і поклав руку на плече.

— Зачекай-но, Неде!

— Прийми руку! — огризнувся Нед Бомонт, не обертаючись.

Медвіг схопив його другою рукою за лікоть і повернув до себе.

— Послухай, Неде...

— Пусти! — скрикнув Нед Бомонт, напружений, губи бліді.

Медвіг поторсав його.

— Та не будь ти йолопом! Ти і я...

Нед Бомонт уліпив лівою рукою Медвігу в зуби.

Той ошелешено відступив. Серце його калатало, обличчя почорніло від люті, губи міцно стулилися, зробивши нижню щелепу вугластою і важкою. Він стиснув кулаки, згорбився й хитнувся вперед.

Нед Бомонт простягнув руку і взявся за важкий скляний кухоль, не відриваючи його, однак, від стола. Він завмер навпроти блондина, відхилившись тулубом трохи вбік, наче щоб зручніше було підхопити кухоль. Його обличчя витяглося і загострилося, кути рота побіліли. Темні очі з ненавистю проймали блакитні очі Медвіга.

Так вони й стояли за півметра один від одного — високий, дужий блондин, що згорбився й подався вперед, наставивши кулаки, й не менш високий брюнет, худорлявий та темноокий, що відхилився трохи вбік, схопивши важкий скляний кухоль,— чулося лише їхнє сопіння. Стало тихо й за тонкими дверима в барі — ні дзенькання склянок, ні галасу, ні хлюпання води.

Так минуло зо дві хвилини. Зрештою Нед Бомонт відпустив кухоль і повернувся спиною до Медвіга. Він не змінився з обличчя, хіба що погляд, який більше не стинався з поглядом білявого, втратив люту колючість і став жорстким і холодним. Нед Бомонт ступив до дверей.

— Неде! — здавлено прохрипів Медвіг.

Той спинився, зблід, але не обернувся.

— Ти божевільний сучий син! — огризнувся Медвіг.

Нед Бомонт неквапом обернувся.

Медвіг приклав долоню до його щоки й миролюбно стусонув — Нед Бомонт хитнувся і, щоб не впасти, ступив крок убік та вчепився за один із стільців.

— Мені слід було б дати тобі добрячу прочуханку! — сказав Медвіг.

Нед Бомонт придуркувато вишкірився й сів на стілець, за який тримався. Медвіг умостився на стільці навпроти й постукав порожнім кухлем по столу.

Двері відчинилися, й просунулася голова бармена.

— Ще пива! — замовив Медвіг.

Крізь прочинені двері долинули голоси й дзенькіт склянок.

IV. «СОБАЧИЙ ДІМ»

1.

Нед Бомонт, снідаючи в ліжку, гукнув: «Заходьте!» — а тоді, почувши, як грюкнули двері, спитав: «Хто там?»

Низький скрипучий голос запитав з вітальні:

— Де ти, Неде?

І перш ніж Нед Бомонт встиг що-небудь відповісти, власник скрипучого голосу ступив у спальню й сказав:

— Ну ти й мазунчик!

Це був міцний молодик, з вугластим блідим обличчям, веселими темними

очима, що трохи косували, й товстими губами — з кутика рота недбало звисала сигарета.

— Добридень, Віскі! — привітався Нед Бомонт. — Бери стілець.

Віскі роззирнувся по кімнаті.

— Гарненьке в тебе кубельце. — Він витяг сигарету з рота і, не обертаючи голови, тицьнув нею в бік вітальні: — А що означають ті валізи? Кудись зібрався?

Перш ніж відповісти, Нед Бомонт доїв омлет.

— Лаштуюся.

— Он як? — Віскі підсунув стільця до ліжка й сів. — І далеко?

— Мабуть, до Нью-Йорка.

— Що означає «мабуть»?

— Принаймні я маю туди проїзний квиток.

Віскі струсив попіл на підлогу й знову затис сигарету між губами.

— І надовго?

Нед Бомонт закляк з чашкою кави, не донісши її до рота, замислено затопив погляд у блідого молодика і зрештою пояснив:

— У мене квиток лише в один бік. — Він сьорбнув каву.

Віскі зорив на Неда Бомонта, аж поки одне його око заплющилося, а друге стало схожим на вузьку щілинку. Він витяг сигарету з рота і знову струсив попіл на підлогу. В його скрипучому голосі, коли він заговорив, забриніло переконання:

— Чому б тобі не побачитися з Шедом перед від'їздом?

Нед Бомонт поставив чашку на тацю.

— Ми з Шедом не такі близькі друзі, щоб він дуже переживав, коли я поїду, не попрощавшись.

— Та не в цьому річ! — заперечив Віскі.

Нед Бомонт відставив тацю з колін на столик біля ліжка, повернувся на бік, сперся ліктем на подушки й натягнув ковдру до грудей.

— А в чому ж? — спитав він.

— Ви б із Шедом могли працювати разом.

Нед Бомонт похитав головою.

— Навряд.

— А якщо помиляєшся? — наполягав Віскі.

— Можливо,— погодився Нед. — Одного разу я вже помилився — тисяча дев'ятсот дванадцятого року. Не пригадую зараз подробиць.

Віскі підвівся й загасив сигарету в одній з тарілок на таці. Нахилившись над столиком, він промовив:

— Чому б не спробувати, Неде?

Нед Бомонт насупився.

— Марнування часу, Віскі. Не думаю, що ми б із Шедом спрацювалися.

Віскі зневажливо плямкнув товстими губами.

— А ось Шед протилежної думки.

— Брешеш! Це Шед тебе прислав?

— Звичайно, чорт забирай! — підтвердив Віскі. — А чого б я тут розводив теревені!

Нед Бомонт примружився.

— Але чому?

— Бо він вважає, що ви можете працювати разом.

— Я питаю,— пояснив Нед Бомонт,— чому він вирішив, що я захочу з ним працювати?

Віскі скривився.

— Ти що, за дурника мене маєш, Неде?

— Ні.

— Та невже, вража сило, ти не розумієш, що все місто вже знає про вашу сварку з Полем у барі Піпа Карсона?

Нед Бомонт кивнув.

— Он воно що,— стиха промовив він, наче сам до себе.

— Так,— запевнив Віскі. — А ще Шед дізнався, що ти доводив Полові не закривати потаємні шинки. Отож чудово міг би полагодити з Шедом.

Нед Бомонт розважливо відказав:

— Просто не знаю. Я б волів забратися звідси геть, повернутися до великого міста.

— Подумай,— проскрипів Віскі. — Після виборів тут теж буде, як у великому місті. Лишайся! У Шеда грошей кури не клюють, і він щедро платитиме, аби перемогти Медвіга. Лишайся й урви свою частку!

— Що ж,— не одразу сказав Нед Бомонт,— від цієї зустрічі, зрештою, зі мною нічого не станеться.

— Оце слушно! Нічого не станеться,— щиро зрадів Віскі. — Одягайся — і ходімо!

— Гаразд,— погодився Нед Бомонт.

2.

Шед О'Рорі підвівся і кивнув головою.

— Радий вас бачити, Бомонт! Покладіть куди хочете капелюха і пальто. — Руки, одначе, він не подав.

— Доброго ранку! — відгукнувся Нед Бомонт і став знімати пальто.

— Не буду заважати, зазирну пізніше,— проказав Віскі, стоячи в дверях.

— Добре,— погодився О'Рорі.

Віскі вийшов, зачинивши двері. Нед Бомонт кинув пальто на диван, зверху поклав капелюха і сам примостився поруч. Без особливої цікавості він подивився на О'Рорі.

Той знову сів у крісло з глибоко продавленим, м'яким, червоно-золотистим сидінням, закинув ногу за ногу, поклав руки, з'єднавши кінчики пальців, на коліна, схилив голову з тонкими рисами обличчя на груди й незрушно зирив спідлоба сіро-блакитними очима на Неда Бомонта.

— Я вам дещо винен за ті зусилля переконати Пола, щоб він не... — промовив він з легким ірландським акцентом.

— Не винні! — різко урвав його Нед Бомонт.

— Не винен? — перепитав О'Рорі.

— Ні! Я виступав зовсім не проти Пола. Казав заради його добра. На мою думку, він зробив хибний хід.

О'Рорі лагідно осміхнувся.

— Йому слід було б знати про це раніше.

Запала мовчанка. О'Рорі, потонувши в кріслі, усміхався до Неда Бомонта.

О'Рорі перший порушив мовчанку.

— Що встиг вам розповісти Віскі?

— Нічого особливого. Сказав лише, що ви хочете зі мною зустрітись.

— Доречно,— зазначив О'Рорі,— як і те, що відразу залишив нас. — Він роз'єднав пальці й ляснув вузькою долонею по зап'ястку другої руки. — То, значить, ви з Полом не порозумілися, бо бажали йому добра, й годі?

— Я гадав, це вам відомо,— відказав Нед Бомонт,— тому ви й послали по мене.

— Я лише чув,— пояснив О'Рорі. — А чути і знати — різні речі. Що ж ви збираєтесь робити далі?

— У мене в кишені проїзний квиток до Нью-Йорка, і я вже спакував речі.

О'Рорі пригладив своє сиве волосся.

— Здається, ви приїхали сюди саме з Нью-Йорка?

— Я нікому не казав, звідки приїхав.

О'Рорі зробив заперечний жест рукою.

— Ну хіба ви не знаєте, що мені начхати, звідки приїхала людина?

Нед Бомонт промовчав.

— Проте мені не байдуже,— провадив далі сивий,— куди ви налаштувались. І допитуюсь я лише від бажання утримати вас від поїздки. Вам ніколи не спадало на думку, що ви могли б непогано заробити в мене?

— Ні,— признався Нед Бомонт,— аж поки не прийшов Віскі.

— Ну, а тепер що думаєте?

— Мені нічого не відомо про ваші справи. Тому я весь увага.

О'Рорі знову пригладив волосся. В його сіро-блакитних очах світилися розуміння й приязнь.

— Давно ви тут живете? — спитав він.
— Рік з гаком.
— А з Полом нерозлийвода давно?
— Рік.
О'Рорі кивнув.
— Мусите багато що про нього знати.
— Я й знаю.
— Багато того,— наголосив О'Рорі,— що я міг би використати.
— Яка ваша пропозиція?
О'Рорі підвівся з глибокого крісла і підійшов до дверей, що були навпроти тих, крізь які Нед Бомонт уступив до кімнати. Він прочинив двері й впустив величезного англійського бульдога. Потім повернувся на місце, а пес ліг на килимку біля червоно-золотистого крісла, не зводячи темних очей з господаря.
— Щонайперше,— сказав О'Рорі,— я надаю вам можливість відплатити Полу.
— Для мене це порожній звук,— відмахнувся Нед Бомонт.
— Невже?
— Я вважаю, ми з ним квити.
О'Рорі скинув голову.
— І ви б не бажали,— улесливо запитав він,— якось дошкулити йому?
— Цього я не казав,— дратливо заперечив Нед Бомонт. — Я не від того, щоб дошкулити Полові, але можу зробити це сам, як тільки забажаю, і не хочу, щоб у вас склалося враження, ніби ви мені робите послугу.
О'Рорі згідливо кивнув.
— Хай буде так — головне дошкулити. Нащо він уколошкав Генрі-молодшого?
Нед Бомонт усміхнувся.
— Не так швидко. Ви ще не зробили своєї пропозиції. Красивий цюцько. Скільки йому років?
— Вже майже здохляка: сім років,— О'Рорі витягнув ногу і потер носком черевика ніс бульдога. Собака ліниво закрутив хвостом. — Ану, чи сподобається таке? Після виборів я фінансую вам відкриття найкращого з усіх, що коли-небудь були в цьому штаті, грального дому і дозволю порядкувати в ньому, як вам заманеться, забезпечивши наймогутнішу підтримку.
— Досить таки умовна пропозиція,— похмуро зазначив Нед Бомонт,— за умови, що ви переможете. Так чи так, мені не хочеться залишатися тут після виборів та навіть очікувати їх.
О'Рорі облишив собачий ніс, підвів очі на Неда Бомонта, замислено посміхнувся і сказав:
— Гадаєте, ми не переможемо на виборах?
— Не варто навіть битися об заклад на це.
Так само замислено О'Рорі допитувався:
— Ви, я бачу, не дуже прагнете об'єднатися зі мною, Неде, еге ж?
— Ні,— Нед Бомонт підвівся і взяв капелюха. — То зовсім не моя ідея,— недбало кинув він. — Я попереджав Віскі, що це просто марнування часу,— він схопився за пальто.
— Сядьте! — наказав сивий. — Ми ж бо не скінчили ще балачки? Дивись, може, щось і надумаємо.
Нед Бомонт завагався, стенув плечима, зняв капелюха, поклав разом з пальтом на диван і сів поруч.
— Ви отримаєте десять тисяч доларів готівкою зараз, якщо погодитеся, і ще десять тисяч відразу після виборів, якщо ми переможемо Пола. До того ж я залишаю вам свободу вибору — будь-коли можете відмовитися від пропозиції.
Нед Бомонт подивився на О'Рорі з-під насуплених брів.
— Ви, звісно, хочете, щоб я його зрадив?
— Я хочу, щоб ви пішли до редакції «Обсервера» і розповіли всі таємниці про нього — про швейні контракти, про те, як і чому було вбито Тейлора Генрі, про взуттєві поставки взимку, про брудні справи, які він крутить, правлячи містом.
— Швацтво зараз — порожній номер,— зазначив поволі Нед Бомонт, наче

роздумуючи над чимось іншим. — Він відмовився від прибутків, щоб не наразитися на гучний скандал.

— Ну, нехай,— згодився О'Рорі з щедрою самовпевненістю,— але в нас є справа Тейлора Генрі.

— Так, тут він не сторонній,— насупився Нед Бомонт,— а що ж до взуттєвих поставок,— він завагався,— то не знаю, кому буде більше шкоди — йому чи мені.

— Коли так,— швидко відказав О'Рорі,— то знімається. Шкодити вам не входить до моїх намірів. Що маємо ще?

— Може, нам якось використати збільшення пільг водіям трамваїв або ж той скандал у конторі секретаря округу? Звісно, слід підготуватися.

— Це б влаштувало нас обох,— погодився О'Рорі. — Хінкл, хлопець з «Обсервера», надасть цьому літературної форми. Від нас вимагатиметься тільки інформація, а Хінкл сам усе напише. А почати варто зі справи Тейлора Генрі. Вона вже готова для вжитку?

Нед Бомонт, за своєю звичкою, розгладив вуса нігтем великого пальця й пробурмотів:

— Мабуть.

Шед О'Рорі розреготався.

— Ви хочете сказати, що починати треба з десяти тисяч доларів?

Він підвівся й ступив до дверей, крізь які раніше впустив собаку. Пройшовши в двері, зачинив їх за собою. Бульдог залишився лежати біля червоно-золотистого крісла.

Нед Бомонт запалив сигару. Собака крутнув головою й простежив за ним.

О'Рорі повернувся, несучи грубу пачку зелених стодоларових банкнотів, перехоплену коричневою стрічкою паперу, на якій синім чорнилом було виведено: «10 000 доларів». Він ляснув пачкою по вільній руці й оголосив:

— Хінкла поки що немає. Я подзвонив і попросив його прийти.

Нед Бомонт насупився.

— Мені потрібен час, щоб якось зв'язати думки.

— Ви просто їх викладете Хінклу, а він уже оформить як слід.

Нед Бомонт кивнув, випустив дим і погодився:

— Гаразд, це я зможу.

О'Рорі простягнув йому пачку грошей.

Нед Бомонт подякував, сховав пачку у внутрішню кишеню піджака, що відразу здувся горбиком на його запалих грудях.

— Нема за що,— відказав Шед О'Рорі й повернувся до крісла.

Нед Бомонт витяг сигару з рота.

— Я хочу поділитися з вами одним міркуванням, поки не забув. Фальшиве звинувачення Уолта Айвенса у вбивстві Уеста анітрохи не зашкодить Полу.

О'Рорі якусь мить здивовано розглядав Неда Бомонта, перш ніж спитати:

— Чому?

— Пол не дозволить йому мати алібі в клубі.

— Тобто накаже хлопцям забути, що Айвенс там був?

— Так.

О'Рорі прицмокнув язиком.

— Як це йому сяйнуло, що я збираюся підставити Айвенса?

— Та ми це вирахували.

— Тобто ви,— посміхнувся О'Рорі. — Пол не такий хитрун.

Нед Бомонт сором'язливо скривився і поцікавився:

— Яку ж махінацію ви розіграли з Айвенсом?

— Ми послали цього блазня,— пирскнув О'Рорі,— купити в Брейвуда зброю, з якої потім стріляли. — Його сіро-блакитні очі раптом стали допитливі й колючі, та за мить знову повеселішали. — Ет, пусте, тепер це неважливо, якщо Пол вирішив затулитися. Але, мабуть, саме це й наштовхнуло Пола причепитися до мене.

— Так,— погодився Нед Бомонт,— хоча раніше чи пізніше це однаково б сталося. Пол вважає, що допоміг вам стати тут на ноги, а тому ви мусите тихо сидіти в нього під крильцем і не брати собі до голови, що можете його здолати.

— Але хлопчик виріс, і тепер хай благодійник пошкодує, що допоміг йому стати на ноги,— зазначив О'Рорі. — Він отримає...

В цю мить відчинилися двері й зайшов молодик у мішкуватому старому пальті. В нього був довгий ніс, великі вуха, скуйовджене брудно-темне волосся й замурзане обличчя, помережане глибокими ранніми зморшками.

— Прошу, Хінкле! — зрадів О'Рорі. — Знайомтеся, це Бомонт. Він дасть тобі інформацію. Коли напишеш, покажеш мені, й першу цю бомбу ми закладемо в завтрашній номер газети.

— Чудово! — Нед Бомонт підвівся. — Ми підемо до мене і там попрацюємо.

О'Рорі заперечливо похитав головою.

— Краще тут.

Нед Бомонт узяв пальто й капелюха, усміхнувся й пояснив:

— Перепрошую, але мені повинні дзвонити й дещо занести. Надівайте капелюха, Хінкле!

Хінкл заціпенів, перелякано вирячив очі, проковтнувши язика.

— Ви залишитесь тут, Бомонте! — з притиском сказав О'Рорі. — Ми не можемо дозволити, щоб з вами щось сталося. А тут ви в цілковитій безпеці.

Нед Бомонт зобразив свою найчарівнішу усмішку.

— Якщо ви боїтесь за гроші,— він засунув руку у внутрішню кишеню й витяг пачку,— то можете їх притримати до мого повернення.

— Я нічого не боюсь,— спокійно заперечив О'Рорі. — Просто вам буде погано, якщо Пол дізнається про нашу зустріч, а мені б дуже не хотілося ризикувати вашою головою.

— Таки доведеться,— набичився Нед Бомонт. — Я йду.

— Ні! — вперся О'Рорі.

— Так! — стояв на своєму Нед Бомонт.

Хінкл крутнувся дзигою і прожогом вихопився геть.

Нед Бомонт повернувся, розпростав плечі й повагом почалапав до протилежних дверей, крізь які він заходив.

О'Рорі щось сказав бульдогу. Той незграбно схопився, прошкандибав повз Неда Бомонта і, ставши на розчепірених ногах перед дверима, похмуро втупився в нього.

Нед Бомонт скривив у посмішці губи і обернувся до О'Рорі.

Змахнувши рукою з пачкою грошей, він пожбурив їх у сивого, гукнувши:

— Та засунь їх знаєш куди!

Щойно його рука опустилась, бульдог незграбно плигнув і вчепився зубами йому в зап'ясток. Від поштовху Нед Бомонт хитнувся вліво, опустився на коліно й мусив нахилити руку майже до підлоги, щоб послабити вагу собаки, що повиснув на ньому.

Шед О'Рорі підвівся з крісла і підійшов до дверей, крізь які вибіг Хінкл. Прочинивши двері, він гукнув:

— Зайдіть-но сюди!

Потім підступив до Неда Бомонта, котрий, стоячи так само на коліні, докладав усіх зусиль, щоб визволити руку з пащі пса, що аж ліг на підлогу, витягнувши лапи й тримаючи мертвою хваткою зап'ясток.

Увійшов Віскі, а за ним ще двоє. Один — мавподібний кривоніг, що супроводжував Шеда О'Рорі до клубу «Брусована хатина». Другий — рудоволосий хлопець дев'ятнадцяти-двадцяти років, рум'янощокий та похмурий. Цей другий обійшов Неда Бомонта і став між ним і дверима. Кривоногий гангстер схопив Неда Бомонта за вільну ліву руку, а Віскі зупинився на півдорозі до протилежних дверей.

— Тьху! — гукнув бульдогу О'Рорі.

Випустивши зап'ясток Неда Бомонта, собака зашкандибав до господаря.

Нед Бомонт підвівся блідий і спітнілий. Він подивився на подертий рукав піджака, на заюшений зап'ясток. Рука його тремтіла.

— Самі на це напросилися,— уразив його мелодійний голос з ірландським акцентом.

Нед Бомонт перевів погляд зі скривавленої руки на сивого.

— Так,— погодився він,— але це слабкий аргумент, щоб я змінив своє рішення.

3.

Нед Бомонт розплющив очі й застогнав.

Рум'янощокий рудий хлопець зиркнув на нього через плече і гаркнув:

— Стули пельку, вилупок!

— Облиш його, Расті,— озвався мавподібний. — Може, він спробує знову втекти, й ми матимемо втіху. — Він дмухнув на припухлі кісточки пальців. — Роздавай карти!

Нед Бомонт пробурмотів щось про Фідінк і сів на вузькому, нічим не застеленому ліжку. Матрац вкривали криваві плями. Обличчя Неда Бомонта було роз'юшене до крові й набрякле. Рукав сорочки прилип до погризеного собакою зап'ястка — висохла кров узялася кіркою. Нед Бомонт перебував у маленькій спальні, пофарбованій у жовтуватий колір,— два стільці, стіл, комод, настінне люстро і три французькі естампи в білих рамочках біля ліжка. Крізь одхилені двері навпроти ліжка проглядалася частина обкладеної білою кахлею ванни. Ще одні двері були замкнені. Вікон не було.

Мавподібний смаглявий кремез та рум'янощокий рудий хлопець сиділи за столом і грали в карти. Поруч лежало близько двадцяти доларів — папірцями й сріблом.

Нед Бомонт якусь мить розглядав гравців своїми карими очима, що палали лютою ненавистю, а тоді спробував підвестися. Це виявилося непростою справою. Правиця безживно висіла, й він мусив, відштовхуючись лівою рукою, сповзти з ліжка. Двічі він заточувався набік і починав усе спочатку, допомагаючи собі здоровою рукою.

Ті двоє за столом не звертали на нього уваги. Лише одного разу мавподібний скинув очі від карт і глузливо поцікавився:

— Що, не солодко, голубе?

Зрештою Нед Бомонт став на тремтячі ноги. Тримаючись лівою рукою за край ліжка, він дошкандибав до його кінця, випростався, уп'яв очі в зачинені двері й цілеспрямовано посунув через кімнату. Вже біля самих дверей він заточився й упав на коліна, одначе встиг розпачливо викинути вперед ліву руку, схопився за дверну ручку й підвівся.

Мавподібний обережно поклав свої карти на стіл.

— Тепер пора.

Він усміхнувся аж до вух, виставивши красиві штучні зуби, білина яких засліплювала. Перетнувши кімнату, він підійшов до Неда Бомонта.

Той сіпав дверну ручку.

— На тобі, Гудіні! [1] — кинув мавподібний і, вклавши в удар усю масу тіла, затопив Неду Бомонту в обличчя.

Нед Бомонт відлетів до стіни, стукнувся спершу потилицею, потім приклався всім тулубом і поточився на підлогу.

Рожевощокий Расті, усе ще тримаючи в руках карти, похмуро і водночас зовсім байдуже зазначив:

— Гей, Джеффе, ти його вб'єш!

— Його? — перепитав Джефф і, наче на підтвердження, легенько копнув лежачого в стегно. — Ні, його неможливо вбити. Він міцненький, як горішок. Йому навіть це до вподоби. — Він нахилився, схопив непритомного за лацкани й поставив на коліна. — Правда, тобі це подобається, пташко? — глузливо спитав він і, утримуючи однією рукою Неда Бомонта, знову уліпив йому в обличчя.

Дверну ручку посіпали з того боку.

— Хто там? — буркнув Джефф.

— Я! — пролунав приємний голос Шеда О'Ророї.

Джефф відтяг Неда Бомонта вбік, щоб можна було відчинити двері, дістав ключ з кишені й відімкнув замок.

Увійшли О'Рорі та Віскі. О'Рорі подивився на лежачого, потім на Джеффа і, зрештою, на Расті. Сіро-блакитні очі О'Рорі потемнішали, коли він спитав у Расті:

— Джефф заради втіхи його лупцював?

Рожевощокий похитав головою.

[1] *Гаррі Гудіні, справжнє ім'я Ерік Вайсс,— американський фокусник-трюкач.*

— Цей Бомонт — справжнє стерво,— кинув він похмуро. — Як отямиться, підводиться і знову за своє.

— Я не хочу його смерті. Поки що. — Проголосив О'Рорі, розглядаючи Неда Бомонта. — Ану подивіться, чи не можна його привести до тями. Я хочу поговорити з ним.

Расті підвівся з-за столу.

— Не знаю,— пробурмотів він. — Повний відруб.

Джефф був настроєний оптимістичніше.

— Звісно, що можна. Зараз зробимо. Расті, бери його за ноги! — Він просунув руки Неду Бомонту під пахви.

Удвох вони віднесли непритомного і поклали у ванну. Джефф поставив ручку перемикача в нейтральне положення і пустив холодну воду одразу з крана і душу.

— Зараз він швидко очуняє й стане як огірок,— прорік він.

Через п'ять хвилин, коли витягли мокрого Неда Бомонта з ванни, він уже міг триматися на ногах. Його знову затягли до спальні. О'Рорі сидів на стільці й смоктав сигарету. Віскі забрався геть.

— Всадовіть його на ліжко,— наказав О'Рорі.

Джефф і Расті підвели свого підопічного до ліжка, повернули й всадовили. Щойно вони прибрали руки, як він упав горілиць на ліжко. Вони знову його підняли, й Джефф поляскав по його роз'юшеному обличчю.

— Агов, Ріп Ван прокинься!

— Так він тебе й послухався,— похмуро пробурчав Расті.

— Гадаєш, не оклигає? — бадьоро спитав Джефф і знову ляснув Неда Бомонта по обличчю.

Той розплющив одне око, яке не набрякло.

— Бомонт! — звернувся до нього О'Рорі.

Нед Бомонт підвів голову й роззирнувся по кімнаті, одначе, схоже, не помітив Шеда О'Рорі.

О'Рорі підвівся, став перед Недом Бомонтом і, схилившись, наблизив до нього обличчя.

— Ти чуєш мене, Бомонт?

Розплющене око Неда Бомонта з притупленою люттю вп'ялося в обличчя О'Рорі.

— Це О'Рорі, Бомонт. Чуєш, що я сказав?

Ледь ворухнувши роз'юшеними губами, Нед Бомонт прохрипів:

— Так.

— От і чудово! — зрадів О'Рорі. — Слухай! Ти даси інформацію проти Пола! — Він говорив спокійно, мелодійним голосом, вирізняючи кожне слово. — Як би ти не затявся, однаково даси. Над тобою працюватимуть, доки витрусять душу. Зрозумів?

Нед Бомонт вишкірився — на розбитому обличчі усмішка виглядала страшною.

— Нічого я вам не дам! — прошепотів він.

О'Рорі відступив і кинув:

— Обробіть його!

Поки Расті вагався, мавподібний Джефф закрутив діючу руку Неда Бомонта і штовхнув його на ліжко.

— Спробую дещо зробити,— пообіцяв він, підхопив ноги Неда Бомонта і теж закинув їх на ліжко. А тоді схилився над жертвою і став місити його тулуб руками.

Нед Бомонт засмикався, тричі простогнав і затих.

Джефф розпростався і прибрав руки, важко відсапуючись.

— Нічого не вийде. Він знову викинув коника,— прогарчав він напівроздратовано, напіввинувато.

---

[1] *— Герой однойменної новели Вашінгтона Ірвінга. Ріп Ван Вінкл проспав двадцять років.*

4.

Коли Нед Бомонт отямився, він був у кімнаті сам, хоча й світилося. Надсилу, як і першого разу, він сповз з ліжка і доплентався до дверей. Вони були замкнені. Він смикав за дверну ручку, доки двері розчахнулися, відкинувши його до стіни.

Увійшов Джефф у спідньому й босоніж.

— Ну й тип! — здивувався він. — І не вгамуєш! Не набридло тобі підмітати собою підлогу? — Він ухопив лівою рукою Неда Бомонта за горлянку й двічі зацідив йому кулаком в обличчя, проте вже не так сильно, як спершу. Потім поволік його назад і жбурнув на ліжко.

— Лежи тут і не сіпайся! — прогарчав Джефф.

Нед Бомонт лежав нерухомо, із заплющеними очима.

Джефф вийшов, замкнувши за собою двері.

Долаючи біль, Нед Бомонт знову спустився з ліжка і почвалав до дверей. Він поторсав ручку, а тоді відступив і спробував з наскоку висадити двері плечем, одначе просто впав на них. Повторював спробу раз по раз, доки знову з'явився Джефф.

— Ну ти й утнув! Ніколи не стрічав хлопця, якому б так подобалися стусани. Я б його залюбки відлупцював! — злостився він. Відхилившись убік, з розмаху скерував удар знизу вгору.

Нед Бомонт був сліпий на одне око і не перехопив удару, що влучив у вилицю, відкинувши його через усю спальню. Нед важко гепнувся на підлогу й завмер. Так само нерухомо лежав він на тому місці, коли години за дві до кімнати увійшов Віскі.

Хлюпнувши водою на Неда Бомонта, Віскі привів цим його до тями і вклав у ліжко.

— Та будь ти розумний,— попрохав Віскі. — Ці хлопці тебе уколошкають! У них нема серця.

Нед Бомонт тупо зиркнув на Віскі запливлим, скривавленим оком.

— Ну й нехай! — ледь прохрипів він.

Потім Нед спав до приходу О'Рорі, Джеффа і Расті. Знову відмовився розповісти що-небудь про справи Пола. Його витягли з ліжка, відлупцювали до нестями й кинули назад.

Те саме повторилося через кілька годин. Їсти йому не давали.

Після останнього биття, очунявши, Нед рачки доповз до ванни, де знайшов на підлозі поза раковиною вузьке лезо бритви, що вже заіржавіло. Щоб підняти його, знадобилося майже десять хвилин: задубілі пальці ковзали кахлевою підлогою, перш ніж ухопили лезо. Він спробував перерізати собі горло, однак лише подряпав щелепу в трьох місцях, і знову лезо випало з рук. Тоді ліг на кахель і, схлипуючи, заснув.

Коли він прокинувся, то відчув, що вже може підвестися. Ледь став на ноги. Сунув голову під кран і вижлуктив чимало води. Від цього його занудило й кинуло в дрож. Він почвалав до спальні, ліг на заплямований кров'ю матрац, одначе відразу підхопився, посунув, хитаючись і спотикаючись, до ванни. Там став навкарачки й почав мацати руками підлогу, доки знайшов іржаве лезо. Сівши, поклав лезо в кишеню жилета і намацав там запальничку. Витяг на світло і роздивився. Розплющене око спалахнуло зловтіхою. Божевільною радістю.

Затремтівши так, що аж зацокали зуби, він підвівся й повернувся до спальні. Побачивши газету під столом, за яким смаглявий мавподібний тип і похмурий рожевощокий хлопець грали в карти, розсміявся. Він подер газету на шмаття, зім'яв, зжужмив і відніс до дверей, де склав на підлозі. У кожній шухляді комоду він знайшов аркуш паперу, яким закривали дно. Зжужмив ті аркуші й додав до шматків газети. Потім розрізав лезом матрац, витяг звідти повні жмені грубої сірої вати й відніс її також до дверей. Він уже не тремтів, не хитався й спритно працював обома руками, одначе швидко втомився патрати матрац, тому потяг волоком те, що лишилося в чохлі.

Хихочучи, викресав з третьої спроби вогонь у запальничці й підніс його до краю складеної біля дверей купи. Спершу він, присівши навпочіпки поруч, спостерігав, та невдовзі закахикав од їдкого диму й неохоче мусив відступити. Тоді зайшов до ванни, намочив рушник і обмотав ним голову, прикривши очі, ніс і рот.

Хитаючись, повернувся до спальні — невиразна постать у сповненій димом кімнаті,— зіперся на ліжко і сів на підлогу.

Саме там і знайшов його Джефф. Він ускочив, лаючись і кахикаючи крізь ганчірку, якою обмотав обличчя. Коли він розчахнув двері, то відсунув палаючу купу. Розкидавши її трохи ногою, він переступив через неї. Схопивши Бомонта за комір, витяг його геть із кімнати і кілька разів хвицонув його, примусивши пробігти в кінець коридора, де заштовхнув у відчинені двері.

— Я відірву тобі вуха, коли повернусь, паскудо! — пообіцяв він, ще раз копнув Неда Бомонта й вийшов геть, грюкнувши дверима та повернувши ключ у замку.

Від удару Нед Бомонт залетів до кімнати й тільки тому не перекинувся, що встиг учепитися за стіл. Він випростався й роззирнувся. Рушник, наче шарф, укривав його шию та плечі. В кімнаті було два вікна. Підійшовши до ближчого, спробував його підняти — замкнено. Він відсунув шпінгалет, і тоді вікно піддалося. На вулиці була вже ніч. Нед Бомонт перекинув через підвіконня спочатку одну ногу, потім другу, повернувся, ліг на живіт, сповз униз і, повиснувши на руках, став намацувати ногою точку опори. Не знайшовши її, він просто розтис пальці.

V. ЛІКАРНЯ

1.

Медсестра клопоталася над обличчям Неда Бомонта.

— Де я? — спитав він.

— У лікарні святого Луки,— відказала маленька на зріст медсестра з величезними яскравими карими очима. Говорила вона спокійно, наче стримуючи дихання, й пахло від неї мімозою.

— Який сьогодні день?

— Понеділок.

— А місяць і рік? — Побачивши, що медсестра насупилась, Нед Бомонт умить виправився: — Пусте, не зважайте! Давно я тут?

— Вже третій день.

— Де у вас телефон? — Він спробував сісти.

— Це ви облиште! — зауважила медсестра. — Вам не можна хвилюватись і заборонено дзвонити.

— В такому разі подзвоніть самі по номеру: Хартфорт шість-один, одиншість. Покличте містера Медвіга і скажіть, що я хочу негайно з ним побачитись.

— Містер Медвіг буває тут щодня опівдні,— сказала медсестра,— проте не думаю, щоб лікар Тейт дозволив би вам бачитися з кимось. Ви й так уже розбалакались.

— Зараз ранок чи день?

— Ранок.

— Ет! Надто довго чекати,— скрушно мовив Нед Бомонт. — Подзвоніть йому зараз.

— З хвилини на хвилину прийде лікар Тейт.

— Та на біса мені той Тейт! — роздратувався він. — Я хочу бачити Пола Медвіга.

— Ви робитимете те, що вам скажуть! — відрубала вона. — Лежатимете і спокійно чекатимете лікаря Тейта!

Він сердито блимнув на неї.

— Ну ви, зразкова медсестра! Чи вам не казали, що з хворими не можна сперечатись?

Вона пустила повз вуха його шпильку.

Якийсь час Нед Бомонт мовчав, а тоді поцікавився:

— А яка версія того, що зі мною сталося? Чи вам це не належить знати?

— Мабуть, п'яна бійка,— сказала вона і, не стримавшись, пирхнула. — Їйбогу, вам не можна так багато розмовляти й приймати відвідувачів, доки не дозволить лікар.

2.

Пол Медвіг з'явився ще до обід.

— Боже мій, який я радий бачити тебе знову на коні! — вигукнув він, стискаючи обома руками незабинтовану лівицю хворого.

— Зі мною все гаразд,— кваппиво мовив Нед Бомонт. — Тут інше: нам треба негайно залагодити одну справу — схопити Уолта Айвенса, затягти його до крамниці Брейвуда й показати торговцям зброєю. Він...

— Ти мені це вже казав,— урвав його Медвіг. — Я все зробив.

— Казав? — спохмурнів Нед Бомонт.

— Ну, звісно, того ранку, коли тебе підібрали й привезли на пункт швидкої допомоги. Ти оголосив, що не даси себе лікувати, доки не побачишся зі мною. Я прийшов, і ти розповів мені про Айвенса, а тоді геть відключився.

— Нічого не пам'ятаю,— здивувався Нед Бомонт. — То їх схопили?

— Ми притисли Айвенса, як ти радив, і він усе виклав, коли його впізнали в крамниці Брейвуда. Велике жюрі ухвалило поставити перед судом Джеффа Гарднера і Джона Даса за вбивство, одначе поширити це звинувачення й на Шеда ми не змогли.

— Джефф — це той, схожий на мавпу? Його вже схопили?

— Ні. Певно, Шед переховується разом з ним після твоєї втечі. Вони ж бо тебе згарбали, правда?

— Атож. У «Собачому домі», нагорі. Я прийшов туди, щоб заманити того добродія в пастку, а він мене випередив. — Нед Бомонт насупився. — Пам'ятаю, прийшов я з Віскі Вассосом, потім мене покусав бульдог, потім відлупцювали Джефф і рудоволосий хлопець. Що ж далі? Ага, невиразно пригадується полум'я, дим і, мабуть, усе. Хто мене знайшов? Де?

— Фараон надибав на тебе о третій ранку — ти повзав по Колмен-стріт, залишаючи кривавий слід за собою.

— Певно, чимало пригод зі мною трапилось,— замислено проказав Нед Бомонт.

3.

Невисока медсестра з великими очима обережно прочинила двері й зазирнула.

— Ку-ку, кицю! — втомлено озвався Нед Бомонт. — Чи не старуваті ви для таких забавок?

Медсестра відхилила двері й, притримуючи їх рукою, стала на порозі.

— Не дивно, що вас лупцюють,— ображено мовила вона. — Я хотіла тільки подивитися, чи ви вже прокинулись. До вас містер Медвіг і... — її звичка стримувати дихання при розмові стала відчутнішою, а очі дуже заблищали,— молода леді.

Нед Бомонт глипнув на неї здивовано і глузливо.

— Яка ще леді?

— Міс Дженіт Генрі,— повідомила вона з виглядом людини, яка робить приємний сюрприз.

Нед Бомонт ліг на бік, відвернувшись від медсестри. Кутики його рота сіпались, одначе голос прозвучав рівно:

— Перекажіть їм, що я сплю.

— Ви не можете так повестися,— заперечила медсестра. — Вони знають, що ви прокинулись, якщо навіть і не чули вашого голосу,— інакше я б відразу повернулася.

Нед Бомонт розпачливо простогнав і сперся на лікоть.

— Тепер вона ходитиме,— пробурчав він. — Тільки цього мені бракувало!

Медсестра зневажливо глянула на нього і глумливо зауважила:

— Ти ба! Доведеться поставити біля дверей полісмена, щоб відбиватися від жінок, які пориватимуться до вас.

— Іншої відповіді я від вас і не чекав,— огризнувся Нед Бомонт. — Ви, мабуть, у захваті від сенаторських донечок, фотографіями яких сповнені журнали, бо вони ще не замордували вас, як мене. Саме вони зіпсували мені життя, вони та відділи ілюстрацій. Сенаторські донечки, лише сенаторські донечки —

жодної дочки члена палати представників, члена кабінету міністрів чи, принаймні, для різноманітності члена муніципалітету. Так ні! Завжди одне й те саме! Чи, може, ті сенатори справді плодовитіші за...

— Ну, ви таки любите переступати всі межі! — зауважила медсестра. — Тому й дістаєте по шапці. Я їх веду. — Вона вийшла з палати.

Нед Бомонт глибоко зітхнув. Очі його сяяли. Він облизав пересохлі губи й міцно стулив їх, ховаючи посмішку. Та коли до палати увійшла Дженіт Генрі, обличчя його виражало вимушену ввічливість.

Дівчина підбігла до ліжка й прощебетала:

— Ой, містере Бомонт, я так зраділа, почувши про ваше одужання, що просто не могла не прийти! — Вона потисла йому руку і всміхнулась. Її ясно-карі очі здавалися темними від білосніжного волосся. — Не нарікайте на Пола, якщо вам неприємні мої відвідини. Я його просто примусила взяти мене.

Нед Бомонт усміхнувся їй у відповідь.

— Ну що ви! Я страшенно радий. Це дуже люб'язно з вашого боку.

Пол Медвіг увійшов услід за Дженіт Генрі й став з другого боку ліжка. Він ніжно усміхнувся — спершу дівчині, а тоді Недові Бомонту.

— Я знав, що ти зрадієш, Неде. Так їй і сказав. Як твої справи сьогодні?

— Як у бога за дверима. Беріть стільці.

— Та ми на хвилинку,— відмовився блондин. — У мене зустріч з Маклогліном у суді.

— Але я вільна,— повідомила Дженіт Генрі й знов усміхнулась до Неда Бомонта. — Можна, посиджу трохи у вас?

— Зробіть таку ласку,— згодився Нед Бомонт.

Медвіг обійшов ліжко й приніс дівчині стілець.

— От і чудово!

Коли Дженіт Генрі сіла коло ліжка, поклавши своє коричневе пальто на спинку стільця, Медвіг заклопотано зиркнув на годинник.

— О, я вже мушу бігти! — Він потис руку Недові Бомонту. — Тобі щось треба?

— Ні, дякую, Поле.

— Тоді видужуй. — Він повернувся був до Дженіт Генрі, та знову спитав у Неда Бомонта: — Як ти вважаєш, слід говорити Маклогліну на перший раз?

Нед Бомонт стенув плечима.

— Домовляйся про що завгодно, тільки не вживай у розмові банальних слів. Він їх найбільше боїться. Ти можеш найняти його на вбивство, якщо сховаєш пропозицію під хитромовністю, скажімо: «Був собі один на прізвище Сміт, який жив там і там, а потім захворів чи з ним щось трапилось, а ти якось завітав до мене і знайшов лист, адресований тобі, що його випадково надіслали на мою адресу. Запитується: звідки я міг дізнатися, що в конверті п'ятсот доларів?»

Медвіг кивнув і пояснив:

— Я не хочу нікого вбивати, але мені потрібен цей виборчий голос залізничника. — Він спохмурнів. — Ставай швидше на ноги, Неде!

— Зачекай ще день-два. Ти бачив ранковий випуск «Обсервера»?

— Ні.

Нед Бомонт роззирнувся по палаті.

— Хтось уже поцупив! Там на першій сторінці, просто посередині, вони надрукували передовицю, складену за плітками, під назвою: «Що збираються робити наші міські власті?» Перелік убивств протягом шести тижнів, наведений там, засвідчує спалах злочинності в місті. А поряд представлено набагато менший список затриманих, який відбиває безсилля поліції. Найбільше галасу навколо смерті Тейлора Генрі.

Почувши ім'я брата, Дженіт Генрі здригнулася й хапнула повітря. Медвіг глипнув на неї й швидко перевів очі на Неда Бомонта, красномовно кивнувши головою.

Але той, здається, не помічав реакції й провадив далі:

— Тут вони аж до брутальності доходять. Звинувачують поліцію, мовляв, вона навмисно усунулася на тиждень від розслідування, щоб *один гравець з вис*ких політичних кіл міг звести рахунки з другим — натяк на мою погоню за Діс-

пейном, аби стягнути з нього свої гроші. Вони хотіли б знати думку сенатора Генрі про таке використання політичними союзниками вбивства його сина.

Медвіг, червоний як рак, швидко пробелькотів, незграбно мацаючи годинник:

— Я куплю газету і почитаю. На жаль, мушу...

— А ще,— незворушно продовжував Нед Бомонт,— вони закидають поліції, що вона здійснила наскок на підпільні шинки (хоча довгий час потурала їм) лише тому, що шинкарі відмовились пожертвувати нечувані суми на виборчу кампанію. Так вони виставляють твою боротьбу з Шедом О'Рорі і обіцяють надрукувати список тих злачних місць, котрі працюють, бо їх власники виявились поступливішими.

— Так, так,— пробурмотів Медвіг. Ніяково попрощався з Дженіт Генрі: — До побачення, бажаю приємно провести час! — Кинув Недові Бомонту: — До зустрічі! — й забрався геть.

Дженіт Генрі нахилилася вперед.

— Чому ви мене так не любите?

— Та що ви? Наче люблю,— заперечив Нед Бомонт.

Дівчина похитала головою.

— Не любите. Я знаю.

— Не робіть висновків з моєї поведінки,— посміхнувся Нед Бомонт. — Мені завжди бракувало вишуканих манер.

— Ви мене не любите,— наполягала вона, не відповідаючи на його усмішку,— а мені б хотілося, щоб любили.

— Чому? — скромно поцікавився він.

— Бо ви кращий друг Пола.

— У Пола,— скоса подивився на дівчину Нед Бомонт,— багато друзів. Він же політик.

Вона швидко похитала головою.

— Ви його кращий друг. — Помовчала і додала: — Він так вважає.

— А ви? — грайливо спитав Нед Бомонт.

— Я теж,— серйозно відповіла дівчина,— інакше ви б тут не опинились. І не страждали б так.

Нед Бомонт викривив губи, однак промовчав.

Побачивши, що він не збирається говорити, дівчина вигукнула:

— Як би я хотіла, щоб ви мене полюбили, коли це можливо!

— Та я наче люблю,— повторив Нед Бомонт.

— Ні, не любите,— захитала вона головою.

Він усміхнувся до неї приязно і довірливо сказав:

— Я поясню, чому ви так думаєте, міс Генрі. Справа в тому... Розумієте, Пол підібрав мене на вулиці, висловлюючись вашою мовою, рік чи трохи більше тому, і я почуваюся ні в сих ні в тих з людьми вашого кола, які належать до зовсім іншого світу,— вищий світ, обкладинка журналів і таке інше. Отож не помиляйтесь, сприймаючи мою ніяковість за ворожість. Нічого подібного!

Вона встала зі стільця й незлостиво зауважила:

— Та ви просто кепкуєте з мене.

Коли дівчина пішла, Нед Бомонт відкинувся на подушку й незрушно дивився в стелю, аж поки повернулася медсестра.

— Що ви тут знову встругнули? — спитала вона.

Нед Бомонт не озвався, лише похмуро подивився на неї.

— Вона вибігла звідси, ледь стримуючи сльози,— пояснила медсестра.

Нед Бомонт знову відкинувся на подушку.

— Виходить, я втратив хватку,— засмутився він,— як правило, сенаторські донечки ревіли ревма.

4.

В палату зайшов чепурний молодик середнього зросту з повнявим, засмаглим і досить вродливим обличчям.

Нед Бомонт сів у ліжку й радісно вигукнув:

— Привіт, Джек!

— Ви не так погано виглядаєте,— відказав той, підійшовши ближче,— як можна було передбачати.

— Ще тримаюся. Беріть стілець!

Джек сів і витяг пачку сигарет.

— У мене для вас нова робота,— повідомив Нед Бомонт, сягнув рукою під подушку і витяг конверт.

Джек запалив сигарету, а тоді вже взяв простягнутий конверт. Звичайний білий конверт, адресований Неду Бомонту в госпіталь святого Луки, з місцевою поштовою маркою і штемпелем дводенної давнини. З конверта Джек видобув машинописний аркушик паперу.

«Що таке ви знаєте про Пола Медвіга, що Шед О'Рорі аж казився, щоб дізнатися?

Чи пов'язане це з убивством Тейлора Генрі?

А якщо ні, чому ви такою мірою прагнули зберегти це в таємниці?»

Джек склав аркушик.

— Є в цьому частка правди?

— Ні, як на мене. Я хочу, щоб ви розшукали того, хто це писав.

Джек кивнув.

— Можна це взяти?

— Беріть.

Джек сховав конверт у кишеню.

— Когось підозрюєте?

— Нікого.

Джек уважно подивився на жевріючий кінчик сигарети.

— Копітка робота.

— Я знаю,— погодився Нед Бомонт,— але єдине можу повідомити, що з'явилося вже чимало таких листів, принаймні кілька, протягом минулого тижня. Це третій, який я маю. Один одержав Фарр. Хто ще — невідомо.

— А інші можна подивитись?

— Це єдиний,— пояснив Нед Бомонт,— який у мене зараз є. Проте всі вони як близнюки — той самий папір, та сама друкарська машинка, і в кожному три запитання на ту саму тему.

Джек допитливо подивився на Неда Бомонта.

— Але запитання не однакові?

— Різні, проте мета одна.

Джек кивнув і затягся сигаретою.

— Зрозуміло,— попередив Нед Бомонт,— все мусить залишатися в таємниці.

— Ясна річ,— витяг сигарету з рота Джек. — Ви сказали: «мета одна». Мається на увазі причетність Медвіга до вбивства?

— Так,— відказав Нед Бомонт, спокійно дивлячись на повнявого засмаглого хлопця,— але він непричетний.

Обличчя Джека прибрало непроникливого виразу.

— Іншого я й не уявляю,— кинув він і підвівся.

5.

Медсестра принесла великий кошик з фруктами.

— Це ж чудово! — мовила вона, поставивши кошик.

Нед Бомонт обережно кивнув.

Медсестра витягла з кошика маленький цупкий конверт.

— Б'юся об заклад, це від неї. — Вона простягла конверт Недові Бомонту.

— Що ставите в заклад?

— Все, що забажаєте.

Нед Бомонт кивнув, наче почув підтвердження своєї підозри.

— Ви цього чекали.

— Чому ви... — вона затнулася з обуреним виглядом, почувши його регіт.

Нед Бомонт витяг з конверта візитну картку Дженіт Генрі з одним-єдиним словом: «Прошу!» Він насупився.

— Ваша взяла,— кинув він медсестрі й цвьохнув нігтем по візитці. — Пригощайтесь! Беріть якомога більше, щоб думали, наче я добряче поласував.

Після обіду він написав таку відповідь:

«Моя дорога міс Генрі!

Ви просто ошелешили мене своєю добротою — спершу прийшли самі, потім надіслали фрукти. Навіть не знаю, як віддячити Вам, але, сподіваюся, якось зможу висловити свою вдячність.

Ваш Нед Бомонт».

6.

У піжамі й капцях Нед Бомонт читав після сніданку «Обсервер» за столиком біля вікна у своїй палаті, коли зайшла Оупл Медвіг. Він згорнув газету, поклав її на столик поруч із тацею й підвівся.

— Добридень, кицю! — приязно привітався він, одначе зблід з лиця.

— Чому ти не подзвонив мені, коли повернувся з Нью-Йорка? — осудливо спитала вона, теж бліда. Ця блідість лише підкреслила її по-дитячому ніжну шкіру, й тому обличчя виглядало ще юнішим. Блакитні очі аж посиніли від обурення, а того, що ховалося на їхньому денці, годі було прочитати. Вона стояла мовби на хисткій кладці. Не звертаючи уваги на підсунутий стілець, так само вимогливо перепитала:

— Чому ти не подзвонив?

Він лагідно й вибачливо усміхнувся.

— Тобі до лиця сердитися.

— Ай, Неде, облиш!

— Отак воно краще. Я збирався навідатися до вас, але... чимало всього сталося, коли я повернувся, виникли деякі нагальні справи, що їх я намагався владнати, й пішов до Шеда О'Рорі, а він відправив мене сюди.

Його жарти, одначе, не справили враження.

— Того Діспейна повісять за вбивство? — різко спитала Оупл.

— Не будемо забігати наперед.

— То повісять чи ні?

— Гадаю, що ні,— відказав він. — Схоже, він і не вбивав.

Вона не виказала здивування.

— Ти про це знав, коли просив мене... допомогти... чи краще — сфабрикувати доказ проти нього?

— Звичайно, ні, сонечко! — довірливо усміхнувся Нед Бомонт. — Що ти собі забрала в голову?

— Ти знав! — її голос був такий самий холодний і зневажливий, як і блакитні очі. — Ти мав на меті тільки стягти з нього свої гроші, й мене змусив прислужитися тобі, скориставшись загибеллю Тейлора!

— Думай, як хочеш,— байдуже відказав він.

Вона підступилася ближче. Її підборіддя було затремтіло, а тоді знову юне обличчя стало суворе і рішуче.

— Ти знаєш, хто вбив Тейлора?

Він заперечливо похитав головою.

— Може, батько?

Нед Бомонт здивовано скинув на неї очі.

— Тобто, чи знає Пол, хто вбив?

— Ні! Може, це батько вбив? — скрикнула вона, тупнувши ногою.

Він швидко затулив їй долонею рота і з острахом подивився на зачинені двері.

— Тихо! — пробурмотів він.

Вона відсахнулася, відштовхнувши його руку, й наполегливо перепитала:

— Він убив його?

— Якщо ти така дуринда, то хоч не кричи, наче в лісі! Нікого не обходить, які нісенітниці можуть зародитися в твоїй голівці, але то твої власні думки, й тримай їх при собі.

Її опуклі очі стали темно-синіми.

— Отже, це він убив,— переконано прошепотіла вона.

Нед Бомонт різко подався в бік дівчини.

— Ні, моя люба! — роздратовано заперечив він. — Пол його не вбивав. Що за безглузда думка?

Але Оупл анітрохи не знітилася і не відступила.

— Я... раптом відчула.

— Брехня,— урвав він її, позираючи спідлоба. — Ти бачила ранковий випуск «Обсервера»?

— Ні.

— Ні? — перепитав він. — Дай-но мені листа!

— Що? — витріщилася вона.

— Листа,— пояснив він,— надрукованого на машинці. Три запитання без підпису.

Вона опустила очі, уникаючи його погляду.

— Звідки ти дізнався? — хвилину повагавшись, запитала вона і відкрила коричневу сумочку.

— Кожен отримав принаймні один такий лист,— недбало кинув він. — У тебе це перший?

— Так,— вона простягнула зіжмаканий аркушик.

Він розправив його й прочитав:

«Невже ви така дурна і не знаєте, що ваш батько убив вашого коханця?

А якщо справді не знаєте, чому сприяли йому разом з Недом Бомонтом, щоб підозра впала на невинного?

Чи відомо вам, що, допомагаючи своєму батькові, ви стаєте спільницею в злочині?»

Нед Бомонт зжужмив аркушик у кульку і пожбурив її в кошик біля стола.

— Тепер ти їх отримуватимеш — тебе занесено до списку.

Оупл Медвіг закусила нижню губу.

— О'Рорі прагне побудувати на цьому свою виборчу кампанію,— пояснив він. — Тобі ж бо відомо про моє з ним зіткнення. Він вирішив, що я полаявся з твоїм батьком і за гроші допоможу сфабрикувати проти нього звинувачення у вбивстві — досить, щоб «прокатати» Пола на виборах,— проте я відмовився.

Оупл дивилася так само холодно.

— А чому ти побився з батьком?

— Це вже наша з ним особиста справа,— лагідно відказав Нед Бомонт,— якщо ми насправді билися.

— Билися,— підтвердила дівчина,— в барі Карсона. Ти посварився з батьком, коли дізнався, що він... що він убив Тейлора!

Нед Бомонт розреготався і глузливо запитав:

— Як же я про це не знав із самого початку?

Вона не відреагувала.

— Чому ти запитав, чи бачила я «Обсервер»? Що там надруковано?

— Подібна нісенітниця,— байдуже пояснив він. — Газета на столі, можеш подивитися сама. Там тепер друкуватимуть багато подібного, доки триватиме виборча кампанія. І ти завдаси своєму батькові прикрості, якщо ковтатимеш ті... — він безнадійно махнув рукою і замовк, помітивши, що дівчина його не слухає.

Вона підійшла до стола і схопила газету.

Нед Бомонт гукнув їй услід:

— На першій сторінці «Відкритий лист мерові».

Чим далі вона читала, тим більше тремтіла. Нед Бомонт тривожно насупився.

— Вони б не насмілилися казати про такі речі, якби це була неправда,— просичала вона ледь розтуленими губами.

— Та вони скажуть що завгодно, аби перемогти,— поволі мовив Нед Бомонт.

Якийсь час дівчина вдивлялася в нього, а тоді мовчки повернулася до дверей.

— Зачекай-но! — гукнув Нед Бомонт.

Вона спинилася і знову стала проти нього. Він приязно і по-дружньому всміхнувся. Її обличчя було наче вирізьблене з мармуру, хіба що розфарбованого.

— Політика — жорстока гра, кицю,— пояснив він,— і правила її завжди однакові. «Обсервер» перебуває по той бік барикад, і нікого в газеті не обходить, що вони пишуть брехню, головне — дошкулити Полу. Вони...

— Я тобі не вірю! — відрубала Оупл. — Я знаю містера Метьюза, ми з його дружиною вчилися в одній школі й приятелювали, хоч вона була старша за мене

на кілька років. Я не вірю, щоб містер Метьюз міг сказати неправду про батька, не маючи принаймні переконливих доказів.

Нед Бомонт пирскнув.

— Все ти знаєш чудово! Метьюз у боргах, як у реп'яхах. І його друкарня, і будинок заставлені державній центральній кредитній компанії, що належить Біллу Роену. А цей Роен балотується в сенат, борючись проти Генрі. Тож Метьюз і зробить, і надрукує все, що тільки йому накажуть.

Оупл Медвіг мовчала. Навряд щоб Нед Бомонт її в чомусь переконав.

— Але це,— провадив він далі лагідно й довірливо, показуючи на газету,— ще дрібниця порівняно з тим, що буде. Вони калататимуть кісточками бідного Тейлора Генрі, доки вигадають щось підступніше, а ми будемо змушені ковтати всю цю брехню аж до виборів. Слід до цього звикнути, а тобі й поготів. Пол на це не зважає. Він політик і...

— Убивця! — просичала дівчина.

— А його донька — дурепа! — роздратовано прохопився Нед Бомонт. — Та будь же ти розумнішою!

— Мій батько — вбивця! — вперлася Оупл.

— Божевільна! Послухай мене, сонечко: твій батько абсолютно непричетний до вбивства Тейлора. Він...

— Я тобі не вірю! — похмуро повторила вона. — І ніколи більше не повірю.

Він розлючено зиркнув на неї. Вона повернулася і ступила до дверей.

— Зачекай-но! — гукнув він. — Дозволь, я...

Вона вийшла геть і грюкнула дверима.

7.

Якийсь час Нед Бомонт дивився на двері, а тоді замислився. Чоло помережили зморшки, темні очі примружились, губи міцно стулились під вусами. Він гриз нігіть великого пальця, дихаючи рівно, але важкувато.

За дверима почулися кроки. Нед Бомонт струсив із себе замислення і ліниво почвалав до вікна, мугикаючи популярну мелодію. Кроки обминули двері й загупали далі. Він перестав мугикати, нахилився, підняв аркуш з трьома запитаннями, адресованими Оупл Медвіг, і, не розправляючи згорнений у кульку папірець, заховав його в кишеню піжами.

Потім знайшов сигару, запалив, став біля стола й, мружачись від диму, подивився на першу сторінку «Обсервера»:

«ВІДКРИТИЙ ЛИСТ МЕРОВІ.

Сер! Редакція «Обсервер» заволоділа інформацією, що може стати першорядною, як нам здається, для розкриття таємниці вбивства Тейлора Генрі.

Інформацію складають письмові свідчення, які зберігаються в металевому ящику «Обсервера» в банку. З тих свідчень стає відомо:

1. що Пол Медвіг посварився з Тейлором Генрі кілька місяців тому через упадання молодика за донькою Медвіга, який заборонив їй зустрічатися з Генрі-молодшим;

2. що донька Пола Медвіга продовжувала, однак, зустрічатися з Тейлором Генрі в мебльованій кімнаті, яку найняв хлопець;

3. що в них було побачення того дня, коли сталося вбивство;

4. що у вечір вбивства Пол Медвіг завітав до Тейлора Генрі, мабуть, з метою знову напучити хлопця чи його батька;

5. що Пол Медвіг вийшов дуже розлючений з будинку родини Генрі за кілька хвилин до вбивства Тейлора Генрі;

6. що Пола Медвіга і Тейлора Генрі бачили за півквартала один від одного і менше ніж за квартал від того місця, де було знайдено тіло хлопця. Їх бачили за п'ятнадцять хвилин до вбивства;

7. що поліцейське управління досі не призначило жодного сищика, який би займався розшуками вбивці.

Редакція «Обсервера» вважає, що про це ви повинні знати так само, як і всі виборці й платники податків. Ми не маємо жодних корисливих міркувань, окрім бажання допомогти правосуддю. «Обсервер» з радістю надасть письмові свідчення і всю отриману інформацію вам чи будь-якому іншому вповноваженому

міської або державної влади, а в разі потреби, коли це буде на користь справі, повністю чи частково утримається від їхньої публікації.

Проте редакція не дозволить, щоб ту інформацію, яка міститься в письмових свідченнях, було просто відкинуто. Якщо службовці, обрані й призначені захищати закон і порядок у нашому місті й штаті, не вважатимуть письмові свідчення гідними уваги, «Обсервер» видрукує їх повністю, звернувшись до вищого суду,— громадськості міста.

Г. К. Метьюз, власник газети».

Нед Бомонт хмикнув. Очі його були похмурі.

8.

Того ж дня Неда Бомонта навідала мати Пола Медвіга.

Нед Бомонт обійняв стару і розцілував, аж поки вона не відштовхнула його з удаваною суворістю.

— Ну досить, припини! Ти гірший за Полового ердельтер'єра.

— Це мій родич,— жартував Нед Бомонт,— з батьківського боку,— і допоміг старій скинути котикову шубу.

Вона розправила чорну сукню, пройшла в палату і сіла на ліжко.

Нед Бомонт поклав шубу на спинку стільця і став перед старою — ноги нарізно, руки в кишенях піжами.

Оглянувши його критичним оком, стара зауважила:

— Вигляд маєш уже непоганий, але ще й не добрий. Як почуваєшся?

— Відмінно. Тільки скоро медсестри мене вкрай замордують.

— Правду кажучи, я не здивуюсь,— відказала стара. — Та не дивись так на мене! Я починаю дратуватися. Сядь-но! — стара поплескала по ліжку.

Він сів поруч з нею.

— Пол вважає, що ти здійснив трохи не героїчний вчинок,— сказала вона,— але, як на мене, коли б поводився пристойно, ніколи б не вскочив у таку халепу.

— Ой, матінко... — похопився був Нед Бомонт.

Проте стара його урвала, проймаючи блакитними й молодими, як у сина, очима карі очі Неда Бомонта:

— Скажи мені, Неде, Пол справді не вбивав того хлопчика?

Нед Бомонт здивовано вирячився й видихнув:

— Ні.

— А я, уяви, вже не певна,— озвалася стара. — Пол завжди був порядна дитина, а тепер я почула якісь брудні наклепи. Я вже нічого не знаю.

— Якби він убив,— розсміявся Нед Бомонт,— я б, звичайно, сказав: «Ні». Але якщо ви питаєте, чи кажу я правду, я відповідаю: «Так». — Його очі вже не виблискували і голос звучав серйозно. — Ні, матінко, він справді не вбивав,— посміхнувся до неї самими губами. — І було б добре, якби, окрім мене, ще хоч одна людина в місті так вважала, і було б просто чудово, якби тією людиною була його мати.

9.

За годину після того, як місіс Медвіг пішла, Неду Бомонту принесли пакунок з чотирма книжками й візитною карткою Дженіт Генрі. Він саме писав відповідь, коли зайшов Джек.

— Здається, я таки дещо розкопав,— оголосив Джек, видихнувши дим,— але не знаю, чи це вам сподобається.

Нед Бомонт замислено подивився на повнявого молодика і потер лівого вуса вказівним пальцем.

— Якщо йдеться про те, за що я вам плачу, то, будьте певні, сподобається,— відказав він так само сухо, як і Джек,— сідайте і викладайте.

Джек обережно вмостився на стільці, схрестив ноги, поклав капелюха на підлогу і зиркнув крізь сигаретний дим на Неда Бомонта.

— Все виглядає так,— зазначив він,— наче ті листи писала донька Медвіга.

Очі Неда Бомонта ледь помітно розширились, дихання прискорилось, одначе голос не змінився:

— Що свідчить про це?

Джек витяг із внутрішньої кишені два схожі аркушики паперу, однаково згорнуті, й простягнув їх Недові Бомонту. Той розгорнув папірці й побачив, що на кожному з них видрукувано три однакових запитання.

— Один з цих аркушиків ви дали мені вчора,— пояснив Джек. — Можете його впізнати?

Нед Бомонт повільно похитав головою.

— Між ними не існує різниці,— підтвердив Джек. — Хоча другий я сам надрукував на Чартер-стріт, у кімнаті, яку наймав Тейлор Генрі для побачень з донькою Медвіга. Надрукував на машинці «Корона», яка стояла там, на тому папері, що лежав поруч. Відомо, що було лише два ключі від кімнати. Один у нього, другий — у неї. А вона приходила туди після його смерті принаймні кілька разів.

Нед Бомонт похмуро розглядав папірці й кивав, не підводячи очей.

Джек припалив нову сигарету від недопалка, підвівся, підійшов до столу, загасив недопалок у попільничці й повернувся на місце. Ніщо не виказувало, що він хоч трохи зацікавлений у реакції Неда Бомонта на його відкриття.

Після хвилини мовчання Нед Бомонт спитав:

— А як це ви допетрали?

Джек пересунув сигарету в кутик рота, й вона заколивалась у ритм його відповіді.

— Повідомлення в «Обсервер» про кімнату дало мені ключ. Поліція теж схопилася за той натяк і прибула туди перша. Проте мені пощастило: фараон, поставлений на чатах, виявився моїм приятелем, Фредом Харлі, й за десять доларів пустив мене в кімнату і дозволив оглянути все, що було треба.

Нед Бомонт захрумтів папірцем у руці.

— То поліції теж усе відомо?

— Я їм не казав,— стенув плечима Джек. — Я ретельно розпитав Харлі, проте йому нічого не пояснили, лише наказали наглядати за кімнатою, доки вирішать, що робити далі. Може, відомо, а може, й ні. Як треба, я дізнаюся,— він струсив попіл на підлогу.

— Не варто. Що ви ще відкопали?

— Більше нічого.

Нед Бомонт пильно глянув на непроникне обличчя молодика, а тоді знову подивився на папірці.

— Що то за кубельце?

— Будинок номер 1324. Вони наймали там кімнатку з ванною під виглядом французів. Домоправителька присягається, що не знала, хто вони такі, доки не прийшла поліція. Можливо, це правда, у таких місцях багато не розпитують. За її словами, вони часто там бували, переважно вдень, а дівчина заходила ще й сама кілька разів минулого тижня — домоправителька її бачила. Хоч дівчина, звичайно, могла заскочити й вислизнути непомітно.

— Це точно була вона?

Джек знову невизначено знизав плечима.

— Прикмети збігаються. — Він помовчав і байдуже докинув, випустивши дим: — Домоправителька більше нічого не бачила після вбивства.

— Тейлор приводив ще когось туди?

— Та жінка цього не казала. Запевнила, що не знає, хоч з її тону я зрозумів, що вона бреше.

— А по речах у кімнаті цього не помітно?

Джек похитав головою.

— Ні. Там небагато жіночих речей — кімоно, дрібнички туалету, піжама тощо.

— А що з речей Тейлора?

— Та лише костюм, черевики, білизна, піжама, шкарпетки й інші дрібниці.

— А капелюхи?

— Жодного.

Нед Бомонт підвівся й підійшов до вікна. На вулиці вже посутеніло. Кілька важких крапель поповзли по склу, і ось дощик легенько задріботів у шибку. Нед Бомонт обернувся до Джека.

— Дуже вдячний вам, Джек,— нешвидко проказав він і неуважно подивився на хлопця. — Гадаю, невдовзі в мене буде для вас інше завдання. Може, ще й сьогодні. Я вам зателефоную.

— Гаразд,— погодився Джек, підвівся й пішов геть.

Нед Бомонт дістав з настінної шафи одяг, відніс до ванни і вдягнувся. Коли він вийшов з ванни, в палаті була медсестра — висока, огрядна жінка з привітним блідим обличчям.

— Чому ви вдягнені? — скрикнула вона.

— У мене справи.

Здивування медсестри перейшло в збентеження.

— Але вам не можна! — заперечила вона. — На вулиці майже ніч, дощить, і лікар Тейт може...

— Я все чудово знаю,— нетерпляче урвав її Нед Бомонт і, обминувши, вийшов з палати.

IV. «ОБСЕРВЕР»

1.

Місіс Медвіг відчинила надвірні двері.

— Нед?! — скрикнула вона. — Та ти збожеволів! Гасаєш уночі під дощем хворий.

— У таксі не крапле,— пожартував він, кволо посміхнувшись. — Пол дома?

— Вже з півгодини, як кудись повіявся. Певно, до клубу. Та заходь же, заходь!

— А Оупл є? — спитав він, зачинивши двері, й ступив слідом за старою в передпокій.

— Ні. Десь блукає ще зранку.

Нед Бомонт спинився на порозі вітальні.

— На жаль, у мене обмаль часу. Я побіжу до клубу, щоб побачитися з Полом,— невпевнено проказав він.

Стара швидко обернулась.

— Тобі не слід цього робити,— пробуркотіла вона. — Поглянь лишень на себе, ти весь тремтиш. Сідай ближче до каміна, а я принесу тобі попити гарячого.

— Не можу, матінко,— відмовився він. — Справи.

Її блакитні очі, що не відцвіли з роками, гостро спалахнули.

— Коли ти вийшов з лікарні? — спитала вона.

— Оце щойно.

Вона міцно стулила губи, а тоді докірливо прошепотіла:

— Ти втік. — Блакитні очі потьмяніли. Стара підійшла впритул до Неда Бомонта. Була така висока, як і він, її обличчя майже торкнулося його. Голос у неї охрип, наче горло перехопило. — Щось стосується Пола? — В її очах відбився переляк. — І Оупл?

— Дещо. Тому я й хочу з ними побачитись,— відказав він ледь чутно.

Вона боязко торкнулася його щоки кістлявими пальцями.

— Ти гарний хлопчина, Неде.

— Не хвилюйтеся, матінко,— обійняв він її. — Нічого страшного. Тільки... коли Оупл з'явиться, втримайте її дома, якщо зможете.

— Ти мені більше нічого не скажеш?

— Не зараз, і... було б гарно, якби й вони не знали, що ви про щось здогадуєтесь.

2.

Нед Бомонт пробіг п'ять кварталів під дощем до аптеки, де був телефон. Спершу він викликав таксі, а тоді подзвонив по двох номерах, розшукуючи містера Метьюза. Того не було.

Нед Бомонт набрав інший номер і покликав містера Рамсена.

— Привіт, Джек! — сказав він у трубку. — Це Нед Бомонт. Ви вільні?..

Чудово. Справа така. Я хочу знати, чи та дівчина, про яку ми говорили, ходила сьогодні до Метьюза з «Обсервера» і що вона робила потім, якщо взагалі щось робила... Так. Хел Метьюз. Я спробував додзвонитися йому в редакцію і додому — марно... Зробіть це тихо, але дізнайтесь, і якомога швидше... Ні, я не в лікарні. Чекатиму вдома. Ви знаєте мій телефон... Так, Джек. Чудово, дякую. Тримайте мене постійно в курсі... Бувайте!

Він вийшов з аптеки, сів у таксі, що чекало, і дав водієві свою адресу, одначе на півдорозі постукав пальцями у шибку, яка розділяла салон і кабіну водія, і назвав іншу адресу.

Невдовзі таксі зупинилось перед невисоким сіруватим будинком, що стояв посеред рівненького, але помітно спадистого моріжку.

— Зачекайте! — кинув він водієві, вилазячи з авто.

На дзвінок надвірні двері відчинила рудоволоса служниця.

— Містер Фарр удома?

— Зараз дізнаюсь. Як доповісти?

— Містер Бомонт.

За мить у передпокій вийшов сам окружний прокурор з розкритими обіймами. Його грубувате червоне обличчя сяяло.

— Ласкаво прошу, Бомонт, дуже радий! — вигукнув він, ступаючи назустріч гостеві. — Давай-но твоє пальто й капелюха.

— Я ненадовго,— пояснив Нед Бомонт,— забіг на хвилину по дорозі з лікарні додому.

— То, значить, усе гаразд? Ну й чудово!

— В нормі,— погодився Нед Бомонт. — Є новини?

— Нічого важливого. Ті негідники, що тебе відлупцювали, втекли й десь переховуються, та ми їх спіймаємо.

Нед Бомонт скривився.

— Я не помер, та вони й не хотіли мене вбивати, отож їх можна звинуватити лише в нападі. Чи не надходили ще листи з трьома запитаннями?

Окружний прокурор прочистив горлянку.

— Гм... Так, якщо не помиляюсь, було ще кілька.

— Скільки саме? — поцікавився Нед. Кутики його губів сіпнулися в легкій усмішці. Очі весело, але водночас пильно вдивлялися у Фарра.

Окружний прокурор прокашлявся.

— Три,— неохоче повідомив він. — А ти чув,— спалахнули його очі,— про ту чудову зустріч, яку ми...

— І всі,— урвав Нед Бомонт,— про те саме?

— Більш-менш,— окружний прокурор облизав губи й подивився благально.

— Що означає більш-менш?

Фарр перевів погляд з обличчя Неда Бомонта на його краватку і далі на ліве плече. Його губи безгучно ворухнулись.

Посмішка Неда Бомонта стала неприховано зловтішною.

— У всіх них ідеться про те, що саме Пол убив Тейлора Генрі, еге ж? — солоденько спитався Нед Бомонт.

Фарр аж підскочив, а його очі так і вп'ялися в Неда Бомонта.

— Бодай тобі з такою мовою, Неде!

Нед Бомонт розреготався.

— А ти стаєш нервовий, Фарре,— так само солодкаво докинув він. — Стеж за собою, а то зламаєшся. Тобі Пол казав про це? — вмить посерйознішав він. — Я маю на увазі нерви!

— Н-ні...

— Певно, Пол ще цього не помітив,— він підніс руку до очей, зиркнув на годинник, а тоді знову на Фарра. — Ти знайшов того, хто їх писав? — різко спитав він.

— Розумієш, Неде, я не... — став затинатися окружний прокурор,— знаєш... це не... — він остаточно заплутався і замовк.

— То що?

Окружний прокурор зітхнув і розпачливо пояснив:

— Дещо ми маємо, Неде, але висновки робити ще рано. Може, це пустий номер. Ти ж бо знаєш, як буває в таких випадках.

Нед Бомонт кивнув. Його очі дивилися приязно, а голос звучав рівно, без ворожості:

— Ти дізнався, де писали листи, й знайшов там друкарську машинку, але більше жодних доказів. Занадто мало, щоб кого-небудь запідозрити.

— Саме так, Неде! — з полегшенням вигукнув Фарр.

— Так тримати! — щиро потис руку прокуророві Нед Бомонт. — Тихше їдеш — далі будеш, спочатку переконайся, а тоді дій. Послухайся моєї поради. На жаль, мушу бігти.

— *Дякую, Неде, велике спасибі! — схвильовано проказав окружний* прокурор.

3.

О дев'ятій годині десять хвилин у вітальні Неда Бомонта задзеленчав телефон.

— Алло... Так, Джек... Так... Так... Де?.. Угу, чудово... Сьогодні ж. Щиро вдячний.

Поклавши трубку, Нед Бомонт посміхнувся побілілими губами. Очі його зухвало блищали, руки ледь тремтіли.

Не встиг він відійти, як телефон задзвонив знову. Повагавшися, Нед Бомонт узяв трубку.

— Алло... А, це ти, Поле!.. Так, набридло бути калікою... Нічого особливого — просто хотів тебе побачити... Ні, боюся, не зможу. Я почуваюся ще не так добре, як здавалося, тому краще ляжу в ліжко... Так, завтра обов'язково... До зустрічі!

Він напнув дощовика, натягнув капелюха і зійшов сходами на вулицю. Вітер сипнув в обличчя холодні краплі, щойно він одхилив надвірні двері. Поки простував до гаража на розі вулиці за півквартала звідси, дощ безжально шмагав його.

У скляній конторці в гаражі, відхилившись разом із стільцем і поставивши ногу на полицю над електронагрівачем, цибатий брюнет у халаті, що в кращі свої часи був білий, читав газету.

— Привіт, Томмі!

Зуби на брудному обличчі Тома сяяли, як у негра.

— Ну й погода сьогодні! — озвався він.

— Атож. Є якась тарадайка на ходу? Мені треба поїхати за місто.

— Господи! — вигукнув Томмі. — Ото нічку ви собі вибрали! На поганому автомобілі далеко не заїдеш. Гаразд, в мене є «бьюїк», за який я ручаюсь.

— На ньому я проїду?

— Безсумнівно,— запевнив Томмі,— хоч сьогодні, хоч коли.

— Чудово. Залий бак для мене. Як краще проїхати до автостради Лейзі-Крік в таку ніч, як сьогодні?

— Куди саме?

Нед Бомонт замислено подивився на механіка і сказав:

— Приблизно туди, де її перетинає річка.

Томмі кивнув.

— У маєток Метьюза? — спитав він.

Нед Бомонт промовчав.

— Усе залежить від того, куди саме вам треба,— пояснив Томмі.

— Справді? Так, у маєток Метьюза. — Нед Бомонт насупився. — Але це між нами, Томмі.

— Ви прийшли до мене, знаючи, що я базіка чи навпаки? — слушно зауважив Томмі.

— Я поспішаю,— знітився Нед Бомонт.

— Поїдете по Нью-рівер-роуд до маєтку Бартона, там багнистим путівцем через місток, якщо вдасться, а далі — перший поворот праворуч. Той шлях веде на пагорб, а внизу маєток Метьюза з його тильного боку. Якщо ж у таку негоду ви не подолаєте багнистий путівець, вертайтеся на Нью-рівер-роуд, дістанетесь до перехрестя, а звідти вже назад старою дорогою.

— Дякую.

Нед Бомонт сів у «бьюїк», Томмі підкреслено недбало повідомив:

— У бічній кишеньці запасний револьвер.

— Запасний? — спантеличено перепитав Нед Бомонт.

— Щасливої дороги! — побажав Томмі.

Нед Бомонт хряснув дверцятами і поїхав.

4.

Годинник на щитку автомобіля показав десять годин тридцять дві хвилини. Нед Бомонт вимкнув світло і незграбно виліз з «бьюїка». Дощ з вітром періщив щосили, батожив водяними струменями геть усе: дерева, кущі, землю, легковик, людину. Внизу, за стіною дощу і вогкого листя, невиразно мріли розмиті плями світла. Нед Бомонт пересмикнувся, тугіше загорнувся в дощовик і пошкандибав крізь намоклий підлісок на світло.

Вітер у спину аж нагинав його. Зійшовши з пагорба, Нед Бомонт почув себе певніше і, хоч раз у раз перечіплявся, хитався й мусив обминати перешкоди, досить спритно, хай і не швидко, наближався до мети.

Невдовзі він вийшов на стежку і попростував нею. Він не бачив у темряві вузенької стежини, а намацував ногами й відчував, як кущі з обох боків січуть його по обличчю вогкими гілками. Стежина спершу відхилилася трохи ліворуч, а тоді, зробивши широке півколо, вивела його до краю рівчака, в якому вирував водяний потік, і повернула знову до надвірних дверей будинку з освітленими вікнами.

Нед Бомонт зійшов на ганок і постукав.

Двері відчинив сивий чоловік в окулярах. Його обличчя було одутле й землисте, сірі очі за скельцями окулярів у світлій черепаховій оправі дивилися насторожено. На ньому був брунатний костюм, охайний і дорогий, однак пошитий немодно. З одного боку досить високого цупкого, білого коміра розповзлися чотири плями від дощових крапель. Чоловік відступив убік, розчинивши двері.

— Заходьте, сер, тікайте з-під дощу! — гостинно, хоч і не щиро, запросив він. — В таку негоду і собаку на вулиці не тримають.

Нед Бомонт ледь уклонився і вступив у дім. Він опинився у великій кімнаті, що займала увесь перший поверх. Нечисленні й прості меблі надавали приміщенню старомодного вигляду, позбавленого, однак, хоч якоїсь показовості. Це була водночас кухня, їдальня й вітальня.

З маленького ослінчика біля каміна підхопилася Оупл Медвіг, стала на повен зріст і похмуро та вороже втупилась у Неда Бомонта.

Він скинув капелюха і заходився розстібати дощовик. Тоді вже й решта впізнали його.

— Ти ба! — недовірливо вигукнув чоловік, що відчинив двері, й подивився на Шеда О'Рорі. — Та це Нед Бомонт!

Шед О'Рорі сидів посеред кімнати у дерев'яному кріслі обличчям до каміна. Він сонливо усміхнувся до Неда Бомонта і проказав м'яким баритоном з ірландською вимовою:

— Як справи, Неде?

Мавпяче обличчя Джеффа Гарднера розпливлося в широкій усмішці, майже сховалися його маленькі червоні оченята — сяяли красиві штучні зуби.

— Чорт забирай, Расті! — звернувся він до похмурого рожевощокого молодика, який сидів на лаві позаду. — Маленький гумовий м'ячик прикотився назад. Я ж казав тобі: йому сподобалось, як ми ним бавилися.

Расті нахилився до Неда Бомонта і щось гаркнув йому на вухо.

Худорлява жінка в червоній сукні, яка сиділа поруч з Оупл Медвіг, розглядала Неда Бомонта зацікавленими очима.

Нед Бомонт зрештою зняв плаща. Його тонке обличчя, на якому ще виднілися сліди кулаків Джеффа і Расті, було спокійне, лише очі зухвало блищали.

Він поклав плаща й капелюха на довгу нефарбовану скриню, що стояла під стіною біля входу, ввічливо усміхнувся до того, хто його впустив досередини, і пояснив:

— Я їхав мимо, але вийшов з ладу автомобіль. Дуже вдячний вам, містере Метьюз, за наданий мені притулок.

— Нема за що,— відказав Метьюз. — Радий допомогти,— додав він невпевнено і благально подивився на О'Рорі переляканими очима.

О'Рорі пригладив тонкою рукою сиве волосся, приязно глянув на Неда Бомонта, але нічого не сказав.

Нед Бомонт пройшов до каміна.

— Добридень, сонечко! — привітався він з Оупл Медвіг.

Вона промовчала. Так само виструнчившись, дивилася насуплено і вороже.

Нед Бомонт усміхнувся до худорлявої жінки в червоному.

— А ви, мабуть, місіс Метьюз?

— Так,— ніжно прощебетала вона і простягла йому руку.

— Оупл казала, ви вчилися в одній школі,— потиснув він руку жінці. Потім обернувся до Расті і Джеффа. — Привіт, хлопці! — кинув він недбало. — Я не сумнівався, що ми ще стрінемось.

Расті промовчав.

Мавпяче обличчя Джеффа спотворила усмішка.

— Я був такої ж думки! — щиро вигукнув він. — Та й мої кісточки вже загоїлись. Знаєш, чому мені подобається тебе лупцювати?

— Ти аж надто любиш розтуляти пельку, Джеффе,— спокійно зауважив Шед О'Рорі, не повертаючи голови. — Якби ти цього не робив, може б, мав цілими свої зуби.

Місіс Метьюз щось прошепотіла Оупл. Та заперечливо похитала головою і знову сіла на ослінчик біля каміна.

Метьюз, показавши на дерев'яний стілець з другого боку каміна, запросив:

— Сідайте, містере Бомонт, просушіть черевики й... зігрійтеся.

— Дякую,— Нед Бомонт підсунув стілець ближче до полум'я і сів.

Шед О'Рорі підніс сірника до сигарети й, припаливши, витяг її з рота.

— Як ви почуваєтесь, Неде?

— Чудово, Шеде.

— То й добре. — О'Рорі напівобернувся до двох, що сиділи на лаві. — Завтра, хлопчики, можете повертатися до міста. — Він подивився на Неда Бомонта і лагідно пояснив: — Ми гралися в піжмурки, бо не були певні, що ви виживете, але тепер готові відповісти за напад.

Нед Бомонт кивнув.

— Я б не позивався на вас, але не слід забувати, що наш приятель Джефф розшукується за вбивство Уеста,— голос Неда Бомонта звучав безтурботно, проте його очі, що дивилися на палаючі дрова в каміні, на мить лиховісно зблиснули. Коли ж він обернувся до Метьюза, в його погляді світилася сама глумливість. — Звичайно, коли б я міг, то звинуватив би Метьюза, що він вас переховує.

— Я їх не переховував, містере Бомонт! — квапливо заперечив Метьюз. — Я навіть не підозрював, аж доки ми сьогодні приїхали, що вони тут. І був здивований не менше, ніж... — він затнувся перелякано і трохи не заскиглив, звертаючись до О'Рорі: — Я завжди вам радий — ви знаєте. Я просто хочу пояснити,— усмішка раптово освітила його обличчя,— що допоміг вам мимоволі, не знаючи про це, а отже, за законом не винний.

— Звичайно,— ласкаво погодився О'Рорі,— ви допомогли мені, не підозрюючи про це. — Його ясні сіро-блакитні очі байдуже дивилися на видавця газети.

Усмішка Метьюза потьмяніла і зрештою згасла. Він нервово поправив вузол на краватці й сховав очі.

— Тут всі такі похмурі,— солодко прощебетала місіс Метьюз до Неда Бомонта. — Я трохи не померла з нудьги до вашого приходу.

Нед Бомонт з цікавістю глипнув на неї. Її темні очі млосно і заклично блищали. Під поглядом Неда Бомонта вона ледь схилила голову і кокетливо стулила губки — тонкі й красиво окреслені, але занадто вже нафарбовані. Він підвівся й підійшов.

Оупл Медвіг утупилася в підлогу перед собою. Метьюз, О'Рорі й ті двоє на лаві дивилися на Неда Бомонта і дружину Метьюза.

— А чого це вони такі похмурі? — спитав Нед Бомонт і сів просто на підлогу перед жінкою, впівоберта до неї, спиною до каміна, схрестивши ноги і спершись руками на підлогу.

— Звідки мені знати? — закопилила губу місіс Метьюз. — Коли Хел запросив мене з Оупл, я думала, що розважимось. Але, приїхавши, ми знайшли тут цих... — на мить вона затнулася, а тоді продовжила з неприхованим сумнівом,—

друзів Хела, і от тепер вони всі сидять і патякають про відому їм таємницю, а я почуваюся останньою дурепою. І Оупл не краща за всіх. Вона...

— Ну, досить, Елоїзо! — спробував надати своєму голосові владності Метьюз.

— Мені байдуже! — роздратовано кинула вона. — Все правда: Оупл така сама, як і всі ви. Чому ні ти, ні вона й словом не прохопилися про те, що спершу обговорюватимете тут свої справи. Якби не дощ, я б давно втекла. Не витримала б!

Оупл Медвіг спалахнула, проте очей не підвела.

Елоїза Метьюз знову схилилася до Неда Бомонта — її роздратування змінилося грайливістю.

— А ви змогли порушити цю нудоту, і саме тому, а не за вашу вроду я дуже вам рада.

Він спохмурнів, удавано ображений.

Вона, в свою чергу, теж насупилась, але щиро.

— А ваш автомобіль справді зламався,— спитала,— чи ви умисно прийшли сюди в тій самій похмурій справі, що робить з них безглуздих змовників? Напевне. Ви такий, як і вони.

— Хіба має значення, чому я сюди прийшов, коли, побачивши вас, змінив свої наміри?

— Не-ма-а-є,— погодилась вона з підозрою,— проте я мушу бути певною, що ви таки їх змінили.

— Так чи інакше,— пообіцяв він весело,— я не буду змовницьки шепотітися. А ви насправді не знаєте, чому всі так нудяться?

— Не маю ніякого уявлення! — сердито відрізала вона. — Хіба що здогадуюсь: все це дурниці, пов'язані скоріше з політикою.

Він поплескав її по руці.

— Оце так розумниця — у самісіньке око! — він повернувся і зиркнув на О'Рорі та Метьюза, а коли знову перевів погляд на співрозмовницю, його очі весело блищали.

— Хочете, я вам розповім?

— Ні.

— По-перше,— провадив він своє,— Оупл вважає, що її батько вбив Тейлора Генрі.

Оупл Медвіг страшно захрипіла й схопилася з ослінчика. Вона затулила рот рукою.

Расті скочив був на ноги, червоний од люті, та Джефф ухопив його за руку.

— Облиш! — прохрипів він добродушно. — Нехай!

Елоїза Метьюз скам'яніла на кріслі й витріщилась, нічого не розуміючи, на Оупл.

Метьюз затремтів і скулився, як хворий,— сіре обличчя, мішки під очима, відкопилена нижня губа.

Шед О'Рорі велично застиг у кріслі — тонко окреслене обличчя бліде й напружене, очі як сіро-блакитні крижинки, руки вчепилися в бильця, ноги вперлися в підлогу.

— По-друге,— вів далі Нед Бомонт, байдужий до загального збудження,— вона...

— Не треба, Неде! — зойкнула Оупл Медвіг.

Він повернувся й звів на неї очі.

Вона вже не затуляла рота, а схрестила руки на грудях. Її нещасний погляд, вимучене обличчя наче благали про помилування.

Він похмуро розглядав її. Серед тиші долинуло дріботіння дощу за вікном, скажені висвисти вітру й жеботіння близької річки. Очі Неда Бомонта дивилися холодно і роздумливо. Зрештою він звернувся до дівчини доброзичливо, але байдуже:

— Хіба не тому ти тут?

— Прошу, не треба! — заблагала вона.

Губи Неда Бомонта скривилися мимоволі в посмішці, хоч очі не потеплілі.

— Але ж, окрім тебе і ворогів твого батька, ніхто про це не плеще!

Вона стисла кулаки, опустила руки, гнівно скинула голову і дзвінко вигукнула:

— Це він убив Тейлора!

Нед Бомонт сперся на руку і подивився на Елоїзу Метьюз.

— А що я казав! Узявши це собі в голову, вона прийшла до вашого чоловіка, коли прочитала плітку, яку він надрукував сьогодні. І не тому, що вважав, мовляв, Пол когось убив, а через безвихідь: він взяв у заклад в центральному банку, який належить кандидатові в сенат з боку Шеда, тому й мусив робити те, що йому накажуть. Вона ж...

— Ну досить вже, Бомонт! — урвав верескливо і відчайдушно Метьюз. — Ви...

— Облиш його, Метьюз! — втрутився О'Рорі — голос рівний і мелодійний. — Хай усе викладе.

— Дякую, Шеде! — байдуже озвався Нед Бомонт, не обертаючись, і продовжив: — Вона пішла до вашого чоловіка, щоб упевнитись у своїй підозрі, однак він не зміг навести доказів, хіба що збрехав. Він бо ж нічого не знає. Просто кидає багно, куди наказує Шед. Але тепер у нього з'являється можливість діяти самостійно: надрукувати завтра в газеті, як Оупл прийшла до нього і поділилася підозрою, що її батько вколошкав її коханця. Оце буде бомба! «Оупл Медвіг звинувачує свого батька у вбивстві. Дочка політичного верховоди свідчить, що він убив сина сенатора». Уявляєте? Чорними літерами через усю першу сторінку «Обсервера»!

Елоїза Метьюз, біла як крейда, дивилася на Неда Бомонта і слухала, затамувавши дух.

У шибки дріботів дощ із вітром. Расті глибоко зітхав.

Нед Бомонт облизав губи й повів далі:

— Ось чому він привіз її сюди — переховати, доки з'явиться повідомлення. Може, він і справді не знав, що Шед та його хлопці тут. Це не суттєве. Він привіз її сюди, аби ніхто не дізнався, що вона встругнула, поки не вийдуть газети. Я не хочу сказати, що він затягнув її сюди чи утримує силоміць — це було б нерозумно з його боку. А проте її і не треба було примушувати. Вона готова на все, щоб лише дошкулити батькові.

— Він убив Тейлора! — прошепотіла Оупл Медвіг.

Нед Бомонт сів рівно і звів на неї очі. Якусь хвилю він урочисто її розглядав, усміхнувся, задоволено похитав головою і знову сперся на лікоть.

Елоїза Метьюз здивовано глипала на свого чоловіка. Той мовчки сидів, схиливши голову і сховавши обличчя в руки.

Шед О'Рорі схрестив ноги й дістав сигарету.

— Скінчив? — лагідно спитав він.

— А що, не віриться? — відрізав Нед Бомонт, сидячи до нього спиною. Голос Неда Бомонта звучав рівно, проте обличчя виглядало втомленим і згаслим.

О'Рорі запалив сигарету.

— І чого ж ти досяг? — спитав він, затягнувшись. — Тепер за нами удар у відповідь — отримуй! Дівчина сама відповідає за свою розповідь. І сюди вона прийшла за власним бажанням. Як і ти. Так само кожен, коли забажає, може забратися геть. — Він підвівся. — Я особисто бажаю спати. Де мені лягти, Метьюз?

— Це неправда, Хел! — звернулася до чоловіка Елоїза Метьюз, не запитуючи, а стверджуючи.

Він нешвидко прибрав руки й з гідністю пояснив:

— Люба, тих фактів, що свідчать проти Медвіга, аж занадто. Це і виправдовує нашу вимогу, щоб його допитала поліція. А більше ми нічого не робили.

— Та я не про це! — зауважила його дружина.

— Розумієш, люба, коли міс Медвіг прийшла... — чоловік із землистим обличчям затнувся, затремтів, глянув в очі дружині, й знову затулився руками.

5.

Елоїза Метьюз і Нед Бомонт залишилися самі у великій кімнаті першого поверху. Вони сиділи поруч у кріслах, обличчям до каміна. Схилившись уперед, жінка сумно спостерігала, як догорало останнє поліно. Нед Бомонт схрестив ноги й поклав руку на спинку свого крісла. Він курив сигару й нишком стежив за жінкою.

Зарипіли сходи — спустився чоловік Елоїзи Метьюз,— зупинившись на пів-

дорозі. Він так само був одягнений, лише зняв коміра. Розв'язана краватка вибилася з-під жилета.

— Люба,— сказав він,— ти не збираєшся спати? Вже північ.

Дружина не ворухнулась.

— Містере Бомонт, а ви?..

Почувши своє ім'я, Нед Бомонт з байдужим, як у статуї, обличчям, подивився на чоловіка на сходах. Коли Метьюз запнувся, Бомонт знову зосередив увагу на сигарі й жінці.

Постоявши ще трохи, Метьюз піднявся нагору.

— В барі є трохи віскі,— промовила Елоїза Метьюз, не відводячи очей від полум'я. — Може, вип'ємо?

— Звичайно! — Нед Бомонт розшукав пляшку й келихи. — Вам чистого? — спитав він.

Вона кивнула. Округлі груди під червоною сукнею важко здіймалися.

Він наповнив келихи більш ніж на половину.

Жінка не підвела очей, аж поки він не вклав келих їй у руку. Тоді вона похмуро всміхнулася, викрививши тонкі нафарбовані губи. Затим підняла келиха й прощебетала:

— За мого чоловіка!

— Ні! — байдуже заперечив Нед Бомонт і вихлюпнув своє віскі в камін, де воно засичало й спалахнуло тремтливим полум'ям.

Елоїза Метьюз зачудовано засміялася і схопилась на ноги.

— Налийте ще собі! — наказала вона.

Він узяв пляшку з підлоги й наповнив келих.

Вона підняла свій келих над головою.

— За вас!

Вони випили. Елоїза Метьюз скривилася.

— Краще розводьте чи запивайте водою,— порадив він.

Жінка похитала головою.

— Мені подобається так. — Вона схопила Неда Бомонта за руку і, ставши спиною до каміна, притулилася до нього. — Давайте принесемо сюди ту лаву.

— Це ідея! — погодився він.

Вони відсунули крісла перед каміном і принесли лаву — він тримав за один кінець, вона — за другий. Лава була широка, низька.

— А тепер вимкніть світло,— попросила жінка.

Він виконав прохання, а повернувшись до лави, побачив, що Елоїза Метьюз знову наповнила келихи.

— Цього разу за вас! — оголосив він, і вони випили.

Він сів поруч. Полум'я від каміна кидало на них червонястий відсвіт.

Зарипіли сходи — униз зійшов чоловік Елоїзи. Він зупинився на останній сходинці й мовив:

— Я тебе благаю, люба!

— Кинь у нього чим-небудь! — гнівно прошепотіла Елоїза на вухо Недові Бомонту.

Той пирскнув.

Вона схопила з підлоги пляшку з віскі.

— Де твій келих?

Поки вона наливала, Метьюз забрався нагору.

Елоїза подала Бомонту келих і почаркувалась. Їхні очі дикунськи виблискували в червонястих відсвітах. Вона хапала повітря, тихо відсапуючись.

— За нас! — проголосила вона.

Вони випили віскі. Елоїза випустила порожній келих і кинулася в обійми Недові Бомонту. Їхні губи з'єдналися в цілунку. Келих із дзенькотом розбився, впавши на дерев'яну підлогу. Нед Бомонт хитро зиркав крізь примружені повіки. Очі Елоїзи були заплющені.

Вони не ворухнулися, коли зарипіли східці. Нед Бомонт не визволився з обіймів і коли рипіння стихло. Елоїза обплела його руками, і він не бачив сходів. Обоє важко дихали.

Східці знову зарипіли. Аж тоді вони роз'єднали губи, не випускаючи одне одного з обіймів. Нед Бомонт скосив очі на сходи. Там нікого не було.

Елоїза Метьюз провела рукою по його потилиці, зануривши пальці в кучері. Її очі тепер були ледь розплющені — темні сяючі щілинки.

— Таке воно, життя,— прошепотіла вона з гіркуватим глумом, відкинулася на лаві й потягла Неда Бомонта за собою, припадаючи до його вуст.

Саме в цю мить пролунав постріл.

Нед Бомонт визволився з обіймів жінки й миттю підхопився.

— Де його кімната? — різко спитав він.

Вона дивилася з німим жахом.

— Де його кімната? — перепитав Нед Бомонт.

— З фасаду,— пробелькотіла вона, змахнувши тремтячою рукою.

Він збіг нагору. На верхній площадці він зіткнувся ніс у ніс із мавподібним Джеффом, який був одягнений, але босоніж, і глипав припухлими зі сну очима. Джефф узявся однією рукою в бік, а другу виставив, перепиняючи Неда Бомонта, і прогарчав:

— Що тут робиться?

Нед Бомонт ухилився від випростаної руки й заліпив кулаком у мавпячу пику. Джефф з ревінням поточився. Нед Бомонт прослизнув повз нього й кинувся коридором до фасаду будинку. Зі своєї кімнати вихопився О'Рорі й побіг слідом.

Знизу долинули зойки місіс Метьюз.

Нед Бомонт розчахнув двері й уклякнув на порозі. Метьюз лежав горілиць на підлозі спальні прямо під лампочкою на стелі. З його відкритого рота струменіла цівка крові. Одна рука була відкинута вбік, друга лежала на грудях. Біля стіни, куди наче вказувала відкинута рука, чорнів револьвер. На столі стояв відкоркований каламарик, лежала ручка і аркуш паперу. До стола було підсунуто стілець.

Шед О'Рорі відштовхнув Неда Бомонта й схилився над лежачим. Скориставшись цим, Нед Бомонт, угледівши записку на столі, сховав її собі в кишеню.

До кімнати вбіг Джефф, за ним роздягнений Расті.

О'Рорі підвівся і скрушно розвів руками:

— Вистрелив собі в рот,— оголосив він. — Готовий.

Нед Бомонт повернувся й вийшов з кімнати. В коридорі він зіткнувся з Оупл Медвіг.

— Що там, Неде? — перелякано спитала вона.

— Метьюз застрелився. Я піду вниз і побуду з його дружиною, поки ти вдягнешся. Не заходь до його кімнати. Неприємне видовище. — Він пішов сходами вниз.

Елоїза Метьюз невиразно вимальовувалась на підлозі біля лави.

Нед Бомонт ступив два швидких кроки до неї, різко спинився й роззирнувся гострими холодними очима. Потім підійшов до жінки, опустився на коліна й помацав їй пульс. Пильно придивився до неї при світлі згасаючого полум'я. Вона була непритомна. Він витяг з кишені поцуплену зі стола Метьюза записку й, посунувшись на колінах ближче до каміна, прочитав при зблисках від жаринок.

«Я, Хауерт Кейт Метьюз, при ясній свідомості й пам'яті оголошую свою останню волю і заповіт.

Я передаю в спадок моїй коханій дружині, Елоїзі Брейден Метьюз, її спадкоємцям і правонаступникам все своє рухоме і нерухоме майно.

Цим призначаю єдиним виконавцем своєї волі державну центральну опікунську компанію.

Сказане засвідчую підписом...»

Нед Бомонт злостиво посміхнувся, прочитавши заповіт, а тоді пошматував його. Вставши з колін, він нахилився до каміна і кинув клаптики паперу на жаринки. Вони яскраво спалахнули й за мить обернулися на попіл. Металевою шпичкою Нед Бомонт перемішав попіл.

Потім повернувся до місіс Метьюз, хлюпнув віскі в келих, підняв голову жінки й силоміць влив їй трохи віскі в рот. Вона вже майже очуняла і кахикала, коли вниз зійшла Оупл Медвіг.

6.

Сходами став спускатися Шед О'Рорі. За ним Джефф і Расті. Всі троє були вдягнені. Нед Бомонт стояв біля дверей у дощовику і капелюсі.

— Куди це ви, Неде? — поцікавився Шед.

— Пошукати телефон.

О'Рорі кивнув.

— Гарна думка, але я хотів дещо у вас спитати,— він зійшов сходами на перший поверх, решта ні на крок не відставали.

— Слухаю,— сказав Нед Бомонт і витяг руку з кишені. Він став так, щоб О'Рорі й тим, позаду, було видно його руку, у якій зблиснув револьвер.

— Тільки без дурниць! Я поспішаю!

О'Рорі удав, що не помічає зброї, та ближче не підійшов.

— Я подумав,— сказав він замислено,— дуже дивно, що поруч з відкритим каламариком і ручкою ми не знайшли ніякої цидулки.

Нед Бомонт щиро здивувався.

— Що? Ніякої цидулки? — він позадкував до дверей. — Це справді вкрай дивно. Ми ще це обговоримо, коли я повернусь.

— Краще зараз,— наполіг О'Рорі.

— Перепрошую,— Нед Бомонт ступив до дверей, відчув спиною круглу ручку, намацав її і відчинив двері. — Я ненадовго,— він стрибнув у темряву, хряпнувши дверима.

Дощ ущух. Нед Бомонт зійшов зі стежини й метнувся високою травою уздовж будинку в протилежний бік. Позаду ще раз хряснули двері. Ліворуч, зовсім близько, шуміла річка. Нед Бомонт біг до неї, проламуючись крізь підлісок.

Пронизливий і різкий свист пролунав у нього за спиною. Він перескочив через в'язку багнюку, забіг під дерева і повернув у протилежний від річки бік. Знову почув свист, цього разу праворуч. Поміж деревами росли високі, у людський зріст кущі. Нед Бомонт біг серед них, пригинаючись, щоб його не помітили, а темно ж було — хоч в око стрель.

Нед Бомонт дерся на пагорб, слизький та нерівний, гілки ляскали його по руках і обличчю, чіплялись за одіж. Тричі він падав, раз у раз спотикався. Свист більше не пролунав. Нед Бомонт не міг розшукати «бьюїк» так само, як і дорогу, якою приїхав.

Він ледве тягнув ноги, зашпортувався вже на рівному, і коли, досягши вершини пагорба, став спускатися з протилежного боку, то падав частіше й частіше. Біля пагорба він надибав дорогу і пішов нею праворуч. Глина важко налипала на черевики, й він мусив час од часу зупинятися і зчищати її, послуговуючись револьвером замість скребачки.

Раптом він почув гавкіт за спиною й отупіло озирнувся. Неподалік від дороги, футів за п'ятдесят позаду, бовванів будинок, який він проминув. Нед Бомонт повернув назад до високих воріт. Собака — чудисько невідомих у темряві розмірів — кидався за парканом і аж заходився.

Нед Бомонт намацав край хвіртки, знайшов клямку, відщіпнув і ступив на подвір'я. Собака відбіг, роблячи кола, лякаючи удаваними наскоками й сповнюючи ніч валуванням.

Зі скрипом відчинилося вікно, і грубий голос спитав:

— Якого біса ви дратуєте собаку?

Нед Бомонт відповів досить твердо:

— Я Нед Бомонт з окружної прокуратури. Мені треба подзвонити. Там, неподалік, мертва людина.

— Нічого не чую! — крикнули з вікна. — Замовкни, Джіні!

Собака ще тричі гавкнув що було сили й замовк.

— Що ви кажете?

— Мені треба подзвонити до окружної прокуратури. Там, неподалік, мертва людина.

— Та що ви! — жахнулися в будинку. Вікно зі скрипом зачинилося. Собака знову завалував, забігав колами, то підскакуючи, то відбігаючи. Нед Бомонт пожбурив у нього заліплений глиною револьвер. Пес кинувся навтьоки й заховався за будинком.

Двері відчинив червонопикий огрядний коротун у довгій блакитній сорочці.

— Матір божа! На кого ви схожі! — видихнув він, коли Нед Бомонт зайшов.

— Де телефон? — спитав Бомонт і похитнувся.

Червонопикий підхопив його.

— Кому дзвонити й що казати? — непривітно кинув він. — Я все зроблю.

— Де телефон? — перепитав Нед Бомонт.

Червонопикий повів його, підтримуючи, коридором і відчинив двері.

— Тут. Вам страшенно пощастило, що старої нема вдома. А то б вона не впустила такого забрьоханого!

Нед Бомонт важко опустився на стілець перед телефоном, та не квапився схопитися за трубку. Він сердито блимнув на чоловіка у блакитній нічній сорочці й пробелькотів:

— Вийдіть і зачиніть двері!

Червонопикий виконав наказ.

Нед Бомонт узяв трубку, нахилився вперед, спершися ліктями на столик, і набрав номер Пола Медвіга. Поки він чекав, очі його мимоволі стулялися, одначе він знову і знову розплющував їх, відганяючи сон, а коли зрештою почав говорити, погляд його вже був ясний.

— Привіт, Поле! Нед... Та нічого. Слухай! Метьюз наклав на себе руки в маєтку біля річки й не залишив заповіту... Та ти слухай! Це дуже важливо. Він мав безліч боргів і не назвав виконувача духівниці, отож суд мусить призначити управителя спадщиною. Утямив?.. Так. Простеж, щоб справа потрапила до потрібного судді, скажімо, Фелпса, і ми не лише виключимо «Обсервер» з боротьби, а й перетягнемо на свій бік ще до виборів. Утямив?.. Гаразд, гаразд, слухай далі. Це ще не все. Тепер те, що ти мусиш зробити негайно. Завтрашній номер «Обсервера» начинено динамітом. Ти повинен його вилучити. Підніми Фелпса з ліжка і отримай судову заборону на газету — зроби будь-що, аби тільки припинити її вихід. Потім зможеш вказати всім редакційним працівникам їхнє місце, коли за місяць видання перейде в наші руки... Я тобі зараз не можу розповісти, але повір, там справжній динаміт, газета не повинна з'явитися. Розторсай Фелпса, біжи сам і особисто простеж. У тебе ще понад три години часу, перш ніж газета з'явиться на вулицях... Все правильно... Що?.. Оупл?.. З нею все гаразд. Вона зі мною... Так, я її привезу... Подзвони ще в окружну прокуратуру щодо Метьюза. Я мушу повертатися. Бувай!

Нед Бомонт поклав трубку на стіл, підвівся, дошкандибав до дверей, після деякого зусилля відчинив їх і вивалився в коридор — лише стінка не дала йому поточитися.

Червонопикий умить підскочив до нього.

— Зіпріться на мене, друже, зараз я вас укладу. Я заслав канапку ковдрою, так що не зважайте на брудний одяг і...

— Я хочу позичити у вас авто,— урвав його Нед Бомонт. — Мені треба повернутися до Метьюза.

— То це він мертвий?

— Так.

Червонопикий викотив очі й тоненько свиснув.

— То ви позичите автомобіль? — наполягав Нед Бомонт.

— Господи, та будьте ж розсудливі, голубе. Як ви ним керуватимете?

Нед Бомонт позадкував, похитуючись.

— Тоді я пішов.

— Ні, це теж не годиться! Я натягну штани і вас одвезу. Хоча не здивуюсь, якщо по дорозі ви вріжете дуба.

Оупл Медвіг і Елоїза Метьюз сиділи удвох у великій кімнаті, коли червонопикий швидше затяг, ніж завів туди Неда Бомонта. Вони з'явилися без стуку. Жінки притислися одна до одної, перелякано глипаючи.

Нед Бомонт випручався з рук свого супутника і отупіло роззирнувся.

— Де Шед? — пробурмотів він.

— Утік,— відказала Оупл. — Вони всі накивали п'ятами.

— Чудово! — через силу прохрипів він. — Я хочу з тобою поговорити.

Елоїза Метьюз раптом підскочила до нього.

— Це ти його вбив! — скрикнула вона.

Нед Бомонт хихикнув і спробував обійняти жінку.

Вона заверещала й дала йому ляпаса.

Прямий як колода, він перекинувся на спину. Червонопикий кинувся було його підтримати, але не встиг. Упавши, Нед Бомонт нерухомо лежав на підлозі.

VII. ЗГРАЯ

1.

Сенатор Генрі поклав серветку на стіл і підвівся. На ногах він видавався ще вищий і молодший. Його невелика голова, вкрита рідкуватими сивими кучерями, виглядала навдивовиж симетрично. З роками м'язи аристократичного обличчя провисли, означившись зморшками, одначе губи лишалися так само свіжими, й очей теж, здавалося, не торкнувся час: зеленаво-сірі, глибоко посаджені, вони були, хоч маленькі, але молоді — повіки ще не взялися зморшками.

— Ти не образишся,— промовив він із завченою ввічливістю,— якщо я заберу ненадовго Пола нагору?

— Прошу,— погодилась його донька,— якщо залишиш мені Неда Бомонта і пообіцяєш не зникати на цілий вечір.

Нед Бомонт уклонився із вдячною усмішкою.

Вони з Дженіт перейшли до кімнати, пофарбованої в біле, де в каміні з білим личкуванням жевріло вугілля, відкидаючи червонясті зблиски на меблі з червоного дерева.

Дженіт ввімкнула торшер біля піаніно і сіла на ослінчик спиною до інструмента — торшер з одного боку, Нед Бомонт — з другого. Світло вигравало на її волоссі, утворюючи ніби яскравий німб над головою, в той час як сукня з чорної замші вбирала промені, а коштовностей на дівчині не було.

Нед Бомонт нахилився, щоб струсити попіл з сигари на жаринки в каміні. Темна перлина на його манішці засвітилася, мовби червоне око.

— Може, заграєте щось? — запропонував він.

— Звичайно. Хоч я нікудишня піаністка, але якщо вам так хочеться... Тільки пізніше. Зараз я б воліла поговорити з вами, скориставшись нагодою.

Вона поклала руки на коліна. Напружені плечі раз у раз стеналися.

Нед Бомонт мовчки кивнув. Він відійшов од каміна і прилаштувався на канапці з ліроподібними боковинами.

Дженіт крутнулася на ослінчику, що обертався, і подивилася Неду Бомонтові в обличчя.

— Як Оупл? — спитала вона тихо і приязно.

— Все гаразд, як мені відомо,— недбало відказав він,— хоча я її не бачив з минулого тижня. — Він підніс був сигару до рота, знову опустив і поцікавився, наче йому оце щойно спало на думку: — А що?

— Хіба вона не лежить із нервовим розладом?

— А, це! Хіба Пол вам нічого не розповідав?

— Він сказав, що вона лежить у ліжку з нервовим розладом,— розгублено подивилася на нього,— та й годі.

Нед Бомонт усміхнувся лагідніше.

— Гадаю, він аж надто близько бере це до серця,— нешвидко проказав Нед, розглядаючи сигару. — З нею нічого небезпечного. Просто забрала собі в голову дурницю, буцімто Пол убив вашого брата, і роздзвонила скрізь про це. Звісно, Пол не міг дозволити, щоб донька винуватила його привселюдно у вбивстві, тож мусив замкнути її, поки не викине дурощі з голови.

— Ви хочете сказати,— завагалася Дженіт,— що вона під домашнім арештом?

— Тільки не робіть мелодрами! — байдуже заперечив він. — Вона ще дитина. І хіба це не звичне виховання — замикати дітей у кімнаті?

— Правда! — швидко погодилась Дженіт Генрі. — Тільки... — вона втупилася в свої руки, а потім звела очі,— чому в неї виникла така думка?

— А хто думає інакше? — голос у Неда Бомонта був такий самий невиразний, як і посмішка.

Дженіт нахилилася вперед, тримаючись руками за ослінчик, обличчя стало зосереджене.

— Саме про це я й хотіла спитати у вас, містере Бомонт. Невже люди так думають?

Він спокійно кивнув.

У неї аж побіліли кісточки на руках, що вчепилися в ослінчик, коли вона хрипко спитала:

— Чому?

Він підвівся з канапки, підійшов до каміна і кинув туди недопалок. Потім повернувся назад, сів, схрестивши ноги, й розслабився.

— Наші супротивники вважають тонкою політикою підштовхувати людей до такої думки,— ні в його голосі, ні в обличчі ніщо не свідчило, що він особисто переживає.

— Але, містере Бомонт,— насупилась Дженіт,— чи будуть люди так думати, якщо не існує доказів або хоча б їхньої видимості?

— А, ну певно ж! — весело зиркнув на неї Нед Бомонт. — Мені здавалося, вам відомо,— він розгладив вуса нігтем великого пальця. — Скажіть, ви не одержували анонімного листа, яких уже чимало з'явилося останнім часом?

Вона збуджено схопилася на ноги.

— Так, сьогодні! Я хотіла вам показати, щоб...

Він тихо розсміявся і заспокійливо підняв руку.

— Не хвилюйтесь! Вони всі схожі як дві краплі води — я чимало їх бачив.

Дівчина нешвидко й неохоче опустилася на ослінчик.

— Ті листи,— пояснив він,— а також пасквілі в «Обсервері», доки ми не прикрили газети, плітки, що ходять містом,— він знизав худими плечима,— ось усі докази, що кинули тінь на Пола.

— То... то він у небезпеці?

Нед Бомонт кивнув і незворушно проказав:

— Якщо він програє вибори, втратить владу в місті та штаті, його засудять на електричний стілець.

Вона здригнулася і запитала тремтячим голосом:

— А якщо виграє — врятується?

— Безперечно,— кивнув знову Нед Бомонт.

Дженіт затамувала дух, губи її затремтіли, шматуючи слова:

— А... він... виграє?

— Сподіваюся.

— І що ж, тоді всі докази проти нього,— вона затнулася,— нічого не важитимуть?

— Вони його не обходитимуть! — відрізав Нед Бомонт і рвучко випростався. Він кліпнув очима й уп'явся в напружене й бліде дівоче личко. Веселі вогники зблиснули в його зіницях і наче освітили худорляве обличчя. Він розсміявся неголосно, але зачудовано, й підвівся, вигукнувши: — Справжня Юдіф! [1]

Дженіт Генрі застигла — ні пари з вуст, бліда як крейда.

Нед Бомонт міряв уздовж і впоперек кімнату, промовляючи сам до себе, хоч раз у раз посміхався через плече до дівчини.

— Ну, звичайно, це гра! Вона погодилася терпіти Пола, бути ввічливою з ним, бо батькові потрібна політична підтримка, однак все має межу. Тобто це диктувалося необхідністю, щоб Пол нестямно закохався. Коли ж вона вирішила, що Пол убив її брата, але хоче уникнути покарання, то... Чарівно! Донька і кохана Пола обидві прагнуть усадовити його на електричний стілець! Йому завжди щастило з жінками! — Нед Бомонт тримав у руці нову тонку сигару в зелених цяточках. Він став перед дівчиною, відгриз кінчик сигари й повів далі, не звинувачуючи, а ніби ділячись своїм відкриттям: — Це ви посилали анонімні листи. Напевне, ви. Друкували на машинці, що стоїть у кімнаті, де ваш брат зустрічався з Оупл. І він, і вона мали ключі. Та Оупл не писала листів, вона сама була ошелешена ними. Писали ви. Ви взяли ключ брата, коли поліція повернула його разом з речами загиблого, прокралися до кімнати й скористалися машинкою. Блиску-

[1] *Юдіф (бібл.) — дружина Манассеї, вбитого ассірійцями. Врятувала жителів фортеці Бетілуї від війська царя Навуходоносора.*

че! — Він знову забігав кімнатою. — Нам доведеться примусити сенатора найняти дужих доглядальниць і замкнути вас у зв'язку з нервовим розладом. Хай це видаватиметься епідемією серед донечок політичних діячів, однак ми будемо впевнені в перемозі на виборах — нехай навіть у кожному домі виявиться своя хвора,— він обернувся до Дженіт з приязним усміхом.

Вона схопилася за горло, не в силі щось сказати.

— На щастя, сенатор,— продовжив Нед Бомонт,— не бажає нам зла. Його не хвилюєте ні ви, ні загиблий син, він мріє лише бути переобраним і знає, що це залежить від Пола,— Нед Бомонт реготнув. — Тому, власне, ви й повелись, як Юдіф, правда? Ви знали, батько не посвариться з Полом, навіть запідозрюючи його, поки не переможе на виборах. Ми теж про це знаємо. І нас це влаштовує.

Він замовк і припалив сигару. Дженіт відпустила горло, склала руки на колінах, розслаблено випрямилася і мовила холодно і вагомо:

— Я не вмію брехати. Мені відомо, що Пол убив Тейлора. Тому я писала листи.

Нед Бомонт випустив дим, вийняв сигару з рота, повернувся до канапки з ліроподібними боковинами й сів навпроти дівчини. Його обличчя було серйозне, але не сповнене ворожнечі.

— Ви ненавидите Пола, еге ж? — похмуро спитав він. — Навіть якби я довів, що він не вбивав Тейлора, ви однаково ненавиділи б його, так?

— Так,— погодилась дівчина, свердлячи його світло-карими очима,— думаю, ненавиділа б.

— Отож-бо й воно! — зітхнув він. — Ви не тому ненавидите його, що він убив вашого брата, ви через ненависть впевнені, що це він таки убив.

— Ні,— повільно похитала вона головою.

Він саркастично посміхнувся, а тоді поцікавився:

— Ви казали про це батькові?

Вона закусила губу й спалахнула.

— А він відповів вам, що все це дурниці.

Щоки Дженіт аж пашіли. Вона похопилася щось сказати, однак не змогла.

— Якби Пол убив вашого брата,— докинув Нед Бомонт,— то батько напевне б про це знав.

Вона потупила очі й відказала кволо й жалібно:

— Якби він і дізнався, то не повірив би.

— Він мав це знати,— наголосив Нед Бомонт, примружившись. — Чи не вів Пол з ним того вечора розмову про Тейлора і Оупл?

— Хіба ви не знаєте, що трапилось тоді?

— Ні.

— Це зовсім не стосувалося до Тейлора з Оупл,— процокотіла вона, прагнучи якнайшвидше пояснити. — Це... — вона раптом замовкла, обернувшись до дверей. Звідти долинув регіт і кроки, що наближалися. Дженіт зиркнула на Неда Бомонта і благально звела руки. — Я мушу вам це розповісти! — прошепотіла вона палко. — Можемо побачитися завтра?

— Так.

— Де?

— Може, в мене? — запропонував він.

Вона швидко кивнула. Він устиг прошепотіти адресу, а вона спитати:

— Після десятої?

Ледь він кивнув, як до кімнати зайшли сенатор Генрі з Полом Медвігом.

2.

О пів на одинадцяту Пол Медвіг і Нед Бомонт попрощалися з батьком та дочкою Генрі й сіли в коричневий «седан», який Медвіг повів униз по Чарлз-стріт. Коли вони проминули з півтора квартала, Медвіг задоволено гмикнув:

— Ти не уявляєш, Неде, який я задоволений, що ви так гарно потоваришували з Дженіт.

— Я з будь-ким потоваришую,— скоса зиркнув Нед Бомонт на білявого.

Медвіг пирхнув.

— Знаю,— поблажливо погодився він,— ти такий чортяка.

— Я б хотів завтра обговорити з тобою дещо. Де ти будеш, скажімо, опівдні?

Медвіг повернув «седан» на Чайне-стріт.

— В конторі,— відказав він. — Завтра перше число. А чому ти не хочеш поговорити зараз? До ранку ще так багато часу.

— Мені ще не все відомо. Як там Оупл?

— Нормально,— похмуро відповів Медвіг, а тоді вигукнув: — О господи! Я мусив бути добрішим до дитини! І все владналося б! — Вони проминули світлофор. — Вона ж бо не вагітна,— враз випалив він.

Нед Бомонт промовчав.

Медвіг пригальмував біля клубу «Брусована хатина». Червоний як рак, він швидко спитав:

— Як ти вважаєш, Неде, вони були,— він прочистив горлянку,— коханцями чи просто зустрічалися?

— Не знаю,— відказав Нед Бомонт. — Мене це не обходить. І Оупл теж не розпитуй, Поле.

Медвіг зупинив «седан», якийсь час сидів, дивлячись перед собою. Потім знову прокашлявся й хрипко прогудів:

— Ти непоганий хлопець, Неде.

— Угу,— промимрив Нед Бомонт, коли вони вилізли з автомобіля. У клубі, під портретом губернатора на сходовому майданчику другого поверху, вони мимоволі розійшлись.

Нед Бомонт зазирнув до невеликої кімнати в задній частині будинку, де п'ятеро чоловіків грали в покер, а троє спостерігали гру. Картярі надали за столом місце Неду Бомонту, і о третій годині ночі, коли гра скінчилась, він поклав у кишеню близько чотирьохсот доларів.

3.

Дженіт Генрі прийшла близько полудня. Вже понад годину Нед Бомонт міряв квартиру вздовж і впоперек, гриз то один, то другий ніготь, курив сигари. Почувши дзвінок, неквапом наблизився до дверей, відчинив і здивовано всміхнувся.

— Доброго ранку!

— Дуже перепрошую, що спізнилась,— почала була дівчина,— але...

— Та зовсім ви не спізнились,— заперечив він. — Ми домовлялись після десятої.

Він провів її до вітальні.

— Мені у вас подобається,— повідомила Дженіт, повільно роззираючись в старомодній кімнаті з високою стелею, широкими вікнами, величезним люстром над каміном, меблями з червоного плюшу. — Чарівно! Вона подивилася на прочинені двері. — А там ваша спальня?

— Так. Бажаєте подивитись?

— Охоче.

Він показав їй спальню, потім кухню і ванну.

— Просто чудово! — зазначила Дженіт, коли вони повернулися до вітальні. — Я й не знала, що збереглися такі квартири в нашому надсучасному місті.

Він ледь уклонився на її похвалу.

— Мені теж тут подобається, і як ви помітили, тут нікого нема, хто б нас підслуховував, хіба що припустити — він заховався в туалеті.

Дженіт напружилась і вп'ялася очима в Неда Бомонта.

— Я такого і не припускала. Ми можемо не погоджуватись, навіть стати — якщо ще не стали — ворогами, але я знаю, що ви джентльмен, інакше б сюди не прийшла.

— Ви хочете сказати,— глумливо спитав він,— що я не взуваю коричневі черевики під синій костюм і таке інше?

— Я маю на увазі зовсім не це.

— В такому разі ви помиляєтесь. Я гравець і підпомагач політика...

— Я не помиляюсь,— вона подивилась благально. — Прошу вас, давайте не сваритися, принаймні через дрібниці.

— Вибачте,— його посмішка стала винуватою. — Сідайте, прошу!

Дженіт сіла. Він влаштувався навпроти неї в іншому червоному кріслі й сказав:

— Отже, ви збиралися розповісти, що трапилося у вас того вечора, коли загинув брат.

— Так,— ледь чутно промовила вона, спалахнула і втупилася в підлогу. Коли вона знову підвела очі, в них відбилося зніяковіння, затремтів і голос. — Я хочу, щоб ви знали. Ви з Полом друзі, й це... може зробити вас моїм ворогом, але... гадаю, коли ви дізнаєтеся, що сталося... дізнаєтеся правду... то ми... принаймні не заворогуємо. Не знаю. Можливо, ви... Але мусите знати, а тоді самі вирішуйте. Він хіба вам не розповідав? — вона пильно дивилася йому в очі, забувши про своє замішання. — Чи розповідав?

— Я не знаю, що у вас сталося того вечора,— відповів Нед Бомонт.

— Він не розповідав.

Вона рвучко нахилилася до нього.

— Хіба це не свідчить, що він хотів щось приховати, мав це зробити?

Він зрушив плечима і байдуже спитав:

— Ви так гадаєте?

— Та ви самі мусите бачити... — насупилась вона. — А проте гаразд. Я вам розповім, і ви все зрозумієте. Він прийшов на обід — власне, на свій перший обід до нас.

— Це я знаю,— повідомив Нед Бомонт. — Як і те, що вашого брата не було.

— Тейлора не було за столом,— виправила вона запально,— але він був у своїй кімнаті. Обідали тільки батько, Пол і я. Тейлор вийшов з їдальні, бо... не бажав сидіти за одним столом з Полом через неприємності з Оупл.

Нед Бомонт холодно кивнув.

— Після обіду ми з Полом лишилися на якийсь час самі в... в тій кімнаті, де ми вчора з вами розмовляли, й він раптом обійняв мене і поцілував.

Нед Бомонт вибухнув реготом — негучним, але нестримним. Дженіт Генрі здивовано подивилася на нього.

— Перепрошую! Продовжуйте. Я потім вам поясню, чому сміявся. — А коли вона вже відкрила була рота, докинув: — Хвилиночку! А він вам казав щось, коли цілував?

— Ні. А може, й казав, та я нічого не зрозуміла,— вона виглядала вкрай розгубленою. — А що?

Нед Бомонт знову реготнув.

— Він мав би сказати щось про фунт м'яса. Це певною мірою моя провина. Я намагався переконати його не підтримувати вашого батька на виборах і сказав, що сенатор використовує вас лише як приманку, тому порадив діяти напевно і взяти свій фунт м'яса до виборів, щоб не лишитися з носом. Це було саме того дня,— провадив далі Нед Бомонт,— хоча не думаю, щоб я його переконав. — Він зморщився. — Що ви з ним зробили? Він говорив, що збирається з вами одружитися, ви, певно, зовсім окрутили його, бо він уже плигає коло вас цапиком.

— Нічого я з ним не робила,— відповіла Дженіт,— але то був важкий вечір. Кожен з нас був ні в сих ні в тих. Я образилася, що мушу його приймати, відчуваючи відразу, і намагалася цього не показати. Він теж, я розумію, почувався скуто чи то від сором'язливості, чи від підказаної вами підозри,— вона наче поставила крапку, розвівши руки.

Нед Бомонт кивнув.

— А що було далі? — спитав він.

— Звісно, я розлютилася і пішла.

— Ви йому нічого не сказали? — в очах Неда Бомонта блимнули іскорки неприхованого глузу.

— Ні. І від нього не почула й півслова. Я пішла сходами нагору і зіткнулася з батьком, який саме спускався. Коли я йому розповідала, що сталося, то сердилася на нього не менше, ніж на Пола,— адже це він запросив його до нас. В цю мить грюкнули надвірні двері — Пол пішов. І тут зі своєї кімнати спустився Тейлор. — Вона зблідла, голос затремтів. — Він почув, як я дорікала батькові, й поцікавився, що сталося, та я втекла до своєї кімнати, щоб не продовжувати розмови. Більше я їх не бачила, аж поки батько прийшов до мене і повідомив, що Тейлора... вбито.

Вона замовкла, біла як крейда, зчепила пальці й утупилася в Неда Бомонта, чекаючи відповіді.

Натомість він холодно спитав:

— Ну то й що?

— Як що?! — вражено перепитала вона. — Ви не розумієте? Хіба не ясно, що Тейлор побіг услід за Полом, зчепився з ним, і той його вбив? Тейлор не тямив себе од люті й... — Її обличчя просвітліло. — Вам бо ж відомо: на ньому не було капелюха. Він вилетів як куля, сповнений гніву, забувши про все на світі. Він...

Нед Бомонт повільно похитав головою.

— Ні,— урвав він її переконано,— цього не могло статися. Полу не треба було вбивати Тейлора, і він його не вбивав. Він міг скрутити його однією лівою, до того ж він не з тих, хто втрачає голову в бійці. Це я знаю. Сам бачив, як він б'ється, і сам з ним бився. Так що це неможливо. — Він примружив очі, що зблиснули, як два холодні леза. — Та навіть припустимо: він убив. Маю на увазі — випадково, хоч і це неймовірно. Чи можна винуватити його в самозахисті?

Вона зневажливо хитнула головою.

— Якщо це був самозахист, чому він тоді приховує?

Нед Бомонт, мабуть, чекав на таке запитання.

— Він хоче одружитися з вами,— пояснив він. — Тому ніколи не зізнається, що вбив вашого брата, навіть якщо... — Нед Бомонт пирскнув. — Бачите, як ви на мене впливаєте! Пол не вбивав його, і край, міс Генрі.

Тепер її очі скрижаніли. Вона мовчки дивилася на Неда Бомонта.

Він замислився, а тоді сказав, показуючи два пальці на руці:

— Ви берете лише їх двох і зводите докупи, щоб довести, наче ваш брат погнався за Полом того вечора, так?

— Цього досить! — затялася Дженіт. — Він погнався! Побіг за ним. Інакше чому... Інакше що він тоді робив на Чайне-стріт без капелюха?

— Ваш батько не бачив, як він вибіг?

— Ні, він нічого не знав, доки ми не почули...

— І що,— урвав її Нед Бомонт,— він пристає до вашої думки?

— Пристане! — скрикнула вона. — Безсумнівно! Мусить! Що б він там не казав, так само як і ви! — В її очах зблиснули сльози. — Так, містере Бомонт, не заперечуйте! Не знаю, що вам відомо. Ви знайшли труп Тейлора. Може, ще щось... А тепер мусите знати всю правду!

У Неда Бомонта затремтіли руки, він відкинувся в кріслі, щоб сховати їх у кишенях, проте з обличчя залишався спокійним, лише губи міцно стиснулися, аж узялись зморшками.

— Так,— проказав він,— я знайшов його труп. І нікого не було поруч. Але більше нічого я не знаходив.

— Тепер знаєте правду,— повторила вона.

Губи Неда Бомонта смикнулися під вусами, очі гнівно спалахнули, коли він хрипко і зловтішно просичав:

— Я знаю одне, хто б не вбив вашого брата, вчинив добре.

Дженіт схопилася рукою за горло, проте відразу заспокоїлась, сіла рівно і співчутливо подивилася на Неда Бомонта.

— Розумію,— прошепотіла вона лагідно,— ви друг Пола. І вам боляче таке чути.

Він схилив голову і пробубонів:

— Я бовкнув дурницю. Бовкнув! — він криво посміхнувся. — Бачите, я таки справді не джентльмен. — Він погасив усмішку і звів очі, які дивилися вже не винувато, а ясно і твердо. — Але ви маєте рацію,— проказав він спокійно,— я друг Пола. І ним залишаюсь, хоч би кого він не вбив.

Якийсь час вона пильно дивилася на нього, а тоді пробелькотіла:

— То все даремно? Я думала, відкрию вам правду... — вона розчаровано ворухнулась.

Він повільно похитав головою.

Вона зітхнула, підвелась і простягла руку.

— Мені шкода і прикро, але давайте не будемо ворогувати, добре?

Він став навпроти неї, не подаючи руки.

— Та частина вашої душі, що піддурювала Пола і намагається це робити й надалі,— мій ворог.

— А друга частина,— спитала вона, так само тримаючи свою руку,— яка не бере в цьому участі?

Він узяв її руку я схилився в поцілунку.

4.

Щойно Дженіт Генрі пішла, Нед Бомонт узяв телефон і набрав номер.

— Алло! Це містер Бомонт. Містер Медвіг уже прийшов?.. Коли прийде, перекажіть, будь ласка, що я дзвонив і зайду до нього... Так, дякую.

Він подивився на годинник — початок на другу. Запалив сигару, сів біля вікна, курив і розглядав сіру церкву через вулицю. Дим від сигари, відбиваючись від шибки, зависав сірими хмарами в нього над головою. Він курив і жував кінчик сигари. Так минуло хвилин з десять, коли задзвонив телефон.

— Алло... — підбіг він до апарата. — Так, Гаррі... Так. Де ти?.. Я саме збираюся в центр. Почекай мене... Через півгодини... Домовились.

Він кинув недопалок у камін, натягнув капелюха, пальто і вийшов. За шість кварталів від будинку завернув до ресторану, з'їв салат з булочками й випив чашечку кави. Потім пройшов ще чотири квартали й зайшов до маленького готелю «Мажестік», де піднявся на четвертий поверх ліфтом, що ним керував хлопчина, який звернувся до нього на «ти» й поцікавився, хто, на його думку, переможе в третьому заїзді.

Нед Бомонт трохи подумав і кинув:

— Переможе Лорд Байрон.

— Сподіваюсь, ти помиляєшся,— я поставив на Органа.

— Загалом він може,— знизав плечима Нед Бомонт,— хоча трохи важкуватий.

Він підійшов до номера 417 і постукав.

Двері відчинив Гаррі Слосс у сорочці, без піджака. Це був кремезний блідий чолов'яга років тридцяти п'яти, широколиций і частково лисий.

— Точний, як годинник,— зазначив він. — Заходь!

Коли Слосс зачинив двері, Нед Бомонт поцікавився:

— Що за таємність?

Кремез сів на ліжко і стурбовано блимнув на Неда Бомонта.

— Це не дуже добре виглядає, як на мене.

— Що саме?

— Те, з чим Бен пішов до суду...

— Так! — роздратувався Нед Бомонт. — Говори зрозуміло, я тебе вислухаю.

— Зачекай, Неде! — підняв широку білу руку Слосс. — Я все поясню. Тільки вислухай. — Він сягнув до кишені по сигарети й видобув зіжмакану пачку. — Пригадуєш той вечір, коли було вбито Гаррі-молодшого?

— Угу,— байдуже озвався Нед Бомонт.

— Пригадуєш, що ми з Беном зайшли до клубу перед тобою?

— Так.

— Тож слухай: ми бачили, як Пол сварився з тим пуцьвірінком під деревами.

Нед Бомонт розгладив вуса нігтем великого пальця і нешвидко сказав, удаючи розгубленість:

— Але я бачив, як ви виходили з автомобіля перед клубом відразу по тому, як я знайшов труп, і приїхали ви з іншого боку. — Він покивав пальцем. — До того ж Пол був уже в клубі.

Слосс енергійно закивав великою головою.

— Так,— погодився він,— але спершу ми проїхали по Чайне-стріт до закладу Пінкі Клейна — Пола тоді ще не було в клубі, а потім вже повернулися назад.

Нед Бомонт кивнув.

— І що ви бачили?

— Пол і той хлопчина сварилися під деревами.

— Ви роздивилися їх з автомобіля?

Слосс знову енергійно закивав.

— А було ж темнісінько,— нагадав Нед Бомонт. — Не розумію, як ви розрізнили їхні обличчя, хіба що пригальмували чи зупинилися.

— Ні, ми не зупинялися, однак Пола я впізнаю скрізь,— наполягав Слосс.

— Можливо, але звідки ви взяли, що з ним був сенаторський синок?

— Це був він. Напевне. Ми його часто бачили, отже, упізнали.

— І ви помітили, що вони сварились? Тобто билися?

— Ні, але стояли, як при суперечці. Ти знаєш, як це буває, коли сваряться.

— Так,— сумно усміхнувся Нед Бомонт,— один проти одного. — Він сховав усмішку. — І з цим Бен ходив до суду?

— Так. Не знаю тільки, чи за власним бажанням, чи Фарру стало щось відомо і це він послав по нього, так чи так — Бен усе йому виклав. Учора.

— А звідки ти про це дізнався, Гаррі?

— Фарр мене розшукує,— повідомив Слосс. — Ось чому я знаю. Бен розповів, що я був з ним, і Фарр наказав привести мене, одначе я не бажаю брати участі в цьому.

— Вірю тобі, Гаррі,— запевнив його Нед Бомонт. — А що ти скажеш, якщо Фарр тебе таки згарбає?

— Я цього не допущу! Тому й хотів тебе побачити,— він гмикнув, облизав губи. — Гадаю, я міг би зникнути з міста на тиждень-другий, доки все вщухне, і це б коштувало дрібничку.

— Так не піде! — заперечив він кремезові. — Якщо ти справді хочеш зарадити Полові, скажи Фарру, що не розгледів двох чоловіків під деревами і вважаєш, що це взагалі неможливо було зробити з автомобіля.

— Гаразд, я все зроблю,— радо погодився Слосс,— але послухай, Неде, я з цього мушу щось мати. Пропускати таку нагоду... ти сам-бо знаєш.

Нед Бомонт кивнув.

— Ми підшукаємо тобі легеньку роботу після виборів, приходитимеш лише на годину.

— Було б краще... — Слосс підвівся. Його світло-сірі, в зелених цятинках очі дивилися благально. — Признаюся, Неде, я геть-чисто програвся. Не міг би ти підкинути що-небудь зараз? Потрібно, як кисень.

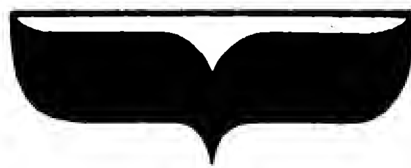
— Спробую. Переговорю з Полом.

— Зроби це, Неде! І передзвони.

— Будь певен. До зустрічі!

Закінчення в наступному номері

З англійської.
Переклав Олександр Буценко

СКАРГА НА ВИРОК

АКТУАЛЬНЕ ІНТЕРВ'Ю

Про те, чому виникають скарги на судові рішення і як вони розглядаються, розповідає журналістові

ГОЛОВА ВЕРХОВНОГО СУДУ УРСР
ОЛЕКСАНДР НИКИФОРОВИЧ ЯКИМЕНКО.

— Мабуть, передусім ви чекаєте розповіді про страхітливі злочини, в яких суди не до кінця розібралися і засуджені чи їхні родичі скаржаться на несправедливість вироку. Такі приклади і справді можна було б навести. У нас ще чиняться вбивства, розбійні напади, пограбування, не перевелись хабарники і розкрадачі, і замовчувати ці факти неприпустимо. Трапляються й досить заплутані справи, що їх розглядали судові інстанції, але вирішені вони неправильно. Проте я розпочну не з них.

Ми одержуємо чимало скарг і в таких справах, що стосуються переважно цивільних правовідносин, суть яких очевидна для всіх, навіть для тих, хто не вивчав юриспруденції.

Помер старий чоловік, залишивши дружині великий п'ятикімнатний будинок. І на тому ж дворищі ще один, давно споруджений, на одну кімнату з кухнею, на який ще за життя хазяїна було оформлено дарчу — також дружині. Проте від першого шлюбу у нього є діти, причому обоє — брат і сестра — похилого віку, пенсіонери, і, будучи непрацездатними, так само мають право на частину великого будинку. Отоді й запротестувала дружина — до речі, прийшла вона в цей дім не так давно, років десять тому. І почалася судова баталія. На якій, мовляв, підставі їй залишають (всього!) три кімнати? (Додамо: плюс будинок, подарований раніше). Суд ухвалив абсолютно справедливе рішення — великий будинок слід розділити, але скарги одна за одною так і сиплються. Скаржниця була на прийомі у Верховному Суді, у заступника голови, а потім у мене. Її переконують, їй доводять, що з цього приводу говорить закон. Нічого не допомагає — не згодна.

Олександр Никифорович Якименко — юрист з багаторічним стажем. До нього звертаються по допомогу, пораду не тільки тому, що він обіймає високу посаду керівника останньої судової інстанції на Україні, а й тому, що кожен сподівається: людина, обіймаючи такий пост, має бути особливо душевною. Що їй можна відкритися у довірчій, щирій бесіді. «Я законник, мій обов'язок — ні на йоту не відступати від букви закону»,— каже він, всіляко підкреслюючи, що до будь-якої справи має підходити саме з цих позицій. Та коли до нього на прийом прийшла літня жінка зі скаргою на дуже суворий, як вона вважає, вирок синові, голова Верховного Суду витребував справу, щоб докладно розібратися. Хоч з самого вироку було видно, що вчинено дуже тяжкий злочин.

Чи потрібно це? Адже, мабуть, вирок сумнівів не викликав?

— Але ж це мати. До того ж вона наводить обставини, які заслуговують на увагу. Тому почитаю матеріали справи, може, й справді щось не враховано і винного покарано надто суворо.

— Так, можливо, розміркував би кожен на його місці. І все-таки я гадаю, що багато залежить від особистих якостей Олександра Никифоровича Якименка, від його вдумливості та розважливості, від розуміння людей, з якими щодень зводить його життя і робота. Діло, якому служать Верховний Суд і він, його голова,— справедливість. Це категорія не лише правова і не лише моральна, гадає він, а й соціальна, політична. Вона вимагає

повної відповідності в нашому суспільстві таких понять, як права і обов'язки, праця і винагорода за неї. І, безумовно, злочин і кара. Якщо десь і в чомусь це співвідношення порушується, ми стаємо свідками явної несправедливості.

У ПОШУКАХ ІСТИНИ

Незгода з вироком чи рішенням суду (у цивільній справі) — ось що керує людиною, коли вона береться за перо і пише скаргу. Якою мірою її сподівання справджуються? Мабуть, це питання є досить важливим для розуміння самого механізму захисту від несправедливості?

— Безумовно,— відповідає Олександр Никифорович.— Хочу лише підкреслити, що відновлення законних прав громадян — головне у роботі судів. Усіх — від районного, народного, до Верховного. То більш, помилки, яких припустився суд, ухвалюючи вирок чи виносячи рішення, мають бути негайно усунуті. Проте є скарги і зовсім безпідставні. Що ж до судових помилок, то вони простотаки неприпустимі. Їхня частка зовсім незначна, абсолютна більшість справ вирішується правильно. Однак злива скарг не меншає, навпаки, зростає і дуже часто саме щодо правильно вирішених справ. Таких, наприклад, як суперечка про спадщину, з якої ми й розпочали. Можу навести чимало інших прикладів, в основі яких лежить не що інше, як сутяжництво. Людина і сама розуміє, що вимагає неможливого, того, що суперечить законові,— їй про це не раз говорено, у тому числі її ж адвокатами, а вона пише і пише, сподіваючись невідь на що.

Мабуть, на те, що раптом пощастить?

— Не може пощастити «раптом». Що б ви сказали про такий випадок, знову-таки пов'язаний зі спадщиною? Залишилася в будинку одна кімната, вісімнадцять метрів, та кухня. Живе там наймолодший з великої сім'ї, де шестеро братів. І от п'ятеро накинулися на найменшого: діли кожному по три метри! Що ж тут ділити? Їм відмовили. І правильно зробили. Людина живе тут багато років, а старші давно роз'їхалися. Народний суд відмовив у позові, обласний суд відмовив, ми, Верховний Суд, підтвердили правильність їхнього рішення. А вони не згодні. Прийшли на прийом. Усі п'ятеро в одній справі. Питаю: «Як ви збираєтесь ділити кімнату?» Поставимо переділки, кажуть. Не в кімнаті ті переділки будуть — у житті. Була колись одна сім'я, а ось кімната, яка, власне, нікому й непотрібна, крім молодшого брата, зробила усіх ворогами.

Доля таких скарг, відверто безпідставних, де немає судової помилки, досить очевидна: перевірили раз, удруге — і край. Проте є скарги обгрунтовані, і з'являються вони не на порожньому місці. Саме про них і треба говорити. Давайте, запропонував я голові Верховного Суду, з'ясуємо, як виникають такі скарги. Внаслідок випадково допущеної помилки чи некомпетентності, несумлінності під час розслідування, а затим і під час слухання справи? Очевидно, буває по-всякому. І ви, мабуть, з цим також не раз зустрічалися.

— Хочу розповісти про одну давню, але досить повчальну справу. Гадаю, варто зупинитися на ній докладніше, назвавши поіменно її учасників, бо це саме той випадок, про який ви питаєте.

Відомо, що справедлива критика, а надто критика публічна, скажімо, з трибуни зборів, свідчить про непримиренність до недоробок, упущень, вад. Переслідування за критику карається законом. Уявіть собі, що було б, якби почалося переслідування, та ще й у судовому порядку, тих, хто стоїть на сторожі фінансової дисципліни, державної власності, порядку взагалі, виконуючи свої службові чи громадські функції. Наприклад, члена групи народного контролю, який виявив серйозне розкрадання і обман. Неможливо уявити, чи не так?

А проте саме це сталося в Євпаторії. Народний суд відповідно до статті 125, ч. 1 Кримінального кодексу УРСР засудив до одного року позбавлення волі умовно з іспитовим строком на один рік Галину Степанівну Лебедєву. І хоча рік цей давно минув, хоча Лебедєва могла б уже давно заспокоїтися, вона вважала, що її покарано несправедливо.

Лебедєву звинуватили в тому, що, виступаючи на конференції покупців у торзі, вона критикувала начальника однієї установи Хощевського за те, що, використовуючи своє службове становище, він купував дефіцитні товари, нехтуючи загальновстановлені правила. А працівники торгу при цьому послужливо відбирали для нього усе найкраще, навіть зелень та овочі. Ще до конференції Лебедєва звертала на це увагу заступника Хощевського Харабари, сигналізувала, що його начальник не посоромився навіть узяти в грязелікарні місцевого санаторію ванну для своєї квартири.

І що ж? Покарали Хощевського? Навпаки. На його настійну вимогу проти Лебедєвої було порушено кримінальну справу. Її звинуватили в наклепі, і нарсуд під головуванням Гринчишиної, не розібравшись як слід, ухвалив несправедливий вирок.

Знайомлячись з протоколом судового розгляду, Лебедєва внесла ряд зауважень, написала спростування по суті обвинувачення, але всі ці матеріали, додані до касаційної скарги, враження не справили. Судова колегія в кримінальних справах Кримського обласного суду вирок залишила без змін. І, як потім написала Лебедєва до Верховного Суду УРСР, в обласному суді навіть не визнали за потрібне як слід вивчити справу.

Ми витребували цю справу, розібралися у всіх подробицях і дійшли висновку, що Лебедєва була принциповим народним контролером. І на тій горезвісній конференції покупців виступила правильно. Усе підтвердилось. З'ясовуючи, зокрема, причини нестачі чотирьох нових ванн у санаторії, Лебедєва встановила, що одну з них узяв Хощевський, обмінявши на свою, гіршу.

Верховний Суд не побачив у діях Лебедєвої складу злочину і визнав за необхідне вирок скасувати, а справу припинити. Копію цієї постанови було надіслано в народний суд Євпаторії з вимогою негайно розшукати засуджену і оповістити її про наше рішення.

Зіставляючи дати, кажу я Олександрові Никифоровичу, неважко вирахувати, що

з моменту порушення кримінальної справи до повного виправдання Лебедевої минуло понад два роки. Чи не забагато? І добре, що вирок був не дуже суворий, що цей час вона провела не в ув'язненні. А втім, через несправедливі вироки буває і таке.

— На жаль, буває. Ми у Верховному Суді у таких випадках намагаємося розібратися якнайшвидше. Але шлях до нас доволі довгий. Адже головною ланкою в судовій системі, що має виправляти помилки народних судів, є суди обласні. Слід, однак, визнати, що деякі з них не завжди своєчасно усувають ці помилки. Доводиться втручатись нам. Як, наприклад, у цій євпаторійській справі. А взагалі з числа розглянутих Верховним Судом в порядку нагляду кримінальних справ близько половини вже проходили через касаційні інстанції. Цифра, що й казати, чимала, вона говорить сама за себе.

Мабуть, є ще одна причина, яка породжує скарги. Багато, очевидно, залежить і від того, як сформульоване саме рішення суду чи його вирок. Від культури викладення вироку, так би мовити. Ми говорили з вами про випадки явного сутяжництва, коли все усім ясно, а скаржники не заспокоюються. Але буває і так, що чи то самі засуджені, чи потерпілі або їхні родичі просто не розуміють обгрунтованості наведеної у вироку аргументації і тому він видається їм несправедливим. А це вже залежить від того, хто вершить правосуддя.

— Немає сумніву в тому, що у вироках мають бути усунуті всі суперечності, якщо вони виникають у ході судового розгляду. І всі докази в них мають бути оцінені не просто грамотно з правового боку, а й, сказати б, загальнодоступно, мовою, зрозумілою не лише суддям, прокурорам та адвокатам, а й тим, чиї інтереси вони зачіпають, чиї долі вирішують. Проте часто цієї вимоги суди не дотримуються, і це також породжує новий потік скарг.

Нагадую своєму співрозмовникові — про один з таких випадків писала «Вітчизна» (1985, № 1). Четверо молодиків після відвідання пивного бару вирішили скупатися у ставку. Це було пізно ввечері, і п'яна витівка закінчилася трагічно: один з них потонув.

— Я добре пам'ятаю цю справу. Вирок суду був законний, та батьків загиблого він не переконав. Навпаки, вони були впевнені, що суд — і не тільки районний, а й усі наступні — вирішив справу неправильно, несправедливо. Що стався не нещасний випадок, а вчинено вбивство. А втім, усе було саме так, як про те сказано у вироку. Розслідування велося кваліфіковано, в ньому брали участь працівники Міністерства внутрішніх справ республіки, обласної прокуратури. Було встановлено, що хлопець загинув внаслідок власної необережності, що головний винуватець цього алкоголь. Не було б його, можливо, не було б і нічного купання, і самої трагедії. В кожному разі, звинувачувати у насильницькому злочині трьох дружків потерпілого не було жодних підстав. Але цього ніяк не хочуть зрозуміти, або точніше — сприйняти нещасні батьки. І причина того — недостатня чіткість вироку.

А проте цих трьох засудили?

— Але не за вбивство. Вони порушили закон в іншому. По-перше, не надали допомоги потопаючому. А це вже кримінальний злочин. По-друге, намагалися приховати самий факт загибелі людини, спаливши її одяг, не забувши при цьому «прихопити» годинника. І це також злочин. Винуваті покарані, і покарані справедливо. Але в самому вироку були деякі суперечності, не усунуті під час судового розгляду.

Наприклад?

— Наприклад, така немаловажна деталь: дехто із свідків показував, що на обличчі загиблого були тілесні ушкодження. Судово-медична експертиза встановила, що ці тілесні ушкодження могли з'явитися внаслідок довгого перебування тіла у воді. Але про все це у вироку сказано досить невиразно. Одне слово, батько загиблого ще довго скаржився, наполягаючи на тому, що є докази, котрі свідчать: його сина вбито. Отож я повністю згоден, підвищення культури судочинства може набагато зменшити потік скарг. У тому числі не лише адресованих нам, а, що значно важливіше, у касаційні інстанції, про що ми тільки-но говорили.

Тоді їх було б менше і у Верховному Суді?

— Не в цьому річ. Звичайно, скарги, які надходять до нас, є приводом для перевірки і відновлення, якщо для цього є підстави, порушених прав та законних інтересів людей. І хоча кожна така скарга диктується особистими начебто мотивами, дотримання закону — справа аж ніяк не особиста. Деякі скарги свідчать про незадовільну роботу судів. Часом скаржаться, і небезпідставно, на неправильну кваліфікацію злочину. Так, факти порушення законності під час розслідування та судового розгляду справ ще мають місце. Трапляється, що не дотримуються процесуальних норм. Не завжди продуманим та виваженим є саме покарання. Хоча взагалі слід відзначити, що за останні три роки застосування такої міри, як позбавлення волі, у нашій республіці помітно зменшилося, і це правильна тенденція. Йдеться про злочини, що не становлять особливої небезпеки для суспільства.

Але є й другий, зворотний бік цього питання — недооцінювання деякими судами небезпечних злочинів, а отже, і призначення надзвичайно м'якого покарання. Ми говоримо з вами про захист від несправедливості. Проте не слід забувати, що іноді суворість і є виявом саме справедливості.

Усе, про що розповідав мені О. Н. Якименко, я вповні зрозумів, коли в прийомний день посидів у кутку його кабінету з десятої ранку до шостої вечора, спостерігаючи тих, хто приходив зі скаргами.

ПРИЙОМНИЙ ДЕНЬ

«Я прийшов до вас за справедливістю»,— сказав, заходячи до кабінету, високий, середніх років чоловік і важко опустився на запропонований йому стілець.

— З цього починають майже всі, приходячи до мене на прийом,— зауважив згодом Олександр Никифорович, коментуючи свій діалог з деякими відвідувачами.— Тут у нас часто і вирішується доля людей, за яких вони клопочуть, а іноді і їхня власна доля:

це залежить від того, підтримаю я їх чи відхилю прохання.

Якою ж високою має бути міра відповідальності голови Верховного Суду УРСР?

Шлях до цього кабінету неблизький. Не діставши підтримки в обласному суді, скаржники вирушають до найвищої судової інстанції республіки. Тут ними займаються члени Верховного Суду. Справу вивчають, готують рішення. Буває, вважаючи і це рішення несправедливим, ідуть на прийом до одного з двох заступників голови — у кримінальних чи цивільних справах. Ті розмовляють з відвідувачем, маючи перед собою висновок, зроблений перед тим одним із членів Верховного Суду, вислуховують докази, пояснення, заперечення і дають вичерпні начебто відповіді. А втім, ні — не вичерпні, як здається відвідувачеві. І тоді він проситься на прийом до голови. «Я прийшов до вас за справедливістю» — це не просто шаноблива форма звернення, а й надія на те, що ось тут, у цьому просторому кабінеті з високими вікнами, де тишу час від часу порушує лише бій годинника, усе негайно стане на свої місця.

Так, велика міра відповідальності у голови Верховного Суду.

Чоловік, що сидів навпроти, міг додати до вже відомого щось дуже суттєве: його син під час бійки, яку вчинила в одному кафе Житомира група хуліганів, намагався розборонити її учасників, і якщо хтось і дістав, як сказано у вироку, «легкі тілесні ушкодження», то осуджений тут ні при чому. Відвідувач просить не про пом'якшення вироку, а про те, щоб у всьому розібралися грунтовно, по суті. Він звертається до власника кабінету не на ім'я та по батькові, як це робить переважна більшість, а строго офіційно: «Товаришу голова Верховного Суду...» І в цьому зверненні відчувається військова виучка людини, яка поважає дисципліну. «Кажуть, що там, де два юристи, завжди буде три думки. Це саме такий випадок».

— Ні, якраз навпаки,— відповів Якименко.— Юристів тут було багато, а думка одна.— Він уважно прочитав папери у папці.— Розберемось.

Коли відвідувач пішов, він простягнув папку помічникові.

— Негайно витребуйте справу.

А мені сказав:

— Хлопець тільки-но повернувся з армії, має добру репутацію, може, ніякий він не хуліган. А дали три роки. Треба перевірити. Може, й справді надто суворо покарали.

Злочинів, які кваліфікуються як насильницькі, ще досить багато. Тільки цього прийомного дня з проханнями про пом'якшення покарання приходило ще п'ятеро відвідувачів. Напали на людину, пограбували. В іншому випадку ще й штрикнули ножем. Просить мати одного з нападників, вона вважає, що її двадцятитрьохлітній син брав участь лише у бійці, але не в розбої. Голова Верховного Суду вчитується в показання засудженого, потерпілого, свідків, нарешті знімає окуляри, дивиться на жінку:

— Я вас не підтримаю. Засуджено правильно.

Хабар. Тяжкий злочин, що дискредитує державний апарат. З ним ведеться запекла боротьба, на нього спрямовані зусилля усіх наших правоохоронних органів. І це також добре видно з сьогоднішнього прийому.

— Часто ті, хто приходить просити за родичів, осуджених за одержання хабара, висувають такий «аргумент»: мовляв, ми читали в газетах про розкрадачів, яких засуджено на менший строк, аніж тих, про кого ми клопочемо, хоча суми приблизно однакові. Це правова необізнаність. У справі хабарництва, крім суми, велике значення має і неодноразовість одержання, і відповідальне службове становище хабарника, що є обтяжуючими обставинами. Що ж до розкрадачів державної власності, то, повірте мені, їх теж судять за всією суворістю закону.

До кабінету заходить невисока, худенька жінка, що приїхала з Кіровоградської області. Її чоловік, колись директор заводу, був членом злочинної зграї, котра за хабар відпускала комбікорм. Йому особисто інкримінують одержання понад тридцяти тисяч карбованців. Відвідувачка, дружина хабарника, твердить, що було не більше дев'яти — решта дісталася іншим. Але у цій справі розібралися добре.

— Осуджено його правильно,— робить висновок голова.— Хай відбуває покарання.

І майже одразу ж — також дружина, і знову-таки господарника — заступника генерального директора великого об'єднання у Дніпропетровську. Він брав хабарі за надання квартир. Відвідувачка запевняла, що чоловіка обмовили, втягнули у цю справу злочинці — інспектор по обліку, паспортистка. Але і це твердження не мало підстав. Іще одна скарга, цього разу вона стосується не господарника, а лікаря.

Лікар бере хабарі?

— На жаль, і таке буває. Лікар, що наживається на чужому горі або, навпаки, дає пільги тим, хто на них не має жодного права.

Засуджено групу лікарів із ВТЕК, яка повинна була визначати, хто з інвалідів Великої Вітчизняної війни потребує засобів пересування. Автомобіль належить не кожному. Але тут за хабар (1200, 1000, 900 карбованців — така була такса) відповідні довідки видавалися наліво і направо. Покарано кількох лікарів на чолі з головою комісії. Та от за одного з лікарів прийшли клопотати. Він, бачте, працював лише чотири місяці. Побачивши, що «доказ» не впливає, відвідувачка висунула інший: чому не притягли до відповідальності і п'ятого члена комісії — терапевта? Та це вже окрема розмова.

Прийомний день наближався до кінця. У кабінеті побувало двадцять п'ять чоловік. На аргументи одинадцяти Олександр Никифорович зважив.

— Це, звичайно, не означає, що усі справи буде переглянуто,— сказав голова Верховного Суду.— Але коли є найменший сумнів, треба перевірити ще і ще раз, аби виключити будь-яку помилку.

Так закінчилася ця звичайна середа, прийомний день. Тільки за минулий рік на прийомі в Якименка побувало 771 чоловік. А всього у Верховному Суді вислухали за цей час 6864 відвідувачів, які подали сюди свої заяви та скарги.

ТРИДЦЯТЬ ЧОТИРИ СКАРГИ

— Порядок оскарження судових рішень, а також перелік тих осіб, хто має право опротестувати їх чи скасувати, точно регламентується законом. Проте скарги на судові вироки та рішення надходять не тільки в належному процесуальному порядку — їх надсилають і до партійних та державних органів, скаржачись уже на правосуддя. Що з цього часом виходить, можу розповісти.

Скарга ця проста, а кримінальна справа, в якій її надіслано, ще простіша. А проте багато людей ось уже чотири роки поспіль не можуть угомонити скаржницю. Важко навіть перерахувати всі ті організації, аж до найвищих у країні, куди б вона не зверталася!

Історію, яка розпочалася чотири роки тому в Харкові, точніше було б назвати «справою про випрану сорочку». Сусідка випрала сорочку і, через те що сушити білизну в комунальній квартирі, крім кухні, немає де, повісила сорочку тут-таки. Це не сподобалось іншій сусідці, Удовиченко, і вона зажадала, щоб та сорочку прибрала (у заяві написано «попросила відсунути»). І почалася сварка, в якій взяли участь не тільки жінки, а й чоловіки. Хтось когось штовхнув, хтось когось хотів ударити (у заяві написано «завдав побоїв»). Усіма цими подробицями і змушені були займатися в Президії Верховної Ради УРСР, в інших республіканських органах управління, хоча справу розглядав і один суд, і другий, і третій, досить грунтовно розібравшись у «конфлікті на кухні».

Злочину, про який пише Удовиченко, її сусід не чинив — це встановлено точно: побоїв він не завдавав. А вона вимагає, щоб його обов'язково посадили в тюрму. Пише і пише, витрачається на адвокатів, скаржиться на них, якщо вони пробують пояснити безглуздість усіх її заяв.

І чим це закінчилося?

— Не певен, що закінчилося. На скарги Удовиченко, переадресовані нам, ми відповідаємо грунтовно, докладно. Скаржилась вона вже тридцять чотири рази! Врешті-решт написали їй, що надалі Верховний Суд листування з цього питання припиняє. Чи вгомониться? Мабуть, що ні. Ще чимало людей гадають, що кількість надісланих ними скарг начеб сама по собі перейде в якість і справа вирішиться на їхню користь. Роками оскаржують правильні, ухвалені відповідно до закону вироки та рішення, пишуть до газет, журналів, не зважаючи на жодні аргументи, якщо особисто їм це невигідно.

ПЕРЕКОНАННЯ І ОБОВ'ЯЗОК

Мабуть, ефективність засобів, спрямованих на попередження судових помилок, за останній час підвищилась. А втім, вони ще мають місце, і, судячи з кількості скасованих і змінених вироків та рішень, їх не так уже й мало, і досить часто з тяжкими наслідками.

— Справді, судові помилки є, і говорити про них треба на повний голос. Ті, з якими ми маємо справу, як я вже говорив, пов'язані передусім з недотриманням деякими судами норм процесуального права, з поверховим вивченням окремих справ, даних про особу підсудного, неправильною кваліфікацією злочину. Усунення таких помилок не тільки націлене на поліпшення роботи конкретних судів, не тільки застерігає їх від повторення, скажемо прямо, юридичного браку, а й сприяє зміцненню законності в цілому. Ви можете запитати: чи означає це, що чим більше скарг, тим краще? Ні, звичайно. Краще було б, якби їх кількість зменшилась. Це свідчило б про поліпшення судочинства на первинній стадії розгляду. Робиться з цього погляду чимало.

— *А скарг все ж таки надходить багато?*

— Так, проте суперечності тут немає. По-перше, ви самі переконалися в тому, які є скаржники, якими безпідставними бувають їхні претензії — розв'язати питання обов'язково на їхню користь, а не так, як того вимагає закон. А втім, називатимемо речі своїми іменами: і тих випадків, коли доводиться скасовувати або міняти вирок, чимало. Треба завжди пам'ятати, що за кожною судовою помилкою стоять людські долі, буває, трагедії. Відповідальність суддів за єдино правильне рішення в цьому розумінні надзвичайно велика. На жаль, від помилок не застрахований навіть найсумлінніший служитель правосуддя. І тут ось що треба мати на увазі. Суддя не комп'ютер, який, одержавши усі закладені в нього вихідні дані, видає математично точне рішення: винний, невинний, три, п'ять, десять років позбавлення волі. Суддя — жива людина, і, ухвалюючи вирок, він,— безумовно, згідно з законом,— має оцінювати докази відповідно до своїх внутрішніх переконань, які грунтуються на всебічному, повному і об'єктивному аналізі обставин справи. Але навіть у найдосвідченіших суддів, котрі, ясна річ, добросовісно ставляться до своїх обов'язків, можуть бути різні, часом хибні переконання щодо винності чи невинності людини. Це неминуче. І в нас, на пленумах Верховного Суду, коли розглядаються протести голови Верховного Суду чи прокурора республіки або ж протести, що надходять із союзних інстанцій, буває, що думки не тільки не збігаються, а й просто суперечать одна одній: одні голосують за скасування вироку, другі за те, щоб залишити його в силі.

Чи означає це, що?..

— Здогадуюсь, про що ви хочете запитати. Чи не фатальними є судові помилки? Звичайно ж, ні! Висновок може бути тільки один: помилкові переконання щодо винності людини не можуть лишитися непоміченими. Але одна річ, коли суддя щиро помиляється, і зовсім інша, коли неправильний вирок є наслідком недостатнього вивчення матеріалів справи, поверхово оцінених доказів чи інших відхилень від закону. Це вже грубе порушення службового обов'язку.

Деякі ухвали у кримінальних справах, кажу я голові Верховного Суду, завершуються словами: «З-під варти звільнити». В цих словах торжество справедливості, свідчення неподільної єдності переконання і обов'язку. І, безперечно, закономірним є запитання: чи часто за скаргами на вироки приймаються такі рішення?

— Не скажу, що часто, але трапляється. Такі справи досить пам'ятні. Ось одна з

них — справа про вбивство. Людину звинуватили у тяжкому злочині, але провина її залишалася недоведеною, отже, доведено її невинність. Було це давно, місце дії — Липовецький район Вінницької області. У Липовцях знайшли труп жінки. Сталося це за таких обставин: сестра вбитої Димчак та її чоловік, які жили поблизу, занепокоїлись тим, що літня жінка кілька днів не виходить з дому, і заявили про це в міліцію. Зламавши двері, працівники міліції й поняті побачили на підлозі труп. У квартирі було вчинено справжній погром.

Розпочалося слідство. І на світ з'явилася історія сварки Димчака з жінчиною сестрою. Одне слово, підставою для звинувачення стали неприязні стосунки між родичами. Димчака заарештували, і через деякий час з'явилося «щиросерде зізнання» у скоєному ним убивстві. Щоправда, згодом стало відомо, що своє «зізнання» Димчак написав під впливом двох товаришків по камері, які радили йому «як краще». На суді він пояснював, що «боявся за долю сім'ї», яку, мовляв, «обов'язково вишлють». Чому вишлють? Куди? Усе це було дуже затуманене, тим більше що в своїх показаннях про «порадників» він навіть не згадував. Незважаючи на те, що Верховний Суд УРСР, розглянувши ще раз справу Димчака, визнав за необхідне обов'язково їх розшукати і допитати, чим вони керувалися, даючи «поради», і за чиєю вказівкою діяли,— цю вимогу органи слідства так і не виконали. Спочатку Димчака було засуджено на 15 років, потім, після другого судового розгляду, на 12 років. А втім, ясність у цій справі так і не з'явилась.

Тричі справу Димчака надсилали на додаткове розслідування, і тричі в матеріалах слідства виявлялося стільки прогалин, помилок, допущених через халатність чи небажання розібратися, стільки поверхових суджень, а то й просто суперечностей, що сам лише їхній перелік, складений пізніше, зайняв дев'ять сторінок густого машинописного тексту. Виникали різні версії вбивства, але їх навіть не перевіряли. Зокрема, стало відомо, що ще до виявлення трупа міліцією хтось пізно ввечері заходив до будинку. Називалося навіть ім'я, проте чоловіка цього не викликали, не допитували, а саму версію приписали тому ж таки Димчаку, начебто це він хотів спрямувати слідство по хибному шляху. На суді Димчак казав, що в ті дні, коли сталося вбивство, він працював у радгоспі, на віддаленій дільниці, просив перевірити це по журналу обліку, але слідчі і судді не визнали за потрібне це зробити.

Отож, ще раз повернувшись до справи про вбивство, ми дійшли одностайного висновку: провина Димчака не доведена, багато що у звинуваченні побудоване на припущеннях і здогадах, що з погляду закону абсолютно неприпустимо. Враховуючи це, ми скасували вироки Козятинського, а перед тим Липовецького народних судів, які розглядали справу, і залишені без змін Вінницьким обласним судом. І ухвалили звільнити його з-під варти.

Але й це ще не стало останньою крапкою в нелегкій долі Димчака?

— Так, справу належало знову розслідувати, від самого початку, наново, враховуючи усі наші доводи. Такий порядок. Цього разу вже не у Вінницькій прокуратурі, а в іншій — Хмельницькій. Саме їй доручено було розібратися в усіх суперечностях слідчих і судових матеріалів, у доводах Верховного Суду УРСР. Цього разу прокуратура з нами погодилась, і справу було припинено.

Олександр Никифорович відкинувся у кріслі, простягнув руку по окуляри, покрутив їх і замислився.

— Так, нелегким буває шлях деяких скарг, та що вдієш. Якщо прості справи потребують ретельної перевірки, то що вже казати про ті, в яких ідеться про дуже серйозні злочини. Усе начебто правильно, а дивишся — і знову: чи то елементарна помилка, чи елементарне нерозуміння.

Очевидно, судові інстанції не лише скасовують необгрунтовані вироки, надсилаючи справу на додаткове розслідування, а й самі даною їм законом владою вносять у них зміни?

— Безумовно. Що важливо в даному разі підкреслити? Від суддів треба вимагати продуманого, зваженого підходу до визначення міри покарання. Отже, в кожному окремому випадку підхід має бути суто індивідуальний. Аби унеможливити випадки, коли б покарання було занадто суворим чи безпідставно м'яким. Справедливе покарання — це не просто кара за злочин, а й засіб виправлення та перевиховання засуджених, дійовий засіб попередження нових злочинів. Тож наш закон не тільки гуманний, а й суворий. Суворий до тих, хто вчинив тяжкий злочин і був раніше судимий, хто вперто не бажає чесно жити.

Читачка О. Суходоляк з Тернопільської області надіслала до редакції листа, в якому є такі рядки: «У багатьох публікаціях «Вітчизни» на правові теми наголошується на тому, що перед законом усі рівні. Про що нібито свідчить і той факт, що в нашій області було засуджено одного з працівників правоохоронних органів. Чи правда це? А якщо правда, то чому про цей разючий факт не згадувала преса? А втім, мабуть, гласність гласністю, а про згаданий випадок журнал навряд чи насмілиться щось сказати».

Знайомлю Олександра Никифоровича з цим листом і запитую його, чи судять самих суддів.

— Не розумію, чому це запитання зроблене з таким застереженням. Так, перед законом усі рівні, в тому числі й судді. Більше того, з них питають якнайсуворіше.

Справді, ще 1985 року до кримінальної відповідальності було притягнуто голову Тернопільського міського народного суду С. Онищука. Йому було пред'явлене обвинувачення в тому, що він, використовуючи своє службове становище, неодноразово брав хабарі.

За що ж рідні й знайомі людей, проти яких порушувались кримінальні справи, давали гроші судді? Звичайно, за те, що сподівались: суддя пом'якшить вирок або й зовсім виправдає підсудного.

На жаль, жодна установа, в тому числі й суд, не застрахована від несумлінних, випадкових людей. Так сталося і цього разу. Як юрист і людина Онищук повністю пере-

родився і протягом деякого часу зумів це приховувати. Що ж він чинив?

У 1980 році Тернопільський міський народний суд узяв до свого провадження справу О. Куталія, з вини якого загинула людина. Сталося це внаслідок дорожньо-транспортної пригоди, оскільки О. Куталія був за кермом у нетверезому стані. Йому загрожувало позбавлення волі на тривалий строк, чим суддя і почав залякувати його брата Н. Куталія. Домовились, що за дев'ять тисяч карбованців Онищук «забезпечить» покарання, не пов'язане з позбавленням волі. Навіть узяв завдаток!

Такий вирок і був «забезпечений». І лише після другого судового розгляду О. Куталія одержав те, що йому належало. Його засуджено на 7 років позбавлення волі.

То був не єдиний випадок, коли Онищук з корисливою метою використовував високе становище судді. За пом'якшення покарання Хомку, звинувачуваному в спекуляції, він узяв десять тисяч карбованців. Якась Тхорик, що клопотала за свого сина, притягнутого до кримінальної відповідальності за хуліганство, «відбулась» сумою в тисячу карбованців. Усього ж Онищук узяв у вигляді хабарів 23 тисячі карбованців.

Щоб уявити собі міру його морального падіння, зауважу, що, як було встановлено під час судового розгляду, колишній суддя не гребував ніякими засобами, аби нажитися на чужій біді. Він шантажував рідних тих, яким загрожувало кримінальне покарання, а після того, як одержував гроші, давав поради, як підсудним поводитись на суді.

Врешті-решт,— а інакше й не могло бути,— Онищука викрили. Тернопільський обласний суд суворо покарав його. Він засуджений на 13 років позбавлення волі в колонії посиленого режиму з конфіскацією всього майна, яке є його особистою власністю. Покарано і хабародавців.

До цієї справи по скаргах неодноразово звертався Верховний Суд УРСР. Проте всебічне вивчення матеріалів незаперечно підтвердило, що хабарника покарано правильно. Вирок залишено без змін.

В умовах широкої гласності правосуддя не має ніякого права дбати про честь свого мундира, замовчуючи подібні випадки. Хто б не порушив закон, хай навіть сам його служитель, буде відповідати, і про це має знати широка громадськість.

ЗАРАДИ ВИСОКОЇ МЕТИ

— Наприкінці я знову хотів би повернутися до питання про доконечну потребу дальшого поліпшення якості роботи всіх судових інстанцій. Що ж до нас, то Верховний Суд УРСР, виходячи з рішень XXVII з'їзду КПРС, останніх партійних рішень про перебудову, також здійснює ряд конкретних заходів, спрямованих на те, щоб робота зі скаргами громадян і в нашій приймальні, і з-поміж членів суду, консультантів провадилась на належному рівні. В апараті Верховного Суду створено нові відділи — узагальнення судової практики та по перевірці скарг на судові рішення в порядку нагляду. Приймання відвідувачів провадиться тепер з 8-ї до 20-ї години в робочі дні, а також по суботах. Ми регулярно і старанно аналізуємо причини надходження скарг, звертаючи увагу насамперед на ті з них, які сигналізують про порушення соціалістичної законності. Тому що підвищення творчої активності має невіддільне від суворого дотримання законів, від принципів соціальної справедливості.

Дякую своєму співрозмовникові і на закінчення прошу висловити думку про такий важливий, як мені здається, аспект.

Наш журнал, та й інші газети і журнали дедалі частіше звертаються до роботи правоохоронних органів. Як ставиться до цих виступів голова Верховного Суду УРСР?

— Ми дуже уважно стежимо за ними, спеціально аналізуємо всі виступи преси про роботу судів. Не одне рішення чи вирок було переглянуто саме завдяки втручанню наших газет і журналів. Проте бажано, щоб про судові процеси писалося компетентно, об'єктивно і справедливо.

На жаль, так буває не завжди. Іноді виходить не інформація, а дезинформація. Наведу лише один приклад. У газеті «Радянська освіта» за 17 жовтня 1986 року її спеціальний кореспондент Сугак надрукував статтю, в якій доводив безпідставність засудження вчителя фізкультури Федченка за спробу згвалтування. Він же зазначав, що народний суддя по цій справі одержав хабара і що, мовляв, в його, Сугака, досьє з цього приводу є незаперечні докази. Що ж було насправді? А те, що ця справа на той час у суді взагалі ще не розглядалася. Що ж до доказів вини народного судді, то їх не було, як не було самого «досьє» у кореспондента. Таким чином, опубліковано явну неправду. Подібне повідомлення з погляду закону неприпустиме. До речі, людину, яку Сугак невідомо з яких міркувань намагався захистити, згодом було визнано винною і засуджено. Тобто преса в особі згаданого кореспондента намагалася допомогти злочинцеві. Хіба це не втручання у судову діяльність? Понад те, перед читачем газета не вибачилась.

Зауважу також, що в ряді публікацій містяться вимоги не дотримуватися існуючих нормативних актів — положень, інструкцій, які нібито гальмують розвиток нашого суспільства. Так, деякі з цих актів справді потребують корективів. Та поки закон чи положення чинні, їх треба виконувати.

Суд не творець закону, а його виконавець, інакше можна дійти до анархії. Звичайно, закон і доцільність збігаються далеко не завжди, і закривати очі на це не слід. Застарілі закони, інструкції можна і треба критикувати, добиваючись їхньої зміни, але обходити їх під приводом «доцільності» неприпустимо.

У судочинства і преси завдання часто збігаються. Отож і треба розв'язувати їх спільно.

ЯКІВ ЖУКОВСЬКИЙ

ІЛЛЯ ІЛЬНИЦЬКИЙ

СКІЛЬКИ КОШТУЄ ІНЖЕНЕРНА ДУМКА ?

Академік Віктор Глушков любив наводити приклад про те, як швейцарський інженер Ейхельберг спробував зобразити увесь шлях розвитку людської цивілізації у вигляді марафонського забігу на 60 кілометрів, прирівнюючи кожен кілометр історії до десяти тисяч років. Картина вийшла незвична. Майже вся дистанція (58—59 кілометрів) пішла на те, щоб винайти перші знаряддя праці — кам'яиу сокиру, скребачку, металеві иаконечиики для стріл — і навчитися малювати иа стінах печер. Тільки на остаиньому кілометрі з'являється землеробство. І хоча діяльність перших хліборобів мала переважно характер набуваиия досвіду, стихійного відбору, все-таки це вже була розумна потреба трудитися, щоб мати більші блага. За триста метрів до фінішу виросли велетенські піраміди. Леонардо да Вінчі, котрий випередив свою епоху иа століття, народився за п'ятдесят метрів до кінця забігу. Залишається десять метрів, а людство ще не знає електрики, і лампочка спалахує лише за п'ять метрів до фінішу, тобто наших днів. Отут і починається вражаюче прискорення — з'являються сучасні верстати, вивільнюється енергія атома, репортери починають говорити по радіо й телебаченню. Суцільна лавина иаукових відкриттів та вииаходів, лавина оригінальних думок.

Розпочата в середині XX століття науково-технічна революція сьогодні потребує оновлеиия всього виробництва, досягнення світового рівня продуктивності праці.

У прискоренні науково-технічного прогресу особливо важлива роль належить заводському інженерному персоналу. В чому вона полягає? На це питання не можна дати однозначної відповіді.

Історії відомі такі парадокси, коли найбільші інженерні авторитети, перед якими заслужено схилялися їхні соратники, помітно поступалися останнім за кількістю авторських праць. Це можна сказати про Бардіна, Курчатова, Корольова... Така позиція не тільки не применшує їхньої ролі у розвитку техніки, а робить її ще значнішою, ясно показуючи царину виявлення їхнього інженерно-організаторського таланту.

Яскравим потвердженням того, що люди з таким талантом допомагають організовувати колективну творчість — основу основ сьогоднішнього прогресу, може бути постать директора заводу «Арсенал» Ігоря Михайловича Ісаханова. Та щоб уявити, яким інструментом користується цей організатор виробництва, перенесемося в його робочий кабінет.

— Ось моя заява,— тільки-но прочинивши двері, схвильовано сказав чоловік. — Звільняйте!

Очі горять, ще не охолов від чогось дуже прикрого, що лишилося за дверима директорського кабінету. Не будемо називати його прізвища. Це не так важливо. Назвемо умовно на ім'я та по батькові.

— Сідайте, Іване Івановичу, і заодно познайомтеся з гостями.

— Не до знайомств мені,— не може той стримати гніву. — Зайду потім...

— Не треба «потім». Давайте все начистоту.

— От... ідуть із цеху два інженери. Я й так не маю ким їх замінити, а відділ кадрів посилає на навчання третього. А відпустки? Що робити з відпустками? — Нарікаючи, Іван Іванович звикає до обстановки і, не звертаючи уваги на сторонніх, говорить запально, нервово.

— А чому ідуть? — спитав директор.

— А тому, що тямущі хлопці і за свої голови хочуть отримувати не сто п'ятдесят, а двісті. А ще хлопці вимагають, щоб враховувався показник творчої праці. А де я його візьму? Навіщо він мені? Є переатестація, то чого ще треба?

— Усе правильно, Іване Івановичу. Твої інженери праві, а неправі ми. Треба добре помізкувати, подумати разом з плановиками та економістами, як матеріально зацікавити спеціалістів, як зробити, щоб мався на увазі творчий потенціал і відповідно до нього нараховувався заробіток.

— Ви що, навмисне не хочете мене зрозуміти чи?.. — Тут він знову згадав про гостей і повернув голову.

— Іване Івановичу, я вас прекрасно розумію. В цеху вакансія на трьох інженерів, так?

— Т-так. І, здається, на черзі ще двоє.

— Давайте, не відкладаючи справи в довгий ящик, проведемо експеримент. Поговоримо з рештою інженерно-технічних працівників. Певен, отримавши відповідну грошову надбавку, скажімо, одноразову на п'ятдесят процентів, зважаючи на складність і невідкладність робіт, вони виконають роботу за трьох. Як ви гадаєте?

Начальник цеху почав щось посилено обмірковувати. Неспокійно засовався, ніяково усміхнувся і розвів руки:

— Ну... якщо ви даєте «добро», тоді зрозуміло, тоді я піду збирати своїх... Експеримент — то й експеримент...

Двері за ним зачинилися, а директор заводу скуйовдив волосся, прагнучи хоч на мить позбутися напруження, викликаного відвідинами начальника цеху.

Скільки сьогодні ще буде таких і не таких візитів, термінових, нагальних справ,— від директора заводу насамперед залежить науково-технічний прогрес на підприємстві.

А ми тим часом підійшли до проблеми ще одної «галочки». Спробуємо пошукати спільну точку відштовхування. Отже, якщо ми поставили собі за мету підрахувати, скільки ж коштує інженерна думка, то нехай стрижнем нашої проблеми і буде оплата інженерної праці. Саме вона показує, на скільки напрацював інженер і як оцінено його працю.

Так уже ведеться: працюй, не працюй, а зарплата — відповідно до штатного розкладу і фонду. Однакова і в січні, коли ще тільки починається розкачування, і в грудні, коли не тільки план тріщить, а й нервова система. Адже штатному розкладові байдуже, що інженер Сидорчук уболіває за дільницю і запас його психо-фізичних даних як в атомного реактора, а Петренко не тільки працює, а й думає як мокре горить.

А втім, час вносить свої корективи. Потрібні і дійові. Партія й уряд прийняли ряд важливих рішень, спрямованих на активізацію діяльності інженерних працівників, піднесення їхнього суспільного престижу, стимулювання творчої праці. В багатьох конструкторських бюро та заводських відділах уже з'явилася можливість при загальному незмінному фонді заробітної плати і одночасному скороченні чисельності інженерів встановлювати надбавки до окладів залежно від рівня кваліфікації, запроваджувати додаткове преміювання інженерів-технологів за найефективнішу працю. Особистий внесок інженера має бути належно оцінений. І це не прерогатива одного «оцінювача». Лише обстановка широкої гласності сприяє тому, що кожен інженер буде зацікавлений працювати творчо, ефективно, з повною віддачею.

Однак уже перші уроки перебудови показали, що на нові форми оплати інженерної праці деякі підприємства ідуть неохоче. Цьому, звичайно, заважають всілякі інструкції, що назбиралися за десятиліття і досі не приведені у відповідність з вимогами XXVII з'їзду КПРС. Їх треба рішуче відміняти, бо без цього ми не зробимо кроку вперед. Не можна допускати, щоб творча думка, як спіймана птаха, билася в тісній клітці, зробленій з прутиків іржавої формалістики...

На жаль, інертність дуже живуча. Дехто ніяк не може розпрощатися зі старими ярликами, розстатися з думкою, що можна жити і працювати без її нафталінної величності пані Інструкції. Коли б чого не сталося... Між іншим, це побоювання обопільне. Воно притаманне і керівникам, і підлеглим.

Я сам був свідком того, як один рядовий працівник сакраментально прорік: «Не висувайся. Зачекай, поки надійдуть вказівки згори... Затям, за ініціативу карають».

Та повернімося до нашої інженерної проблеми. І тут, хоч як це дивно, маємо справу з тим самим горезвісним «валом». Статистики підрахували, що в країні шість мільйонів чоловік мають інженерні дипломи. Лише Україна щороку випускає 55 тисяч інженерів. Але ось деталь. За даними соціологічних досліджень, 40 відсотків випускників інженерних факультетів у країні не працює за спеціальністю. У що ж обійшлися вони суспільству, якщо на одного випускника держава витрачає п'ять тисяч карбованців?

Усяка проблема має свої корені. Почнемо і ми з кореня — з народження інженера.

Ось перед нами випускники однієї з київських шкіл. Говоримо з ними про вибір професії. Один мріє бути актором, другий — математиком, інші — медиком, хіміком, робітником, геологом, психологом...

— Ну, а хто мріє стати інженером?

— Просто інженером бути нецікаво.

— ?!

Чим викликаний цей психологічний фактор? Можливо, тим, що на сучасному підприємстві давно переплутали дві професії — техніка й інженера? У народному господарстві на 197 техніків 100 інженерів. А можливо, й тим, що до технічних вузів вступають усі, хто витягнув хоча б на трійку?

Коли, за яких обставин, з яких причин відбулося нівелювання такої поширеної і такої потрібної суспільству професії? Адже інженера в усі часи вважали не лише втіленням високої технічної освіти, а й носієм природного таланту, пульсатором творчої думки.

Але випускників шкіл це вже не цікавить. Розповідаю їм про те, що вперше літак, сконструйований і збудований у Росії, піднявся в небо у Києві 23 травня 1910 року. Сенсація! Професор Олександр Сергійович Кудашев подібно до інших боговідступників зібрався на небо...

Куранти на дзвіниці Михайлівського монастиря вибили чверть години. Кудашев вийняв брегет, звірив час. Поминувши митрополичі палати, трапезну, крутим узвозом попрямував до літального апарата. Позаду лишився Пушкінський парк.

— Пане професор,— запитав кореспондент «Киевлянина»,— чому ви, інженер-путієць, зайнялися повітроплаванням?

— Гадаю, що в недалекому майбутньому аероплани стануть основним видом перевезень пасажирів і вантажів.

...Очі у школярів загорілися. Їх зацікавив цей факт, до душі припала переконаність ученого. Вони теж прагнуть великого. Але вони реалісти, діти своєї епохи і до професії ставляться як до необхідності.

— Це коли було... — каже один, поправляючи на носі окуляри. — Сьогодні ніхто не дозволить путійцеві конструювати літаки, а льотчикові працювати на залізниці.

— І правильно! — втрутилася дівчинка. — Сьогодні так багато вузів і так багато професій.

Так, час невблаганний. Професій багато. Дуже багато, щоб зрозуміти, яка з них найкраща. Але хіба кількість виключає якість?

Спеціалісти рідкісних професій давно зрозуміли необхідність виховання «своїх»

кадрів з наймолодшого віку. Є спеціалізовані художні, музичні, спортивні, математичні школи. Навіть робітників готують ПТУ. А от дивина. Наймасовіша з професій — інженерна — підбирає на студентську лаву всіх, хто лише витримує вступні іспити.

Вдамося до цифр. Щороку середні школи республіки закінчує майже 700 тисяч чоловік, до вузів вступає близько 179 тисяч, серед них до інженерних — 55—56 тисяч чоловік. Переконливо? Ще б пак! Отже, треба мати школи з інженерним ухилом, де б учні старших класів опановували комп'ютери, обчислювальні машини, де б їхня думка й уява були спрямовані на конструювання та створення нових машин і систем, де б такі поняття, як кінематика, утомленість металу, антикорозійні покриття, були так само звичними, як косинус і дієприкметник. І якщо підліток зацікавиться електронікою, сам сконструює діючу модель, його слід навчати в спеціалізованій школі, де його оточуватимуть експериментальні лабораторії, майстерні, одне слово, той світ, де володарює Техніка. Виявлення здібних, схильних до технічної творчості дітей — проблема сьогоднішнього дня. Вона допоможе наступному щаблеві — не втратити «свого» студента вузові.

Багато цікавих, ділових пропозицій, якісно нових підходів до проблеми підготовки кваліфікованих кадрів викликало обговорення проекту ЦК КПРС «Основні напрямки перебудови вищої та середньої спеціальної освіти в країні».

Цей партійний документ, підготовлений згідно з рішеннями XXVII з'їзду КПРС, об'єктивно оцінюючи досягнення вищої та середньої школи, вказує і на серйозні нерозв'язані проблеми, негативні явища, які мають місце у підготовці та використанні спеціалістів. Проект насичений конструктивними ідеями, спрямованими на удосконалення найважливіших аспектів діяльності вузів і технікумів. Партія підкреслила, що найважливішим напрямком і основною підоймою перебудови вищої та середньої спеціальної освіти є її **найтісніша інтеграція з виробництвом і наукою, перехід на нові принципи їхньої взаємодії.** Треба розробити і втілити в життя систему заходів, які б забезпечували взаємодію вузів, підприємств, організацій, наукових і культурних закладів, колгоспів і радгоспів у суттєвому підвищенні рівня навчання та виховання кадрів, поліпшення їх використання. Такий досвід є в нашій республіці. Вже кілька років Миколаївський ордена Трудового Червоного Прапора кораблебудівний інститут імені адмірала С. О. Макарова практично працює за новою системою. Ось що розповів мені ректор інституту, доктор технічних наук, професор Михайло Миколайович Александров:

— Ми живемо в епоху науково-технічної революції. Держава відчуває величезну потребу в інженерних кадрах, а престижність цих професій упала.

Чим це пояснити? Що спричинило розвиток цього, скажемо прямо, небажаного явища?

Насамперед втрата престижності інженерної праці пов'язана з недостатнім рівнем стимулювання, відсутністю чіткої системи в оцінці її наслідків, скороченням творчого змісту, зменшенням відповідальності за доручену справу. Але є й інші чинники, вони взаємопов'язані, вишикувані в певний ланцюжок. Мало того, ланцюжок цей роз'єднався — і вийшло замкнуте коло. Йдеться про той розрив, який існує між якістю підготовки молодих спеціалістів і вимогами сучасного виробництва. Вина вищих навчальних закладів полягає насамперед в екстенсивному методі навчання, в найелементарнішому школярстві, у відсутності методів щодо розвитку навичок самостійної праці.

Можна назвати щонайменше дві обставини, які зумовили таке становище. Перша: **канонізація лекції як основного методу навчання.** Лекційна форма занять має свої вади. Основна з них — пасивність студентів, які лише ідуть слідом за думкою лектора. Вибудувати власну логічну схему вони не можуть через брак часу. Він, як правило, витрачається ірраціонально, основну увагу студент приділяє не засвоєнню матеріалу, а складанню конспекту.

Лекція розрахована на середнього студента. Відстаючі змушені до неї підтягуватися, здібні, прослухавши її, не реалізують своїх потенційних можливостей.

Канонізація лекційного методу навчання призводить до нераціонального використання робочого часу.

— Михайле Миколайовичу, чи не змогли б ви зробити приблизну розкладку коефіцієнта дії за превалюючого лекційного методу навчання?

— Коефіцієнт корисної дії тут низький. Дивіться, що виходить. Робочий тиждень у навчальному процесі становить приблизно тридцять шість годин. Припустимо, що з них двадцять лекційних. Щоб засвоїти лекцію, згідно з положенням вищої школи на кожну лекційну годину потрібно півгодини індивідуального опрацювання теми. Без цього лекція втрачає смисл. Таким чином, ще десять годин. Що ж залишається студентові на участь в інших формах навчальної роботи? Адже робочий день таки не повинен перевищувати восьмигодинний. А йому ще треба виконати практичні завдання, у нього креслення, лабораторні, складання програм для ЕОМ. От і виходить, що необхідність участі в інших формах навчальної роботи змушує студентів відмовлятися від опрацювання лекційного матеріалу і використовувати лекційний час для виконання інших завдань. Я не раз на власному досвіді мав можливість переконатися в тому, що першу пару конспектують майже усі слухачі, другу — половина, а третю — одиниці. Хоч як це дивно, людина за пасивного методу навчання стомлюється більше, ніж за активного. У процесі самостійної праці студент вільно переключається з одного виду занять на інший. А це вже відпочинок. Міняються враження, загострюється сприймання, підвищується працездатність. У проекті перебудови вказується на потребу посилення уваги до форм індивідуальної роботи з майбутніми спеціалістами, створення для цього відповідних умов. Це один із шляхів розвитку у студентів навичок творчого пошуку, уміння самостійно поповнювати свої знання, орієнтуватися у бурхливому потоці наукової

інформації. Таким чином, першою умовою для розвитку цих якостей є відведення достатнього часу для навчання, що неможливе без суттєвого скорочення кількості лекційних занять. Раціональною формою організації навчального процесу вважаю самостійну роботу студентів під контролем і з допомогою викладача.

— Ви пропонуєте відмовитися від лекційних занять?

— Ні в якому разі. Я за лекції, але не такі, де розжовують істини, які студент може і повинен засвоїти самостійно. Вони зберігають своє значення, коли треба пояснити складні розділи курсу: проблемні, вступні або оглядові.

— У Будапештському університеті імені Отвоша Лоранда три дні на тиждень студент не ходить на заняття, у нього так звані бібліотечні дні. Як ви дивитесь на таку систему навчання?

— Тут є одна відмінність. Це гуманітарний вуз. Технічний має іншу специфіку. В наших умовах повністю вільний студент (орієнтуємося на свідомого) витрачатиме дуже багато часу на пошук правильного рішення. А в аудиторії викладач завжди поруч, завжди допоможе, даючи можливість студентові раціонально використовувати робочий час. Однак для проведення занять за новою формою треба дуже і дуже серйозно готуватися. До такої аудиторії не зайдеш з торішніми конспектами. Цей метод навчання ставить перед викладачем підвищені вимоги. Він повинен швидко орієнтуватися в ситуації, виявляти помилки, підказати правильний напрямок у пошуку рішення, порадити студентові, до якого джерела звернутися. Для цього треба мати значно більший запас знань, аніж для читання лекцій. Це, коли хочете, щоденний екзамен. До таких занять треба готуватися грунтовно, і найцінніше в такому навчальному процесі те, що студент не просто активно користається з ваших знань, а й переймає вашу логіку мислення, гостроту реакції, методи творчої імпровізації. Таким чином вбирає в себе якості професійного наставника, які згодяться йому у виробничому колективі, коли самому доведеться бути й інженером, і навчителем, і керівником.

Цей метод має ще одну суттєву перевагу. Тут виключається принцип щасливого білета на іспитах. Знання кожного як на долоні. А головне — студент привчається до самостійності, творчої праці, активної діяльності.

— Розкажіть, будь ласка, про систему трудового виховання у вашому інституті.

— Наша система безперервної практичної підготовки студентів в основному відповідає вимогам проекту ЦК КПРС про перебудову вищої школи. Вона дає можливість кожному студентові здобути робочу професію і навички інженерної праці. Організаційно-методичною основою системи є розроблені в інституті і затверджені Мінвузом СРСР навчальні плани усіх спеціальностей денного відділення та графіки навчального процесу.

Реалізація її починається з першого курсу. Саме на першій виробничій практиці, та й у процесі підготовки до неї, ми прагнемо не просто прилучити студента до трудової діяльності, а й дати йому хоча б одну робочу професію, котра перебуває у сфері обраної ним спеціальності. Ініціативу тут виявила кафедра зварювального виробництва. Ще в 1977 році вона організувала факультативні заняття за програмою, потрібною для набуття робочого розряду зварника. Навчання проходило на базі Чорноморського суднобудівного заводу. Улітку, працюючи на Миколаївському заводі металоконструкцій протягом одного місяця, студенти закріпили набуті навички і склали іспит на кваліфікаційний розряд.

У 1982—1983 навчальному році інститут розширив практичну підготовку студентів інших спеціальностей. Багато з них отримали посвідчення робітників-верстатників 1—2 розрядів зі спеціальності токаря, фрезерувальника, свердлувальника, оператора верстатів з числовим програмним управлінням, шліфувальника, токаря-револьверника.

Чимало цікавого можна розповісти про нові аспекти першої технологічної й експлуатаційної (плавальної) практики. Так, студенти четвертого курсу, набуваючи професії «матрос-рульовий» і «моторист-рульовий», проходять плавальну практику на суднах Об-Іртиського, Єнісейського та Ленського пароплавств. В інституті перед від'їздом на практику формується шість студентських експлуатаційних загонів, кожен з яких нараховує від 15 до 22 чоловік і обслуговує пасажирські судна типу «Олександр Матросов». Вісім тижнів триває плавальна практика, а потім протягом двох місяців студенти працюють на судні як члени експлуатаційного загону.

Небудівельні студентські загони допомагають сільському господарству. Багато студентів набуває механізаторських спеціальностей: працюють шоферами, трактористами.

Розвиток різних форм самостійної роботи дає можливість правильно оцінити здібності, знання студентів і повніше використати потенціал найталановитіших з них. Для викладача безпосереднє спілкування зі студентами становить органічну частку його і професійної, і громадської діяльності, посилює його вплив на формування особистих якостей майбутніх спеціалістів. Адже сучасний випускник вузу має бути людиною активної життєвої позиції, борцем за комуністичні ідеали, здатним повести за собою колектив, особистістю з високими моральними принципами і твердими пролетарськими переконаннями.

Якщо врахувати, що приблизно половину денного часу студенти в тій чи іншій формі спілкуються з викладачами, то безперечно, що основний обсяг виховної роботи припадає на навчальний час. Величезного значення набуває образ викладача, бо виховання особистим прикладом є найдійовішим.

Другою важливою обставиною є рівень організації навчального процесу. Тому вадою підготовки спеціалістів слід вважати її надзвичайну жорсткість і зарегламентованість, відсутність індивідуального підходу до студента, диференціації обсягу та складності навчального матеріалу. Адже відомо, що багато талановитих спеціалістів стали такими не завдяки виконанню навчальних графіків і програм, а завдяки порушенню їх у формі індивідуального навчання або ак-

тивнішої участі в науково-дослідницькій роботі.

— Цього року у вузах країни було введено для абітурієнтів незвичний екзамен на покликання — співбесіда. Працювали спеціальні комісії з профорієнтації. Як ви ставитесь до такого методу відбору?

— Позитивно. Спеціаліст починається з абітурієнта. Минулого року Міністерство вищої та середньої спеціальної освіти СРСР постановило провести експеримент щодо професійного відбору молоді в інженерно-технічні вузи. Таке право одержали п'ятдесят чотири інститути країни, у тому числі й наш Миколаївський кораблебудівний.

Мета експерименту — залучити до інституту молодь, яка добре зарекомендувала себе в праці та науково-технічній творчості. Для цієї частини абітурієнтів передбачалися пільги у вигляді одного-трьох додаткових балів до набраних на вступних іспитах, а також часткове або для медалістів повне звільнення від вступних іспитів. Значну частину контингенту учасників експерименту становили переможці олімпіади «Юний корабел». Це були школярі-судномоделісти, а також випускники професійно-технічних училищ, які позитивно зарекомендували себе на виробництві.

За результатами співбесіди у профорієнтаційних комісіях було відібрано шістдесят шість чоловік. З них після здачі вступних іспитів зараховано до інституту шістдесят три. Розповісти про всіх неможливо. Назву тільки Сергія Котейку з Кривого Рога. Відмінник, нагороджений грамотами комсомолу за активну громадську роботу та успіхи в спорті — у нього другий розряд з авіамодельного спорту. Сергій став переможцем усіх трьох турів олімпіади, йому було нараховано три додаткових бали і дозволено складати тільки один предмет, за який він одержав п'ятірку.

Але ще до цього ми провадили велику роботу в пошуках свого студента. Організовували дні відкритих дверей, цікавилися шкільними олімпіадами, запрошували учнів вступати до нашого вузу.

Проте в цій роботі була одна суттєва вада. В ній не брали участі організації — безпосередні споживачі кадрів, найбільше зацікавлені у підвищенні якості підготовки спеціалістів. Як правило, раніше вони з'являлися у вузі лише за кілька днів до розподілу випускників.

Багато змін відбувається останнім часом. Обгрунтована партією необхідність стрімкого зростання науково-технічного потенціалу країни змусила інакше поглянути на проблему його кадрового забезпечення. Уже в травні 1985 року в інституті відбулися збори керівників організацій та підприємств суднобудівного профілю, на яких були визначені основні напрямки співробітництва на довгострокових договірних началах. Вони охоплюють усі сторони підготовки кадрів, але головне полягає в тому, що підприємства беруть на себе відповідальність за підбір кандидатів для вступу до інституту.

В угоді, яка укладається між інститутом та підприємством, чітко визначено потреби підприємства і щодо кількості, і щодо напрямків підготовки спеціалістів, обумовлено заходи якісного проведення виробничих практик, цільового формування тематики курсового та дипломного проектування, фінансування і забезпечення обладнанням науково-дослідних робіт, виконаних в інтересах підприємства, з широким використанням виробничої бази — обладнання, лабораторій для підготовки спеціалістів.

Цього року такі угоди укладено з 52 заводами, конструкторськими бюро та науково-дослідними інститутами. Переважну більшість студентів становлять робітники, демобілізовані з лав Радянської Армії, випускники ПТУ і технікумів.

Як бачимо, у вузів багато проблем, які треба розв'язувати уже сьогодні, негайно, бо, як показує практика, виробництву потрібно одне: щоб спеціаліст знав і любив свою справу, був нею захоплений, понад те — щоб, ставши до роботи, не освоював нову справу, а активно робив її, використовуючи свої знання, енергію, творчий заряд. Тому важливо добиватися, аби студент усвідомлював, що після закінчення вузу він прийде не на підприємство-ікс, а на конкретне підприємство, де матиме справу з конкретною дільницею, тобто роботою не просто інженерною, а строго профільною, де зможе і виявити себе, і дати користь.

Не секрет, що поки що справа стоїть інакше. Візьмімо, наприклад, таке наболіле питання, як застосування й удосконалення електронно-обчислювальної техніки на виробництві. Виникає неймовірна ситуація. З одного боку — недіюче електронне обладнання, а з другого — молодий спеціаліст з дипломом у кишені, який не те що удосконалювати, а й підійти до цієї техніки боїться. Чому? А тому, що цієї електроніки він і не нюхав. Освоювати ж і тим більше удосконалювати електронно-обчислювальне устаткування зможе лише той, хто якоюсь мірою, хай і незначною, брав участь у його створенні і відчув смак до цього діла ще під час навчання у вузі. Отже, зв'язок спеціалістів зі студентами — це вимога сьогоднішнього дня. І мова піде не про одноразовий контакт, не про традиційну практику, а саме про постійну спільну роботу. Той же Миколаївський кораблебудівний інститут планує провести цього року навчання деяких студентів за індивідуальним планом, з тим щоб вони безпосередньо вивчали обчислювальну техніку, брали участь у створенні потрібного підприємству устаткування.

Це лише один із напрямків поліпшення підготовки спеціалістів. Є й інші. Наприклад, Київський філіал МФТІ імені Баумана, провадячи відбір через творчі конкурси, не знає проблем з розподілом випускників, бо цих щасливчиків, інженерів за покликанням, відразу ж підбирають галузеві інститути Академії наук УРСР.

Оскільки ми поставили собі за мету підрахувати, скільки коштує інженерна думка, говорячи про кошти, затрачені на навчання студента, що для держави виражається в карбованцях зі знаком мінус, можна пошукати резерви, коли навчання дає і плюс. Як-то мовиться, навчання студента обходиться дорого, а може бути й прибутковим. За прикладами далеко ходити не треба. Скажімо, Харківський авіаційний інститут. Тут навчилися продукувати ідеї і продавати ліцензії, багато його патентів використо-

вується за кордоном. А за межами України це Таллінський політехнічний інститут, нагороджений у 1980 році премією «Золотий Меркурій» за розвиток міжнародного наукового співробітництва і торгівлі. Щороку в цьому інституті на науковий пошук відпускається близько чотирьох мільйонів карбованців, а одержують на затрачений карбованець три-чотири карбованці прибутку. Виявляється, вища освіта може бути рентабельною не колись, а вже сьогодні...

На перехресті думок про підвищення престижу інженерної праці є і така, яку умовно можна назвати «конкурс на інженера». Не будемо повторювати, що до інженерних вузів поки що вступають практично всі, хто лише склав іспити. Вже на першому курсі такі студенти засвоюють ту нехитру істину, що за їхні успіхи відповідають інститут, ректорат, викладачі... Тому навіть ті, хто на вступних іспитах отримав «добре» і «відмінно», звикають учитися абияк. Аби скласти сесію, аби витягти на стипендію. Ясно, якими спеціалістами поповнюється виробництво. Навряд чи який завод замість машини візьме напівфабрикат. А от інженер-напівзнайко — явище майже повсюдне. І, безумовно, така «інженерна» думка ще довго обходитиметься підприємству зі знаком мінус.

Чи можна цього уникнути? Можна! Якщо запровадити систему конкурсного навчання. Це означає, що на перший курс приймається значно більше студентів, ніж потім випускається. Кожна сесія дає можливість провадити реальне відсіювання.

На перший погляд може видатись, що такий підхід до питання навчання студентів дорогий, адже він потребує залучення нових коштів і відтягнення великої кількості робочих рук з народного господарства. Але це тільки на перший погляд. Адже позірна дешевизна вищої освіти сьогодні стоїть на заваді ефективної, добротної підготовки спеціалістів.

Такі випускники, витримавши конкурс на інженера протягом п'яти років, даватимуть користь з моменту їх зарахування на виробництво, тобто їхня інженерна думка не інертна, готова ухилитися від будь-якої відповідальності, а така, що пройшла чесне змагання,— працюватиме творчо, шукатиме і знаходитиме резерви, підвищуватиме коефіцієнт корисної дії інженерної праці.

Настав час враховувати не лише показники підприємств у цілому, а й показники кожного трудівника, кожного інженера. Тому що розумна думка коштує дорого!..

І останнє. Соціологи та психологи знають, що люди поділяються на тих, хто, наче пульсар, вивергає безконечні ідеї, і тих, хто скрупульозно і старанно, терпляче і сумлінно втілює ці ідеї в машини і верстати. А ще соціологи та психологи помітили, що «пульсари» частіше спостерігаються серед тридцяти-сорокарічних людей. Чому б цей біологічний резерв не використати в народному господарстві?

В. Мелещенков. Макет до вистави «Я прийшов дати вам волю...» за В. Шукшиним

VIVA, NIKOLA!

ПЕТРО ЯРОВЕНКО

У своєрідному реквіємному музичному забарвленні звучить для мене зміст цього документа — відозви Італійського національного комітету визволення, датованої 1944 роком:

«...Героїчно полеглий 8 липня в селищі Кастельнуово дей Саббіоні

Ніколо Буянов,

російський боєць руху Опору із партизанського загону «К'ятті»,.. буде перенесений на кладовище святого Джованні...

Громадян просять взяти участь у цій маніфестації, щоб вшанувати пам'ять дев'ятнадцятилітнього героя із героїв, який загинув на землі Італії за вільний світ.

САН ДЖОВАННІ ВАЛЬДАРНО. 20 жовтня 1944 року».

Ще один італійський документ від 30 травня 1985 року, що народився через сорок один рік після першого. Це наче слово від імені Італійської республіки:

«...Президент Республіки своїм декретом від 30 травня 1985 року нагороджує Золотою медаллю «За військову доблесть»

посмертно

НІКОЛО БУЯНОВА...»

У Міністерстві закордонних справ СРСР я познайомився з цим декретом, потримав у руках Золоту медаль Миколи Буянова. В центрі її лицьованого боку п'ятикутна зірка, увінчана лавровим вінком і стрічкою «Республіка Італія», а на зворотному боці медалі викарбувано назву місця подвигу — Каврілья. І дата — 8 липня 1944 року. В центрі ім'я та прізвище героя — Ніколо Буянов. Поруч літера «м» — морте, загиблий.

Золота медаль «За військову доблесть...» Її кавалеру під час відвідання солдатських казарм віддаються такі ж почесті, як і президентові республіки.

Кавалера Золотої медалі зобов'язані першими вітати вищі чини італійської армії незалежно від того, хто він — офіцер чи солдат...

Лише кілька десятків чоловік у сімдесятих роках були нагороджені в Італії цією високою нагородою, і з-поміж них єдиний на той час іноземець — росіянин Федір Полетаєв. Пізніше Золотої медалі був удостоєний грузин Форе Мосулішвілі, а відтепер третій громадянин нашої країни — син Радянської України Микола Буянов...

Сан Джованні Вальдарно. Програвач. Рука з платівкою і чиста, як вода з гірського

VIVA, NIKOLA!

Золота медаль «За військову доблесть», якою нагороджений М. Буянов

струмка, мелодія відомої пісні італійських партизанів «Белла, чао» (Прощай, кохана»)...

Яким глибоко трагічним і водночас романтичним звучанням наповнюється ця оптимістична мелодія у зіставленні з історією короткого, мов спалах метеорита, життя Миколи Буянова, життя, що нагадує світло згаслої зірки, яке через сорок з лишком років після визволення Італії осяяло наш сьогоднішній день...

Слухає пісню президент Національної асоціації партизанів Італії в Сан Джованні Вальдарно Франческо Лельмі, і йому вчувається відлуння далекої юності...

Слухає пісню й Антоніо Сантоні... І йому пам'ять залишила нев'янучі враження — шістнадцятирічним юнаком він був учасником руху Опору...

Слухають пісню колишні партизани-гарібальдійці[1]...

А я вдивляюся у відчинене вікно, в лице сьогоднішньої Італії. Вулиця селища Кастельнуово дей Саббіоні... Вздовж торгових рядів статечно прямує місцевий священик дон Романо Макуччі. Ось він вмикає комп'ютер, і... починає розгойдуватись дзвін, скликаючи жителів селища на урочисто-траурний мітинг...

Ця меморіальна церемонія відбувається тут щороку після трагічного 4 липня 1944 р...

Розповім про кількох жителів цього селища.

Антоніо Сантоні. Комуніст. Колишній мер Каврільї. Редагував книжку «Із мороку підземелля до світла свободи», написану його старшим братом Ліберо і присвячену Миколі Буянову... Тоді, в 1944-му, шістнадцятирічний Тоніно був зв'язковим між партизанським загоном «К'ятті» і підпільниками. З Миколою Буяновим у нього були особливі стосунки: Тоніно був йому близький за віком і духом — ніжний і ласкавий друг нашого Миколи. Тому зрозуміла інтимно-довірлива інтонація розповіді Антоніо.

«...Я його добре знав... Не раз зустрічався, коли приходив у загін по завдання підпільників... Він був лише на три роки старший від мене... Життєрадісний хлопець: простий, веселун, улюбленець всього загону... Він прийшов до нас, вивернув кишені і розділив із своїми новими друзями все своє маленьке багатство — пачку цигарок! В ті роки багато не розпитували один про одного. Це було небезпечно для життя... Тому про Ніколо ми знали небагато... Юнаком фашисти вивезли його в Німеччину на примусові роботи. Кілька разів він намагався втекти. Нарешті це вдалося йому тут, в Італії, куди нацисти перекинули його разом з військовополоненими для участі в ремонтних роботах на залізничній станції Сан Джованні Вальдарно. Він утік, щоб приєднатись до загону «К'ятті» із партизанської бригади «Сінігалья»...

Ми знали лише, що він родом з України... Пам'ятаю, Ніколо розповідав про брата — офіцера Радянської Армії, яким він дуже гордився... Після війни ми довгий час пробували розшукати кого-небудь із родичів Буянова, та нам не пощастило до останнього часу...»

Запоріжжя. Будинок на тихій вулиці, що потопає в духмяній зелені лип. Воронихіна, 6. У просторій квартирі під номером 13 на третьому поверсі чисто й затишно. Тут ми говоримо із старшим братом Миколи Буянова — Григорієм Петровичем, військовим юристом, полковником у відставці, та його привітною дружиною Ганною Федорівною. Господарю минає вісімдесят перший, але він ще багато що пам'ятає:

«...Ми жили в Могилеві-Подільському, на 3-й Озаринецькій, у невеличкому будиночку, зведеному перед першою світовою війною... Батько, Петро Костянтинович Розновський, був тяжко поранений на німецькому фронті, під Перемишлем, і помер у госпіталі в чотирнадцятому році. Залишилось нас двоє в матері: я і брат Михайло... А Гурій Михейович Буянов — він сам родом з Росії, воював у наших місцях у громадянську, осів у Могилеві-Подільському... Вони зійшлись з нашою мамою в двадцять першому році. Вона була пралею, а він — теслярем. І нас з Михайлом до цього ремесла заохотив... Потім народився Федір, а в 1925-му — Микола... Гурій Михейович дуже рано помер,— Миколці було всього два роки... Я тоді поїхав на Донбас свій хліб заробляти, а потім за мною подався й Михайло...

Коли розпочалася війна — усі пішли на фронт, тільки Микола залишився з мамою...

Брат Михайло загинув під Сталінградом. А Федір як пішов у сорок першому, так і пропав безвісти... Останній раз я бачив Миколу в сороковому році... Ми тоді якраз вступили в Бессарабію, і я заскочив додому на день. Микола вже закінчив сім класів, вступив до комсомолу... Пам'ятаю, він ще мій командирський кашкет приміряв, весе-

[1] Гарібальдійськими бригадами називали формування партизанів.

лий такий, життєрадісний... Мріяв стати військовим...»

Невисока, худорлява, доброока, років 75-ти Ганна Федорівна.

Вона тихесенько сиділа поруч, прислухаючись до спогадів чоловіка, і нарешті не втрималась:

«...Пам'ятаю, як він приїздив до нас у гості, це було десь в тридцять восьмому році. Григорій тоді у Глухові служив, там ми жили. Коля був сміливий і самостійний хлопчина, дуже самостійний. Вже коли він щось сказав — це закон... І не боявся нікого. Якщо когось образили — дівчаток чи товаришів, він ніколи не боявся захистити, враз втручався... Це було в його характері.

На жаль, від Миколи у нас залишилась одна-єдина фотокартка, з того літа, коли він приїздив до нас у Глухів...»

Вдивімось у це нічим не примітне лице підлітка, якому судилось залишити по собі такий яскравий слід в італійському русі Опору...

18 липня 1941 року, коли гітлерівці вдерлись на околиці Могилева-Подільського, Миколі виповнилось 16 років. Яке гірке завершення отроцтва! Які сумні й трагічні іменини! Місто потрапило в зону Трансністрії. Так була названа окупантами частина України від Дністра до Бугу, яку Гітлер «подарував» своєму сателіту — фашистській Румунії. Кордон Трансністрії розпочинався в дельті річки Лядови (приблизно за 20—30 кілометрів від Могилева-Подільського) і піднімався вгору до Жмеринки і далі до Південного Бугу, відділяючи Трансністрію від Остлянду — окупованих німцями східних областей.

В 1943 році, відчуваючи неминучий крах, гітлерівське гестапо, румунська сигуранца і поліція влаштували масові репресії проти мирних жителів. А 5 жовтня вони натрапили на слід підпільників, заарештували тільки в Яришеві 19 патріотів. Усі вони були розстріляні. Можливо, саме під час фашистського шабашу і тотальних арештів був схоплений Микола Буянов.

До визволення міста залишалось ще півроку. Фронт впевнено наближався до Дніпра, і наші війська були на шляху до Києва. Та фашистський поїзд віз Миколу все далі й далі на захід, до ненависного фатерлянду... Кожен день і кожен час віддаляли юнака від рідної домівки, від минулого, щоб закинути в далеку країну Італію, про яку йому довелось лише чути на уроках історії та географії...

Могилів-Подільський.

Якщо йти пішки від автовокзалу до базарної площі міста, то через п'ять хвилин з лівого боку вулиці 50-річчя СРСР побачимо старий довоєнний будинок під номером чотири.

У дворик дивляться вікна скромної вдовиної квартири на першому поверсі. Старий диван. Залізне ліжко, на якому височить гірка вишитих хрестиком подушок. Над ліжком збільшена довоєнна фотокартка господаря дому і її чоловіка — під склом, у рамі, прикрашена рушником... На ньому також хрестиком, у два кольори — червоним і чорним — вишита вся її вдовина доля...

Під цим рушником і розмовляємо з Надією Йосипівною Розновською:

«...Миколу німці забрали в 1943 році, саме був кінець вересня, холодно... Пам'ятаю, приходжу додому, а Толя мені й каже: «Мамо! Дядю Колю німці забрали!..» У нашому місті румуни хазяйнували, це була їхня територія під час окупації, проте Миколу забрали німці... Німецька облава! Ми всі: мама і я з дітьми побігли на вокзал, він тоді розбитий був... Біля теплушок охорона фашистська стояла, солдати в ряд, з собаками... Нас до Миколи не допустили, так і стояли... Ми — з цього боку, а він — по той бік сторожі. Людей було дуже багато. Всі кричали і плакали. Ось так ми і попрощались з Миколою... Більше ми його вже не бачили...»

Італія. Містечко Кавріль'я. Згадує Ліберо Сантоні. Політичний комісар партизанського загону «К'ятті». Автор книжки «Із мороку підземелля до світла свободи», де багато сторінок присвячено Миколі Буянову, його участі в італійському русі Опору:

«...Звичайно, це було жартом, коли Ніколо наставляв вухо до годинника товариша і, «настроївшись», визначав по одному лише звуку «тік-так», точно йшов годинник чи ні...

Проте не жартом був його догляд за кулеметом. Ніколо готовий був брати його з собою в постіль, аби лише в бою «грав» не гірше від скрипки... Кулемет цей потрапив в загін пошкодженим, проте Ніколо зумів якимсь чином відремонтувати його. Ми і залишили за ним грізну зброю, бо треба було мати силу Ніколо, щоб справлятися з нею... І незабаром фашисти відчули це. Завдяки Буянову ми виграли не одну сутичку з ворогом. Там, де строчив його кулемет, ворог не проходив. Недарма партизани жартували між собою: «Кулемет Ніколо розмовляє по-російськи...»

Хоч Ніколо був наймолодший серед нас, але в ті вогненні роки місце людини визначалось не віком. Буянов дуже швидко став в очах партизанів уособленням першої в світі країни, де при владі такі ж робітники і селяни, як і ми, він ділив з нами останній сухар, піднімався разом в атаку, а ночами грівся біля вогнища, ділячись затяжками сигарет, як ділять патрони...

Ніколо нас завжди дивував. Його дії не можна було передбачити. Одного разу, працюючи в полі нарівні з нашими хлопцями і дівчатами на збиранні хліба, Ніколо просто сяяв від радості. Впадало в око, що до цієї роботи він звичний. А коли в загоні з'явилась друкарська машинка, то він і з нею вправився».

З берегів швидкоплинної Арно знову повернемось до рідного Дністра, в Могилів-Подільський, на вулицю 50-річчя СРСР, дамо можливість домалювати портрет Миколи Буянова Надії Йосипівні Розновській:

«...Микола виріс на моїх очах... Адже ми жили по сусідству: Буянови — на Озаринецькій вулиці, а ми — в Озаринецькому провулку. Мама моя, Віра Іванівна Микулинська, дружила з Тетяною Філатівною змолоду, а Миколі була хрещеною мамою, а вже потім ми поріднились, коли я за їхнього Михайла вийшла заміж... Отож

Обеліск на місці загибелі героя

Микола ріс на моїх очах змалечку... За вдачею він був оптиміст і дуже наполегливий, завжди веселий, прямий, одне слово, буяном був Буянов!..

Волосся у нього було світле, сам собою гарний, високий, дуже любив дітей, і вони до нього тягнулись, особливо мій син Анатолій...

Толя народився в двадцять дев'ятому. Між дядьком і племінником всього чотири роки різниці. Син його дуже любив і в усьому брав з нього приклад. Таких людей, як Микола, небагато. Він завжди був готовий кинутись і в огонь, і в воду. Нічого не боявся. Син, бувало, казав мені:

«Мамо! Я йду з дядьком Миколою. Не бійся за мене!»

Йдемо з Анатолієм Михайловичем Розновським угору вузенькою й крутою вуличкою. Це сходження в «країну дитинства» — його і Миколи Буянова. Значна частина дитячих років Анатолія Михайловича «проскакала» на коні-хворостині тут, на Озаринецькій горі, у бабусь Тетяни Філатівни Буянової і Віри Іванівни Микулинської. А ось і двір, де минало дитинство Миколи Буянова. Вулиця Кутузова, 38 — свідчить табличка на будинку.

«До війни це була Третя Озаринецька, двадцять чотири,— згадує Анатолій Михайлович,— за повоєнні роки помінялась не тільки нумерація будинків, а й назва вулиці. У дворі вже треті хазяї і будинок новий вони побудували на місці бабусиного, старого... і не здогадуються, що колись тут жили Буянови... Погляньте, яка краса очам відкривається. Коли жив тут, не помічав, а тепер, коли приїжджаю до матері з Донеччини, приходжу помилуватися...»

Справді, красивий Могилів-Подільський звідси, з Озаринецької гори! Назву горі і вулиці, очевидно, подарувало село Озаринці, що розкинулось десь там, за горою, кілометрів за п'ятнадцять від міста, на крутому звиві річки Немиї. Село, яке відзначило в 1986 році своє 500-річчя...

Праворуч машинобудівний завод імені Кірова. Там, в оточенні дев'ятиповерхових новобудов, зупинилася на постаменті «тридцятьчетвірка», що першою увірвалася до міста 19 березня 1944 року...

— А це знаменно,— поділився я несподіваною думкою з Анатолієм Михайловичем,— саме в той час, коли Микола втік з полону в Сан Джованні Вальдарно і приєднався до партизанського загону «К'ятті», гвардійці третьої повітряно-десантної дивізії Героя Радянського Союзу генерал-майора І. С. Конєва визволили від фашистів його рідне місто...

В тому бою уславлений воєначальник був поранений в обидві ноги, плече і голову, але продовжував командувати дивізією...

І спала на думку інформація зі стенду краєзнавчого музею: в боях за місто загинули смертю хоробрих більше тисячі бійців і командирів... одинадцять воїнів-визволителів стали Героями Радянського Союзу, сотні були нагороджені орденами і медалями, а на прапорі дивізії засяяв ще один орден Леніна...

Ось він, міський музей, перед нами, а поруч золотоверхі бані Грецької церкви, пам'ятника архітектури XVIII століття.

Поблизу неї перед війною була пральня, де працювала Тетяна Філатівна і куди часто прибігав Миколка.

За Грецькою церквою височіє над Дністром красень міст.

Він з'єднує Могилів-Подільський з молдавським селом Атаки — квітучу Україну із сонячною Молдавією! Через міст пряма дорога на Кишинів.

Коли ж подивитися на панораму зліва — впаде в око живописний вигин Дністра, а ще лівіше — Шаргородська гора.

Такий огляд сьогодні з Озаринецької гори, де виріс Микола Буянов.

А. М. Розновський: «...Після семи класів Миколка захотів стати шофером і самотужки навчився водити машину. На вулиці Єрмана, де працювала бабуся Тетяна Філатівна, був гараж. Там стояло тоді три півторатонки. Хлопець щодня вовтузився коло них.

А як почалася війна, набрав повну машину біженців і поїхав на схід разом з нашими військами.

Повернувсь уночі... вже була осінь сорок першого... Йому тоді виповнилось шістнадцять років!

Розповідав, як по дорозі їх бомбили, як опинилися в оточенні, як звідтіль вибрався і дістався додому. Як зараз пам'ятаю:

зелений костюм на ньому, а в задній кишені якось пістолет намацав... Та боявся з ним говорити про це».

І знову, з висоти Озаринецької гори перенесемось у зелені відроги Апеннін, з берега тихого Дністра на берег швидкої Арно...

Селище Кастельнуово дей Саббіоні. 4 липня 1986 року... Обеліск на місці загибелі 200 громадян Каврільї.

Церковний дзвін вплітається в чисті джерельця хлопчачих голосів хору «Дзвіночок» київського Палацу піонерів — вони виконують партизанську пісню «Белла чао»...

Ця пісня супроводжує відкритий легковик, що дереться серпантином дороги все вище і вище...

За кермом Ада Сантоні. В роки війни зв'язкова загону «К'ятті».

«...4 липня 1944... Кривавим став цей день для жителів Каврільї, Кастельнуово Саббіоні і ближніх сіл. В місто вдерлися карателі. Почались облави — справжнє полювання на людей. Фашисти хапали всіх, хто попадеться. Хапали і приводили під стіни замку, де розстрілювали. Спочатку багато хто думав, що гітлерівці, як це бувало раніше, женуть людей на земляні роботи. Та коли почули постріли, стало зрозуміло...

Я кинулась у партизанський загін, щоб попередити про фашистську розправу... І ті, хто ще залишився живий, побігли в гори... Карателі кинулись в погоню...

Протягом чотирьох днів нацисти розстріляли понад 200 жителів Каврільї, Кастельнуово дей Саббіоні та інших навколишніх селищ...»

Перед тим, як розповісти про подвиг Буянова на італійській землі в липні сорок четвертого, знову повернемось до Могилева-Подільського, на вулицю 50-річчя СРСР, в скромну квартиру Розновських.

«...Він прийшов до нас на Жовтневі свята в сорок другому... «Ви пам'ятаєте, що сьогодні Жовтневі?!» А в нас гостював чоловік моєї сестри. Микола й каже йому: «Сергію! Давай заспіваємо!» Я їм кажу: «Не смійте!» Та вони весело тихенько заспівали. Потім Микола приніс звідкись патефон і радянські платівки... Ми всі слухали і тихенько підспівували. Вікна позавішували, щоб не видно було. Горіла свічка, і грав патефон...» — згадувала Надія Йосипівна.

А. М. Розновський: «...Я не можу певно говорити, що Микола займався підпільною роботою: він нам нічого не розповідав про це. Але ж про такі речі не розповідають навіть близьким людям...

Одного разу його три дні не було вдома. Потім прибігла бабуся і плаче: «Нема Миколая!..» А він, виявилось, ходив через міст на молдавський берег... Румуни під загрозою смерті забороняли переходити Дністер, а він перейшов. Його вистежили, спіймали і привели в комендатуру. Пан Бурбулеску знав Миколу...

«Ти чого, Буянов, тут?!» — здивовано запитав. «Я пішов купатись, а мене заарештували!» Миколу врятувало, що знав румунську мову і трохи німецьку і що був знайомий з Бурбулеску... Румуни постригли його наголо і відпустили додому... Це було влітку сорок другого... З якою метою ходив Микола на молдавський берег, він нікому так і не признався»...

Колишній підпільник, а нині заступник директора машинобудівного заводу імені Кірова Аркадій Михайлович Полігов розповідав мені, що до їхньої групи належали й учні другої міської школи, серед яких був і Микола Буянов. Розповідав, як хлопці сховали в підвалі будинку Валі Бондарчука радіоприймач з міського будинку культури, як слухали ночами повідомлення Радянського інформаційного бюро, а на ранок написані від руки листівки поширювали в місті.

Найбільше вкарбувалася в пам'яті операція на Жовтневі свята 1942 року...

Тоді молодим патріотам вдалося вивісити на міській вежі прапор Батьківщини і ввімкнути на її верхньому ярусі патефон з платівкою Інтернаціоналу!

Яка роль у цій події Миколи Буянова, досі залишається загадкою...

Три берізки, як спомин про Росію, посадили побратими Буянова біля обеліска, на місці його загибелі.

В лютому 1986 року програма «Час» показала їх у передачі про Миколу Буянова. Та вже в липні кінематографісти, які брали участь у меморіальних святах у Каврільї, були вражені: від лютих морозів зими 1986-го деревця пропали... Жаль! Та я вірю, що наші італійські друзі знову посадять їх як добрих посланців далекої Батьківщини героя, і знову вони зазеленіють, і будуть вічно «герою славу рокотати» біля обеліска, на якому викарбувано:

«...Микола Буянов... Загинув за визволення Італії...»

Ада Сантоні зупиняє машину, кладе квіти до обеліска. Тут і колишні партизани-гарібальдійці. Вони часто сюди приходять. Як і в цей день — День пам'яті!.. Сорок два роки тому усі вони були молоді... А сьогодні, здається, сам час зморшками відкарбувався на їхніх мужніх обличчях...

Де Бона... Гаріні... Леонардо Корті... Карло Трефолоні... Ліберо Сантоні... Ада Сантоні... Антоніо Сантоні...

Ліберо Сантоні: «...Рятуючись від карателів, люди втікали в гори... Фашисти йшли просто по їхніх слідах... Нас, партизанів, було мало, щоб дати їм бій, але ж ми вийшли назустріч карателям.

Ніколо був в одній із груп, яка мала сидіти в засідці на одній із гірських стежок.

Несподіваний удар партизанів на якийсь час зупинив нацистів. Та сили були не рівні. Карателі почали обходити сміливців, загрожуючи оточенням. Треба було відходити.

І тут Ніколо з кулеметом кинувся на ворога, хоч товариші намагались утримати його: там була неминуча смерть!..

— Ні! Ні! — крикнув нам Ніколо. — Німці наздоженуть дітей, жінок. Треба їх рятувати. На ходу стріляючи з кулемета, він кинувся з лісових хащ на галявину, і ми ще довго чули кулемет російського партизана. Згодом запала тиша...»

Карло Трефолоні: «...Тільки через день ми змогли прийти на місце загибелі Ніколо. Він боровся до останньої миті: в його кулеметі не

залишилось жодного набою... Хлопець лежав, широко розкинувши руки, ніби обнімаючи землю, на якій прийняв мученицьку смерть...

Ніколо був весь прошитий кулями карателів — видно, вони розстрілювали його і мертвого... Ми принесли його в загін і поховали з усіма воєнними почестями. На його похорон тоді, в сорок четвертому, зібрались сотні людей... В часи фашистської окупації такого не бувало.

Тепер про подвиг Ніколо у нас у краї знає кожен...

Життєрадісний і сміливий він був, скільки його знав...»

Цей день був справді дуже урочистий. Схвильовані, в червоних галстуках стояли колишні партизани-гарібальдійці, почесні гості, а серед них і Нільде Йотті — член ЦК Італійської Компартії, голова палати депутатів Італійського парламенту, а далі — оркестр, хор хлопчиків «Дзвіночок» і, звичайно ж, їхня пісня «Белла, чао»... Відтак найбільш хвилюючий момент: передача Золотої медалі комуни Каврілья, якою нагороджено посмертно Миколу Буянова, послові СРСР в Італії Миколі Митрофановичу Луньkові...

Брунетто Пелагані, мер Каврільї, комуніст: «...У Каврільї завжди були сильні антифашистські традиції. Ми свято бережемо пам'ять героїв руху Опору — таких як Ніколо Буянов...»

Альдо Дуччі, мер провінції Ареццо, національний секретар асоціації партизанів Італії: «...Важливо ідеали руху Опору передати нашим дітям. Треба, щоб пам'ять про героїв, яким Італія зобов'язана своєю свободою, збереглася в віках.

Ми завжди пам'ятаємо і підкреслюємо, що Радянський Союз вніс вирішальний внесок у перемогу над німецько-фашистськими полчищами...»

В провінції Ареццо площа Ніколо Буянова, парк Ніколо Буянова... Які дорогі це для нас реалії. Недарма кажуть, що людина живе, поки її пам'ятають. Зупиняємося біля невеликого магазинчика. Господар, як і всі італійці, дуже емоційний. Йому років 65... Це Івальдо Міні: «...Тоді, в сорок четвертому, я разом з Ніколо був у засідці. І був останній, хто бачив його живого; мене в ту мить фашисти поранили в руку (показує шрам), і я втратив багато крові. Про смерть Ніколо дізнався, вже коли одужав...»

Ще раз піднімемось до того місця італійської землі, де впав Микола, скропивши її своєю кров'ю, до скромного обеліска з білого каменю серед гірських трав.

«Цей обеліск споруджено жителями міста Каврільї в пам'ять про радянського партизана Ніколо Буянова, який загинув на цьому місці за визволення Італії».

І знову ми в домі Розновських: «...Із пісень довоєнного часу Миколка дуже любив «Катюшу». Він її часто співав під балалайку. Як почне, то, бувало, аж мати не втримається: «Синку, перестань вже, цілий день те саме». Так, він дуже любив цю пісню. Пам'ятаю, коли я одного разу підійшов до нашого дому, мені здалося, що в хаті грає акордеон... А виявилось, що це Микола лежить у ліжку і на губній гармошці витинає «Расцветали яблони и груши...» Я зайшов у хату і затаївся, щоб він не помітив мене і не перестав грати...

Це було посеред дня, у сорок третьому, незадовго перед тим, як його вивезли в Німеччину...»

Нікла Берті де Бона

А в шахтарському місті Каврільї Антоніо Сантоні згадує: «...Цей велет Ніколо, що легко справлявся з важким кулеметом, щоб зробити приємне іншим, в одноборствах піддався слабшим супротивникам...

Він умів з незвичайною ніжністю наспівувати на губній гармошці мелодії своєї Батьківщини або, заспівавши «Інтернаціонал», робити перший крок до зближення з нашою молоддю...»

Ліберо Сантоні: «...Правду кажуть, що в кожному з нас є і хороше, і погане, правда також і те, що Ніколо вдавалось чітко розділити ці дві частини людської натури, великодушно віддаючи все хороше друзям і все погане залишаючи нацистам, окупантам його Батьківщини...

Юнак, депортований із далекої України, відчував до нацистів люту ненависть. Не відомстивши сповна нацистам, він вважав недостойним повертатись додому, через те залишався серед нас. А потім до нього прийшло кохання...»

Це сталося навесні 1944 року на залізничній лінії Рим — Флоренція. На станції Сан Джованні Вальдарно, куди Миколу разом з іншими полоненими перекинули з Німеччини для участі в ремонтних роботах, він запримітив юну італійку з такими ж гарними та чорними очима, як і у дівчат на Україні. Тепер уже ніхто, окрім самої Нікли, не розповість, як вони познайомились...

Нікла сприяла втечі Миколи і допомогла знайти дорогу до партизанів.

А коли хлопець загинув, взяла собі на пам'ять, що було при ньому: губну гармошку, поштові листівки з видами Італії (на одній з них залишились сліди крові), чорну стрічку з похоронного вінка і свою фотокартку, яку він завжди носив при собі,— вона подарувала її Миколі незадовго до його загибелі. На тому знімку Ніклі 17 літ...

Вона берегла ці Миколині речі аж 42 роки! Влітку 1986 року подарувала їх асоціації партизанів Італії в Сан Джованні Вальдарно.

Ніколо і Нікла! Нікла і Ніколо! Яке дивне співзвуччя! Яка дивна любов... Мені вона сприймається на звуковому фоні губної гармошки, тієї, що супроводжувала Миколу і в період фашистської окупації, і по дорозі в неволю, підтримувала його силу духу і на землі Італії, в партизанському загоні... Була поруч з ним до самої смерті...

Італія.

Берег мальовничого озера. Репетиція хору «Дзвіночок» в готелі. Вдивляюся в обличчя цих хлопчиків. Їм від 10 до 14 років. В 1936—1939 роках Миколі було стільки, як зараз цим хлопчакам. Над італійським озером лунає українська пісня.

За столом у кафе народного дому Антоніо Сантоні з приятелями. Спостерігає. Італійські підлітки біля ігрових автоматів. Антоніо дивиться на дитячі забави з якимось сумом. Дітлахів цікавлять апарати для гри у війну! Аякже: там повна ілюзія трасуючих куль, вибухи... У такому віці на долю Антоніо і його покоління випало займатись зовсім іншими іграми. Тоді, в сорок четвертому, на цих горбах війна для 16-літнього Тоніно була не іграшкова — доводилось натискати на гашетки не гральних автоматів...

Ніжна українська мелодія... Хлопчики з Києва на березі мальовничого озера співають...

В далекі довоєнні роки хлопчик Миколка Буянов, який ріс без батька, бігав у міський тир, щоб стати ворошиловським стрільцем, стрибав із стометрової парашутної вежі, яка тоді була встановлена на стадіоні, вивчав автосправу, разом з хлопцями з Озаринецької гори ганяв м'яча, а зимою, «прицуркувавши» ковзани до старих братових черевиків, днями пропадав на річці.

Могилів-Подільський — батьківщина героя — ніколи не був окраїною. Якщо заглянути в далеке минуле, то й в історії цього краю ми знайдемо немало славних сторінок. Пам'ятає місто мужніх сподвижників Богдана Хмельницького, Максима Кривоноса і Данила Нечая. Тут був страчений славний уманський сотник Іван Гонта, тут помщався панам народний месник Кармелюк, тут, у селі Кукавка, жив і творив великий російський художник В. А. Тропінін, кріпак графа Моркова...

А хіба не знаменно, що саме могилівчанину, робітникові чавуноливарного заводу Василю Войтовичу випало виконати історичний наказ Революції: арештувати останнього представника династії Романових — царя Миколу Другого...

Пам'ятає місто і двадцяті роки.

Тут дали останній і рішучий бій білополякам і петлюрівцям бійці легендарної 45-ї дивізії Якіра. Тут, у Придністров'ї, промчали відчайдушні кінннотники Котовського...

Ні, не була ця земля окраїною. І в культурному житті також. Тут жила і творила мати Лесі Українки письменниця Олена Пчілка. Тут збирав матеріал для «Бурі» і «Кармелюка» М. Старицький; жив і формувався геніальний новеліст М. Коцюбинський; довгі роки вчителював Григорій Мачтет — автор улюбленої В. І. Леніним пісні «Замучен тяжелой неволей»; тут бували Фрунзе і Петровський. В тридцяті роки державний кордон, який проходив по Дністру, особливо манив хлопчаків: усі вони були друзями і помічниками прикордонників, виходили на патрулювання прибережної зони, в клубі Осовіахіму навчались користуватись гвинтівкою, кулеметом і протигазом... І заздрили Дмитрові Драгомирецькому та Василеві Тарнавському, яким сам начальник прикордонного загону Т. А. Строкач вручав іменні подарунки за затримання порушника кордону...

А скільки було радості, коли в Могилів-Подільський приїхали виконавці ролей Петьки і Анки-кулеметниці в найулюбленішому фільмі «Чапаєв»!

А яке сильне враження справила на Миколу книжка письменника-земляка Миколи Островського «Як гартувалася сталь» та Войнич «Овод»!

Чи міг він тоді думати, що мине лише п'ять-шість років, і він сам стане волонтером свободи на землі Гарібальді.

Якщо підніматись до будинку Буянових вулицею Кутузова, праворуч, на згірку, побачимо будинок під номером 20. Тут живе друг Миколиного дитинства Володимир Миколайович Малишевський.

«...Який був Микола? Непосидючий був! Гуморист за вдачею і роботящий в ділі. Його улюблена гра — в Чапаєва... А взагалі навколо нього всі і все крутилося. Та що там казати: хороший був хлопець!..»

Поруч проживає Надія Михайлівна Панькова. Вона свідчить: «Жили Буянови дуже бідно: Тетяна Філатівна, вдова, сама виховувала хлопців... Проте яка була добра жінка! Хоч її хата була маленька, таки пригріла у себе Скляренків — мою подругу Валю з братом Василем і мамою...

Пам'ятаю, як Микола врятував дитину на річці Дирло.

Він був високий, стрункий, білявий, очі голубі — красивий».

На Шаргородській горі по вулиці Маяковського, 46, проживає Елла Семенівна Васильченко. З нею можна зустрітись і в краєзнавчому музеї: тут, до речі, є куточок Миколи Буянова і куточок, присвячений батькові Елли Семенівни — С. М. Касапову (Ангелову-Арабаджі). Сподвижник Георгія Димитрова ще в двадцяті роки, він був помічником начальника розвідки при колишньому четвертому відділі Київського особливого військового округу. Його життя могло б лягти в основу гострого пригодницького фільму. Однак послухаймо спершу її: «...Це було ранньою весною в 1939 році. Дирло, притока Дністра, вийшла з берегів... Зараз річка обміліла, висохла, а тоді вона

була повновода, велика, а ще більша у березневу повінь. Раптом крики: «Олено Григорівно! Хлопці тонуть!» Ми побігли. Там було багато дорослих, проте ніхто не ризикнув плигнути у воду за хлопчиком, і тільки Миколка Буянов зважився... Він на ходу скинув своє благеньке пальтечко і кинувся у воду рятувати малюка. Мама запам'ятала його прізвище: «Шмундяк! А ім'я, здається, Толя... Так, так, Толя Шмундяк! Цікаво, як склалася його доля?! Знайти б його. Захар Прокопович Чорний, директор школи, що жив у цьому ж будинку, поніс врятованого додому. А там Софія Митрофанівна нагріла гарячого чаю, напоїла хлопців, висушила їхні речі...

Захар Прокопович дуже любив сад, він розповідав, що й Миколка йому там часто допомагав. І ще мама розповідала про бійку на Шаргородській горі. Там в однієї дівчини хулігани відняли цукерки. І тут звідкись узявся Миколка, забрав у них ті цукерки... За це вони його так побили, що потім мама ще довго його йодом мазала...»

Італія. Околиця Кастельнуово дей Саббіоні... Біля автомашини Антоніо Сантоні: «...Одного разу, коли стемніло, у партизанському таборі, в якому були тільки чоловіки, усі заціпеніли, почувся крик новонародженої дитини. І тільки пізніше виявилося, що він був зімітований Ніколо...

Його вчинки передбачити було неможливо! То в ньому проривалась буйна хлопчачість, а то несподівано замикався в собі. Може, згадував Батьківщину, сумував за мамою...»

Його почуття до матері завжди були найніжнішими, найглибшими, найсильнішими. Мама була його совістю і в ранньому дитинстві, і в шкільні роки, і в фашистській неволі.

Про Тетяну Філатівну розповідає Валентина Михайлівна Скляренко — своє дитинство і юність вона прожила під одним дахом з Буяновими. Нині вона мешкає по сусідству, на вулиці Кутузова, 37.

«...Нові господарі знесли колишній будинок Тетяни Філатівни, а на його місці звели новий... Той був малесенький: кухня і кімната. В ньому перед війною жили Тетяна Філатівна з синами і ми, Скляренки, з мамою і братом... У нас батько помер, а рідних у мами не було нікого, отож Тетяна Філатівна пригріла нас біля себе,— ми прожили в їхньому домі до п'ятдесятих років, поки вітчим Григорій Петрович не забрав мами до себе в Запоріжжя...

Ми її звали бабусею, бо в неї вже онуки були... Під час окупації німці гнали через місто євреїв з Буковини. Тетяна Філатівна врятувала одну жінку, назвавши її своєю сестрою. Отак ми і жили в ті роки: бабуся з Миколкою, нас троє і та врятована жінка... Тетяна Філатівна намагалася усім допомогти. Вона була дуже добра, душевна людина.

Микола був мені як брат. Коли німці в сорок третьому його забрали, мати дуже побивалася, все чекала, виглядала, надіялась. І після війни, бувало, вийде з хати, стане у дворі і дивиться вниз, з гори, а раптом... Знаєте, людина завжди живе надією, але бабуся так і не дочекалася Миколи...»

Н. Й. Розновська: «...Тетяна Філатівна була невисокого зросту. Допитлива, приходила до нас — діти в школу ходили — усі їхні книжки перечитала. Михайло, мій чоловік, шахтарем працював на Донбасі, а в тридцять дев'ятому ми переїхали сюди, до мами, в Могилів-Подільський. У нас вже було троє дітей, а житла... Буянова нам свій будинок віддала, а сама в пральні, де працювала, перебивалась... Їм там кімнатку дали з кухонькою — вони там усі і жили. А ми в їхньому будиночку, аж поки не переїхали в Чернівці.

Миколка був наймолодший — більше за всіх його любила! Після війни все виглядала, сподівалась, але так і померла, не діждавшись ніякої звісточки про нього...»

І ще раз ми в Запоріжжі, на вулиці Воронихіна, щоб послухати єдиного, хто лишився із чотирьох синів Тетяни Філатівни Буянової.

Г. П. Розновський: «...Після визволення міста від фашистів я забрав її до себе в Запоріжжя. А вона й там все чекала Миколу... Розпитувала людей, писала, але ніхто нічого не знав... Так вона і померла, нічого не дізнавшись. Це сталося 12 грудня 1968 року. Ми поховали її на міському кладовищі в Запоріжжі».

Італія. Вулиця Каврільї. Тут живе веселий і привітний італієць, колишній партизан-гарібальдієць із загону «К'ятті» Умберто Міні! Ні, він не родич Івальдо Міні, а просто однофамілець, як це часто буває в одному селі...

Умберто Міні: «...Одного разу Ніколо попросив у мене сигарету, а я жартома, зрозуміло, почав правити за неї курку. І треба ж, Ніколо тут же простягає мені яйце...

— А де ж курка? — запитав я Ніколо.

— А ти посидь на ньому — і буде тобі курка!..»

Леонардо Корті: «...Своїм життям, як і багато інших жителів нашого краю, я зобов'язаний Ніколо Буянову. Якби в той критичний момент він не виявив мужності, не минути б нам смерті...»

Ліберо Сантоні: «...Я назвав на честь Ніколо свого сина. І не тільки тому, що він був моїм другом і я в такий спосіб хотів, щоб він продовжував жити серед нас,— найбільше, щоб син завжди пам'ятав, кому ми всі зобов'язані своєю свободою...

Ніколо не міг вчинити інакше, він не зміг би жити, коли б не врятував життя своїм бойовим товаришам, дітям, жінкам... Ясна річ, він знав, на що йде: кинутись одному навперейми німцям — означало загинути.

Ми завжди будемо пам'ятати його як великого друга і героя!»

Стоять у глибокій задумі Миколині товариші по зброї перед обеліском на місці загибелі Буянова: «Ніколо Буянов. Загинув за визволення Італії...»

«...У нього було єдине прохання,— говорить Ліберо Сантоні,— якщо загине — повідомити на Батьківщину, що він помер як боєць... Так! Він загинув як боєць, як герой, щоб жити в наших серцях вічно! І тому кожен раз, приходячи сюди, ми кажемо: «Віва, Ніколо!..»

МИХАЙЛО СТРЕЛЬБИЦЬКИЙ

ВИПРОБУВАННЯ ВЛАДОЮ

Актуальний погляд на одну із проблем прози Олеся Гончара

ЛІТЕРАТУРА І СУЧАСНІСТЬ

А й справді, що це є: «заначальникувати»? Одинадцятитомний тлумачний словник української мови, до творчості Олеся Гончара прихильний та уважливий, на це запитання відповіді не дає: десь поміж літературним «занапащати» та діалектним «заневиднітися» губить славнозвісний народний окказіоналізм, підслуханий автором «Прапороносців» у Хоми Хаєцького...

А й непросто було б окреслити його повне лексичне значення. Сам Хаєцький навряд чи допоміг би. У Хоминих вустах «заначальникувати» звучить майже як термін, а пояснюється (сказати б, від супротивного) через ситуацію: він, новоспечений старшина, продовжує нарівні з усіма виконувати наряди, першим «призначає» себе на пост — тільки б не подумали бійці-односельці, що поспішив вивищитись, та не написали додому, у колгосп, що, бачте, з а н а ч а л ь н и к у в а в.

Враженому командирові роти, який застав його на посту, Хаєцький логічно доводить, довірливо сповідається: «Всі ж ми однаково не спали: і я, і вони. То чи ж мені ноги посудомить — вистояти якусь годину? А не стань — одразу розмови почнуться». І мусить командир роти Кармазин строго пояснювати своєму висуванцеві, якими відповідальними, насправді обтяжливими, втомливими є його прямі старшинські обов'язки. Доводить, а сам не перестає дивуватися: невже це перед ним той самий Хома, який, «бувши рядовим, видирав своє право зубами? Який самому генералові не попустив би свого ні на вершок?»

В тім-то й річ, що той самий! І тепер він на себе, на своє нове становище дивиться очима Хоми вчорашнього, Хоми-рядового, очима своїх метких на язик односельців. А може, не тільки бути звинуваченим у тому, що з а н а ч а л ь н и к у в а в, а й, власне, з а н а ч а л ь н и к у в а т и Хаєцький остерігається усією душею? Справді, гонору подолякові не позичати, і старшинський хист Кармазин розгледів у ньому по-вчительськи зірко, безпомильно. Тільки ж ніякі такі марнославні спокуси його всерйоз не торкаються, бо гоноритися звик чесно зробленим ділом, сумлінністю, здобутим навиком.

Ну й, звісно ж, незрівнянне моральне задоволення, здатне принести роль вершителя соціальної (службової) справедливості, оберігає новоспеченого старшину від кар'єристської гордині. Вельми значущим щодо цього є перше серйозне застосування старшинської влади — ревізія особистого майна бійців і офіцерів роти з метою вивільнити якнайбільше місця на підводах для боєприпасів. Летить додолу командирський ранець з авторучками, призбируваними для майбутніх післявоєнних сільських школярчат, летить блаженківська торба із сирицею, припасеною господаровитими братами для колгоспних коней, не щадиться запасне («Святкове! Не викидай, Хомо!») сідло всезагального, і Хоминого в тім числі, улюбленця Маковейчика... Тож чи можна по всьому виявляти якусь поблажливість до самого себе?! Ні! Тут вже треба бути показово нещадним, і Хаєцький готовий до цього. Хрестоматійна сцена — воістину наріжний камінь гончарівського трактування народності керівника, командира, начальника.

Найменша подробиця тут промовляє багато. І те, що товаришів розчулила Хомина принциповість, і те, що вразив їх момент естетичний («Халяви кинь, а рушник залиш!»); і що послухався р а д и, і що поклав рушник уже не на підводу, де кожен сантиметр місця п р и н ц и п о в о дорогий і кожен грам ваги п р и н ц и п о в о обтяжливий, а до кишені.

Р а д а — п о р а д а, громадська, товариська думка, виявляється, не суперечать військовій субординації, потребам похідного життя. У кожнім разі, О. Гончара особливо цікавлять ті моменти, коли не суперечать, коли військова необхідність, здійснювана волею командування — як вищого, так і безпосереднього,— збігається з думкою, виражає настрої рядових учасників війни, основної маси свідомих бійців.

У такі хвилини мовби заново, за шкалою абсолютних життєвих цінностей, вищої воярської доблесті, оцінюються всі і кожен. Оцінюються без особливих дебатів, несамохіть, порушений лад відновлюється мовби сам собою. Тоді в межах армійського принципу єдиноначальності дивовижним чином здійснюється принцип демократичного самоврядування. Так у «Прапороносцях» після загибелі Кармазина «бійці, не змовляючись, стали одразу звертатись як до командира роти до Черниша». Не змовляючись і не дебатуючи, в запалі бою визнають і стверджують командирство Богдана Колосовського бійці-оточенці в романі «Людина і зброя». Не по літах глибоким знанням людей, інтересом до них, відчуттям обстановки, силою волі, кмітливістю і само-

віданністю, вмінням брати відповідальність на себе вирізняється з-поміж інших молодий червоноармієць Данило Яресько, по завершенні Перекопської операції відрекомендований до Харкова на курси червоних старшин («Перекоп»)...

Проблема довіри «верхів» «низам» і в свою чергу проблема довіри «низів» проводирям і командирам досліджується у «Перекопі» фронтально, на всіх рівнях: від стосунків усередині патруля з п'яти бійців, старшим якого на час супроводження групи полонених греків призначено наймолодшого за віком Яреська, до сприйняття на різних історичних етапах військом, а зрештою, й народом політики і особистих якостей тих, хто опиняється в ролі керівників армії народу.

Власне, іще в «Таврії» погляд О. Гончара, переходячи від однієї соціальної групи до іншої, зацікавлено зупинявся на постатях тих, хто віддає накази, розпорядження. Два художніх відкриття «Таврії» мали неперебутнє значення для «Перекопу», у перспективі — для багатьох наступних соціально-психологічних студій письменника. Це, по-перше, відкриття внутрішнього самоврядування трудової групи через особу виборного, зі свого середовища, отамана і, по-друге, відкриття прикажчицької психології. По-батьківському (чи й по-материнському!) турботливий, але не завжди рішучий криничанець Нестір Цимбал; певний себе і пролетарського становища орловець Мокеїч; бойовита, авторитарних принципів чабанська розпорядниця і притім непоступливий обстоювач справедливості Варка-отаманка,— кожен уособлює певний історично сформований тип вожака. Ніяких особистих привілеїв, праця і труднощі побуту нарівні з усіма — спільний знаменник клопітного їхнього отаманування. Сили — іноді в буквальному розумінні, як-от у тій ситуації, коли дівчата-криничанки попід руки витурюють Цимбала на раду отаманів, діло для цього небувале й нечуване,— додає товариська підтримка. Певності, відваги побільшує відповідний життєвий досвід та ще ота новітньою психологічною наукою відкрита особливість рольової психології, що або піднімає відповідальну особу до рівня активного громадянства, або зводить до ролі затятого функціонера, нерідко з виразним акцентом на власній персоні, шкурницьких цілях.

До речі, шкурництво деяких з-поміж заробітчанських ватажків, готових продати товариські інтереси за прикажчицький могорич, картини жорстокої розправи обманутих заробітчан над отаманами-зрадниками О. Гончар малює хоча й мимохідь, об'єктивно віддалено, як частину каховського побуту, але доволі виразно.

В основі психології прикажчицької, сповна виявленої під личиною «свого хлопця», всіхнього «земляка» Савки Гаркуші хуторянське хижацтво, всеосяжний цинізм. Заграючи з простими, підладжуючись під хазяїв, змагаючись з управителями та побратимами-прикажчиками, такі гаркуші доби загниваючого імперіалізму викохували в собі звіра, готового перегризти горло навіть своїм безпосереднім годувальникам, не кажучи вже про різних там бунтарів та правдистів. Водночас значення змальованого типу ширше, він, ознаменувавши конкретно-історичний момент прикажчицького, наглядацького відчуження від істинних людських почуттів та не пов'язаних з егоїстичною вигодою наслідків господарської діяльності, природокористування, виявиться мімікрійно живучим: об'являтиметься то в епізодичних образах таких собі «активістів навиворіт», здатних бути активістами за будь-якої влади («Циклон»), то в недолугій постаті бригадира-хитруна, примітивного Єльчиного спокусника («Собор»).

Письменник послідовний у виявленні більших чи менших, інколи майже невловимих переломних моментів — зрушень, посвітлінь, затемнень, провалів — класової свідомості своїх численних персонажів. Аргументація, як правило, подається таким чином, щоб показати щонайточнішу конкретність процесу засвоєння соціальних істин через портрети, поведінку, репутацію їхніх носіїв.

Для багатьох і багатьох рядових учасників подій, ввергнутих у небувало широке море політичної фразеології, на першому етапі неодмінно персоніфікуються не тільки істина чи лжеістина, а й той чи інший вагомий політико-організаційний крок влади, командування.

Ось на початку роману зійшовся помітингувати «народ села Чаплинки» — яку ж владу прийняли чаплинці, яку проголосити? Виходить на підвищення малоприємний син місцевого крамаря зайдиголова та бешкетних Хлопешка й, «гуляючи поглядом десь понад натовпом», намагається взяти натовп на горло, кличе односельців під жовто-блакитні прапори. Перепалка точиться ще в міру помірковано, завзятіші найбільше дорікають крамаренкові його батьком, аж поки невдалий промовець не конкретизує, до кого ж саме чаплинцям під ті прапори ставати: «Подаймо знак на Дніпро козакам української Директорії та її отаманові Савелію Гаркуші!» Знайоме ім'я, пам'ятний образ фальцфейнівського прикажчика не зоставили спокійним нікого: «Майдан при згадці про свого земляка загомонів, захвилювався:

— З якими сьогодні він гавка, твій Савка?

— Від кайзера, мабуть, уже до французів перемайнув?

— Не прийняли. В олешківських плавнях воші б'є з своїми козаками!

Хлопешка налився кров'ю.

— Оце ж дожились: в плавні загнали Україну! Колись степами володіла, а тепер у шелюги дніпровські всю її затовкли. Отакі тільки ще, як Савелій Гаркуша...» І тут великий плутаник Мефодій Кулик, багатодітний бідака Мефодій Кулик, що вже, здавалося, своє на сході відораторствував — виступав проти будь-якої влади: «До живого обшмульгали шию всякі хомути»,— рішуче відштовхнувши Хлопешку плечем, знову забрав слово, «залементував у якомусь буйному відчаї:

— Люди добрі! Миряни! Товариші! До Гаркушиної тарахторії кличе Хлопешка... Чорти батька зна, що воно за тарахторія, тільки коли підходить вона Гаркуші, то нам з вами аж ніяк не підходить! Міняю свій

хлаг! Не хочу безвладної влади! Диктатуру на Гаркушу давай!».

Ось у скрутний момент перед загрозою білого оточення бійці уже поповненого, зокрема й за рахунок тих же чаплинців, зміцнілого в боях повстанського полку Дмитра Килигея мітингують: потрібен чи не потрібен їм комісар? Саме це слово, для більшості з них незвичне, пов'язується із «закручуванням гайок», посяганням на демократію. Зустрілись два сигнальних слова: «комісар» і «демократія», і бойове товариство захвилювалось. «Ми хоча й прості, а більше демократію любимо!» — вигукує котрийсь. «Нащо нам комісар, коли ми всі революціонери в душі? Коли кожний з нас трьох комісарів вартий!» — пащекує рідний брат командира, анархічно настроєний Килигей Антін, прозиваний Дерзким, і завершує тираду заздравицею: «Хай живе наш батько-отаман Килигей Дмитро!» А що ж сам «батько-отаман»? Від його слова залежить багато, адже має авторитет, здобутий у боях, випробуваний у боротьбі за чистоту власних рядів від усілякого мародерського наброду. «По-перше, я вам ніякий не «батько» і не «отаман», а командир»,— з нагадування починає він, схудлий і зарослий до невпізнання, свою мову з тим, щоб далі внести повну ясність: «І якщо вже ми об'явили війну світовій гідрі Антанті, до давайте не розбредатися на півдорозі, а разом з пролетаріатом іти до кінця. Але щоб не стихійно, щоб не з зав'язаними очима по степу на конях гасати, то треба, щоб був і в нас в полку комісар. І оце що ви загули тут, заволинили, Січ мені розвели,— голос його наростав, суворішав,— оце якраз за те й говорить, що таки треба нам комісара...»

Остаточно розряджує суперечку інформація Бронникова про те, що комісаром партія визначила таки ж його, Бронникова Леоніда. Реакція повстанців на таку заяву може бути визначена відомою розмовною формулою: «Що ж ти тут нам так довго голову морочив?» Реакція, близька до радісного подивування, щасливого відкриття: «То чи такого боятись? Такому можна було довірятись, він був своїм, часткою їх самих.

— Ми проти тебе не проти! — радісно забурунив натовп. —

— Ура комісарові!

— Ура-а!»

Оце дивовижне: «Ми проти тебе не проти!» — свідчення особливого гончарівського хисту передати уснорозмовним словом психологічний стан цілої маси людей — відлунює на всю дилогію.

Повстанську стихію належало не просто використовувати, а організовувати, перековувати в ім'я неї ж самої. І до снаги це було тільки таким, як Бронников, і впливати можна було лише особистим прикладом — прикладом особистої боротьби, особистого життя. Поза тим ніякі мандати і жодні промови, гасла, як показує уся художня логіка «Перекопу», серйозного, вирішального значення мати не могли.

Випробуванню на демократизм політичного мислення й політичної поведінки піддає автор претендентів на керівну, провідницьку роль.

Діла і слова, речі і помисли зіставляються прямо, дійсність — з легендою, а правдивість свідчень та характеристик неодмінно співвідноситься з моральним обличчям того, хто свідчить, характеризує. До образів реальних історичних діячів автор іде здалеку, вивіряючи легенди і свідчення, зосереджуючись на постатях їхніх прибічників та вболівальників, підлеглих. Іде від зовнішнього до внутрішнього.

Перед усвідомленням безперспективності своєї програми, ба навіть своєї долі, зупиняється барон Врангель, і лише фраза дядьківського іронічного прислів'я «Казав пан — кожух дам...», почута по закінченні селянського сходу, перед яким без видимого успіху він виступав, свердлить йому мозок — невідчепна, незаперечна.

Усвідомлення примарності безмежної своєї влади, примарності ідеалу проголошуваної абсолютної свободи застає Нестора Махна посеред буйної гульні. Відсторонено розглядаючи мурликуваті фізіономії прибічників, «батько» несподівано зупиняється на мислі: хто ж кого веде — він їх чи... вони його?

Це Махно.

Інша річ — Фрунзе.

Прозріння великої сили, яку нині випало представляти й навіть уособлювати йому, приходить до Фрунзе в напрузі штурмової ночі. Щойно він послав на Сиваш групу махновської кінноти, і вони, тимчасові непевні союзники, пішли, хоч як не хотіли, хоч як випробовували його непоступливість. «Чим, якою силою ти змусив їх іти? — напружено дивиться Фрунзе махновській кінноті вслід. — Сталевою волею своєю? Але воля в них теж така, що й вудила перегризе! Не цим ти їх узяв, не цим... Правда революції на твоєму боці — це вона їх здолала, вона змусила їх іти штурмувати цей гиблий, ненависний їм Сиваш!»

А правда революції в подвигу тих, хто перший пішов через гниле море на колючі дроти неприступного Перекопського валу і вже більше доби б'ється там. Така інформація не могла не вплинути на гонор анархічних розхристанців. Правда революції у людській надійності кмітливого і мудрого знавця сиваських бродів Івана Оленчука, сотень і тисяч інших таких, як він, свідомих помічників Червоної Армії.

Фрунзе — Оленчук. Полководець і селянин. Розповідь про їхні недовготривалі, але глибокі стосунки, довірливі бесіди становить справжній апофеоз теми народності соціалістичної революції у романі. Незадовго перед тим був уявний діалог Оленчука, мобілізованого врангелівцями на примусові роботи для їхньої армії, з самим бароном, що проїздив шляхом, Івана Івановича й не зауваживши. Не діалог — класова полеміка: раб докоряв рабовласникові, работорговцеві. Письменник натхненно, у повній відповідності зі своєю гуманістичною концепцією і духом XX партз'їзду стверджував історичну роль рядового трудівника, його право і здатність вступати у розмову на найвищому рівні.

Здатність та, може, й нереалізована — тим гірше для суспільства,— говорить О. Гончар епілогом роману («Панорамна земля. Замість епілогу!»), що являє собою рідкісний зразок документального епілогу. Подається, власне, замальовка про вже глибоко старого Івана Івановича Оленчука, з яким автор

зустрівся вперше на початку 50-х років, готуючись до роботи над книгою про Перекоп. Розмова, спогади, оглядини панорамної землі, звідки Оленчук у далеку осінню ніч тисяча дев'ятсот двадцятого року вирушав із штурмовою колоною комунарів, а ще через тридцять з лишком літ повів через той же Сиваш у тил фашистам полки 4-го Українського,— відкриття письменником співрозмовника із виразом «якоїсь суворої мудрої задуми» в очах й виваженістю в речах відтіняється менш оригінальним і не вельми радісним відкриттям Оленчукового племінника-«лободзвона». Один із тих крикунів-кон'юнктурників, які, поспішивши заначальникувати, цікавились думкою тільки тих, хто «вище сидить», він, колишній голова колгоспу, що в останні роки встиг покерувати й кількома районними «хапсоюзами», вичікує, жде, поки запропонують нову номенклатурну посаду. До дядька, якого «в тридцять третьому змусив жаливу їсти, ...а в тридцять сьомому ледве на той світ не загнав», ставиться зверхньо-іронічно. Передражнює: «Ми з Фрунзе» та «Ми з Фрунзе». Висміює за нерозуміння «дистанції між людьми».

Гірко таке чути Оленчукові, для кого поняття дистанції між людьми завжди було на диво конкретне: встигнути подати руку тому, хто оступився, догукатися до того, хто відчув себе самотнім. Ні, він теж, бувало, заправляв, старшинував. Але не для того, щоб висунутись. Висувала робота, сам процес нагальної роботи, котрий, як відомо, не тільки організовується людьми, а й людей розставляє відповідно до їхніх можливостей — досвіду, знань, самостійності мислення, здатності вирішувати, брати на себе відповідальність, спрямовувати колективні зусилля. Старшинуючи, розпоряджаючись, Оленчук власноруч забиває обухом кілля, коли наводять тривку переправу через Сиваш. Стоїть по груди у крижаній воді, хоч має повне право відпочивати як провідник, що тільки-но повернувся з того берега.

Непримиренність старого Оленчука до «номенклатурного» горе-племінника затята, але без озлобленості. Досадує ж бо не тільки на конкретного Миколу,— болить йому забуття людської науки, підміна людської науки навиками демагогії та умінням «гучніше за всіх в долоні плескати».

Сьогодні не викликає сумніву, що тим документальним, по-громадянськи пристрасно зафіксованим образом відставленого низового начальника середини 50-х років О. Гончар клав початок цілій галереї тих, хто заначальникував, намагався (намагається) заначальникувати.

Родові, типологічні ознаки було схоплено й запортретовано точно, об'ємно. У портреті, побаченому свіжим оком приїжджого,— вираз сьогомиттєвої настороженості, підозри і давніша печать «якоїсь затаєної образи у глибоко посаджених сірих очах»; соціально промовисті деталі одягу 50-х років — чоловік гвардійського зросту виступає «в тій напіввійськовій формі, що її так полюбляють деякі працівники районного масштабу. Темний суконний кітель — дарма, що спека,— застебнуто на всі гудзики». У манері триматися помітне зверхність і самовпевнене всерозуміння людини, яка бачить свого співрозмовника наскрізь. У деталях громадської «діяльності», іронічно оцінюваної старим Оленчуком,— войовниче кон'юнктурництво: «День крізь день на всіх зборах тільки й трубить, бувало: «Завтра вранці — червоною валкою вивеземо, громадяни...» А що вивозити? Горщик з квасолею у рідної тітки з-під печі вихопив і ото хоче його червоною валкою везти...»

Галерею, започатковану документальним персонажем епілогу роману «Перекоп», продовжили кабінетний натхненник обласного рівня Іван Петрович (оповідання «Літньої ночі», 1954), тупий, жорстокий солдафон комполку Дев'ятий і «студентський бюрократ» — за визначенням М. Малиновської — Спартак Павлущенко («Людина і зброя», 1960), духовний (чи пак бездуховний) побратим Дев'ятого капітан Хлюпань (оповідання «Березневий каламут», 1965), «уламок культівської епохи», у недалекому минулому начальник одного з північних таборів відставний майор Яцуба («Тронка», 1964); згодом до них приєднуються представники новіших генерацій — дрібний кар'єрист із далеким прицілом, доморощений герострат Володька Лобода («Собор», 1968), емоційно не розвинуті наставники-спонукачі Тритузний та Борис Савович («Бригантина», 1972), недалекоглядний природоперетворювач, потайний кар'єрист Гайдамака (оповідання «Чорний Яр», 1986)...

У кожній з названих постатей також відчувається конкретний прототип, прикметні риси, накладені атмосферою епохи, середовищем. Кожна являє, зрештою, цілком самостійний соціально-психологічний інваріант одного й того ж художнього типу. Відповідно й авторська оцінка, авторське ставлення чутливо нюансуються.

Неволодіння ситуацією, вічний страх вдатися у таке неволодіння, засвідчити його перед сторонніми очима, надто очима підлеглих,— типова риса усіх тих, хто, заначальникувавши, вимкнувся із практичного досвіду життя, нормального людського спілкування. О. Гончар послідовно нам цю істину виявляє, доводить, показуючи, зокрема, як у таких випадках віддаються накази перебільшено категоричні, нереальні, безглузді і навіть жорстокі, негуманні.

В умовах війни такі накази — трагедія. Незалежно від того, віддаються вони форсованим голосом до атаки (Дев'ятий у «Людині і зброї») а чи безбарвною скоромовкою тримати безнадійну оборону, хоч є змога, розумно відступивши, закріпитися, зберегти людей (капітан Хлюпань в оповіданні «Березневий каламут»). Негідним є навіть не те, що обидва, і Дев'ятий, і Хлюпань, роблячи свої безглуздо жорстокі розпорядження, перебувають у місці відносної безпеки,— як старші командири, вони мають на це право, хоча й могли б для зміцнення бойового духу очолити відповідно атаку, оборону. Гірше те, що в принципі кожен із них розуміє марність жертв затії. Але одним керує ревниве почуття, що комбати бережуть, щадять підлеглих більше, ніж він, орденоносець Дев'ятий: «Війна — і щоб без втрат? З моїх ось що залишилось, а ви над своїми все тремтите?.. Людські резерви у нас невичерпні, їх тільки розворуши!» Другий робить

те, що легше, бо скомандувати відхід — то взяти відповідальність на себе, якщо ж залишений взвод, прийнявши у відкритому полі бій з танками, поляже смертю хоробрих,— слава ляже на нього, капітана Хлюпаня: мовляв, ось яких орлів виховав!

Звичайно, самою антигуманною природою війни командир поставлений у становище розпорядника життям інших, він змушений передбачати втрати. Але ж не такі! Не так!

І Дев'ятому, і Хлюпаню, кожен із яких утвердив за собою репутацію зразкового служаки, у конкретних обставинах морально протистоять командири нижчих рангів, врівноваженіші, чесні. Як з обставинами, так і з бійцями вони зв'язані міцніше, безпосередніше. Ні, автор не протиставляє ранги, таке протиставлення не входить в систему його переконань — просто, що в міру зростання рангу зростає також відповідальність, а для незрілих душ — і небезпека абстрагуватись, відчужитись від людей, від людських цілей боротьби. З а н а ч а л ь н и к у в а т и, одне слово.

Чи тільки воєнна це проблематика? Чи з війною відійшла назавжди у минуле психологія дев'ятих і хлюпанів? Якби ж то так! Публіцистичний відступ напрошується сам собою. Чи давно, відповідаючи на запитання журналістів про можливі причини і наслідки чорнобильської аварії і перспективи розвитку атомної енергетики, високий міністерський чиновник твердив з екрана, що... прогрес вимагає жертв. Спеціальна урядова комісія була покликана розібратись, прогрес чи, навпаки, пережитки вчорашнього дня (штурмівщина, низька дисципліна поставок і порушення технології, дострокові і супердострокові здачі об'єктів за рахунок їх якості) спричиняються до жертв у Чорнобилі, під час інших подібних, нехай і незрівнянно меншого масштабу, аварій. Висновки її відомі. Та нас нині непокоїть сама отака готовність посилатися на фразочку: «Прогрес вимагає жертв». Бо за нею — пасивна готовність жертвувати. Бо від неї крок до просторікувань на тему: «Людські резерви у нас невичерпні, їх тільки розворуши!»

Підвести відповідну «теоретичну платформу», послатися на вищі сфери, існуючий стиль керівництва чи й особливі труднощі служби поспішають в О. Гончара більшість із тих, хто, неправедно з а н а ч а л ь н и к у в а в ш и, відчуває (передчуває) можливість громадського осуду. У такі моменти автор, як правило, досягає подвійного ефекту, беручи на приціл не тільки особу самовиправдовуваного, а й етикет, моральні, ідеологічні стереотипи, до яких той прямо чи опосередковано апелює. У новелах «Кресафт» (1963), «На косі» (1966), у романах «Тронка» (1963), «Собор» (1968) це здійснювалось не як екскурс — по гарячих слідах реальних процесів, в міру того, як формувалися нові типи, кристалізувалися нові та підновлювалися давніші стереотипи...

Безумовно, Григорій Яцуба («Тронка») — постать в ряду інших особлива. Виняткова, одіозна. «Уламок культівської епохи» (як висловлюється про нього вічний його опонент «радгоспівський битник» Гриня Мамайчук), у недалекому, як на час виходу роману, минулому начальник одного з північних таборів, він ревнитель «порядку», забезпечуваного у найпростіший спосіб: «Скільки людей мене боялось... та яких людей! Професори були, академіки, діячі з революційним партстажем...» «Відставлений життям», відставник з усіма правами заслуженого, так би мовити, відпочинку, Яцуба самочинно поривається верховодити в селі. Своїм опонентам із числа ровесників кидає: «Не спішіть ховати Яцубу! Рано! Ще, може, самі покличете нас, щоб синів ваших до тями приводили! Бо повипускали чортів з пляшки, а назад загнати не вмієте!» Примітивно розпоряджатися, стежити, опікати, забороняти стало його другою натурою: людина спростилася до функції! У тій своїй функції Яцуба то страшний, відворотний, то жалюгідний, гідний жалю. Власне, іще критика 60-х років віддала належне авторові за непрямолінійне, неоднозначне прочитання поламаної Яцубиної долі, простакуватого характеру. Аналіз було дано майже вичерпний. Проте окремі соціально-психологічні нюанси, сюжетні співвідношення потребують, щоб ми до них повернулись.

Там, де один не встоїть перед спокусою вульгарно «заначальникувати», інший, потерпаючи від надмірної опіки, ризикує виявитися «некерованим» — іронічним резонером, запальним спростовувачем узвичаєних норм поведінки. Ця очевидна істина, з точністю майже математичною, постає у «Тронці» зі стосунків знаменитого полемічного дуету Григорій Яцуба — Гринь Мамайчук. В цих характерах з особливою художньою ретельністю поляризувалися два типи людської природи, авторитарний і стихійно-демократичний, дві соціальних біографії кінця 50-х — початку 60-х років із поколінь батьків та дітей.

Показово (і для типів, і для авторської позиції), що «відставлений життям» Яцуба в суперечках охоче вдається до займенника першої особи множини: «ще, може, самі покличете нас»; показово, що уїдливий «некерований», мужніщаючи, завдаючи на свої плечі дедалі більшу вагу турбот про інших, врешті-решт виявляє поблажливу великодушність у ставленні до свого опонента — літньої людини, по суті, нещасної.

Втім, не менш важить у романі інша лінія протистояння: Гринь Мамайчук — завідувач робкоопу товариш Мажара. Якщо з Яцубою невтомний «некерований» воює переважно у царині ідеологічній, то Мажару бере на приціл як поганенького господарника, безсоромного обіцяльника. А взагалі на сторінках «Тронки» відносно й безвідносно до провідного полемічного дуету виведено, либонь, рекордне для Гончара-романіста число типів керівників: балакун на зарплаті Мажара, заморочений поточними справами директор радгоспу Пахом Хрисантович, уважлива до громадської думки голова робіткому Лукія Рясна (натура тонка, високоемоційна), новітній продовжувач кращих традицій артільності бригадир бульдозеристів Левко Іванович Врага, інтелектуальний, стриманий щодо зовнішнього вияву почуттів капітан Дорошенко, на час основних подій роману вирваний зі звичних службових турбот, але не позбавлений автором можли-

вості показати тонке відчуття людської індивідуальності, офіцер за покликанням Уралов і, нарешті, колишній директор виноградарського радгоспу, а нині скромний рибальський ватаг Тимофій Сухомлин... Сухомлин — учорашній знаменитий «окозамилювач» (так сам себе називає), якому (сам у тім сповідається) «діляцтво живий світ було заступило». Діляцтво, приписки, могоричі, прийоми авторитетних «дегустаторів», неправедне добування Зірки Героя Соціалістичної Праці довели чоловіка до стану «такої нагвинченості, що людей не помічав, себе не бачив». Відставку, «розжалування» усвідомлює як рятівний вихід! «Який з мене Герой? Хіба що за телефонні дзвінки, їх справді не кожен витримав би... (...) Уявляєш, усі дзвінки — чи з бригад, чи з району, чи з міліції, чи з «Заготскоту» — всі через тебе! Серед ночі тарабанять, викликають, круглий рік штурми, аврали, нагінки. З кожної наради повертаєшся в синяках, вліплять доганяку отак, за будь здоров. І то життя? Діти повиростали, я їх майже й не бачив. Книжки ніколи було почитати»,— сповідається він другові.

Ілюзію афішованих пекельних труднощів «апаратної» діяльності О. Гончар холодно розвіює, зіткнувши проблеми кар'єри з проблемами життя людей важкої фізичної, часто невіддячуваної праці, ширше — проблемами народного життя.

У «Соборі», в повіствуванні про труди і дні робітничого селища металургів, неперервною сюжетною лінією подаються труди і дні Володьки Лободи — своєрідна художня анатомія кар'єризму, справжня енциклопедія прийомів завоювання симпатії начальства — з одного боку, прихильності і довір'я громадськості — з другого.

Щодо начальства — увага і повага, демонстрація всепоглинаючої заклопотаності справою, ініціативності. Така ініціативність, звісно, насамперед узгоджується з популярними гаслами, починами, кампаніями, але в остаточному підсумку іде слідом за думкою начальника, вгадуючи і передбачаючи напрямок розвитку його міркувань. Вийшовши із високого кабінету, Володька Лобода подумки не раз і не двічі на різні лади поверне кожну пам'ятну фразу, виважить її інтонацію, можливий підтекст, сьогоднішній і завтрашній. Взагалі дуже неспокійно буває йому, Володьці, Володимиру Ізотовичу Лободі, коли за фразою відповідального керівника ніякої власне керівної спрямованості не відчутно, коли в ній (як в отій: «А всі ж ми козацькі діти») більше роздуму і запрошення до роздуму, аніж вказівки чи підказки.

Прихильність і довіра громадськості, робітничої Зачіплянки забезпечена Лободі-молодшому уже, по-перше, тим, що він син уславленого сталевара Ізота Лободи, отже, так би мовити, плоть від плоті свій. По-друге, і в поведінці свій, «товариський, простий, до людей не гордий». Полисівши на комсомольській роботі, прийняв у відання «культуру всього заводського району», а бач, залишився просто Володькою, «по батькові» від зачіплянців не домагається — з тим заговорить, з другим пожартує, третього розрадить, перед четвертим (як-то перед бабою Шпачихою, що попросила «амністії» для зачіплянських кіз) розведе руками: мовляв, чого не можу, того не можу, постанова є постанова.

Його наскрізь прагматичний схематизм мислення, а до того ж і наскрізь офіціозний, визнаючи Володьчине ставлення до всіх мислимих цінностей життя — героїзму, дружби, любові, синівського обов'язку, пам'яток минулого, примхливо поєднується із крутійством, якоюсь майже прикажчицькою промітністю. Поклавши собі висунутись на зруйнуванні собору, терпеливо зондує думку вищого керівництва, пробує організувати потрібного змісту лист від населення району, врешті, не гребує вульгарним нічним посяганням на охоронну грамоту. Поставивши на меті висватати Ягорову племінницю-вродливицю, теж попередньо вивчив обстановку, врахував скрутне становище безпаспортної — заходжає, дає зрозуміти Єльці, що всі її гіркі проблеми разом з одруженням зникли б самі собою, а тим часом квартальну Шпачиху попросив «провести відповідну роботу серед Єльки», а тим часом знайомий дільничний міліціонер заявляється до Ягора перевіряти паспортний режим якраз на час Володьчиного туди візиту, так що й захист сердешній від авторитетного залицяльника не забарився...

Козиряння робітничим походженням, гра у «свого хлопця», кумування не заважають полікувати ображене самолюбство отакою не парубоцькою погрозою на адресу щасливішого суперника: «Не мстивий я, але Миколі цього не прощу... Він ще відчує, на кого замахнувсь...» Величання-похваляння, щоправда, тут же зміниться уже знайомими нам скаргами на труднощі служби, щойно кум-співрозмовник спитає простакувато: «А ти ж як живеш?...» — «Та так... Висувають потроху. То висувають, то засувають. Та все-таки зрушення є: тебе проводжав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю,— усміхнувся Володька. І знов посумнішав. — Тільки ж знаєш, яке наше життя: сто раз догодиш, а раз проморгав, не вгадав правильно відреагувати, і всі твої зусилля до біса. Викличуть, шию намилять, а спробуєш характер показувати, то й зовсім виженуть: доводь тоді, що ти не верблюд». Їй-право, у такому тоні, вживаючи ті самі стилістичні фігури, міг би скаржитись Савка-прикажчик із «Таврії»! Деяка подібність людських типів, пов'язана з подібністю їхніх соціальних ролей, відбивається в реалістичному письмі неспростовно.

Кум Іван Баглай, щойно повернувшись з далекого півострова, де два роки варив з індійцями сталь, вислуховує ці нарікання без особливої зацікавленості і взагалі ставиться до зачіплянського висуванця з добродушною зверхністю людини сильної, незалежної. Позаочі Володька для нього «метушняк», «порожній діяч». А ось кума, Вірунька Баглаєва, зуміла розгледіти за всією тією метушнею самоправство, за показним панібратством — «який він буває злий». Розгледіла, переконалась і засудила по-жіночому безжалісно, безповоротно — з кумів Лободу «розжалувала».

Злість дедалі більше проступає у висуванцеві як зворотний бік його самодостатньої функціональності, схематичного верхоглядства. Є неабияка, психологічно вмотивована закономірність у тім, що побачити це

вдалось Віруньці, чий соціально-емоційний досвід — робітничої активістки, дружинниці, дружини і матері в одній особі — ставить її, зовні простакувату (що на умі, те й на язиці), у ряд найглибших жіночих натур, змальованих в українській радянській літературі, хоч у романі їй не відведено багато місця.

Значною мірою саме завдяки Віруньчиним ходінням по кабінетах, Віруньчиному, сказати б, наскрізному баченню посягальник на охоронну грамоту собору знітився, змушений був пробробити нічну операцію повернення грамоти на місце. Актуально, по-громадянськи прозірливо вказуючи на «небезпеку кар'єризму не тільки в морально-етичній, а й у суспільно-політичній площині» (Б. Олійник), автор «Собору» залишався вірним собі в утвердженні громадянської активності людей із народу, більшовицької далекоглядності та компетентності кращих партійних кадрів, таких як секретар обкому Дібровний з його всюдисущістю, з його перевтомою, його раннім інфарктом.

Концептуальна глибина вирішення цієї теми на сторінках «Собору» сягала постановки питання, що його ми нині, після XXVII з'їзду КПРС, сформулювали б як питання про гласність; гласність — дійовий чинник розв'язання усіх важливих, надто ж спірних проблем. Вустами схильного до принагідних філософствувань молодого робітника Ромці Орлянченка думка висловлювалась з властивою персонажеві пишномовністю, але в основному своєму пафосі, безумовно, належала нашому сьогодні — середині 80-х років: «Хороший секретар товариш Дібровний, нічого не скажеш. Але мене інше цікавить: чому доля того ж собору, народного архітектурного пам'ятника, повинна залежати від настрою, від персональної волі однієї особи, хай навіть і позитивної? Ви це вважаєте нормальним? Чи, може, це заслуговує того, щоб скомпонувати довжелезну анонімку в яке-небудь двадцять третє сторіччя? Як жили. Як у нас вирішувались такі справи... Як багато залежало від того, з якої ноги вранці товариш встав... Добре ж, що виявився наш секретар не бурбоном, а, навпаки, цілком прогресивним, чулим, зворушливо хорошим... А якби трапився поганий?»

У відповідь на Орлянченкову тираду Олекса-механік «посварився пальцем, весело бровою повів: «Поганих секретарів не буває, затям це собі. Затям і більше не пащекуй на цю тему, якщо хочеш у туристські їздити... — І додав уже без тіні жарту: — З інфарктом лежить у лікарні наш секретар».

Ремарка: «Заціпило після цього Ромці» — розряджає ситуацію, надаючи непростій суспільній проблемі того конкретно-художнього вияву, у якому об'єктивне і суб'єктивне з'єднані нерозривно. Авторська думка про широку гласність як інструмент врядування поставала на повен свій зріст якраз між двома полярностями — добрим, уважливим, компетентним обкомівським секретарем Дібровним і недобрим (так уточнимо Віруньчине спостереження), егоїстичним, малокультурним висуванцем-самовисуванцем Лободою, якому інфаркт поки що не загрожує і який, попри свої ритуальні скарги-нарікання на примхливість службової долі, відзначає у тій же розмові з Іваном Баглаєм, що «все-таки зрушення є: тебе проваджав інструктором, а зараз сам інструкторів ганяю».

Отже, народний неологізм з а н а ч а л ь н и к у в а т и містить нюанси, розібратися в яких лексикологу без літературознавця та історика навряд чи й можливо. Психологія з а н а ч а л ь н и к у в а н н я багата на зовнішні атрибути — від самовдоволеної пихи до удаваного панібратства, від тупої демагогії, що межує з відступництвом, до співчутливого дворушництва, від прикажчицького віроломства до висуванського самоправства. При цьому для О. Гончара-гуманіста, як правило, антидемократизм керівництва в остаточному підсумку неминуче пов'язується й з недостатньою посутньою компетенцією, поверховим розумінням цілей — суспільно-історичних, економічно-господарських, культурницьких... Не менш важливий аспект — ставлення до справи, випробування на здатність неілюзорно оцінювати можливі наслідки своєї діяльності. Так, у новелі «Чорний Яр» авторові достатньо було «піймати» беручкого, господаровитого Гайдамаку на одному марнославному сподіваннячку, аби судити його не як жертву власного недалекоглядного прожекту, а як злочинця.

Етична, ба й естетична ущербність з а н а ч а л ь н и к у в а н н я ще переконливіша у зіставленні з образами самодіяльних епізодичних лідерів, яких у критичні моменти народне середовище висуває на роль провідників, розпорядників за їхні особливі найпотрібніші у даних обставинах якості. Відзначимо індивідуальне багатство цих типів: поруч із провідницьким талантом Оленчука старшинський хист Хаєцького, остережливий вожацький — Нестора Цимбала, депутатський — Віруньки Баглаєвої... А чого варта така собі епізодична галайковита Федорка, яка, дивом вирвавшись із німецького оточення (їздила кіньми на фронт провідувати чоловіка), долаючи розпуку, допомагає організуватись біженцям, споряджає і встигає вивести у відкрите море фелюгу з пораненими; капітанствує, командує — «командувала тут тітка Федора, бо вона все вміла» («Людина і зброя»). Не просто знала, уявляла, усвідомлювала — в м і л а, все, що тут треба, вміла! Вміла і роздивитись, хто перед нею, чого вартий як людина. Вміла свою гірку розпуку перетворити в енергію діяльності, організувати, повести за собою інших...

Звичайно, люди, що висуваються на вищі щаблі відповідальності, не можуть уміти в с ь о г о. Але, по-перше, вони повинні сповна уміти щ о с ь і не можуть, не мають права не вміти н і ч о г о. А по-друге, головне уміння, яке від них вимагається, це уміння шанувати, усіляко підтримувати, дослухатися отих самих, що вміють багато, уміють щ о с ь, уміють насправжки. Так диктує життя, так вчить нині, виражаючи інтереси самого життя, ленінська партія. І, безперечно, Олесь Гончар з його невичерпною поетизацією умільців та умільства, з його постійною антитезою демократії і кар'єризму належить до числа письменників, чиї твори утвердженню цієї істини сприяли, сприяють, сприятимуть.

ЮРІЙ КОВАЛІВ

В ЙОГО ДУШІ БРИНІЛА СКРИПКА

БІЛЯ ЧИСТИХ ДЖЕРЕЛ

Зимного дня 24 листопада 1913 року на самому початку життєвого і творчого шляху студента Петербурзького психоневрологічного інституту М. Семенка стався крутий поворот. Його спричинив вечір В. Маяковського. Незвичайна лірика приголомшливої емоційної сили, що безжально трощила стереотипи унормованої версифікації і виявляла стихійний протест проти відворотного буржуазного побуту, так вразила молодого українського поета, на той час уже автора збірки «Prelude» та кількох журнальних публікацій, що він того ж таки 24 листопада написав чотири вірші, цілком відмінних від попереднього, ще не значного свого доробку. Іронія, вибудувана на контрастуванні думки: «Автомобіль або трамвай Тебе задавить — будь щасливий» (вірш «Запитання»); оптимістичний пафос: «В екстазі чарівнім я голос свій знайду голос борця і з прапором своїм у люди з ним піду...» (вірші «Мій привіт»); наближення поетичного мовлення до розмовного (дольник), все те, що згодом називатиметься як помітні риси стильових шукань М. Семенка, а тоді цілковито суперечило попереднім його творам — з їхнім традиційно-меланхолійним характером, притаманним тогочасній заколисливо-наспівній ліриці («Лягає сум, і серце б'ється...», «Що то за тіні?..», «Про тихі тіні я співаю...»), або віршам, написаним під впливом поезії М. Вороного («Море душі моєї»).

Однак пояснювати карколомний переворот у свідомості М. Семенка тільки стороннім, нехай і могутнім впливом, недостатньо, як і вважати прихід культивованого ним футуризму, явища нібито чужорічного на терені української літератури, випадковою і «прикрою» подією, неісторично. Ознайомлення з поетичною спадщиною М. Семенка періоду становлення футуризму, названого ним кверофутуризмом (1913—1918), коли він іще сам представляв цей авангардний струмінь на Україні (зокрема прозопіснями «спіралями» «В садах бензину», частково видрукуваними в журналі «Мистецтво» за 1919 рік під псевдонімом М. Тригог), дає підстави твердити, що творча еволюція поета, його built врастання у футуризм — нелегкий і тривалий процес. Тут вільно поєднувалися елементи органічного для М. Семенка романтизму, жагучого прагнення далеких просторів, виразно окреслених у циклі його далекосхідної лірики, з імпресіонізмом, що уже визначився у поезіях в прозі «Струни бринять», датованих 1911 р., і символізмом, відлуння якого востаннє прозвучало у циклі «Біла студія» (1918).

Стопроцентним футуристом назвати М. Семенка не випадає, він часто виходив за ідейно-естетичні рамки цього суперечливого явища. Але обравши його своєю літературною долею, поет пережив усі етапи його розвитку: формування (кверофутуризм, 1913—1918), кристалізації (панфутуризм із різними модифікованими назвами — «Аспанфут», Комункульт, 1918—1927), поступового згасання (період «Нової генерації» та альманахів київської філії панфутуристів «Авангард», редагованих Г. Шкурупієм, 1927—1930), поділяв усі його здобутки, а ще більше гріхи. Захоплення футуризмом було для М. Семенка невипадковим. Він, можливо, один із перших, іще напередодні першої світової війни інтуїтивно відчув, що українська поезія потребує, як ніколи, нагального оновлення, від якого залежить її майбутнє. Коли на шляху поета трапився футуризм (тут могла бути й інша авангардична течія), коли він побачив сенсаційний розголос «Геніальних Дітей Сучасності», пройнявся їхньою енергією, що рішуче спрямувала мистецтво у вир життя, він беззастережно повірив у творчі перетворювальні можливості цієї течії, сприйняв її екстравагантні декларації, не помічаючи псевдореволюційного змісту.

Тогочасна українська література, яка так важко виборювала право на існування в нелегких умовах царського та цісарського режимів, ось-ось мала бути затоплена повінню одноманітних, сентиментально-тужливих епігонських переспівів з Т. Шевченка, образними штампами з обов'язковою калиною та солов'єм, над нею нависла загроза потрапити в глухий кут убогого версифікаційного хуторянства. Навіть буржуазні критики, поціновуючи каламутний потік віршованої вторинності, мусили визнати: «Се поезія не тільки епігонів, а й погробовців, поезія відразу мертва».

М. Семенка не приваблював ані запізнілий романтизм О. Олеся, ні лірика П. Карманського, закомплексована на людській неповноцінності, ні поетизація осамітненої душі Г. Чупринки, ні навіть зусилля М. Вороного, спрямоване на розкриття естетичного потенціалу рідного слова. Ставлення М. Семенка до їхньої творчості було більш ніж скептичне, хоч він несвідомо використовував їхній поетичний досвід, передовсім

досвід М. Вороного (асиметричні різностопні рядки зокрема):

Сьогодні вдень було так нудно,
Ніби докупи зійшлись Олесь,
Вороний і Чупринка.
Почувалось дощово
і по-осінньому облудно —
В душі цілий день
парикмахер на гітарі бринькав.

Схоже на те, що творчий урок І. Франка, Лесі Українки і почасти В. Самійленка, які долали притаманну вітчизняній інтелігенції інерцію соціально-художнього мислення та накреслювали перспективні лінії розвитку української літератури, був невідомий футуристу-неофіту. Принаймні про цих видатних письменників він у ті роки ніде не згадував: ні в листівці від 30 листопада 1911 року до брата Василя, якого застерігав від надмірного захоплення українофільством, ні в листі з Владивостока до батька, в котрому, аналізуючи непривабливий безперспективний стан тогочасної лірики, обгрунтовував власні настанови на футуризм. Тут справді потрібен був різкий, пронизливо-болючий струс, докорінний переворот художньої свідомості, безжальне руйнування гальмівної традиції, щоб нарешті постали не бачені досі обрії мистецтва, розкрилися широкі магістралі його повнокровного розвитку.

І коли російські кубофутуристи бунтували передовсім проти символізму, проти трансцендентної зорієнтованості та «аристократичного індивідуалізму» (Елліст), то на Україні символізм, ледь встигнувши оформитись, одразу згас у найперші ж пожовтневі роки. Перша постать, яку заперечив М. Семенко, був М. Вороний («К другу-стихотворцу»), але нею він не обмежився, зважившись на більше: заявив свій стихійний протест проти всієї української літератури минулого століття, зопалу ототожнивши її з каламутною провінційною літературщиною. Прикладом непогамовного художнього шаблонування для М. Семенка могла бути проза його матері — Марії Проскурівни, писана в застійному етнографічно-сентиментальному дусі і, здавалося, перенесена на початок XX ст. з доби Г. Квітки-Основ'яненка. Її оповідання «Од сіна до соломи», «Пані писарівна», повість «Уляся» благословилися на світ у 1913—1914 роках у тому ж самому видавництві «Відродження», в якому трохи раніше дебютував її син збіркою «Prelude». Зіставляючи їхню творчість, рецензент «Української хати» надав перевагу «Улясі», що виявилась ближчою уподобанням журналу, ніж поезії (зокрема спроби створити звуковий образ за допомогою самих фонем) недавньо бажаного, засуджуваного тепер кверофутуриста. Умови домашнього виховання, культ застарілих форм національної свідомості, очевидно, були першими чинниками, що, посилившись енергією юнацького максималізму, зумовили упереджене ставлення М. Семенка до української класики. Так, у згаданій листівці до брата Василя він досить холодно оцінював українське мистецтво, применшував його значення порівняно з мистецтвами інших народів, хоч тоді працювали на терені української духовності І. Франко, Леся Українка, М. Лисенко, діячі українського театру. Нігілістичні настанови на національну культуру довго давалися взнаки у творчій практиці М. Семенка, перешкоджали ідейно-естетичним пошукам, свідомо відмежованим від генетичних витоків духовності рідного народу. Такої жертви вимагав футуризм, гостра запальна полеміка якого з традиціями класики часто-густо переростала в абсолютне її заперечення та «знищення». Сліпий бунт М. Семенка проти Т. Шевченка був закономірний у цьому річищі. Вслід за В. Гнєдовим, котрий у вірші «Огняна свита» нетолерантно заявляв: «Усім набридли Тарас Шевченко та гопашник Кропивницький», кверофутурист і собі проголошував у передмові до збірки «Дерзання» (1914): «Я палю свій «Кобзар». А згодом назвав свою книжку... «Кобзар» (1924). Ось таким було повторення на грунті української літератури декларацій «Геніальних Дітей Сучасності», які в «Ляпасі громадському смаку» (1912) вимагали скинути з «пароплава сучасності» Пушкіна, Достоєвського, Толстого. Подібні лівацькі гасла спалахували в інших республіках. Так, приміром, Є. Чаренц, А. Вштуні та А. Абовян у «Декларації трьох» наполягали на нігілістичному поцінуванні вірменської класики...

Цією «лівизною» мусила перехворіти література на новому етапі свого розвитку, оскільки на початку XX ст. ще не здійснився естетичний синтез, в якому пізніше радянське письменство стверджувало єдність свого художнього методу.

У пожовтневе десятиліття футуристи неодноразово переглядали своє розуміння традиції. Про це, зокрема, свідчить вірш В. Маяковського «Ювілейне» (1924), присвячений О. Пушкіну. Ю. Івакін, вивчаючи вияви упередженого ставлення українських панфутуристів до Т. Шевченка, показав шляхи подолання їхніх нігілістичних збочень аж до усвідомлення необхідності спадкоємного зв'язку, поза яким неможливий літературний рух. Так, у часописі «Нова генерація», редагованому М. Семенком, була опублікована серія памфлетів «Реабілітація Т. Шевченка», якими реалізувалася спроба спокутувати свої негативні випади проти великого поета. А водночас відчувалося «щире бажання очистити Шевченкову постать від просвітянсько-народницького іконопису» (Ю. Івакін), від псевдошевченківства.

Прагнення створити нову, ні на що досі не схожу культуру на основі абсолютного знищення попередньої було характерним не лише для футуристів, а й для частини пролетарських письменників. Гостра критика В. І. Леніним вульгарної позиції Пролеткульту мала прямий стосунок і до лівих течій. Туманні деструкціоністські уявлення українських панфутуристів про сутність соціалістичної революції призвели їх до багатьох ідейно-художніх помилок. Так, М. Семенко, всупереч своїй творчій практиці, стверджував, що мистецтво як емоційна категорія має поступитися науці і техніці (так званий період конструкції). Щоправда, він на певний час припускав необхідність поезії, але тільки з «екструктивною», тобто агітаційно-утилітарною метою. Подібні мір-

кування в дусі лефівських декларацій позначалися на мистецтві 20-х років, що проголошувалося виробничим і сягало своєї прагматичної межі в часи «Нової генерації».

З футуризму була вилучена яскрава, внутрішньо напружена метафора, характерна для періоду його формування. Особливо ревними виявилися деякі послідовники М. Семенка, що у своїх нетолерантних виступах вимагали негайно реалізувати цю абсурдну програму (скажімо, Ю. Палійчук пропонував запровадити в поезії сувору регламентацію, О. Слісаренко романтизував ідею суцільної машинізації людини — «Царівна останнього» і т. д.). Внаслідок постійної втрати відчуття естетичної та соціально-естетичної міри, внаслідок ненастанних екстравагантних експериментів та епатації футуризм часто опинявся за межами мистецтва, а на початку 30-х років зійшов з кону історії радянської літератури.

Треба віддати належне М. Семенку за те, що у хвилини критичного просвітлення, хоч як йому було прикро, він бачив справжній стан очолюваної ним течії. Ще 1924 року на сторінках київської газети «Більшовик» він писав, що у футуризму «нема майбутнього».

Однак трактувати футуризм лише на основі таких характеристик необ'єктивно. Він завжди висував свою позитивну програму, хоча завжди у негативній формі. Безжально заперечуючи міщанський комфорт, бунтуючи проти виявів декадансу та провінційщини, футуристи щоразу наполягали на потребі активної участі у невпинному русі життя, в процесі його ненастанного оновлення у матеріальних, часто грубих, неестетичних формах, від яких відмежовувалася витончена лірика. Проголошуючи культ міста з його рвучкими, какофонними темпоритмами і оптимістичне технізоване освоєння світу, футуристи сприяли розширенню зображально-виражальних можливостей поезії, намагалися (бодай однобоко і не завжди тактовно) прилучити її до нових необоротних процесів сучасності. Несподівана сила контрастованих образів, незвичайне поєднання їдкого сарказму та відвертого ліризму, стихійний протест проти буржуазного побуту — все це супроводжувалося ризикованими експериментами у поетичному мовленні. Скандали, що виникали на футуристичних вечорах, були одним з виявів авангардичного етикету, характерного і для експресіоністів, і для представників поетичного реалізму, і для дадаїстів, і т. д.

Украй загострені, болісно оголені на початку XX ст. суперечності капіталізму з його неминучими загарбницькими війнами та соціалістичними революціями, а також останні відкриття науки, зокрема фізики, що перевернули тогочасне уявлення про світ, позначилися і на мистецтві, яке вже не могло осмислити дійсності, її стрімких темпів у традиційних художніх формах. Реалізм, почасти ототожнюваний з натуралізмом, вважався непридатним для такої мети. Читач був розгублений перед зливою несподіваних для нього, часто ворожих між собою літературних течій, які, попри всі стильові відмінності, мали одну спільну рису — безапеляційне заперечення традиції. Це була багатоголоса, загострена полеміка різних художніх генерацій, зумовлена прагненням знайти сподівану істину, хоч шляхи до неї неодноразово ускладнювалися та затуманювалися. Там, де авангардизм засвоював передові, зокрема соціалістичні ідеї, він долав інерцію стихійного бунту, виповнювався не так руйнівною, як будівничою силою. Так було з однією із гілок німецького експресіонізму, названою культурбільшовизмом у мистецтві, так було з В. Маяковським, В. Хлєбниковим, В. Каменським та іншими російськими футуристами, які з першого дня Жовтневої революції служили своїм пером її справі. (М. Семенко лише в кінці 1917 року повернувся з Далекого Сходу і вже наступного брав активну участь у літературному процесі). Цим була на практиці продемонстрована відмінність східного та західного (італійського, проголошеного 1910 р. Т. Марінетті) футуризмів — їхні спільні настанови спостерігаються хіба що на терені поетики, де надто виявилося футуристичне завзяття (руйнування синтаксису, запровадження телеграфного стилю, захоплення коренетворенням, пошуки звукового образу, вживання оксюморонів та катахрез тощо). Соціальні ж орієнтації були діаметрально протилежні. Принципово непримиренну позицію щодо Т. Марінетті посів В. Маяковський, який ще 1914 року під час лекції в «Товаристві вільної естетики» в Москві піддав нещадній критиці «політичний імперіалізм» італійського футуриста і був одним з авторів листа-протесту в редакцію газети «Новь» від 15 лютого 1914 року. Українські панфутуристи (як і польські Б. Ясенський, А. Штерн та ін.), генетично зв'язані з російськими, також чітко відмежувалися від Т. Марінетті, вважаючи, що його маніфести — це «путівки на кладовище віджилої культури», «зловісний голос занепаду»,— так писалося, зокрема, в журналі «Неоліф» за 1924 рік. Подібні публікації траплялися і в журналі «Нова генерація». Тут явно відчувається позиція В. Маяковського.

Правда, М. Семенко в ранній період творчості виявляв певні симпатії і до І. Сєверяніна, запозичивши від нього деякі назви («поези», «еротези»), аксесуари клоунади, романтику далеких міст та кав'ярень, але швидко відійшов від цього захоплення. Уже на початку свого творчого шляху М. Семенко писав: «Ми, ... молоді авіатори майбутнього». І це **ми** як концентроване відчуття колективу суперечило сєверянінському егоцентризму, наближало до світобачення В. Маяковського, до потужного соціального заряду безкомпромісної демократичної лірики. «І коли я перечитую вірші та «ревфутпоеми» М. Семенка, я весь час відчуваю його самобутній голос і дихання Маяковського, що стоїть десь поблизу»,— небезпідставно зауважує літературознавець Д. Молдавський. Відомо, що Маяковський цікавився літературною діяльністю українського поета, мав видання «Семафор у майбутнє», «Катафалк мистецтва», «Жовтневий збірник». У січні 1924 року він, як уповноважений «Лефу», приїхав до Києва і завітав передовсім до «Аспанфуту», сподіваючись встановити жваві контакти між двома близькими літературними угрупованнями.

«Ревфутпоема» «Тов. Сонце» та «поезофільми» «Весна» і «Степ» своїм оптимістичним пафосом і справді близькі до творів В. Маяковського і водночас перегукуються з творами інших українських митців на тему нової, індустріальної Батьківщини («Україні» В. Еллана, «Псалом залізу» П. Тичини і т. д.). М. Семенко спромігся тут крізь шалений вихор асоціативних уламків зауважити важливі соціальні зрушення молодої Країни Рад, дати їм глибоку ідейно-естетичну оцінку. Урбаністичні мотиви набули у нього вагомого змісту, значно еволюціонувавши від своєї початкової стадії маргінальної закомплексованості, зумовленої як напівсільською дійсністю, так і потрактуванням міської теми російськими кубофутуристами. Як відомо, останні не сприймали концепції механізованого урбанізму в італійському варіанті. Маргінальна драма спостерігалася в ряді поезій В. Хлєбникова, залюбленого в давньоруську культуру, Є. Гуро (вірш «Місто»), В. Каменського (зб. «Звучаль веснянки»), навіть у В. Маяковського (вірш «Любов»), хоч тема міста й переважала в їхній творчості. В українській поезії завдяки М. Семенкові та його пізнішим послідовникам (Г. Шкурупію, О. Слісаренку, Ю. Шполу, А. Чужому, Г. Коляді та ін) вона набула справді визначального, до того ж екзотичного вигляду: яскрава лірика міських вулиць та кварталів оповивалася тонким романтичним серпанком. Всупереч упередженому погляду на інші літературні напрями та стильові течії, М. Семенко все-таки спирався тут на досвід поетів-урбаністів як світової літератури (Рембо, Верхарн, Сандрар, Аполлінер, Ясенський та ін.), так і вітчизняної (І. Франко, Леся Українка, М. Вороний та ін.). Згодом екзотичні замальовки змінилися у нього зображенням психології сучасного городянина («Тов. Сонце», «Весна» тощо). Ця лінія продовжується нині, зокрема в поезії І. Драча.

Отже, футуризм був не лише серйозною перешкодою для М. Семенка, він сприяв розкриттю можливостей його таланту, вирвавши його з шеренги другорядних авторів «Української хати». До речі, до своїх найперших віршованих спроб М. Семенко ставився критично. «Вірші були солодкі, трагічні й погані...» — щиро признавався він у начерках задуманого ним, але не реалізованого автобіографічного «історико-літературного роману», головний герой якого Мак Долина (спочатку названий Павлом) — віддзеркалення самого автора. Слід зазначити, що в час написання цих начерків жив український радянський актор, режисер театру і кіно Павло Трохимович Долина (1888—1955), але він не був прототипом твору, задуманого М. Семенком. У начерках відбиті різні етапи поетового життя, починаючи від найраніших, коли він усвідомив, що тільки поезія — його справжнє покликання («справжньою зливою з нього виливалися вірші...»), яке притлумило захоплення музикою та наукою...

Пов'язавши власну долю з футуризмом, М. Семенко значно перебільшував його поширення на Україні, вважаючи поодинокі негативні відгуки запорукою подальшого успіху, намагався продовжувати своє футуристичне «відродження» у передвоєнному Києві, видавати журнал для молоді... Ця думка не полишала його і під час військової служби на Далекому Сході, яку він, як, до речі, і В. Хлєбников, переносив важко.

Рішучий крок був для Мих. Семенка наслідком подолання внутрішньої драми, коли постійне безгрошів'я змусило його відкласти скрипку, кинути мрію про консерваторію, що зародилася не без сприяння батьків та сестер іще під час навчання у Курському реальному училищі. Приїхавши до Петербурга, обдарований юнак справді вступив на музичні «курси Поллак», але незабаром залишив їх, знайшовши дешевшу народну консерваторію. Мати поділяла інтерес сина, перебільшуючи його успіхи: «Ну, слава богу, що музика в тебе йде гарно! Моя душа хотіла і тобі музики, як і твоя». Втаємничена у братові справи, знаючи його матеріальну скруту, сестра Софія, гімназистка, радила йому вступати до психоневрологічного інституту, постійно підтримувала добрим словом: «...Адже з музикою ти давно вирішив, що робити, відсунути її на задній план, хоч як це важко; але кидати, Мишко, ні в якому разі не можна, раз музика для тебе багато важить...» Очевидно, М. Семенко був неабиякий скрипаль, коли навіть друзі не на жарт схвилювалися, дізнавшись, що він відклав скрипку (про це читаємо у листівці його курського товариша Гріненка).

Але скрипка завжди була при М. Семенку. Як раділа сестра Олександра, довідавшись, що Михайло і на військовій службі у Владивостоці «нарешті прилаштувався з музикою».

Його поезії, особливо з далекосхідного циклу, рясніють прізвищами композиторів, пройняті музичними настроями. В колі його мистецьких інтересів Чюрльоніс, Врубель, Сезанн, Гуро, Уітмен, Стріндберг, Ередіа та ін. Мимоволі згадується контрастовано-суперечлива самохарактеристика М. Семенка: «І футурист, і антиквар».

Переглядаючи пожовклі від часу фотографії, щоразу зустрічаєшся із твердим поглядом чорнявого вилицюватого чоловіка — то по-студентськи піднесеного, то по-військовому зосередженого, то — найчастіше — промовисто іронічного, навіть їжакуватосаркастичного (як на шаржі М. Щеглова «На II з'їзді ВУСППу»), але раз у раз вертаєшся до відкритого обличчя із широко розплющеними спраглими очима, до зграбної постаті юнака із скрипкою... М. Семенко, кажуть, був мало схожий на свої зображення. Але навіть при неодноразовому ексцентричному позуванні лишався в глибині душі юнаком із скрипкою, небуденним ліриком з тонким романтичним світобаченням. Таким побачив його Є. Адельгейм. І далеко неоднозначна спадщина колись відомого панфутуриста заграла тонкими барвами з-під обережно знятого літературознавцем зовнішнього, нерідко зумисне галасливого чи надто претензійного нашарування. Таким постав М. Семенко через десятиліття несправедливого забуття перед сучасним читачем у збірці «Поезії» (1985), яка відразу заповнила неприпустиму прогалину в історії української радянської літератури. Більшість дослідників (Є. Адельгейм, Б. Корсунська, Н. Костенко та ін.), вивчаючи поплутані синусоїди творчої еволюції М. Се-

менка, приходять до висновку, що його талант найповніше розквітнув там, де переборювались лівацькі орієнтації. Водночас футуризм невіддільний від його творчості, як і від творчості В. Маяковського, В. Хлєбникова, Б. Ясенського, А. Штерна, С. Чиковані та ін., хоч межі цієї стильової течії для більшості з них виявилися затісними.

Найвідчутнішою діяльна енергія М. Семенка була в його літературно-громадській роботі, в щирому прагненні створити нову культуру. У перші пожовтневі роки М. Семенко, один з найпродуктивніших авторів (лише 1918—1919 рр. він видав 9 книжок), мав неабиякий авторитет. Його постійні клопоти — про згуртування творчих сил різних поколінь України на платформі пролетарської літератури — вже тоді дали свої перші плоди. В умовах громадянської війни він редагував журнал «Мистецтво» (з другого номера), в якому не було опубліковано жодної його декларації. До співробітництва залучалися В. Чумак, П. Тичина, Г. Михайличенко, нещодавні символісти Я. Савченко, О. Слісаренко, В. Ярошенко та ін. В житті М. Семенко був уважним до стильового обличчя кожного автора, враховував його погляд на світ, сприяв розвитку багатьох талантів. «Великою мірою завдяки йому, завдяки його увазі та підтримці в літературу влилися такі нові імена, як Ю. Яновський, О. Влизько, І. Маловічко та ім'я автора цих слів»,— згадував М. Бажан, рішуче спростовуючи упереджені формули, запозичені з «архіву» вуспівських часів, але й не приховуючи суперечливої вдачі свого наставника. Напружена журналістська робота в київській газеті «Більшовик», де за літредактора був М. Семенко, захоплення культивованою футуристами «функціональною поезією», орієнтованою на невпинний плин життя, стали першою літературною школою не тільки для М. Бажана, який навчався осмислювати революційну дійсність... Тоді практикувалися численні виступи «Аспанфуту» перед широким читацьким загалом — усні газети, в яких пропагувалися передовсім комуністичні ідеї, порушувалися важливі соціальні проблеми. Тому діяльність комункультівців, що прочитується в аспекті творення нової, як тоді казали, пролетарської літератури, незважаючи на всі помилки (і хто в той час не помилявся!) та суперечності, виявлялась потрібною на переплутаних шляхах складних ідейно-естетичних шукань, які завершилися формуванням методу соціалістичного реалізму. Серед перших фундаторів молодої радянської літератури, таких як П. Тичина, В. Еллан, В. Сосюра, М. Кулик та ін., був і М. Семенко.

М. Левитська. Ескіз до опери Дж. Пуччіні «Богема»

ІГОР МИХАЙЛИН

КОЛИ НОВАТОРСТВО СТАЄ ТРАДИЦІЄЮ

Багато митців різних часів і народів засвідчували вплив прогресивних художніх традицій на літературне сьогодення. Відомий латиноамериканський письменник Габріель Гарсіа Маркес, творчість якого відзначається послідовним новаторством, сказав: «Зовсім неможливо створювати гарну літературу, не знаючи всієї літератури. Існує тенденція зневажливо ставитися до літературної культури, вірити в стихійність, у натхнення. Істина полягає в тому, що література — це наука, яку треба опанувати, що десять тисяч років літературного розвитку стоять за кожним оповіданням, яке пишеться нині».

Та справа не тільки в тому, що мистецька спадщина є стартовим майданчиком для сучасного майстра, що без опанування її неможливо творити високе мистецтво новітньої доби. Величезною є роль класики в сучасному духовному житті радянської людини, у вихованні соціальної активності, громадянської мужності, високих моральних якостей, що їх саме життя, наснажене ідеями XXVII з'їзду КПРС, вимагає сьогодні від кожної соціалістичної особистості.

Саме тому турбота про долю літературної класики, певне послаблення читацького попиту на неї, необхідність знаходити й активно запроваджувати в життя нові форми її пропаганди й популяризації перебували в центрі уваги на останніх з'їздах СПУ і СП СРСР. «Як нетьмарну совість народну, маємо берегти класику,— сказав О. Гончар у вступному слові на форумі українських письменників. — В духовному розвитку нашого народу літературі завжди належала першорядна й завжди високовідповідальна роль. Досить згадати, чим були для України слово Шевченка, творчість Івана Франка, Лесі Українки, Панаса Мирного, Михайла Коцюбинського, Карпенка-Карого, щоб відчути всю подвижницьку місію українського слова, його честь, яку нам з вами належить підтримувати і в чистоті передати нащадкам».

Невипадково у когорті найвидатніших українських письменників пролунало ім'я І. Карпенка-Карого. Його спадок — одна з безумовних художніх вершин вітчизняної класичної драматургії.

Серед успішних форм пропаганди й популяризації літературної класики дедалі глибше осмислення її в критиці та літературознавстві, у зв'язках з минулим і сучасним, вивчення реалізму й народності митців, їхньої майстерності в художньому пізнанні дійсності, ліпленні образів, відтворенні картин життя. У цій галузі наша наука про літературу все ще в боргу перед класикою.

Творчість того ж таки І. Карпенка-Карого досліджена в нас досить поверхово і, звичайно ж, заслуговує на глибше й систематичніше вивчення. Тут недостатньо стислого літературного портрета, а саме в цьому жанрі найчастіше працюють українські літературознавці. Але й таких традиційних літературних портретів І. Карпенка-Карого не з'являлося вже 25 років. А ті, що є: «Життя і творчість І. Карпенка-Карого» Н. Падалки (1957), «І. Карпенко-Карий (І. К. Тобілевич)» Л. Стеценка (1957), «Іван Карпенко-Карий» І. Скрипника (1960) — багато в чому морально застаріли, оскільки рівень літературознавства постійно зростає, підвищується його методологічна озброєність, уточнюється зміст теоретичних понять. Із дослідницьких здобутків 60-х рр. можна відзначити працю О. Цибаньової «Літопис життя і творчості І. Карпенка-Карого (І. К. Тобілевича)» (1967) і грунтовне дослідження В. О. Сахновського-Панкеєва «І. Карпенко-Карий і російська культура» (1969).

У такому ж, відверто кажучи, незадовільному стані перебуває й вивчення творчості деяких інших українських класиків: М. Кропивницького, І. Нечуя-Левицького, Панаса Мирного, М. Старицького (список можна продовжити).

З-поміж усіх складників мистецького процесу найстійкіші тенденції художньої еволюції відбиває за самою своєю природою літературний жанр. У глибинах жанрової пам'яті завжди утримуються певні сталі елементи архаїки. Ця властивість жанру дістала своє глибоке осмислення в літературознавчій концепції М. М. Бахтіна. «Архаїка, що зберігається в жанрі, не мертва, а вічно жива, тобто здатна до оновлення архаїка,— слушно відзначав дослідник. — Жанр живе теперішнім, але завжди пам'ятає своє минуле, свій початок. Жанр — представник творчої пам'яті в процесі літературного розвитку. Саме тому жанр і здатний забезпечити єдність і безперервність цього

розвитку» («Проблемы поэтики Достоевского». М., 1972). Таким чином, у вивченні традицій і новаторства найплідніщим є шлях дослідження проблеми в руслі певних літературних жанрів. Такий підхід забезпечує системність і повноту, надає окремим спостереженням послідовності й чіткості.

Одним з найменш досліджених жанрів української літератури є трагедія, а питання впливу традицій нашої класичної драматургії на розвиток даного жанру в радянській літературі практично не порушувалося. Тим часом розгляд під цим кутом зору творчості І. Карпенка-Карого дає підстави для цікавих спостережень, наочно демонструє генезис тих рис і якостей, які стали істотними й визначальними у кращих взірцях жанру трагедії за радянських часів.

Дослідники української класичної літератури для театру, часом сумлінно й глибоко вивчаючи жанрові різновиди драми (як-от, наприклад, З. Мороз), виявляли явно недостатню увагу до жанрової розмаїтості всієї драматургії. Зокрема, склалася думка, що українська класична драматургія не створила своєї трагедії. У даному випадку наші науковці йдуть за письменниками. Відомо ж бо, що з усіх своїх 18 оригінальних п'єс І. Карпенко-Карий називає трагедією лише «Саву Чалого» (1899). Немає терміна «трагедія» і в жанрових визначеннях інших українських драматургів: М. Кропивницького, М. Старицького, Лесі Українки, І. Франка.

Та відомо, що далеко не завжди авторське визначення жанру виявлялося істинним. Усі свої романи І. Тургенєв називав повістями. Оповідання з циклу «По Русі» М. Горький вважав просто нарисами. Багатьом своїм драмам великий пролетарський письменник дав жанровий підзаголовок «сцени», свою трагедію «Гроза» О. Островський скромно називає драмою. Але дослідники їхньої творчості довели, що повісті І. Тургенєва — це романи, нариси М. Горького — оповідання, а його «сцени» — справжнісінькі драми. Звернімо увагу на те, як слушно один з провідних російських літературознавців Г. М. Поспєлов ставить питання про потребу уточнення жанру «Грози» О. Островського. «Названа автором драмою, «Гроза» за особливостями основного конфлікту є соціально-побутовою трагедією,— пише дослідник. — Островський, очевидно, вважав, що трагедія — це твір на історичну тему з політичними особами на місцях головних героїв. Зобразивши трагічні події з сучасного міщанського життя, він тому й не наважився назвати свій твір «трагедією». Але трагедія визначається не за тематикою, а за особливостями конфлікту. Трагедія — це драматичний твір, у якому головний герой (або герої) переживають нерозв'язні суперечності між своїм дійсним становищем в суспільстві, своїми властивостями, почуттями, прагненнями — і тенденціями та вимогами суспільного розвитку, що здобувають вираження в ідеалах героя» (История русской литературы XIX века (1840—1860 гг.). М., Высшая школа, 1972).

Очевидно, настав час уважніше розглянути жанрову специфіку творів І. Карпенка-Карого. Тим паче що наявність у національній драматургії трагедії (як роману в епічній творчості) свідчить про певну зрілість літератури, про готовність і вміння письменників, що пишуть для театру, працювати над загальнонаціональною проблематикою, про здатність порушувати в своїх творах найскладніші питання суспільного розвитку. Зовсім не випадково за трагедією закріпилася репутація «високого жанру», найскладнішого в драматургічній творчості. «Драматична поезія є вищий ступінь розвитку поезії і вінець мистецтва, а трагедія є вищий ступінь і вінець драматичної поезії»,— писав В. Г. Бєлінський.

Предметом трагедії як жанру драматургічного роду літератури є найгостріші, найголовніші суперечності доби, що у творах постають як художні антагонізми, тобто як такі конфлікти, в яких боротьба сторін має об'єктивно або суб'єктивно нерозв'язний характер. Досягнення поставленої мети одним табором означає цілковиту життєву катастрофу або смерть другого. Саме тому фізичне знищення героя є найчастіше фіналом трагедії, хоча як формальний елемент твору смерть героя не завжди є атрибутом даного жанру. Ще антична драматургія дала високомистецькі зразки трагедії без смерті головного персонажа: «Прометей закутий» Есхіла, «Цар Едіп» Софокла тощо. Наче доказом від протилежного демонструє це й І. Карпенко-Карий своїми комедіями «Хазяїн» і «Сто тисяч», які мають трагічні фінали.

Окрім відповідного предмета зображення, трагедія вимагає й своєрідної авторської оцінки життєвого матеріалу. Естетичний пафос трагічного, осмислення відображуваної життєвої суперечності як трагічної — обов'язкові елементи даного жанру. Названі якості, найвиразніші риси жанрового змісту трагедії, безумовно, позначаються і на особливостях жанрової поетики: художніх образах, композиції, мові.

Як уже мовилося, сам І. Карпенко-Карий вважав трагедією лише свою п'єсу «Сава Чалий». Проте вже сучасна йому критика вказувала на трагічний зміст й інших творів драматурга. І. Франко зазначав, що й у «Безталанній» є «трагічний конфлікт осіб», який «призводить до катастрофи». Ця п'єса — «глибоко трагічна історія», «малюнок родинного безладдя в селянській хаті». До цієї ж думки повертається критик і в своїй пізнішій грунтовній праці «Нарис історії україно-руської літератури до 1890 р.» (1910). Тут «Безталанна» названа твором з «трагічним мотивом», а «Наймичка» — найбільш трагічною драмою Карпенка.., в якій в основі лежить варіант теми трагічної історії Едіпа».

Споріднених з І. Франком поглядів на жанрову природу драматургії І. Карпенка-Карого дотримувався й А. Кримський. У рецензії на перші два томи «Драм і комедій» письменника (1897) він називає «Наймичку» «славнозвісною на цілу Росію трагедією» і висловлює думку про плідне творче навчання І. Карпенка-Карого в Шекспіра.

Крім загальновизнаної трагедії «Сава Чалий», у І. Карпенка-Карого є ще виразні історичні трагедії «Бондарівна» (1884) та «Гандзя» (1902). Саме вплив цих та інших літературних творів мав на увазі М. Рильський, коли писав: «Варто подумати і над тим,

що відгуки карпенківської драматургії чуємо ми і в комедіях та драмах Корнійчука, і в «Алмазному жорні» та «Феї гіркого мигдалю» Кочерги, і в усьому кращому, що маємо ми нині в радянському українському театрі».

Тут невипадково випливло ім'я І. Кочерги, оскільки з усіх радянських драматургів він найплідніше працював у галузі історичної трагедії, скориставшись при цьому багатьма уроками І. Карпенка-Карого. А головний з них полягає у тому, що предметом художнього відображення обиралися епохи великих народних рухів, загальнонародної національно- й соціально-визвольної боротьби, часи, коли народ повставав проти гнобителів, дихав чистим повітрям волі, намагався самостійно вирішити свою долю. У п'єсах «Бондарівна», «Сава Чалий» відображено саме ту, за словами Енгельса, «трагічну колізію між історично необхідною вимогою і практичною неможливістю її здійснення», яка стала центральною колізією радянської історичної трагедії («Алмазне жорно» і «Свіччине весілля» І. Кочерги, «Олекса Довбуш» Л. Первомайського, «Марина» М. Зарудного тощо).

Від І. Карпенка-Карого запозичила радянська трагедія широке використання фольклорних історичних творів. Українські народні думи та історичні пісні, народні балади навіть більшою мірою, ніж історичні документи, становлять основу художнього твору. Відома народна балада про бондарівну, історична пісня про Саву Чалого та Гната Голого стали першоджерелами відомих творів І. Карпенка-Карого. Так само широко використано фольклорні твори про Коліївщину в «Алмазному жорні» І. Кочерги, а легенди й пісні про Олексу Довбуша в однойменній трагедії Л. Первомайського. Це не заперечує, зрозуміло, грунтовного вивчення драматургами епохи за працями істориків та історичними документами, але вплив народної творчості, народної моралі, світовідчування залишається вирішальним.

З цією рисою художнього світу І. Карпенка-Карого пов'язана ще одна цікава закономірність: драматург заснував в українській літературі різновид історичної трагедії — історичний твір без історичного героя. У п'єсах «Бондарівна», «Гандзя», особливо в першій, яскраво відображено історичну епоху, на докладно виписаному побутовому тлі розгортаються картини життя й боротьби українського народу, але відсутні справжні історичні персонажі. Ці принципи драматурга-класика послідовно розвивав І. Кочерга в «Алмазному жорні» і «Свіччиному весіллі». Таке художнє вирішення літературного твору давало драматургам прекрасні можливості для утвердження й розвитку своєї художньо-філософської концепції, для створення барвистих, колоритних сцен, глибокого й всебічного відображення життя.

У цьому розумінні і Карпенко-Карий, і Кочерга можуть бути зразками для успішного розв'язання даного питання нині. Звернути увагу на їхній позитивний досвід тим потрібніше, що сучасна історична й історико-революційна трагедія призабула його. П'єси «Мирний двадцять перший» Р. Полонського і «Смерть на ешафоті» В. Канівця побудовані радше на епічному, ніж драматургічному конфлікті і є, по суті, інсценізацією художньо-документальних життєписів Артема та Олександра Ульянова, що належать перу цих же авторів. Тому й не вдалося їм створити яскраві драматичні образи, розгорнути оригінальні художньо-філософські концепції. Думається, з цим пов'язане і коротке сценічне життя даних творів.

Прямолінійність, одновимірність персонажів, блідість і маловиразність суспільного тла, слабкість психологічного аналізу і внутрішніх конфліктів — ось прикмети «трагічної драми» Д. Дереча «Балада про Ярослава Галана». До того ж твір такий стислий,— і це вада багатьох творів сучасної української драматургії,— що це не дає змоги авторові розгорнути образи в значні характери, перетворити малозрозумілі натяки на важливі змістовні мотиви. А відтак — відчуття вторинності, відсутність справжніх художніх відкриттів.

Присвячені видатним діячам минулого, твори Р. Полонського, В. Канівця, Д. Дереча виконують, однак, свою позитивну роль, розповідають про сторінки вітчизняної історії, будять громадянські почуття, але роблять це, сказати б, з найменшим коефіцієнтом корисної дії. Прагнення сценічно проілюструвати відомі історичні факти, перенасиченість документальним матеріалом обернулися у п'єсах на художню невиразність.

Безумовно, серед усіх історичних п'єс І. Карпенка-Карого особливо сильний вплив на розвиток радянської драматургії справила трагедія «Сава Чалий». Художньою глибиною, послідовним засудженням зрадника свого народу і свого соціального середовища, відображенням його непростої долі і складного внутрішнього конфлікту цей твір заслужив високої оцінки. «Твором, гідним стати у ряді архітворів нашої літератури», назвав І. Франко «Саву Чалого».

Типологічно близькою до «Сави Чалого» є й п'єса «Гандзя», теж високо поцінована І. Франком. Про неї він пише: «Прекрасна трагедія «Гандзя», символіка України, шарпаної з усіх боків і доведеної тими, що її люблять, на край погибелі. Незважаючи на деякі хиби композиції, драма робить велике враження».

Трагедія перевертня, мотив засудження зрадника, які б моральні чесноти він не мав, якими б виправданнями не прикривав свою зраду, стають центральними і в історико-революційних трагедіях радянських авторів І. Дніпровського «Яблуневий полон», Л. Первомайського «Коммольці» й «Ваграмова ніч». У свого попередника вчилися радянські драматурги непохитності ідейних оцінок, глибокого психологічного аналізу образу головного героя, інших художніх прийомів розвитку теми.

Наприклад, спроба символізувати образ Меланки у «Свіччиному весіллі» І. Кочерги і подати її як втілення долі України йде також від І. Карпенка-Карого. Цей художній прийом, розгорнутий драматургом дожовтневого часу з високою мірою майстерності, значно поглиблює художньо-філософську концепцію твору. В його світлі доля цілого краю постає такою ж трагічною, як і доля грасуні Гандзі. «Нещасна Гандзя! Життя її руйнують, як увесь край!» —

зазначає француз Лобель, один з найавторитетніших у творі персонажів. З другого боку, й Україна, що переживає добу руїни, не може дати щастя своїм громадянам. Долі особистості та її батьківщини виявлялися невіддільними одна від одної — таку важливу думку утверджував І. Карпенко-Карий за допомогою символізації головного образу.

Від І. Карпенка-Карого радянська трагедія взяла й іншу особливість художньої форми. Відображаючи суспільні катастрофи, життя значних осіб, що перебували нагорі соціальної ієрархії, трагедія тяжіла до «високого стилю». Традиційно вона писалася віршами. І лише послідовна демократизація жанру, показ життя низьких класових верств зумовили перехід на прозу. Але прозова мова у трагедіях І. Карпенка-Карого своєрідна: їй все-таки властивий свій внутрішній ритм, що наближає її до вірша, передає емоційну схвильованість, експресивну збудженість персонажів. А як же інакше: адже на сцені зображуються ситуації, в яких вирішується доля героїв, точиться боротьба за дорогі їхньому серцю цілі. Цікаво, що до цього прийому ритмізованої прози драматург не вдається в жодній своїй комедії, тим часом як у трагедіях це один з важливих способів створення емоційної атмосфери.

Засоби створення емоційної атмосфери вслід за І. Карпенком-Карим широко використовували й радянські драматурги. М. Куліш, наприклад, у «Комуні в степах» у прозовому мовленні багатьох героїв створює виразний ритмічний малюнок. Ось Лавро, голова комуни, відповідає своєму ворогові, колишньому господареві хутора Вишневому: «Нехай іще один піде чи двоє нестійких, нехай підкупиш третього, хай і дощів не буде рік, другий і третій, нехай ще раз, тікаючи, зруйнуєш ти машину у млині — комуну ми збудуємо! Час і життя та діло наше... ще тільки починаються».

У даному разі значущість, кульмінаційність моменту підкріплена урочистою мовою героя.

Таким чином, вплив І. Карпенка-Карого на українську радянську історичну трагедію глибинний і послідовний і стосується не лише змістового плану, а й поетики літературних творів.

П'єси, які будили волелюбні настрої народу, наганяли невимовний жах на царський уряд, тому самодержавство намагалося створити такі умови для розвитку українського театру, які б спрямували його розвиток по шляху провінційності. Тривалий час тематика п'єс, дозволених до вистави, обмежувалася селянським побутом, коханням. Автори заборони, очевидно, виходили з припущення, що на такій життєвій площині неможливе створення високомистецьких зразків політично злободенного репертуару. Та їхні сподівання зазнали краху. Українські драматурги розвинули й довели до високої художньої досконалості жанровий тип соціально-побутової трагедії, пристосувавши його до потреб суспільно-демократичної боротьби.

Трагедія тяжіє, як правило, до історичного або міфологічного матеріалу, що забезпечує найкращі можливості для здійснення авторської мети: відображення найважливіших суперечностей доби, постановки загальнонаціональної проблематики. Предмет трагедії, відзначав Д. Дідро,— «суспільні катастрофи і нещастя великих світу сього». Щоправда, тут же він вказує на можливість існування трагедії, «предметом якої могли б стати наші домашні нещастя», але на шляху до її створення бачить багато перешкод: «Побутова трагедія викликала б труднощі двох видів: необхідність справити ефект героїчної трагедії і побудувати весь план на вимислі, як у комедії». Та ні самому Д. Дідро, ні його молодшим сучасникам Лессінгу й Шіллеру не вдалося створити побутової трагедії, бо їхні твори («Емілія Галотті», «Розбійники») — то все ж таки п'єси про «нещастя великих світу сього».

Знадобилися важливі суспільні й мистецькі зміни, аби ймовірність перетворилася на дійсність. Потрібна була глибока демократизація літератури, щоб стала можлива трагедія на побутовому сучасному матеріалі, щоб її предметом зображення стало життя тих, хто й насправді перебував у найтрагічнішому становищі,— життя народних мас. Спираючись на художні відкриття О. Островського, вже закріплені в українській драматургії у творах «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» (1868—1881), «Глитай, або ж Павук» (1882) М. Кропивницького, «Не судилось» (1881) М. Старицького, І. Карпенко-Карий зробив вагомий внесок у розвиток жанрового різновиду соціально-побутової трагедії, в основі якої лежать суперечності сучасної дійсності. У доробку драматурга даний жанровий тип представляють п'єси «Безталанна» (1883—1886) і «Наймичка» (1885).

Керуючись потребою показати правду життя, письменники найменше дбають про жанрову чистоту своїх творів. Особливостями соціально-побутової трагедії в українській драматургії є її близькість до мелодрами. У деяких випадках буває надзвичайно важко встановити, де починається перша і закінчується друга. Але трагедія завжди відзначається високою мірою соціального аналізу, масштабним баченням героїв, співвіднесенням їхньої долі із загальнодержавною ситуацією.

Цікавим уроком стало прочитання «Грози» О. Островського М. Добролюбовим у статті «Промінь світла в темному царстві». Критик побачив у вчинку Катерини не любовну інтрижку, а протест проти всього життя, в якому живі заздрять померлим (та ще й яким — самогубцям!), осмисливши добровільну смерть героїні як страшний виклик самодурству. Таке витлумачення твору О. Островського й давало можливість зрозуміти п'єсу як суспільно-побутову трагедію того часу.

Спираючись на досвід «Грози», І. Карпенко-Карий разом з іншими українськими драматургами зробив свої художні відкриття в трагедії. Якщо герої-антиподи п'єси російського автора належали одному соціальному середовищу — купецтву, то українські драматурги послідовно почали виводити на сцену соціально-класові суперечності. Ось Харитина з «Наймички» і її спокусник куркуль Цокуль — між ними не тільки родинні зв'язки (у фіналі виявляється, що наймичка — донька глитая), а й класова прірва. І смерть Харитини сприймається-

ся як наслідок її суспільного становища, безправ'я, неможливості захистити себе перед сваволею куркуля, цілковитої упослідженості наймитської, сирітської долі. Самогубство Харитини — це теж протест проти суспільної несправедливості, спроба захистити свою людську гідність. Демократичний глядач Росії, знаючи про урок добролюбовського витлумачення «Грози» О. Островського, саме так, на всю соціальну глибину, сприймав твір І. Карпенка-Карого.

Іншим шляхом пішов драматург у «Безталанній». Тут головний антагонізм розвивається не між окремими героями, хоча Гнат і вбиває Софію, а між героями й обставинами тодішньої дійсності. За своєю соціальною гостротою п'єса належить до вітчизняної «літератури питань» і стоїть в одному ряду з творами «Кому на Русі жити добре?» М. Некрасова, «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панаса Мирного та Івана Білика тощо. Невипадково у першому варіанті твір називався «Хто винен?» Коментуючи дану назву, прагнучи крізь неї осмислити художньо-філософську концепцію І. Карпенка-Карого, І. Франко писав: «Справжньої, свідомої вини жодної з дійових осіб ми не бачимо. Натомість ця драма показує з якоюсь майже відчутною пластичністю душну й темну атмосферу сучасного українського села, де є тисячі причин для того, щоб підірвати у людях все чисте й здорове, але ніщо тут не збуджує, не підтримує в них почуття обов'язку і громадянської свідомості». Гнат убиває Софію, але справжня причина її смерті виявлялася в мертвотній суспільній і моральній атмосфері пореформеного села. Тому й долі інших героїв: Гната, Варки, Івана-москаля, удови Ганни — викликають співчуття і страх, жаль за тим, що духовні сили народу гинуть марно.

«Наймичка» й «Безталанна», що з'явилися внаслідок пекучої потреби вивести на громадський осуд суспільні болячки свого часу, і сьогодні залишаються взірцем громадянської мужності автора, його активного втручання в життя. Такі риси, як глибокий аналітизм, уміння бачити за лабіринтом людських стосунків суспільно-класові суперечності, відтворення всієї безжальної правди сучасності, точність побутових і економічних деталей життя, складні характери й розгалужені конфлікти, виразні мовні партії — ці якості «Наймички» й «Безталанної» справили глибокий вплив на всю радянську драматургію. Відчутний він і в творах М. Куліша «97» та «Комуна в степах». Ці п'єси теж належать до жанрового різновиду соціально-побутової трагедії про сучасність. Сама відображувана епоха диктувала соціально-класову структуру образної системи, відображення відкритої соціальної боротьби. М. Куліш-побутописець, М. Куліш — тонкий психолог, М. Куліш — глибокий аналітик класової структури села й соціальних чинників людської поведінки, безумовно, виростає з І. Карпенка-Карого. Трагедія «97», що з'явилася на кону в 1924 р., не тільки покінчила з пануванням п'єси-агітки, а й щільніше зв'язала радянську драматургію з класичним корінням. Розмаїття характерів, гострота сценічної боротьби, правдивість і конкретність деталей — у всьому виразно відчутне орієнтування М. Куліша на класичну українську драматургію, зокрема й на творчість І. Карпенка-Карого.

Соціально-побутовий різновид жанру трагедії зовсім відсутній у сучасному літературному процесі, та й взагалі останніми роками майже не зверталися наші митці до творів з виразним трагічним пафосом — стосується це не лише драматургів. Гальмівні процеси в суспільстві, гостро засуджені партією на XXVII з'їзді, позначилися й на літературі, на загальному зниженні естетичних критеріїв, послабленні громадянського пафосу творів. На VIII з'їзді СП СРСР російський письменник Д. Гранін з болем говорив про те, що наші позитивні герої останнім часом не відображали реальної складності суспільної боротьби: «Дуже вже вони в нас інфантильні, надто турботливо охороняли їх редактори, і платні, і безплатні, що живуть у нас самих,— охороняли від несправедливості, поразки, відчаю, від трагічної розв'язки». Звичайно, в таких умовах розвиток власне трагічного жанру надзвичайно утруднювався.

Тим часом проблема трагічного належить до найважливіших проблем соціалістичного реалізму, методу, покликаного змальовувати життя в революційному розвитку, в невпинному русі від нижчих до вищих форм суспільної організації. Трагічне не має нічого спільного з позицією «вульгарного охоронного оптимізму» (вислів Є. Сидорова), у художньому мисленні є одним із шляхів осягнення великої художньої правди про епоху, утвердження історичного оптимізму. Саме такі цілі виконувало трагічне в доробку І. Карпенка-Карого й М. Куліша.

Наш час, багатий на зміни, шукання нових шляхів у всіх сферах, посилення демократизації суспільства й активності соціалістичної особистості, вимагає від письменника громадянської мужності у художньому осмисленні проблем сучасності. Думається, що в цих нових пошуках наша література зобов'язана спертися на досвід вітчизняної драматургії в опануванні трагічних тем, самого жанру трагедії, його соціально-побутового різновиду, представленого видатними творами І. Карпенка-Карого.

Художній феномен української класичної трагедії ще потребує свого глибшого осмислення наукою про літературу. Та навіть при побіжному погляді стає очевидним, що українська радянська трагедія виросла не на порожньому місці, а ввібрала в себе мистецький досвід вітчизняної класики. Глибока діалектика художнього розвитку виявилася в тому, що найбільш новаторські якості класики стали традицією для радянської драматургії й були закріплені в її кращих взірцях. Треба дбати про те, щоб висхідна художнього розвитку не переривалася, а кращий мистецький досвід закріплювався в здобутках сучасних майстрів слова.

студії. рецензії. полеміка

ЯРОСЛАВ МЕЛЬНИК

І ПОРУЧ САМА ДОЛЯ

Матіос Марія. Вогонь живиці. Ужгород, «Карпати», 1986

Їй можна закинути, що вона весь час пише тільки про себе, про щось надто особисте, інтимне: «Дихай мною — я твоя душа. Думай мною — я твоя дитина. Я твоє беззахисне пташа З крильцями прозорими й невинними. Дихай мною. Нам бо не дано Жити двічі і любити двічі. Гусне ніч, немов старе вино, І говорить серце, як на вічі. А літа... Куди вони спішать? Я ж перед тобою ще невинна. Думай мною. Я твоя дитина. Дихай мною. Я твоя душа». Але цінність і довговічність поезії насамперед вимірювалися глибиною порушеної теми. А глибина ця завжди залежала од ступеня необхідності самовираження, або, що те саме, від ступеня істинності вкладеного почуття. Марія Матіос видала книжку, на дев'ять, а може, і на всі десять десятих укладену з «негромадянських», як би сказали деякі критики, творів; висловлюючись стереотипно — книжку любовної лірики. Що ж, як писав Євтушенко, «гражданственность — талант нелегкий. Давайте делаться умней. Зачем тащить, как на веревке, надменно фыркающих — к ней?»

Та досить лиш відступити від уявлення про громадянську лірику як про плакатно-декларативне віршування, як побачимо, що ліси і гори, плаї і небо, які населяють сповіді молодої авторки,— це, може, щось більш громадянське за своєю істинністю, ніж сурогати емоцій деяких її колег.

А втім, не будемо робити спроби шукати грізних ураганів у країні весняних пробуджень, не будемо намагатися тихе світло вогню живиці подати як вогненний смерч. Далебі, це добре, що є у нас С. Чернілевський, який не виглядає ментором і на котурнах глаголящого пророцтва, і є ось така Марія Матіос з Чернівців, яка добре відчуває можливості свого голосу і, зробивши висновки після виходу першої книжки, не зриває його на сібемольних висотах третьої октави.

Тож будемо говорити про поезію, яка у неї є, за яку їй не повинно бути соромно ані перед своїми літровесниками, ані перед сучасниками взагалі. Ця поезія має одну першовизначальну (хоча й не вичерпувальну) якість істинної поезії: відсутність оглядки. На читача, на редактора. Відсутність найменшої пози, бажання показати себе. Це, як сказав би В. Шукшин, «не мистецтво», а щось далеко глибше. Оскільки народжене без потреби самоутвердження.

Вже минає життя моє.
Чи змінити щось вірші можуть?
Кажуть, правда життя в них є.
Та й сумна ж бо та правда, боже...

Звернімо увагу на інтонаційні можливості. Авторка ніби заповзялася довести нам, що і сьогодні на різні цікаві (і важливі) проблеми можна виходити не прямо, а спочатку усамітнившись у своєму «вузькому» світі: «Забудьмо, любий, що важкі путі — Дороги наших літ несповідимі. Є двоє нас у цій безмежній днині. А це багато важить у житті». І знову — довірливість інтонації. Може, вам, читачу, незручно? Про вас тут не думають, на вас не оглядаються? А може, саме це і добре?

Обів'юся зливою круг тебе —
Ніч не має сорому в цей час.
Повитаєм птицями у небі —
Плач дитячий виправдає нас.

В іншому місці вона пожаліється — без досади, довірливо, просто, як жаліється дитина («Телефонна розмова»): «За дві копійки радості куплю — На два мільйони радості настачу. А той, за ким ридаю і люблю, мене, немов крізь павутину, бачить». Поки що все. Ви не звикли, щоб у наш час зверталися до вас отак особисто? І чим, врешті, ви можете допомогти цій безпорадності?

Але повернімося до проблеми усамітнення. «Вузький» це світ чи ні? Згадаймо: «За милим і світу не бачу...»

Калачиками дим пливе у небо.
Цілують трави сизу далину.
У час такий приходиш сам до себе
Із сумнівів. На сповідь потайну.

Ох, ця вже «сповідь»,— наробила вона галасу в наших дискусіях. Але не про неї зараз річ. Не нам доводити, що тільки через любов, через власну причетність пізнає людина велич світу. «Я люблю тебе степом, Дніпром і Тарасом...» (М. Вінграновський).

А вона — плачеться і не соромиться постати перед нами у своїй безпорадності: «І ось — стою, самотня до жалю: **Що я без нього в світі цьому значу?!** За дві копійки радості куплю. — На два мільйони радості настачу». Та тому й не соромиться, що не помічає нас, не думає про нас. І вірші її не для літератури. Вони народжуються, як ріка пливе, як легені дихають...

...Повелю всім богам
захистити тебе від біди.
І складаю молитву:
забудь не до мене дорогу,
Не до мене забудь,
а до мене, до мене прийди...

Поезія перетворюється на заклинання: так, ніби слово здатне змінити реальність, ніби лише на нього останні надії. «Дивись на мене. Говори до мене»,— знову заклинає вона. Ви скажете — нема гідності, скажете — це занадто: втрачати себе всю, до останку, до самозабуття:

Я у житті Вам, знаю, зайвина,
Але про що кричать так нотні знаки?!
Ми порізно, під різним зодіаком,
Та я люблю Вас. І моя вина,
Що піниться ріка із ручая,
Росте з каміння-каменю травина,
Мене моя шукає половина.
Я ваша половинка. Ваша я.

Ваша я... Ви подивіться: вона бере на себе вину навіть за те, в чому об'єктивно невинна. І моя вина... У неї свої виміри, свої стосунки з собою і з ним. Своя Правда. Погляньте на цю схилену в покорі голову — може, їй нічого не варто схилитися у покорі? «Понад чеканням, понад самотою, Понад гаремом бід якихось сто, Безбожно насміхаюсь над собою, Що я без тебе — майже що ніхто...» Цей іронічний усміх, спрямований у глиб самої себе, пропікає серце. Ми бачимо, чого коштують героїні ця покірність і ці слова. Бачимо, як вона звертається до нього і як сподівається. Він живе у ній, і допоки її душа здатна, вона шляхом самозречення «привласнюватиме» Його.

Без тебе я — на подих неспроможна,
Без тебе я — не знаю, що живу.
Я так без тебе скучила безбожно,
Що місто це — безбожницьким зову.

Тепер ти, читачу, розумієш, що книжка ця — своєрідна подорож до однієї з найбільших тайн душі, в глибини людської психіки: туди, де у людини формується уявлення про себе. Якщо ти відчуваєш душу тургеневських дівчат, якщо в тобі не викликає усмішки лист Тетяни Ларіної, то ти погрієш серце біля «Вогню живиці»: там тобі відкриється образ нашої сучасниці, такої несхожої на «емансипованих», «ділових» жінок. Навіть у Ліни Костенко закохана героїня — все ж таки «сучасна» жінка, яка, незважаючи на шаленство почуттів, не здатна — за складом своєї душі — ступити за край, туди, де починається безодня. «Оце дожилася — з бурі та з клекоту, Оце дожилася — до сліз, до лепету. Всесвіт. Трагедій поденщина. А я закохалася. Сказано — женщина». Якісь непереборні сили тягнуть сучасну жінку назад, подалі від безодні, від свого жіночого начала, тим більше коли вона уже відчула себе «в капкані»: «Прощай, прощай, чужа мені людино! Ще не було ріднішого, як ти. Оце і є той випадок єдиний, Коли найбільша мужність — утекти». Здавалося б, і героїня М. Матіос — сама, на відстані від нього. Але в тому-то й річ, що не сама. Що все навпаки:

З Адамових, а чи з твоїх я ребер,
З вулканами у грудях десятьма —
Я так безбожно дивлюся на тебе,
Ні совісті, ні сорому нема.

Тож чого їй справді боятися, коли вона в с я живе у ньому? Коли вслухатися, тут не просто самоцільно-безуспішні просьби-рефрени, тут віра в перемогу, віра, в якій жінка сама собі боїться признатися:

Бо світить, світить, непогано світить
Понад моїм, понад твоїм буттям
І височіє над огромом світу
Моє — з тобою — золоте життя.

Маємо справу з цілою драмою, типовою драмою людської душі: тим-то й цікава ця книжка. Тепер зрозуміло, куди, до якого сонця спрямовані прагнення героїні: сім'я, досмертне життя поруч. Доля. І аж ніяк не тимчасовий «роман», про що найчастіше йдеться у багатьох поетес. Від «чужої» людини можна і «втекти». А от від Долі... Ця маленька беззахисна жінка насправді великий борець. Погляньте хоча б на силу і настійливість її заклинань, на багатство, різноманіття прийомів, якими вона бореться за своє щастя, а може... і за своє життя. Так вона плаче і кличе, прохає, але жодного разу, жодного! — не зривається на докір. Бо знає, в чому її сила: від такої любові йому нікуди не дітися.

Колінкую! Прошу! Мій милий:
Хай лишивсь від грози лиш дим —
Приневольмо себе, присилуймо
Вже не бути такими з кимсь
Другим, третім, десятим, сотим.
Бо навіщо тоді нам жить,
Коли ці неповторні дотики
Можна з іншими повторить?!

У наш XX вік ми одвикли від почуттів подібної сили. Але ж це не означає, що їх нема у житті. То наше мистецтво, література оминає їх, переадресовуючи читача до класики минулого століття.

Лірична героїня книжки «Вогні живиці» символізує собою споконвічне жіноче начало. Гадаєте, вона беззахисна? Аж ніяк!

Вони єдині і найкращі
На всі випадки, всі віки
Стоять обранці мудрі наші —
На захист ждуть чоловіки.
І, мудрим, їм не зрозуміти,
Чом наші очі — вічний сум.
...В одній руці тримаю квіти,
У другій — хліб йому несу.

Ось так одночасно вона знає, кого любить. «Ти підеш через мене на дуель, Коли на мене світ покаже пальцем?» Чоловікові — чоловіче, і вона не була б жінкою, якби не відчувала себе під його крилом. І коли вона каже, що «я — твоє беззахисне пташа», то це також правда.

Отак, у симфонії взаємопереходів, у музиці почергових злітань і падінь, твориться пісня великого, справжнього почуття.

Але ж не можемо не помітити, що, попри всю напругу словесної тканини збірки, не знайдемо в ній таких неповторних образів, асоціацій, які запали в пам'ять. Образна система авторки традиційна, сказати б, зуживана (запам'ятовуються лише цитовані тут частково афоризми, філософські формули, що відбивають логіку емоційних станів). Але ж — що є, те є! Неудаваний больовий потенціал зумовив появу живодайних, по-своєму новаторських, що в них і не помічаєш форми, творів. Деякі вірші — це ніби й не вірші, а саме дихання людського єства — перед огромом світу і небом кохання:

Не біймося відвертості. Вона,
Немов ласкава, але скритна жінка.
За неї поплатитися не гірко,
Коли відвертість — до самого дна...

Бо тоді, властиво, нічого не страшно. Адже поруч — сама Доля...

студії.
рецензії.
полеміка

ВІКТОР БУРБЕЛА

І ОЧЕВИДЕЦЬ, І ДОСЛІДНИК

Крижанівський Степан. Ми пізнавали неповторний час: Портрети, есе, спогади. К., Рад. письменник, 1986.

Степан Андрійович Крижанівський — один з небагатьох широко знаних у нашій республіці й країні науковців та письменників, кому випало бути не лише дослідником історії радянської літератури, не лише свідком, а й учасником її розвитку впродовж понад п'ятдесяти років, літописцем тих подій. Його перу належить більше сорока книжок. Глибока спостережливість і блискуча пам'ять науковця зафіксували безліч не відомих для нас чи маловідомих фактів і подробиць «неповторного часу» — бурхливого становлення й утвердження радянської літератури на засадах соціалістичного реалізму.

З-поміж багатьох достойностей книжки «Ми пізнавали неповторний час» хотілося б відразу підкреслити те, що особливо цінне для видань такого типу: беззастережну і безкомпромісну вірність фактові, правдивість показу подій. Не може не імпонувати прагнення автора давати по можливості найоб'єктивнішу характеристику людей, про яких ідеться, не оминати й прикрих, негативних моментів, що, як правило, далеко не завжди знаходять місце в мемуарах «про великих». Спираючись на власні спогади й знання творчої лабораторії письменника, С. Крижанівський щоразу намагається дати найправдивіший, по-науковому точний «портрет». «Малишко,— зазначає він,— був дуже мінливий і різний. Було у нього, як і в кожного, суттєве і випадкове. Темперамент він мав бурхливий. Отже, хочеться, щоб у спогаді постав живий, історичний поет, щоб не наводити на нього «хрестоматійний глянець» (с. 55).

Саме такий, живий, позбавлений «хрестоматійності», Малишко і постає зі сторінок спогаду: напрочуд енергійний, запальний, від якого інколи «перепадало» навіть друзям, із різкими переходами від одного настрою до іншого («Що було, то було!» — каже автор). Але все це, зрозуміло, не заважає висловити справжню шану і, без перебільшення, любов до поета, про якого в останніх рядках спогаду із глибоким почуттям говориться: «Це було ніжне дитя світу, син народу, ніби самою природою створений для поезії, як жайворонок — для пісні».

Створюючи портрети видатних письменників (загалом їх у книжці 31), автор не боїться відвертої самооцінки, говорить і про власні вади чи якісь «невигідні» моменти зі свого життя. Тут і спогад про те, як Андрій Малишко нещадно вказував на промахи у віршах С. Крижанівського, і про суржик, що домінував у його, початківця, мові. Або така самооцінка: «Ми,— згадує про одного зі своїх юних друзів, поета-земляка Дмитра Надіїна, С. Крижанівський,— обидва були романтиками, а нашим ідеалом чи богом була індустрія. Обидва селянські сини, ми поклонялися індустрії, а великий кораблебудівний завод у Миколаєві видавався нам чимось на зразок індустріального храму. Сприймали ми цю індустріальну романтику досить поверхово, про що свідчить зіставлення мого й Дмитрового віршів про Миколаїв...» (с. 20).

Безкомпромісна вірність правді, точність очевидця раз по раз спонукають С. Крижанівського тактовно, але вимогливо «втручатися» в усталені уявлення про ті чи ті факти з життя письменників, доповнювати досі не відоме, а то й виправляти хибне.

«Є в Андрія Малишка вірш «Вулиця Костя Герасименка»,— пише автор у спогаді, присвяченому цьому українському письменнику. — Поет нарікає: «Чудодії оті лікарі з медсанбату написали, ну, словом, посмертну цидулу»,— та не повірив і через дванадцять літ Андрій цій цидулі. А я вже через сорок літ запевняю, що ніякої цидули не було і мовиться про неї у вірші фігурально.

Я прекрасно розумію функцію тропів і фігур, але у даному випадку хочеться (і треба!) розповісти усе, як було, тобто справжню історію загибелі Костя, бо на сьогодні, може, тільки я лишився її єдиним живим свідком. Історія ж ця, складна й заплутана, уже значною мірою оповита легендами...» І далі розповідається ця, справді заплутана історія, вказується час смертельного поранення поета і навіть вірогідне місце його поховання (у всіх письменницьких довідниках воно і досі не зазначене).

Лише «принаймні два уточнення» — але яких важливих! — робить автор спогадів щодо історії із захалявною книжечкою віршів Миколи Шпака. «Дещо суттєве» повідується в спогаді, присвяченому дням перебування в тилу ворога в горах Кавказу Сергія Борзенка, майбутнього Героя Радянського Союзу. «Те, чого не знає ніхто», знаходимо у спогаді «Ні, не забутий...» про Олексу Десняка. «Мені приємно сказати: це було в мене на очах...» — ці слова, сказані з приводу народження чи не найвідомішого твору Платона Воронька «Я той, що греблі рвав», з повним правом можна співвіднести з кожним фактом, висвітленим у спогадах.

Другою рисою книжки С. Крижанівського, яку не можна обійти увагою, є, безперечно, зігріта щирим почуттям **ліричність**, за якою вгадується поетична обдарованість самого автора. Цим почуттям пройняте все — від заголовків (здебільшого це рядки з художніх творів тих, про кого згадується: «Ми пізнавали неповторний час...», «Чорні елінги стали над Бугом», «На Ірпені, де я ізріс...» та ін.), епіграфів і до власне віршів, яких автор наводить чимало. І це закономірно — в багатьох випадках саме рядки поезій, написаних у «неповторний час», допомагають краще зрозуміти колорит і дихання епохи, додати найвиразніші штрихи до

портретів, що не підвладні мистецтву прози. Таким «доповненням» є й вірші про підвладні мистецтву прози. Таким «доповненням» є й вірші про рідний Миколаїв, прощання з містом молодості («елегія розлуки»), посвята дорогому вчителеві й другу — Олександру Івановичу Білецькому тощо.

І, врешті, своєрідність книжки полягає в тому, що згадки про зустрічі й взаємини з письменниками (окрім хіба спогаду про відвідування Ольги Кобилянської в останні мирні дні 1941-го) постають тут у глибокому контексті їхньої творчості, з позицій наукового аналізу й всебічної обізнаності з нею. Саме в цих спогадах, особливо в розділі «Учителі і соратники», С. Крижанівський найактивніше використовує свій науковий арсенал, аналізує і полемізує, вдається до, інколи й надто розлогих, цитат із маловідомих публікацій, документів, вмонтовує уривки зі своїх колишніх праць про видатних письменників, багато з яких (зокрема про Павла Тичину) відзначаються вичерпністю характеристики, а то й афористичністю: «Тичина — майстер. Хто скаже інакше? Він усюди той же і всюди різний. У нього немає черезсмужжя, є лише один квітучий лан поезії...» (с. 110); «Він був у нас найпартійнішим поетом — не з обов'язку, а з покликання. Він був Комуністом!» (с. 111); «Поетичне мистецтво потребує точності. Хороший вірш за точністю виразу подібен формулі. Павло Григорович був геніальним у мистецтві формулювати. Скільки крилатих виразів лишив він нам!..» (с. 114).

Можна б навести багато подібних прикладів зі спогадів про кожного з представлених у цьому розділі письменників чи літературознавців: О. Білецького і М. Рильського, М. Бажана і О. Копиленка, Л. Первомайського й О. Корнійчука, П. Панча і М. Ушакова, С. Олійника й О. Гаврилюка, як і про тих, з ким авторові лише випадало бачитися (розділ «Зустрічі на перехрестях»): Янку Купалу, Костянтина Паустовського, Поля Робсона...

Книжка «Ми пізнавали неповторний час» — органічний сплав мемуаристики й літературознавчого підходу до подій і постатей минулого. В ній поєдналися правдивість очевидця, точність і глибина аналізу вченого, емоційна ліричність поета. С. Крижанівський жив у справді неповторний час, і йому пощастило відтворити найхарактерніші його прикмети, донести до нас маловідомі деталі й факти з життя і творчості його колег, учителів і друзів. Ця книжка, початок роботи над якою припадає на 70-і роки, справді виношена автором, якому є про що сказати нащадкам.

студії. рецензії. полеміка

ПЕТРО ТАРАЩАНЕЦЬ

ЧАЙКИ... ЯК ЗВИЧАЙНА СВІЙСЬКА ПТИЦЯ

Не треба бути особливо проникливим, аби помітити наявність у сучасній ліриці ознак позачасовості. Розбуявшись на перетині 70—80-х років в умовах обертання значної частини поезії в колі апробованої проблематики, ці ознаки утворили поетичне явище, сутність якого у зневажанні часу, у відірваності від дійсності, від соціальних потреб і настроїв, від духовного життя суспільства.

В основі такої поезії — незнання глибинних життєвих проблем, ігнорування основ діалектики. Натомість у ній панує риторика, декларативне відображення неозначених явищ в абстрактному часі, як-от у вірші А. Камінчука «Час» («Червона клечінь», «Радянський письменник», 1986, рецензент С. Крижанівський, редактор Ю. Петренко):

Час проліта, ніби літак,
Час протина дні та літа.
Час гуркотить, мов паротяг:
Час для труда, час для звитяг.
Час-космонавт, час-хлібодар
Світ наслуха, наче радар.
Трудно кружля куля земна —
Час для дерзань, час для зерна.

А далі ще буде час для пісень, кохань, краси, доброти... У вірші в номінативно-лексичному плані є словникові ознаки доби, тільки ж сутності її не вловити за тріскучим стилем письма. В іншому вірші цієї ж збірки («Роздум») ліричний герой вже в іпостасі філософа, стоячи біля зимового вікна, інформує:

Про хлібороба думаю, про хліб,
А за вікном хурделиця жниває,
І сніговій зернистий рік віщує.
Про хлібороба думаю. Про хліб.

Потім у тому ж стилі «думає» про сталевара, космонавта, про сад правічних зір... І завершує запевненням, що світ його роздумів та спостережень сніжної зими й мартенівських заграв не обмежується суто даним, а сягає аж он яких вершин:

Про день грядущий думаю всякчас
І намагаюсь осягнути простір
Небесної й земної високості.
Про день грядущий думаю всякчас.

Чи не найяскравіший вияв невідповідності слів правді буття?.. Іноді ліричного героя А. Камінчука вабить у мандри, і тоді за амплітудою душевних поривів він намагається зрівнятися з класиками («люблю грозу в маю, як Федір Тютчев», «бреду в поле, наче пілігрим»). Коли ж відчуває, що повірити у щирість мовленого ним важко, швидко спускається з верховіть медитативності і, не дуже дбаючи про культуру почуттів і поетичного вислову, рішуче переконує:

Яка там в біса поза, гра чи мода:
Жага любові, шал, серцебиття.

Це знову прокидається природа,
Оновлюється все твоє життя.

Відсторонення від прикметних процесів і явищ дійсності зумовлює і дрібнотем'я, і здрібнення самого ліричного героя. Звернімося, наприклад, до збірки Михайла Тернавського «За видноколом» («Таврія», 1986, рецензенти А. Макаров, В. Брюховецький, редактор В. Котовський). Читання її не потребує жодного напруження думки, оскільки наділений наївно-дитинним світосприйманням, ліричний герой докладно розтлумачує вам свої відчуття: «Де я живу, моря немає і чайок немає, я бачив чайок тільки в кіно і на малюнках. А в кіно і на малюнках чайки літають над морями». Чи ж не цікаве спостереження? А як «по-сучасному» написано: потік мовлення, без звукової і ритмічної організації рядка, строф... щоправда, і без засобів художньої виразності.

Однак послухаймо далі: «Та коли я опинився у селищі, яке розташоване біля моря, мені довелося побачити чайок, коли вони шукають корм на березі, коли вони шукають корм у дворищах рибалок — а то навіть вовтузяться на смітниках, як звичайна свійська птиця. Я не засуджую їх. Але дивно мені було спостерігати це. Я ж бо звик до того, що чайки літають над морями».

Про себе цей ліричний герой може розповідати найдокладніше і не стомлюється: і про те, як впевнено йде по земній кулі; і про те, як розчулюється до сліз перед знайомим вікном із розбитою шибкою... Характер його оповідей сповідально-біографічний. Майбутнім літературознавцям не доведеться розшукувати документальні свідчення про цю «непересічну» особистість. Рівень мислення, штрихи характеру, діалектика душі — все достеменно заримовано:

Між іншим, я народився в місті,
і люблю міські дороги,
покриті чорним шаром асфальту.
Подобається мені,
що у великих містах
часто поливають такі дороги,
і вони блищать, як дзеркало...

А на закінчення про свої уявлення і відчуття перед сном: ніби гупає босоніж по потрісканій від спеки сільській дорозі.

А ось ситуація інша: нині багато ліричних героїв поспішають у ліси і звідти передають поетичні репортажі про вселюдські турботи і болі. З-поміж них і ліричний речник Михайла Тернавського. Ні, він не байдикує серед дерев і трав — народжує філософеми. Але так поспішно, що не встигає розставити усі потрібні розділові знаки, доцільність частини їх віддає на розсуд читача. Хай хоч про це подумає... Цей вірш — досить прикметне явище, і його варто повністю процитувати, щоб осягнути «глибину» проникнення у світ реалій і сутність, закладену в афористичній кінцівці:

Якийсь час не рухався —
Золоті хвилини.
Птахи звикли до мене
мов до дерева
перестали боятися
ходять близько
ось-ось і сядуть на руки,
мов на гілки,
Але людина не може довго
не рухатися
і я рушив
птахи злякано розлетілися врізнобіч
іду
топчу трави, квіти
іду
топчу комах різноманітних скупчення —
інакше не можна
коли ти рухаєшся.

Чи ж могли ви без поета уявити таке?

А на підході ліричний герой Василя Марсюка («Сонячні терези», «Радянський письменник», 1986, рецензент З. Гончарук, редактор Б. Степанюк). Чуєте, як енергійно вигукує: «Не все вдалось? У нас весела злість. Гей, хто там скнів? Чий дитячий лемент? Ми — молоді. В нас наміри тверді, і в далеч манять зоряні тріумфи...» А слідом за ним іще цілий натовп ліричних героїв подібного рівня: із легковажним, без розуміння діалектики, спогляданням життя, тасуванням епох і етапів, що потребують своєрідного, неоднакового вираження, із зневажанням нових ідей і тем.

Є всі підстави назвати позачасовими і ті вірші, автори яких занурюються у сфери архаїки, захоплення минувшиною, виявляючи при тому не взаємозв'язок пластів буття, а замилування окремими номінативними речами. Це не історизм мислення, не бачення руху безперервної дійсності в органічній єдності минулого, сучасного і майбутнього, а лише підробка під нього. Це і не історизм як принцип дослідження буття у конкретно-реальних умовах становлення й еволюції явищ, а така собі курортно-екскурсійна забаганка.

Ліричний герой збірки «Середина ріки» С. Шевченка («Молодь», 1986, рецензент В. Терен, редактор В. Герасим'юк) у вірші «Сон про ріку Снов» повідомляє, що наснилося йому: князівські підземні ходи, щити і кольчуги, церкви і граки, мов іскри купальського кострища, срібні лящі і юшка в рибальськім казані... І все те завершується ось такою глибокодумною констатацією:

Був сон короткий і такий глибокий,
Немов кохання перше у житті.

А ось Майя Білан має намір порадувати читачів віршем «Зустріч з різьблярем біля каплиці Боїмів» («Коріння слів», «Каменяр», 1986, рецензенти Л. Скирда, Т. Салига, редактор В. Звенигородський). На початку її лірична героїня шукає першопричину, з'ясовує, з якого то дива різьбляр через три століття підморгує їй. Далі терпляче, суто по-жіночому починає виховувати майстра-видіння:

Ти озирнись
На власні свої дні,
Які вже можуть
Не зрости роками,
Бо місце вготував собі
У пеклі —
аж на дні,
За те, що тут навиробляв з богами.

А таки навиробляв: святий Петро — то ж бортник з Пустомитів, рідний стрий невінчаної любаски різьбляра; апостол Павло — «звичайний гонтар, вивершитель стріх, а в тебе він святе письмо тримає»; компанія трьох праведників, що так завзято моляться до чаші, схожа на завсідників шинку, а сам Христос — русинський цеховий майстер. Виявляється: різьбляр іде «усім наперекір». Тут уже лірична героїня не може бути байдужою, у неї з'являються «надбажання», які ускладнюються подальшим розвитком ситуації:

І всім наперекір
Тебе я поцілую...
Ах, он іде невінчана твоя,
Несе якусь середньовічну страву...

Так, далі продовжувати монолог немає сенсу, час від марень історичних і несподіваних бажань вертатися до сучасності:

Бувай здоров!
Піду собі і я,
Тут поруч, на Вірменській,
Вип'ю каву.

Вірш благополучно завершується без з'ясування стосунків між представницями XX і XVII століть. А читачеві пропонують інші поезії з циклу «Середмістя»: «Побачення на історичнім перехресті», «Площа Ринок», «У старому місті», «Ані в старовину...» Там ті самі видіння, екзотика з чарівним ликом, камінними торсами, ренесансним різьбленим вікном, прадавнім духом, гривастим левом, трамвайчиком минулого...

Заримовані епізоди, ознаки, речі колишнього життя, перелік атрибутики історії, поспішно декларовані переживання, без свіжості думок, відкриття ідей, оригінальності художнього осмислення крізь призму сучасності. І ось таке аморфно-загальникове:

Старовина двадцятий вік хмелить,
Потік життя, прискорюючись, плине,
Із брами віє протягом століть,
І довголіттям дишуть древні стіни.
(«Площа Ринок»)

Жалі за відшумілим проступають у вигляді краєзнавчої інформації й у вірші «Городище» С. Пушика («Головиця», «Карпати», 1985, рецензенти А. Макаров, П. Осадчук, редактор Т. Лісун) або в його ж поезії «Відшуміли юні зливи», але тут уже з елементами фольклору:

Ключ проплив над головою.
Все минає! Все летить!
Гоя-гоя! Пахне хвоя!
Йой, як листя шелестить!

І все це задля того, щоб проголосити сумнівну істину: «Є у кожного дві правди: народитись — і піти!»

А ще ж десятки інших збірок, циклів, віршів, у яких не знайти осмислення процесів, явищ, подій, фактів історії, лише прагнення поетичного дизайну в стилі ретро...

У М. Чернишевського є містка матеріалістична дефініція: «Прекрасне — це життя» (Повне зібр. тв. у 15-ти т., т. 2, с. 10). І малось тут на увазі реальне буття у складнощах і суперечностях. У позачасовій поезії життя — це вираження світу марень, видінь, неокреслених, туманних мрій, загадково-таємничих відчуттів, рефлексій, запитань без відповідей в умовно-асоціативному блиску (символічному, алегоричному, фантастично-феєричному). Тут особливо виразно постає невідповідність часом витонченої форми й убогості змісту, що живиться книжними темами та образами.

Такою є феєрія «Лісові монологи» С. Бабія із збірки «Музика крил» («Каменяр», 1986, рецензенти Р. Лубківський, В. Лучук, редактор М. Білан). Ліричний герой мандрує до лісу і відчуває голоси дивних персонажів — Часу, Пня, Хмизу, Лісоруба. Їхні роздуми — то якийсь симбіоз абстрактностей, немічних дефініцій, третинності думки. Ось голос Часу:

То шумить епоха чи вітри
в розлогому, високому верхів'ї?
То голоси пташок а чи людей?
То манівцями чоловік чи звір
Ступає обережно?.. Ген метнувсь
у хащі злодійчук чи, може, лис?

Там іще озветься Хмиз із вельми глибокими роздумами («Ми ніщо в буйноплинні часу»). І, звичайно, у феєрії з'явиться символічний Лісоруб, котрий узагальнить мовлене попередніми лісовими ораторами («Очищу я від хмизу деревину і викорчую пні, щоб чистим ліс наступникові-сину лишився»).

А наприкінці феєрії автор не зможе не відтворити всієї поважності, історичності моменту свого повернення з лісу («Я випливав, як з голубого сну, крізь прохолодну лісу глибину»). У підсумку це той же декларативний стиль, хоча й завуальований умовно-асоціативною косметикою.

Схожі елементи простежуємо у вірші «Ця тобою дарована мить» Я. Яроша («Всі сторони світу», «Молодь», 1985, рецензент В. Баранов, редактор В. Герасим'юк). Автор бере різнопорядкові смислові поняття (мить, черешня, узлісся) і починає зводити каркаси словесно-раціоналістичних конструкцій експериментального характеру:

Ця тобою дарована мить
Промине перейде і відбуде
не всміхнеться ніколи
Над потоком гірським відгримить
під корінням смерек відболить
не буде

Відчуваєте це майже бухгалтерське «буде — не буде», антитезою якому постає така абстрактність:

Вічний світ цей безмежно старий
Не мине і ніяк не відбуде
Не загине ніколи
у воді в небесах як на те
він сміється росте і цвіте
буде
пребуде

Бачимо знову філософічність загальникового плану, маніпулювання вічними, все-

осяжними істинами, поняттями, категоріями поза конкретними історичними рамками. Інші автори доповнюють їх абстрактним моралізаторством навколо добра і зла, віри, обов'язку, чесності, гідності, совісті, гуманізму, вселюдського, але в тому ж розмитому позачасовому трактуванні. Тут годі шукати соціальних потрясінь, їхніх причин і наслідків, позицію, оцінку, ставлення, чіткість ідейно-естетичного спрямування.

Такий масив поезії асоціативно уявляється якимсь сховком від тривог, болінь, надій, непростих проблем 80-х років XX століття — так рельєфно у ньому висвічує позиція споглядання, невтручання, понадхмарного філософствування.

Позачасовій поезії не бракує вигадок, фантазії, метафоричної бутафорії, інтелектуально-книжких елементів. І це не те, про що колись говорив М. Горький, що воно «удосконалює зображення з метою надати йому найбільшої переконливості, поглибити його смисл» (Зібр. творів в 30-ти т., т. 26, с. 399), маючи на увазі роль художнього вимислу. Іноді це якісь поетичні шифрограми, в яких соціальна конкретика зведена майже до нуля, як-от у вірші «Людина. Щаблі» Ю. Андруховича («Небо і площі», «Молодь», 1986, рецензент М. Рябчук, редактор В. Герасим'юк). Цитуємо його повністю:

Я вірю снам. Вони сказали: «Ти!»
І я пішов. І я спалив мости.
Тепер іду. Далеко до мети.
І стільки спраги, спеки і сльоти.
Але колись відімкнуться світи.
І я почую лагідне: «Лети!»

Лише на далеких підступах пробивається тут мотив мужності, борні, віри в окрилення — крізь туман непевності буттєвих ознак.

Іноді це взагалі лише гра в поезію із штукарськими образами, як у вірші «Розплатитись?!» М. Луговика («Вічне перо», «Молодь», 1986, рецензент П. Осадчук, редактор В. Герасим'юк):

Розплатитись?! —
не тільки ж касирно-музейним
чеком? —
а чуттям серця
за натхнення,
навіяні Ялтою
і Білою Дачею!
Над морем
планерує силует
Чехова,
прив'язаний
до ниточки
підпису дарчого!

Іноді це якісь таємні віщування, страх перед буттям, нерозуміння його. Достатньо всього цього у вірші Людмили Таран «Осявання» із збірки «Офорти» («Радянський письменник», 1985, рецензенти С. Крижанівський, Л. Кульбак, редактор В. Осадчий):

О світе, світе, обмини
мене знанням немилосердним.
Страшне про тебе знаю, темне:
і згинеш ти, і згину я.
І холод пальцями кривими
виймає серце із грудей.

І все оте нагнітання з сліпим годинником, який стриже життя, холодною копанкою, таємним люком, самовідходом за вічні межі задля того, що лежить на поверхні: «Туди давно усі пішли, які не вірили у щастя, які не вірили в життя»...

І думається, які далекі усі ці речі від реалій і експресій руху буття, які книжно-надумані, чужі правдивому відображенню явищ і процесів конкретно-історичної дійсності в її революційному розвитку.

І ще одна ознака позачасової поезії — її сповзання до натуралістичних моментів, побутописання, зовнішньої правдоподібності.

Як не згадати тут лист Лесі Українки до брата: «В літературі мають вартість портрети, а не фотографії...» (Твори в 5-ти томах, т. 5, с. 37). І що вже говорити про суспільну значущість змальованого, відображення у ньому правди життя на основі вибіркового художнього осмислення й узагальнення фактів та явищ дійсності, про вирізнення ідейно-світоглядної авторської концепції в оцінці моментів буття, про, врешті-решт, поетичність вислову...

Соціально-художня вада позачасової поезії у відверненні уваги від соціально-духовних виявів особистості, пошук естетичного ідеалу у мікросвітику неокреслених відчуттів і переживань, на околицях свідомості, душі, об'єктивного світу.

Є у М. Добролюбова прекрасний вислів: «Щоб бути поетом істинно народним... треба пройнятись народним духом, прожити його життям, стати нарівні з ним» (Собр. соч. в 3-х томах, т. 3, М., 1952, с. 536). Сьогоднішня поезія — це вияв двох діаметрально протилежних тенденцій: перша означилася потужним тяжінням до глибин свого конкретно-історичного часу, а про ознаки другої вже говорилося. І в ставленні до неї не може бути ніякої критичної благодушності. Ще І. Франко свого часу говорив про «матеріал до характеристики того народу, серед котрого живуть, і того часу, в котрім і для котрого працюють. Адже ж чуття, змагання, хід думок, обсяг виображень їх поетичних персонажів мусять обертатися в рамках чуття, змагань, думок і виображень того народу і того часу, в котрім живуть автори, не можуть вискакувати поза ті рамки, як ніхто не може вискочити зі своєї власної шкури» (Твори в 20-ти т., т. 17, с. 117—118).

Певне, не зайве нагадати ці спостереження сьогодні, коли думаємо про майбутнє поезії.

ДАНИЛО КУЛИНЯК

НАВПЕРЕЙМИ З УРАГАНОМ

ВІДГОМІН МИНУЛОГО

Перемога за найгуманніші ідеали людства не прийшла одразу; вона увібрала в себе багато яскравих подій, вона коштувала життя багатьох найкращих представників людства.

Польське повстання 1863—1864 років, потоплене в крові російським царатом, послужило, за визначенням Карла Маркса, «початковим пунктом інтернаціоналу» і наблизило Велику Жовтневу соціалістичну революцію.

Одним із керівників цього повстання був наш земляк Андрій Потебня — людина виняткової мужності й великої духовної сили. «Поки народні маси Росії і більшості слов'янських країн спали ще непробудним сном, поки в цих країнах не було самостійних масових, демократичних рухів, шляхетський визвольний рух у Польщі набував гігантського першорядного значення з точки зору демократії не тільки всеросійської, не тільки всеслов'янської, але і всеєвропейської»,— так В. І. Ленін оцінив справу, за яку віддав життя Андрій Потебня.

Уранці 15 червня 1862 року військові чини та святково вбрані дами спрямувалися до центральних алей Саксонського парку — там уже серед водограїв та перших троянд прогулювався статечний чоловік у темному одязі. По-військовому карбуючи крок, до нього наблизився світловолосий, юний з вигляду офіцер:

— Ви намісник Лідерс?

І два постріли в груди.

— Та це ж... — трохи не назвав прізвища того, хто стріляв, такий самий молодий офіцер, але маленька ручка супутниці вчасно стиснула його вуста...

— Я відплатив йому за Арнгольдта й Сливицького,— сказав через кілька годин Андрій Потебня Ярославу Домбровському, діставшись його квартири. А незабаром залізнична дрезина вивозила зухвальця за межі схвильованої подією Варшави — в нове життя професійного революціонера-нелегала.

А у Варшаві другого дня з вуст до вуст передавалися подробиці іншої, тісно пов'язаної з першою події: на валу Новогеоргієвської фортеці у Модліні о четвертій годині ранку 16 червня не стало Арнгольдта, Сливицького й Ростковського... Смертний вирок перед тим ще встиг затвердити намісник А. Лідерс... Олександр II ухилився від цієї місії, хоч і вважав, як це видно з датованої 10 червня депеші, «абсолютно необхідним вирок офіцерам 4-го батальйону виконати без всякого пом'якшення».

...Аудитор прочитав конфірмацію, на засуджених одягнули балахони й підвели до стовпів.

— Хлопці, будь ласка, цільтесь гарненько — просто в серце,— попросив Ростковський.

Але у всіх солдатів,— цілим батальйоном їх, спеціально відібраних, командував присланий з Варшави генерал,— тремтіли руки. З дванадцятьма кулями в тілі Сливицький лишився живий: його впритул добив єфрейтор пострілом з пістолета.

Та про розстріл у тюрмі знало небагато людей. Більше схвилювало загадкове вранішнє вбивство у саду... Князь Костянтин, призначений новим намісником, повідомляючи царя про обставини вбивства Лідерса, був відвертий: «Коли б у натовпі, що був на той час у Саксонському саду, було хоч найменше співчуття до поліції, вбивця не зміг би зникнути!»

Але про співчуття не йшлося: от-от мали статися події, які пізніше увійшли в історію як польське повстання 1863—1864 років, що переросло у війну польського, литовського і білоруського народів за національне та соціальне визволення, набувши всеслов'янського, загальноєвропейського значення, явивши собою зразок справжнього інтернаціоналізму на основі боротьби з поневолювачами.

Його ідеали скріплені кров'ю найблагородніших синів різних народів, зокрема багатьох українців. Одним з керівників цього повстання був Андрій Потебня.

«Особи, симпатичнішої великою простотою, великою відданістю, безумовною чистотою і безкорисливістю своєю, трагічним розумінням своєї долі, я не бачив»,— писав О. І. Герцен, цей, за визначенням Леніна, «рятівник честі російської демократії», в журналі «Колокол» від 1 лютого 1885 року. «Я їду,— писав він, вирушаючи в Польщу,— а в вухах у мене лунає: «Ми, що йдемо на смерть, вам кланяємося!»

Тому, хто йшов на смерть, судилося прожити лише 24 роки.

Андрій Панасович Потебня народився 19 серпня 1838 року в селі Перекопівка на Роменщині Полтавської губернії в сім'ї відставного штабс-капітана, котрий походив із запорізьких козаків. З роду в рід передавалася безцінна сімейна реліквія — коштовна шабля, подарована за відвагу й мужність пращуру Андрія козацькому сотнику Потебні ще самим Богданом Хмельницьким. Брат Андрія — Олександр Потебня, народжений 22 червня 1835 року, згодом став видатним українським ученим-філологом та громадським діячем: його іменем названо інститут мовознавства в Києві.

Привілля посульських лісів і лук, спогади батька Панаса Юхимовича, котрий брав участь у війнах з Персією і Туреччиною 1828—1829 року й знав кілька іноземних мов,— так минало раннє дитинство. У місті Ромни в Потебнів був будинок, а в Перекопівці — хутір з п'ятьма кріпаками, яких пан і не думав визискувати,— звичаї в сім'ї були прості, й дітей змалку навчали і дрова рубати, і воду носити. Водночас батько прагнув дати їм добру освіту.

1848 року десятилітнього хлопчика віддають до Полоцького кадетського корпусу, вихованців якого Огарьов називає «страдниками». Потяглися одноманітні будні сліпої муштри й унтерських збиткувань: єдиною втіхою маленького Андрія Потебні стали нові друзі.

А переважна більшість їх були поляки, бо Полоцький корпус призначався для русифікації польської та білоруської дворянської молоді й для боротьби з так званим «польським впливом». За невблаганною логікою історії Андрієвими товаришами стають діти або ж брати учасників повстання 1830—1831 років, яке, за визначенням Ф. Енгельса, було «консервативною революцією». Тут зростав і новий посів свободи — майбутні активні діячі повстання 1863-го: Мельхіор Чижик, Броніслав Бобянський, Октавіан Шукевич, Олександр Сняжко-Блоцький та багато інших.

В кінці липня 1854 року в житті Андрія Потебні сталася важлива для його духовного розвитку подія: його зараховують до Дворянського полку, згодом перейменованого в Костянтинівське військове училище, й переводять до Петербурга. Настає пора нових зустрічей, палкого інтересу до суспільного руху. Андрій зближується з Ярославом Домбровським, Зигмунтом Падлевським, Костянтином Жебровським та іншими майбутніми активістами офіцерської підпільної організації, «організації Потебні», як її згодом назвуть,— Петром Краснопєвцевим та Павлом Огородниковим.

Через два роки, ставши слухачем Царськосільської офіцерської стрілецької школи, Андрій Потебня розширить коло зв'язків з петербурзьким революційним середовищем. Жадібно перечитує він журнали «Современник», «Колокол», «Искра», «Военный сборник», видання лондонської Вільної російської друкарні і, звичайно, перейняті титанічним духом боротьби поезії Тараса Шевченка. Цілком імовірно, що вдумливий юнак навіть зустрічався з великим поетом: адже близький друг Кобзаря Зигмунт Сераковський був і Андрієві товаришем. Немає ніяких підстав заперечувати, що він одвідував вечірки по вівторках у Костомарова, де регулярно бував і Шевченко.

Живучи в Царському Селі, Потебня брав участь у зборах підпільного офіцерського гуртка в Академії генерального штабу, мав знайомих у гуртку військових інженерів, серед чернишевців, в інших офіцерських гуртках.

В ці роки Андрій Потебня ніби нагромаджує енергію, щоб відтак яскравим метеором спалахнути на небі революційної боротьби.

А події не забаряться — вони таки назрівають. У лютому 1861 року царські війська розстрілюють маніфестацію, що прямувала від Лешна до Замкової площі Варшави, й похорон п'яти вбитих виливається в стотисячне рушення. Через місяць у Варшаві гине сотня тих, хто протестував проти національного та соціального визискування, й Польщею прокочується хвиля облав, арештів, обшуків, розправ.

За такої ситуації Андрій Потебня повертається до розміщеного в Польщі Шліссельбурзького піхотного полку 4-ї піхотної дивізії, куди був зарахований прапорщиком ще по закінченні кадетського корпусу й училища.

Символічно, що саме в цей час, у червні 1861 року, з'явилася листівка «Великорус» — перша нелегальна прокламація, видана в Росії.

Передові російські офіцери потрапляють у надзвичайно скрутне становище. Громадянське сумління не дозволяло їм погодитись на роль катів польського народу. Вони знали, що поляки створюють підпільну організацію, готуючи повстання,— отже, реальність ставила їх перед необхідністю розробляти програму дій на майбутнє. Треба було підготувати

й простих солдатів, щоб не зіткнутися потім з ними у відкритих боях.

Дороговказом стають номери «Колокола», який відкрито закликає створювати в армії підпільні революційні гуртки, єднатися з польськими революційними силами, втягуючи в таку діяльність всю Російську імперію, надто її національні «окраїни». «За нашу і вашу свободу!» — таку промовисту назву дістане згодом масовий революційний рух.

Разом з поручиком 4-го стрілецького батальйону Василем Каплинським Андрій Потебня починає об'єднувати різного напрямку підпільні армійські гуртки й окремих опозиційно настроєних офіцерів у єдину федерацію. На кінець 1861 року організація налічує вже понад двісті членів: люди освічені, з доброю військовою підготовкою, вони становлять неабияку силу.

Найперше завдання — агітаційна робота. У казармах старші військові чини ведуть незвичні, але такі зрозумілі солдатам бесіди про їхнє тяжке становище; а в той же час чиясь рука підкидає листівку Огарьова «Що треба робити війську?», інші прокламації. Тому, хто доставлятиме їх в дивізійні штаби, обіцяно винагороду, але бажаючих дістати її небагато.

Ось який уривок з листівки «Що хоче російський народ і що повинен робити той, хто його любить»: «Вам випав на долю щасливий жереб бути передовим у справі визволення Росії. Не відштовхуйте від себе цього жереба. Ми закликаємо вас на допомогу Польщі, цій великій багатостраждальній мучениці; доки пригнічена вона, Росія не може бути вільна. Народна справа вже дозріла у Польщі, й скоро народ візьме своє; влада петербурзького уряду тримається в ній тільки на нас, і від вас залежить зменшити число майбутніх жертв».

Саме так ставиться питання: звитяжний прапор польських борців має бути підхоплений цілою Росією. У відповідь на це керівник польських революційних сил Ярослав Домбровський у своєму плані збройного повстання передбачав допомогу «російським республіканцям», вільні дружини яких вступлять у глиб Росії...

З травня 1862 року з'являються й власні листівки армійської підпільної організації, і тиражі їх сягають кількох тисяч примірників. Керував цією роботою Андрій Потебня, який сам писав деякі з них.

Щиро переконаний у правоті справи, якій присвятив своє життя, він, проте, був вражений тим, як скоро проростають кинуті в маси зерна. В червні 1862 року він пише Герцену й Огарьову: «...Тоді я не знав, що пропаганда буде така легка й така успішна; тепер військо, яке квартирує у Варшаві, стоїть на такій нозі, що готове битися зі своїми, коли б вони здумали піти проти поляків».

Члени гуртка П. М. Сливицький, І. М. Арнгольдт, Д. П. Непєнін, П. В. Плєшков, унтер-офіцер Францішек Ростковський, а також рядовий Лев Щур, котрі майже відкрито читали солдатам 4-го стрілецького батальйону 4-ї піхотної дивізії заборонені статті, теж були вражені тим, які «несподівані наслідки» мала пропаганда серед солдатів.

За успіхами не забарилися й перші невдачі: у лютому 1862 року арештовують Василя Каплинського, а в квітні Сливицького, Арнгольдта, Ростковського й Щура. Дізнавшись про це, солдати хапаються за зброю, ладні відбити своїх духовних проводирів, але Сливицький зупиняє їх: ще не настав час великої крові, а марні жертви не потрібні. І ніякі різки та побої не допомогли вирвати в рядових свідчення, які б зашкодили арештованим офіцерам...

Що ж до арештованих, то вони клопоту слідству не завдали. «Колокол» словами очевидця розповів, як тримався, зокрема, Арнгольдт. Юридичних доказів того, що арештовані поширювали серед солдатів «ліберальні ідеї», не було — на суді фігурував тільки анонімний лист наміснику генералу Лідерсу, в якому автор одверто викладав свої революційні погляди.

— Чи не ви писали цей пасквіль? — спитали Арнгольдта.

— Я, тільки я його ще не закінчив,— відповів той і, попросивши ручку, підписав під листом своє прізвище.

Усі звинувачені «оголосили всю істину своєї вини», долучивши до того, що це було їхнє переконання.

Отже, смертний вирок трьом офіцерам, а рядового Щура чекало покарання шпіцрутенами й каторжні роботи на дванадцять років.

Цей акт, на думку царя, мав нагнати страху на перейняту настроями непокірливості армію, і от — демонстративний постріл у намісника Лідерса, постріл в саме обличчя самодержавства, прилюдний виклик, кинутий злим силам нікому не відомим офіцером. Зниклого Потебню занесено в список злочинців імперії під номером 47, і в циркулярі про розшук, звичайно, «височайше наказано, якщо він знайдеться, віддати військовому суду», але... на роль убивці сатрапа він не годиться: не та національність. Царському уряду хочеться, щоб у Лідерса стріляв поляк, хоч істина ні для кого з передової російської військової інтелігенції не є таємницею. Відповідаючи на анонімні листи з погрозами, Герцен писав: «Повчіться, як порядні люди стріляють. Росіянин, який хотів помститись за своїх товаришів, пустив Лідерсу кулю в щелепу без будь-яких листів і лайки».

Лише порівняно недавно вдалося встановити, що первинну революційну організацію в 4-му батальйоні виказав брат розстріляного Петра Сливицького Іван Сливицький, ставши після цього штатним працівником жандармерії в Петербурзі.

У відповідь на страту молодих офіцерів, що викликало велике обурення в цілій Росії і за кордоном, здійснюється низка терористичних актів-замахів на високопоставлених царських сановників. «Єдиний засіб, який залишився в наших руках,— це страти й страти без найменшого відкладання»,— писав поранений у руку великий князь Костянтин, що заступив Лідерса. «Вішати, а не розстрілювати!» — телеграфує у Варшаву Олександр II.

«Помирати вміють!»— так називається надрукована в «Колоколе» за 15 вересня 1862 року замітка про прилюдну страту літографів Людвіка Рилля і Яна Жоньця, котрі пробували вбити опору російської влади в Царстві Польськім — начальника цивільного управління маркіза Вельопольського.

«Страта не залякала нікого,— офіцерський гурток ще міцніше згуртувався навколо Потебні»,— писав Герцен.

24 червня по всій Російській імперії гули

церковні дзвони: правились молебні на честь врятування великого князя від замаху. Того ж дня генерали воліли триматися далі від намету, де розмістилася похідна церква Ладозького піхотного полку: там відправлялась панахида по убієнним Івану й Петру, на яку прийшло понад п'ятдесят чоловік. За доносом священика її організатори — поручики С. Ю. Готський-Данилович, Є. І. Зейн та П. І. Огородников були посаджені в каземати. Але ніякі акції не могли спинити стихії визвольного руху.

А як же Андрій Потебня? Він вів сповнене постійної небезпеки життя нелегала, змушений, як згодом розповідав, перевдягатися і ксьондзом, і ченцем, і навіть у жіночий одяг. Зате з'явилася можливість нарешті поїхати в Лондон і з'ясувати з Герценом деякі принципові для революційно настроєних офіцерів питання.

На ті часи припадають скупі спогади, які залишили ті, хто близько знав Андрія Потебню. Білявий, середнього зросту, привабливої зовнішності, він справляв велике враження на співрозмовників. Ось як характеризує молодого офіцера один з видавців «Колокола» В. І. Кельсієв: «Без ран, без сумнівів, без фраз», «так і дихає вірою, і все це так просто, без пози». «Я не зустрічав юнака, відданішого спільній справі»,— писав Огарьов, котрий полюбив Потебню як сина.

«В міцній і ясній вдачі його не було місця для романтичних і драматичних захоплень. Він завжди був скупий на слова, тверезий в обговоренні будь-якої справи, зате робив завжди набагато більше, ніж говорив»,— такий спогад залишив нам Бакунін. Н. А. Тучкова-Огарьова відзначає любов Андрія Потебні до дітей, надзвичайне лагідне з ними поводження.

Мужність, що випливала з ніжності... «Потебня належав до числа тих уособлень вікового болю цілого народу, якими він зрідка відбуває страждання, скорботу і муки совісті...» — ці слова Герцена якнайкраще характеризують духовне обличчя того, хто явив світові зразок високого благородства в утвердженні найкращих ідеалів людства.

Про що ж говорив Андрій Потебня з видавцями «Колокола»? Ця зустріч була корисна для обох сторін. Можна не сумніватися, що керівник військової революційної організації дослухався до поради Герцена уважніше «придивитись» до внутрішніх сил і суперечностей в них, аби жертви, що їх неминуче принесе армійська організація, не виявились марними для Росії. У свою чергу, як згадує Кельсієв, розповіді Потебні переконали всіх, що справа «іде позитивно не на жарт».

У «Колоколе» від 1 червня 1862 року було процитовано три уривки з листів, які Герцен дістав від офіцерів «організації Потебні», де вони писали про свою готовність принести «викупну жертву з найбільшою користю», про те, що вони не претендують на якусь провідну роль, а прагнуть тільки зробити свій скромний внесок у спільну справу.

На лондонській зустрічі було підготовлено грунт для майбутнього посередництва видавців «Колокола» у стосунках між армійською організацією і діячами польського визвольного руху. З огляду на неоднорідність такого руху це було надзвичайно важливо.

А у Варшаві з кінця липня цього ж тривожного року серед солдатів і офіцерів починає ходити прокламація з незвичайною назвою: «Духовний заповіт поручиків Арнгольдта і Сливицького, унтер-офіцера Ростковського і рядового Щура, які загинули мученицькою смертю 16 червня 1862 року в фортеці Новогеоргієвську». «Нас боялися розстріляти у Варшаві, знаючи, що ви в нас стріляти не будете»,— пишеться в ній. Солдатам пояснюють: «Є ще поміж вами багато товаришів наших, які трудяться потай для вашого блага: це ваші молоді офіцери. Спільне нещастя єднає нас з вами». І далі: «Поєднайтесь вірою з вашими офіцерами: вони поведуть вас на гнобителів, вони дадуть вам волю й благоденство».

Це рука Андрія Потебні, котрий, повернувшись з Лондона, продовжував розширювати й зміцнювати армійську організацію. На звичні мотиви для солдатів було складено пісні з новими словами. Сім їх було видано у Лондоні восени 1862 року — ось уривок з однієї:

Брат чи встане проти брата?
А поляки — браття нам,
І для чесного солдата
Їх вбивати гріх і страм.
Нам достатньо доказали,
Що кати тиранять нас,
Як Арнгольдта розстріляли
І Сливицького зараз!
Нашу пісню заспіваєм
В пам'ять втрат цих дорогих.
Ми в поляків не стріляєм —
Нам вони не вороги.

В історії бувають ситуації, коли для переходу на бік офіційного супротивника потрібно більше мужності, ніж для того, щоб загинути в неправому бою з ним. Альтернатива тут одна: або, залишаючись вірним військовій присязі, зрадити свої переконання, бути в окупаційній армії, або ж залишитися вірним собі, вищим ідеалам справедливості й перейти на бік пригноблених. Андрій Потебня і його однодумці вибрали друге. Ставши «зрадниками царя і отечества», як і Герцен, вони стали «рятівниками честі російської демократії».

Настрої в армії викликають у її властей та уряду велику тривогу, яка відбилася в низці доповідних і проектів. Наприклад, генерал Сіверс писав, що «кадетські корпуси, як і три академії, протягом останніх років випустили в війська молодих офіцерів з таким неправильним і поганим, шкідливим напрямом, що вплив їх відбивається, за відгуками всіх вищих начальників, у військах скрізь, а в спеціальних родах зброї, крім кавалерії, особливо». Вихід генерал бачить в оновленні офіцерського складу за рахунок старих, відданих царату служак — унтерів і фельдфебелів з податних станів, «загартованих на службі в правилах підлеглості», нехай не таких освічених, зате благородних. Як зазначає Володимир Ілліч Ленін, ліберал О. Кошелєв, вказуючи на небезпеку революції, сумнівався в тому, чи можна напевне розраховувати на військову силу для її придушення.

В таких умовах поліція вела слідство в справі вбивства намісника Лідерса. Прапорщик А. М. Дмоховський, залучений до нього, напевне належав до армійської організації, але вина його не була доведена. Зате, знайшовши незначний привід, слідча комісія

зробила несподіваний обшук на квартирі Ярослава Домбровського й 2 серпня 1862 року заарештувала його.

Це був серйозний удар по армійському революційному руху.

Ярослав Домбровський — така видатна постать навіть у загальноєвропейських масштабах, що про нього варто розповісти докладніше.

Народився він 13 листопада 1836 року в Житомирі, й дитинство майбутнього організатора польських революційних сил минуло на Україні.

Як і Потебня, він закінчив Брестський кадетський корпус — один з тих, де тупа муштра або ламала волю вихованців, або, за висловом Огарьова, «домучувала їх до розуміння свободи». Одного разу їхній військовий заклад вшанував своїми відвідинами навіть Микола I — його увагу привернуло розумне личко хлопчика з білявими кучерями. Взявши маленького кадета на руки, цар спитав, хто він і як його прізвище. І почув:

— Домбровський, поляк.

У гніві Микола I пошпурив хлопчика так, що той знепритомнів...

Здібний, дотепний, відчайдушно сміливий, Ярослав Домбровський навіть без протекції міг би робити блискучу офіцерську кар'єру навіть по закінченні петербурзької Академії генерального штабу. Але незабаром він стає одним з лідерів революційно настроєного офіцерства.

Ярослав Домбровський розробив дуже розумний, сміливий і обгрунтований план повстання, який спирався на тісну взаємодію двох сил — варшавської міської організації й Комітету російських офіцерів у Польщі, який мав відіграти роль «центру кристалізації»: в процесі подальшого розвитку подій мали бути підняті робітництво різних міст і селянство. Найперше завдання — захопити зброю; що ж до розташованої в Польщі стотисячної армії, то ті її підрозділи, які не приєднаються до повстання, належало підняти по тривозі й відвести далі від Варшави. Не можна було допустити, щоб революційно настроєні офіцери схрестили зброю зі своїми солдатами.

На жаль, через чвари в Центральному національному комітеті й націоналістичну обмеженість деяких польських керівників повстання реалізувати цей план не вдалося. Інтернаціоналіст Ярослав Домбровський був палким прихильником тісного союзу польського й російського революційно-демократичного руху.

У своєму плані Домбровський передбачав у першу чергу захоплення Варшавської фортеці, але події повернулися так, що він став її в'язнем. Під час слідства випливла справжня роль цього офіцера в петербурзьких і польських подіях: після більш як дворічного слідства в жовтні 1864 року військовий суд присудив його до розстрілу, заміненого п'ятнадцятирічною каторгою. Та на початку сумнозвісного Володимирського тракту Домбровський втік — з московського Колимажного двору, перебравшись за допомогою московських друзів у жіночий одяг.

Подальша доля цього борця пов'язана з Францією. Там він очолив польську революційну еміграцію, взяв найактивнішу участь у Паризькій комуні, ставши її генералом. На засіданні Центрального комітету національної гвардії він вимагає наступу на Версаль, аби повалити уряд Тьєра. Та його пропозицію не прийняли, і це, на думку Карла Маркса, стало найбільшою помилкою Комуни. Ярослав Домбровський був головнокомандуючим її збройними силами і 23 травня 1871 року загинув на барикадах. Його ім'ям названо чимало партизанських загонів, які боролися проти фашистів.

Офіцерська організація знайшла гідного заступника Домбровського — Зигмунта Падлевського, але Андрій Потебня тяжко пережив арешт улюбленого товариша, що в цілому був спричинений його пострілами у Лідерса.

Тим часом у підпільний рух вливалися нові сили, і у відповідь на репресії царського уряду було здійснено ряд терористичних актів проти представників влади.

Повстання мало визріти в широких народних масах, його належало узгодити з російським революційним рухом. «...Передчасний вибух у Польщі її не звільнить, вас загубить і неодмінно зупинить нашу російську справу»,— писали Герцен і Огарьов у своєму листі «Російським офіцерам у Польщі».

Це розумів і російський уряд, розробляючи план провокаційної акції.

Російські революціонери покладали надії на весну 1883 року: тоді селянство, остаточно розчарувавшись у своїх сподіваннях на «нову волю», буде, мовляв, готове зброєю відповісти на утиск та облуду. Але у вересні 1862 року стало відомо про майбутній рекрутський набір до царського війська. Точна його дата була оповита глибокою таємницею.

Ще б пак! Адже цей «підтасований», як назвав його Герцен, набір мав проходити за списками, які заздалегідь підготувала поліція і в які потрапили всі юнаки, запідозрені в належності чи бодай співчутті до революційного руху. Небезпечні для царського уряду суспільні елементи належало перекинути якомога далі від краю, де розгоралася пожежа; якщо ж ця акція спровокує повстання, то його неважко буде придушити. Дорогами Царства Польського тягнулися гвардійські, гренадерські й козацькі частини, посилюючи каральний апарат влади.

Царський уряд фактично нав'язував вигідний йому термін повстання, і в підпіллі панувала думка, що виклик доведеться прийняти, інакше намарне пішли б роки тяжкої праці й ризику. Постала гостра необхідність оформити взаємні зобов'язання й розробити конкретні спільні дії армійської організації та Центрального національного комітету. Останній 15 (27) вересня заявив, що бере на себе повноваження національного уряду, який спирається на підтримку польського народу.

За посередників у переговорах між двома революційними силами Андрій Потебня запропонував обрати видавців «Колокола», і ті погодились.

З 25 до 28 вересня переговори відбулися в одному з дешевих лондонських пансіонатів, де жив Бакунін.

Центральний національний комітет представляв З. Падлевський. Офіцер гвардійської артилерії, колишній учасник гуртка Домбровського, він в 1861—1862 роках жив за кордоном: у польській військовій школі, що розташувалась в Італії, в Генуї-Кунео, готував командні кадри для майбутнього повстання.

Живучи в Парижі, весь віддавався справам Товариства польської молоді, звідки його й викликали заступити Домбровського.

З. Падлевський належав до лівого крила так званої партії «червоних», «лівиці». Він перебував на крайніх революційних позиціях, зокрема підготував перший указ польського революційного уряду про розподіл між селянами поміщицької землі і був палким прибічником російсько-польської революційної спілки. Праве крило цієї найвпливовішої в національно-визвольному русі партії представляв Агатон Гіллер — поміркованіший за поглядами колишній сибірський засланець, учасник польського повстання 1831 року.

Від армійської організації до Лондона поїхав її керівник Андрій Потебня, окрім того, в особі Влодзімежа Мільовича було представлене емігрантське Товариство польської молоді. Російські революційні сили представляли Герцен, Огарьов і Бакунін.

Обстановку, в якій проходили переговори, можна уявити зі слів Герцена: «Що б ви сказали, коли б кілька місяців тому хто-небудь показав вам шестеро людей, які тихо розмовляють біля чайного столу, і додав би: «Ось ці пани замахнулись зруйнувати рівновагу Європи». Тут не було ні Гарібальді, ні Ротшільда. Зовсім навпаки, це були люди без грошей, без зв'язків, люди, закинуті на чужину з власної волі, а вдвічі проти того несамохіть. Один з них щойно повернувся з каторжної роботи (Гіллер), другий ішов туди прямою дорогою (Падлевський), третій сам полишив Сибір (Бакунін), четвертий кинув свій полк, щоб не бути катом друзів».

Особливо гострі дискусії спалахнули навколо селянського і національного питань, чимало йшлося і про становище та завдання армійської «організації Потебні». Наслідком цих переговорів був лист Герцена і Огарьова «Російським офіцерам у Польщі», який відповідав на запитання, що робити російським офіцерам на випадок польського повстання. Ось уривок з нього: «...Іти під суд, в арештантські роти, бути розстріляним, як Сливицький, Арнгольдт і Ростковський, бути піднятим на штики, як вам загрожував ваш дикий кондотьєр Хрульов, але не піднімати зброї проти поляків, проти людей, які добувають цілком справедливо свою незалежність».

Офіцерську організацію за домовленістю на переговорах фінансував Центральний національний комітет. Планувалося також за його сприяння відкрити підпільні офіцерські комітети в Житомирі, Києві, Вільні і Гродні.

«Організація Потебні» ідейно визріла й зміцніла. Невиразні плани її учасників щодо врочистої ходи революції від Варшави по всій Російській імперії змінилися реальною оцінкою ситуації, відчуттям обмеженості своїх можливостей. І все-таки всі були за боротьбу — бо це справа совісті й честі, бо це приклад готовності віддати своє життя за ідеали свободи і розбудити інших.

Проникливий, далекий від афектації й юнацького романтизму, Андрій Потебня глибоко усвідомлював трагедійність свого становища, але жив і дихав тільки для своєї організації, для революції.

«Ми, що йдемо на смерть...»

Серйозним виступом революційних офіцерів був відкритий лист великому князю Костянтину; надрукований у «Колоколе», він мав великий вплив на армію. Офіцери писали: «Російське військо в Польщі поставлене в дивне, нестерпне становище. Йому доводиться бути катом польського народу або ж відмовитись від покори начальству. Солдати й офіцери стомилися бути катами. Ця посада зробилася для війська ненависною... Ми не називаємо своїх імен не з боягузтва. Ми не боїмося ні покарання, ні страти. Але ми не хочемо піддатися їй безплідно, як недавно піддалися наші чесні товариші. Ми назвемося добровільно тоді, коли переконаємося, що на нашому страдництві народиться воля і надбання російського народу, нашого народу, котрий ми любимо, а разом з тим надасться і свобода польському народу, якого катувати ми не хочемо».

5 листопада Андрій Потебня написав документ програмного змісту «Офіцерам російських військ від Комітету російських офіцерів у Польщі».

Близькою грозою сповнені слова: «Наше становище виняткове. Уряд розпоряджається в польських містах так, що народ мусить втратити всяке терпіння і повстати, навіть не розраховуючи — буде удача чи ні. Обставини ближче й ближче підводять до хвилини, коли нам доведеться бути катами Польщі або пристати до її повстання. Ми не хочемо бути катами!..

...Ви бачите, що для нас вибору немає: ми приєднаємось до справи свободи. Ми заявимо, що російський народ піднімає прапор звільнення, а не уярмлення слов'янських племен. Ми не зганьбимо російського імені продовженням гріхів петербурзького імператора, краще впадемо жертвою очищення, жертвою спокути...

...Велетенська простором і менш зосереджена, ніж Польща, Росія, може, на день пізніше, але скоро так само захвилюється. Негаразди загрожують дикою різаниною і страшним кровопролиттям. Хто ж врятує Росію? Військо!.. Заповіт справжньої волі народної, прийнятий нами від Пестелів і Рилєєвих, ми передаємо вам. Товариші! Ми, що йдемо на смерть, вам кланяємося. Від нас залежить, щоб це була не смерть, а нове життя!»

Цю прокламацію Андрій Потебня привіз з Лондона під час своєї третьої, листопадової поїздки до англійської столиці. Він поспішав... «Потебня,— згадував Герцен,— ще раз приїхав до Лондона, щоб спитати нашу думку і, яка б вона не була, піти незмінно своєю дорогою». Розмножене великим тиражем, це звернення ширилося серед офіцерів та цивільних осіб, серед повітових повстанських організацій, багато примірників було відправлено до Петербурга. Пізніше цю прокламацію знаходили у вбитих повстанців та полонених.

Під час останньої лондонської зустрічі А. Потебня зачитав Огарьову список активних членів організації — керівників первинних осередків,— нині відомий кожному історику, який вивчає цю тему. Окрім п'ятдесяти офіцерів, які перебували в Польщі, там названо ще п'ятнадцять прізвищ — тих, кого перевели в глиб Росії або ж звільнили, названо їхні адреси. Це майбутні «центри кристалізації» революційного духу в армії, свідчення інтернаціоналізму й масштабності діяльності організації. Записну книжку Огарьова з прізвищами шістдесяти чотирьох офіцерів віднос-

но недавно було знайдено в матеріалах Празького архіву та передано Радянському Союзу.

Мабуть, саме до того періоду належить фотокартка Андрія Потебні у цивільному: аскетично-худе обличчя з борідкою і твердим поглядом запалих очей, у ньому важко впізнати вродливого, з по-дівочому ніжними рисами офіцера. А минуло ж так мало часу...

Він був блискучим конспіратором і легко входив у роль, яку нав'язувала йому доля. Живучи у Варшаві, невимушено з'являвся в публічних місцях, іноді перевдягаючись навіть у жіноче вбрання. Він жив, постійно відчуваючи подих злої сили, яка шукала його. «Я щойно повернувся... — пише він у листі до Герцена від 17 грудня 1862 року — ...Події наближаються, роботи надто багато в кожного, а в мене особливо; а між іншим, моє становище з дня на день стає дедалі важчим, на мене просто полюють, і не знаю, чи довго можна буде мені ховатися від них...»

Роботи справді було багато. В кінці листопада 1862 року Потебня разом з Падлевським їде в Петербург, щоб закріпити спілку російських і польських революціонерів практичною угодою з організацією «Земля і воля» та об'єднати з нею офіцерську організацію. Належало стати на своє місце в загальній шерензі борців...

Було прийнято політичну програму, схвалену під час лондонських переговорів як основу співробітництва; поляки бралися зробити все можливе, аби відтягти повстання до весни, російська сторона обіцяла підтримати їх збройним виступом у Поволжі, навіть коли воно почнеться передчасно. Окремий пункт визначав, що, переходячи до виконання завдань російської революції, офіцери, які брали участь у польському повстанні, будуть об'єднані в окремий корпус, якому надається статус самостійності.

«Земля і воля» не порадувала Потебню і Падлевського міццю, скоріш, за свідченням одного з діячів польського повстання Яна Козелла, своєю слабкістю нагнала відчаю, а втім, рішення про спільну боротьбу з царизмом передових сил кількох народів було визначним інтернаціональним явищем.

Згодом один з уповноважених «Землею і волею» на переговори з керівниками армійської організації — Микола Утін — стане одним із засновників Російської секції І Інтернаціоналу.

У Петербурзі Андрій Потебня провів велику організаційну роботу, зустрічаючись із давніми знайомими і соратниками, учасниками військових підпільних гуртків, налагоджуючи їхню взаємодію з місцевими організаціями «партії червоних». І це дало непогані наслідки. Перед початком повстання в офіцерській організації було 200 членів, і близько третини з них у середніх офіцерських чинах, від капітана й вище.

Одним з керівників полкового революційного гуртка в 1861—1862 роках був Костянтин Гнатович Крупський. Він як міг сприяв повстанню. «Батько... допомагав утечам поляків, відводив свою роту вбік, за що його мало не застрелив унтер,— згадувала його дочка Надія Костянтинівна Крупська.

Ніч 3 січня 1863 року була тривожна: варшавська поліція дістала завдання захопити осіб, внесених у списки рекрутів, фактично це була нав'язана царизмом дата повстання. Попереджена про «бранку» варшавською повстанською організацією, молодь почала тікати в ліси й стихійно утворювати партизанські загони. Серед зими вони не мали ні прихистку, ні їжі, ні зброї...

Центральному національному комітетові, котрий оголосив себе тимчасовим національним урядом, Жондом народовим, не лишалось іншої ради, як дати наказ про початок повстання — на 10 січня 1863 року.

Марно чекали закупленої зброї, і Потебня разом з «повстанським начальником міста» Бобровським повинен був з'ясувати причину затримки. Згодом виявилося, що агент провалився, і переправити таємний вантаж через прусський кордон стало неможливо. Треба було шукати інших каналів...

Стільки сил було віддано опрацюванню обгрунтованого на рівні високої військової освіти плану, а на кожному кроці виникали прикрі несподіванки. Почали давати сходи зерна націоналістичного розбрату, кинуті деякими керівниками польських революційних організацій на грунт спільної боротьби.

Наприклад, капітан Галицького піхотного полку Станіслав Доброговський вивів у призначене місце кілька сот відданих йому солдатів, протримав їх кілька годин і... мусив повернути назад до міста. Виявляється, керівник повстанського загону А. Куровський, котрий мав їх зустріти, був проти співробітництва з російськими офіцерами. Можна тільки захоплюватися послідовністю Доброговського; він таки перейшов до повстанців, але сам,— і загинув у бою.

Не вдалося створити передбачений планом центр для координації бойових дій за участю Андрія Потебні від офіцерської організації.

Траплялись випадки, коли повстанці нападали на підрозділи, які хотіли їх підтримати, і це тяжко позначалося на солдатських настроях.

Польські націоналісти сприймали як зраду саму ідею надання національної незалежності колишнім областям польської держави — Литві, Білорусії, Правобережній Україні, навіть у партії «червоних» точилася запекла внутрішня боротьба, бо праве її крило боялося зачепити інтереси поміщиків і розв'язати селянську революцію.

За все це довелося платити кров'ю...

Спочатку повстання розвивалося успішно, і 17 лютого 1863 року Енгельс у листі Марксу писав: «Поляки — молодці. І якщо вони протримаються до 15 березня, то по всій Росії підуть повстання».

Але те, про що мріяли найкращі, найблагородніші представники різних народів, за що віддавали життя, не сталося: добре озброєна, заздалегідь підготовлена каральна машина царського режиму перехопила ініціативу.

Можна уявити, яких моральних страждань довелося зазнати Андрію Потебні. Його не бентежили військові поразки — він був готовий до тяжкої боротьби. Але безглузді упередження, пиха та егоїзм тих, кого він мав за своїх соратників, їхнє недовір'я до російських офіцерів, готових скромними жертвами лягти на олтар боротьби за справедливість, стояли на заваді... Справа, якій Потебня присвятив усього себе, розвалювалась на очах.

У лютому 1863 року він знову приїхав до Лондона. Був сумний, стриманий: пообіцяв Огарьову й Герцену зберегти Комітет російсь-

ких офіцерів і його зв'язок з «Землею і волею». І... поривався назад — до Польщі. Герцен, за власним визнанням, щонайменше розумів це прагнення. Для чого? Адже зрозуміло, що повстання приречене... «Ти їдеш у Польщу, тебе там уб'ють»,— сказала А. Потебні маленька дочка Герцена, повторюючи слова дорослих. Він мовчки погладив дитину до голові...

Герцену й Бакуніну здавалося, що Потебня шукає смерті: було нестерпно боляче за молоде життя. Нічого подібного! Це був типовий солдат революції, відданий їй до останнього подиху, і його ніщо не могло спинити.

Повернувшись з Лондона, разом з уповноваженим ЦК «Землі і волі» Олександром Слєпцовим він пише прокламацію «Ллється польська кров, ллється російська кров...», низку інших листівок, розмножених у тисячах примірників. За всіх незгод, ускладнень та конфліктів ні Герцен, ні Огарьов, ні Бакунін не вагаються у питанні про необхідність всіляко підтримувати повстання. Виникла думка організувати російський легіон з добровольців і полонених...

В останні дні лютого 1863 року Андрій Потебня з'являється в таборі повстанського генерала Маріана Лянгевича в районі Пяскової Скали біля Кракова: тут належало створити основу легіону. 3 березня послав Герцену й Огарьову написану олівцем записку: «Пишу вам з табору Лянгевича: я вирішив залишитися тут... Надії зробити що-небудь мало: спробуємо. Ваш А. П.»

Ясність у цей невеселий лаконізм вносять погляди Маріана Лянгевича: досвідчений офіцер, гарібальдієць, він, проте, не був прибічником об'єднання сил для боротьби зі спільним ворогом. Важко сказати, чим би закінчились переговори...

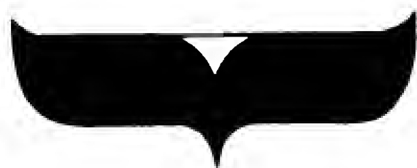
...У ніч на 5 березня нечисленний загін польських повстанців, озброєних самими косами,— вогнепальної зброї не було, відважно напав на великий загін царських військ. На чолі атакуючих з косою в руках ішов Андрій Потебня. Куля влучила в нього, коли він спробував видертися на цвинтарну стіну, переслідуючи ворога, й повстанці на руках віднесли смертельно пораненого командира до цвинтарної сторожки на околиці містечка Пяскова Скала. В тому запеклому нічному бою повстанці перемогли, але... Ось як згадує останні хвилини організатора й керівника революційної організації російських офіцерів очевидець Антоній Єзьоранський: «Помирав спокійно. Останніми його словами були: «Дай вам бог успіху в боротьбі проти тиранів».

Повідомлення про смерть А. Потебні з'явилося у виданнях кількох європейських країн. За свої 24 роки життя він встиг багато, але загинув, не розкрившись до кінця,— він зростав до революційного діяча загальноєвропейського масштабу. Вождь італійського національно-визвольного руху Джузеппе Мадзіні, котрий особисто знав Андрія Потебню, писав, що він заслуговував любові й захоплення і що життя його, обірване кулею, було віддане «на користь його батьківщини». «Сумний, чистий, беззавітно відданий урагану, він приїздив поговорити з нами від себе і від товаришів і все-таки йти своєю дорогою»,— схвильовано згадує Потебню Олександр Герцен.

«Не знала російська куля, яка убила Потебню, яке життя вона зупинила на перших його кроках. Чистішої, самовідданішої, вірнішої жертви очищення Росія не могла принести на палаючому вівтарі польського визволення»,— писав О. Герцен у своєму журналі «Колокол» 5 квітня 1863 року.

1953 року, в дев'яносту річницю польського повстання, прах Андрія Потебні й інших загиблих повстанців з військовими почестями перенесено до розташованого неподалік місця бою замку біля Пяскової Скали і поховано в братській могилі. Замок нині перетворено в історико-краєзнавчий музей, де завжди людно.

На мармуровій плиті написано: «Тут спочили шістдесят п'ять невідомих повстанців 1863 року і серед них російський капітан Андрій Панасович Потебня, який кров'ю скріпив дружбу між поляками й росіянами. Вічна слава борцям за вашу і нашу вольность!»

У БЛОКНОТ КНИГОЛЮБА

ДМИТРО ДУДКО

У НАРОДНИХ ПЕРЕКАЗАХ

Серед славетних українських письменників лише троє стали героями народних легенд. Це Григорій Сковорода, Тарас Шевченко та Іван Франко. Всі вони не лише вийшли з народу, а й весь час спілкувалися з ним, віддавали йому життя, всю силу свого таланту. І хоч легенди як історичне джерело не можуть зрівнятися з документами та свідченнями сучасників, вони точно відбивають ставлення народу до певних історичних осіб та подій, відтворюють суд народної пам'яті.

Народні перекази про Г. С. Сковороду використовував уже один з перших його біографів — Ізмаїл Іванович Срезневський, фольклорні записи якого були опубліковані лише 1919 р. в «Известиях Российской Академии наук». Зведення таких переказів подав у своєму біографічному нарисі про Г. С. Сковороду Г. П. Данилевський. За радянського часу добірки сковородинських легенд та переказів були опубліковані в репертуарному збірнику «Вшановуємо славетних» (1972) та збірнику «Легенди та перекази» (1985). З українських радянських фольклористів аналізом цих легенд займається В. О. Мишанич («Григорій Сковорода і усна народна творчість», Київ, 1976).

Записано сковородинські легенди переважно в місцях, пов'язаних з життям і творчістю просвітника,— у Харкові, Пан-Іванівці (Сковородинівці), Харсіках під Чорнухами, Ковраях, Лохвиці, Острогозьку. Легенди умовно можна поділити на три групи: біографічні (що стосуються головних моментів у житті поета); ті, що описують дрібні епізоди з його життя; фантастичні, що надають йому надприродних рис.

Біографічні легенди та перекази присвячені дитинству поета, його невдалій спробі одружитися та смерті. Оповідь про дитинство Сковороди записано 1928 р. в Харсіках від його родича Ларивона Гнатовича Сковороди. «Чудний», задумливий, не по літах серйозний хлопець, любитель книжок, не призвичаєний до селянської роботи — таким постає Гриць Сковорода в цій оповіді. Побитий батьком за втрачену вівцю, він тікає з дому; трохи заробивши грошей у наймах, повертається до батька і відпрошується вчитися до Києва («Вшановуємо славетних», с. 13—14). «Дивакуватість» Гриця, можливо, трохи перебільшена в дусі народних казок, улюблений герой яких часто «неперспективний» (бідняк, сирота, слабосилий, навіть «дурник» і «ледащо»), але потім виявляє себе сильним, енергійним, розумним і досягає значного суспільного становища.

У переказах, записаних І. І. Срезневським, малий Гриць Сковорода — бешкетник, поганий учень (за три роки не завчив жодної літери), винахідливий капосник. То він змушує вчителя-дяка чимчикувати до далекого села, куди того начебто кличуть на хрестини, то поширює чутку, ніби дякові явилися біси, то лякає, прикинувшись «бісом», жебраків. Лише втративши батька, Гриць стає серйозним та слухняним учнем. Але родичі не люблять його, бо він весь вільний час блукає полями й лісами та складає сумних пісень. Гриць навіть тікає від родичів, зрештою, вони охоче спроваджують його вчитися до Києва. Тут перед нами той-таки «неперспективний» герой. Раптове перевиховання — теж фольклорний мотив. До того ж жертви витівок Гриця — люди, пов'язані з релігією та церквою (дяк, старці-молільники); і знущається він з їхнього марновірства та любові до благ земних.

Фольклорний характер має, можливо, і повідомлення Г. Гесс де Кальве («Украинский вестник», 1817, ч. 6), ніби Сковорода, щоб уникнути по закінченні церковного сану, прикинувся недоумкуватим (за шість років ледве вивчився грамоти), ще й пришелепуватим. Але ж він мав в академії репутацію одного з найкращих учнів! Тут ми бачимо того самого фольклорного розумника й хитруна під маскою «дурника».

У повісті «Майоре, майоре!», опублікованій 1836 року, Срезневський розповів, як Сковорода закохався в дочку вилікуваного ним відставного майора, власника хутірця під Валками; дійшло до шлюбу, але Сковорода втік просто з-під вінця. Видатний харківський історик та літературознавець А. П. Ковалівський (нащадок власників Пан-Іванівки, що надали останнього притулку поетові) у 1929 р. розпитував жителів Валок, вів пошуки в архівах. Виявилось, що перекази про одруження Сковороди справді побутують у Валках. Він нібито хотів одружитися з дочкою вилікуваного ним чоловіка, заручився з нею (або й вінчався в рогозівській церкві, або навіть деякий час жив з дружиною), але втік. Згідно ж зі списком дворян Харківської провінції (1767 р.) біля Валок справді жив відставний майор, що мав лише 6 душ кріпаків. (Див. передмову А. П. Ковалівського до кн.: Срезневський І. Майоре, майоре! Харків, 1930).

Тому дослідники мають підставу твердити, що в основі валківських переказів і повісті Срезневського лежать реальні факти, хоча втеча під час весілля або після нього — явне фольклорне перебільшення.

Можна гадати, що в Срезневського краще, ніж у записаних пізніше переказах, збереглися вірогідні подробиці. Це не тільки дані про батька нареченої поета, а й мотиви відмови останнього від шлюбу. В повісті Сковорода відмовляється від одруження, довідавшись, що майор виклопотав для нього в архієрея обіцянку надати місце соборного проповідника. Цей крок стає зрозумілим, коли згадати, що єпископом білгородським тоді був Крайський — мракобіс, хабарник, ненажера і п'яниця. Отже, перед мислителем постав нелегкий вибір: сісти з сім'єю на шию убогому тестеві або проповідувати угодне жандармові в рясі. Сковорода обрав третє: зберіг свободу переконань, прирікши себе на довічну самітність.

Про смерть Сковороди його друг і біограф Михайло Ковалинський пише стисло: «Поміщик, бачачи знемогу його крайню, запропонував йому деякі обряди для приготування до смерті. Він, як Павло-апостол, вважаючи обряди обрізання непотрібними для істинно віруючих, відповідав так, як Павло іудеям обрядствуючим. Та, уявивши собі совість слабких, неміч віруючих і любов християнську, виконав усе за статутом обрядним і вмер жовтня 29 числа, вранці, на світанку, 1794 року. Перед кончиною заповів поховати його на підвищеному місці біля гаю й току і написати на надгробку: «Світ ловив мене, та не спіймав».

Зауважимо, по-перше, що Ковалинський описував смерть Сковороди з чужих слів. Подруге, його твердженням не завжди можна довіряти. Ковалинський всіляко намагається представити погляди свого вчителя не занадто єретичними, нерідко приписуючи йому висловлювання, що прямо суперечать поглядам філософа, відбитим у його творах. Біограф змушує Сковороду говорити компліменти на адресу Катерини II, вірити в «чудеса». Тому викликає сумнів виконання Сковородою обрядів перед смертю, тим більше що, за свідченням сучасника — вчителя білгородської семінарії І. Т. Савченкова, в останні роки життя просвітник зовсім перестав виконувати релігійні обряди, а вмираючи, відмовився від причастя. Це цінне свідчення збереглося у вищезгаданих записах І. І. Срезневського, опублікованих 1919 року.

Народний переказ про смерть Сковороди в записах Срезневського виглядає так. «Поміщик Ковалівський, у якого він (Сковорода.— Д.Д.) жив останнім часом, запросив на іменини до себе багато гостей. Всі після обіду пішли до садка — і Сковорода теж. Ходячи довго з гостями, що були в захваті від його красномовства, він дійшов до цвинтаря і, знайшовши лопату, почав копати землю. Поміщик помітив це і спитав про причину. «Пора вмирати,— відповів Сковорода,— і зарані треба дім спочинку приготувати!» Потім упрохав його, щоб у разі смерті його (Сковороду.— Д.Д.) неодмінно поховали в цьому місці. Ввечері гості повернулися до кімнат Ковалівського, сміялися з тих слів Сковороди — і спитали його: що це він здумав? Як йому доведеться вмирати? «А от як»,— відповів Сковорода, ліг на софу, склав руки під голову — і через півгодини вмер».

Значно відмінний варіант цього переказу Срезневський опублікував 1833 р. у харківському альманасі «Утренняя звезда». Складається враження, що Срезневський белетризував народну оповідь. Він докладніше описує розмови поета з гостями, подає цілий діалог між ним та Ковалівським, наводить зовсім уже невірогідну деталь: Сковорода (в листопаді місяці!) рве яблука та частує ними дітей. З другого боку, деякі деталі відбивають, ймовірно, місцеві подання. Так, Сковорода тепер копає могилу не на кладовищі, а під липою. Місце, де росла ця липа (лівіше 700-літнього «сковородинівського» дуба), добре пам'ятають жителі Сковородинівки. Правдоподібніше описується й смерть Сковороди: він помирає не на очах гостей, а на самоті, в своїй кімнатці, переодягнувшись у чисте, поклавши під голову свої книжки й рукописи і накрившись свиткою. Про смерть його дізнаються лише на другий день (за Ковалинським, філософ помер на світанку).

Так чи інакше, Срезневський зберіг головні фольклорні риси легенди: Сковорода вмирає, як фольклорний герой, легко, без страху, не завдаючи нікому клопоту, вмирає, наче віддзеркалюючи в своїй смерті все своє славне життя. Високу громадянську мужність виявив Срезневський, повідомивши (в епоху Миколи Палкіна!) про смерть народного мудреця без покаяння і причастя. Вірогідність цього факту підтверджується свідченням Савченкова. Щоправда, дослідник твердить, ніби Сковорода перед смертю помолився і склав руки хрестом, та цих деталей немає ані в першому (рукописному) варіанті легенди, ані в її пізнішій народній версії.

Остання версія була записана 1958 р. від 75-річного колгоспника Юхима Семеновича Деряги — багаторічного добровільного екскурсовода сковородинівського меморіального заповідника і опублікована в книжці А. М. Ніженець та І. П. Стогнія «Григорій Сковорода. Пам'ятні місця на Україні» (1984). Ця версія в цілому збігається з другим (друкованим) варіантом Срезневського, але має й дуже істотні відмінності. Так, у нього Ковалівський збирає гостей на честь Сковороди, а поет іде до саду не після обіду, а під час обіду. Зі спогадів сучасників відомо, що Сковорода не терпів виявів пустого інтересу до своєї особи; нерідко він у таких випадках залишав товариство, нехтуючи правилами етикету. Значно посилені атеїстичні мотиви: підкреслюється, що філософ відмовився від причастя і заборонив ставити хреста на могилі. Але, зневаживши церковні обряди, поет не порушує народного звичаю — вмирати у всьому чистому. Зрештою, додано цікаву деталь: Сковорода вистилає могилу дубовим листям з рідних Чорнух. Звичайно, важко сказати, якою мірою точно відтворює народна легенда дійсні події пізньої осені 1794 року. Зокрема, могила філософа спочатку була, очевидно, таки біля току (тобто нагорі, а не під липою — у вологому грунті біля ставка). Та легенда зберегла інше: глибоку пошану народу до Сковороди, до його скромності, твердості духу та вірності переконанням.

Так само важко ручитися за вірогідність численних оповідань про дрібні епізоди з життя Сковороди. Важливіше те, який образ письменника змальовують ці перекази.

Перш за все цей образ не має нічого спільного з тим похмурим, гордовитим мізантропом, відірваним від життя містиком та аскетом, що виглядає зі сторінок дворянсько-буржуазної літератури про Сковороду. В народних переказах Сковорода — людина товариська, щира, дотепна і практична. Він дивує пана Тевяшова, зумівши пішки обігнати його екіпаж (що зламався в дорозі), ще й зберегти під дощем верхній одяг сухим (завчасно сховавши його до торби) («Воронежский литературный сборник», 1861, в. 1, с. 253). Всіляко підкреслюється демократизм Сковороди. «Я ваш брат... Я брат усім тим, хто робить хліб»,— каже він селянам. Селянинові, що зміг його почастувати лише сирівцем, Сковорода каже: «Вода кріпака краще від меду панського». На запитання пана Томари, чому він такий сумний, філософ відповідає: «Хіба я можу сміятися, коли навколо кріпаки плачуть?» («Легенди та перекази», с. 268—270).

Сковорода нехтує панським «етикетом», що принижує просту людину. «Я іду не до вас, а до пасічника діда Івана»,— одказує філософ на запрошення бундючного та жорстокого пана («Вшановуємо славетних», с. 11). На слова губернського ад'ютанта: «Вас вимагає до себе його превосходительство, генерал-губернатор!» — Сковорода відповідає: «Скажіть йому, що ми не знайомі!» І лише почувши: «Вас просить до себе Євдоким Олексійович Щербинін»,— каже: «А! Про цього чував, кажуть, добрий чоловік і музикант!» (Г. П. Данилевский. Соч., т. 21. СПб., 1901).

Яскраво зображується безкорисливість Сковороди. Але це безкорисливість не аскета, що зрікається земних благ (заради небесних), а справжнього, непідкупного друга народу. В одному з переказів наводиться такий діалог: «Григорію Савичу! Що б ти зробив, коли б тобі цариця дала тисячу десятин землі?— А я всю землю роздав би кріпакам... — Григорію Савичу! Що б ти зробив, якби цариця дала тисячу кріпаків?— А я б усім кріпакам дав волю... — Григорію Савичу! Що б ти зробив, коли б цариця дала тобі мішок золота?— А я б за те золото викупив сотню кріпаків і дав би їм волю... — Григорію Савичу! А що б ти зробив, коли б цариця дала тобі свою царську корону?— А я б царську корону проміняв на мазницю з дьогтем і віддав би Трохимові, щоб не позичав у діда Якова». Щедрі дарунки Томари поет віддає селянам. На спробу церковників спокусити його блиском архієрейських оздоб Сковорода відказує: «Значить, щодня, щогодини тримати у руках золото, дорогоцінне каміння?! Коли б на мою голову наділи золоту шапку, я б сам одрубав свою голову разом із шапкою» («Легенди та перекази», с. 267, 269). Не може звабити його навіть посада придворного філософа: «Скажіть матінці-цариці, що я не залишу батьківщини. Мені моя сопілка та вівця дорожчі од царського вінця» (Г. П. Данилевський).

Як бачимо, простий люд краще за високоосвічених панів зрозумів причини «дивацтв», «мізантропії» та «аскетизму» Сковороди.

Як же сприйняв народ його вчення?

Прямою ілюстрацією до байки Сковороди «Адамант і Смарагд» (з її «силою»: «Глупой ищет места, а разумного и в углу видко») є ковраївський переказ «Розумний і дурні». На банкеті в Томари Сковорода весь час самітно сидить осторонь. На запитання здивованого слуги філософ відповідає: «Дурень лізе на видне місце, щоб його бачили, а розумного й у куточку знайдуть» («Вшановуємо славетних», с. 12—13).

Велике ідейне навантаження має переказ, записаний 1912 року в Черкасах. Багатий пан скаржиться Сковороді, що йому ніщо не дає радості та душевного спокою — ані багатство, ані слава, ані лікування, ані пожертви на церкву. Мислитель кладе перед паном косу, граблі, вила, сокиру і каже: «Це єдине джерело людської радості. Працюй, працюй, працюй. Зароблений у поті кусок хліба житнього вилікує всі хвороби — душевні й тілесні — і принесе радість» («Вшановуємо славетних», с. 11—12). Тут яскраво відбилися погляди Сковороди на працю як єдине джерело людського щастя, заперечення ним міщанських «ідеалів», глибока повага мислителя до хліборобської праці. Втім, погляди філософа тут трохи спрощено: адже він вважав джерелом щастя лише «сродну» працю.

Селянство не сприйняло складних філософських міркувань Сковороди, але воно добре зрозуміло найпередовіші його ідеї: засудження соціальної нерівності, користолюбства, неробства, кар'єризму, високу оцінку праці (в тому числі селянської) як джерела щастя.

Легенди, що приписують Сковороді надприродні риси, нечисленні. Всі вони пов'язані з Пан-Іванівкою (Сковородинівкою). Такий фантастичний наліт має, зокрема, легенда про смерть Сковороди, що приписує мудрецеві здатність точно передбачити свою кончину. 1929 року в Пан-Іванівці була записана легенда про те, як Сковорода чарами загасив пожежу в сусідньому селі Малижині, виливаючи на бенкеті в Ковалівського весь час вино за вікно (В. О. Мишанич).

Інші легенди пов'язані вже з могилою філософа. Ось, наприклад, повідомлена Ганною Василівною Ходаковою, 62 років, співробітницею літературно-меморіального музею Г. С. Сковороди в с. Сковородинівці, жителькою цього села. Коли прах його переносили до теперішнього місця поховання, нібито здійнявся страшний вихор: чи то бог гнівався, що ховають безбожника, чи Сковорода, що турбують його кістки. Інші легенди про могилу поета наведені Г. П. Данилевським. За переконанням пан-іванівських селян, усі поміщики, що не дбали за могилу поета, та їхні жінки або рано вмирали, або спивалися. І лише ті, хто впорядковував могилу, помирали спокійно. Один садівник поставив собі хату в панському садку на місці, де колись стояла хатинка Сковороди; та раптом в цю хату увірвався вихор і все поперекидав (зауважимо, що, за уявленням південних слов'ян, у вигляді вихору носиться душа чарівника-«здухача»). Якась юродива сказала пані Ковалівській, що в її маєтку зарито скарб, та знайти його так і не вдалося (очевидно, «скарбом» була могила Сковороди).

Отже, в народній уяві Сковорода постає могутнім, але добрим чарівником, що допомагає людям; шкодить же він лише тим, хто зневажає його пам'ять. Він зовсім не має рис «заложних» (нечистих, шкідливих) мерців, яким народ приписував мало не всі стихійні лиха (посухи, епідемії та ін.). Рисами ж характерників народ наділяв і Кармалюка, і Шевченка, й інших борців за народне щастя.

Та поряд з цією народною міфологізацією образу Сковороди виникла інша — панська. Ковалинський у біографії мислителя надає йому рис святого ясновидця. Самого Ковалинського буцімто спонукав до дружби з філософом сон: Сковорода в позі іконописного Іоанна Хрестителя, а над ним у небі золотий напис: «Память святых отрок Анания, Азария, Мисаила». Значно пізніше Ковалинський начебто довідався, що це була назва улюбленого Сковородою «канта». У 1770 р. Сковорода раптово залишає Київ саме напередодні епідемії чуми; його до цього начебто спонукав якийсь внутрішній голос, до того ж філософ почув у місті міцний запах трупів (хоча епідемії ще не було). Саме цей випадок нібито переконав Сковороду у чудесному піклуванні бога про долю людей. «Видіння» Ковалинського — зрештою, його особиста справа. Але ж про своє київське «ясновидіння» мислитель у своїх творах ніде не згадує! Понад те, він рішуче заперечує можливість надприродних «чудес».

Ковалинський принаймні щиро шанував Сковороду, інші ж «міфотворці» просто паплюжили його пам'ять. Так, за згадкою Ковалинського, церковники ширили чутки, нібито Сковорода перед смертю покаявся і зрікся своїх поглядів. А поміщиця Кузіна, що володіла Пан-Іванівкою після Ковалівських, твердила, ніби ночами по саду блукає примара Сковороди. Саме це призвело до перенесення могили філософа близько 1814 року на її теперішнє місце. За переказами, Кузіна не лише наполягала на перенесенні могили за глибокий яр, а й заливала її водою, щоб «страшний» покійник не повернувся до садиби («Соціалістична Харківщина», 1972, 21 червня). Такими чаклунськими засобами звичайно «знешкоджували» «заложних» мерців.

Та вся ця панська міфологія не відбилася, як бачимо, на фольклорному образі Сковороди. В пам'яті народу Сковорода залишився тим, ким був,— народним генієм, незламним борцем за народне щастя. І це найкраща відповідь на всі спроби заперечити народність Сковороди як мислителя, митця і людини.

Ф. Нірод. Ескіз до опери О. Бородіна «Князь Ігор»

ЛАРИСА МІРОШНИЧЕНКО,

заступник директора по науковій роботі Державного музею літератури УРСР

ДІМ ДЛЯ СЛОВА

Державний музей літератури УРСР — перша в історії нашого народу спроба показати в дорогоцінних реліквіях і документах історико-літературний процес на Україні, всі етапи становлення і розвитку рідної літератури від паростків києворуської доби, від безсмертного «Слова о полку Ігоревім», що, за визначенням академіка Д. С. Лихачова, «стоїть на чолі трьох великих літератур східного слов'янства»,— до творчих здобутків сьогодення. На значній площі — 1100 квадратних метрів — представлено майже п'ять тисяч експонатів. Багатюща експозиція музею — своєрідна жива ілюстрація до історії української літератури, уречевлений пам'ятник художньому слову, що є великою рушійною силою у розвитку суспільства, у вихованні самосвідомості і революційного духу народу, у формуванні людини нового світу.

Символічним видається те, що музей оселився в Києві у будинку, де з 70-х років XIX століття в особливій пошані були література, мова, мистецтво. Вулиця Леніна, № 11 — тут майже пістоліття діяв один з найкращих середніх навчальних закладів Росії — Колегія Павла Галагана. В різний час тут працювали викладачами російський поет, драматург і перекладач І. Анненський, український філолог і фольклорист П. Житецький, педагог, словесник та історик В. Сиповський, філолог-класицист В. Пьотр, літературно-громадський діяч Є. Трегубов, академіки живопису М. Мурашко та М. Пимоненко. У колегії вчилися майбутні вчені, які пов'язали своє життя з літературою та мистецтвом: український філолог, письменник А. Кримський, російський літературознавець Н. Котляревський, славіст А. Степович, мовознавці М. Калинович і Б. Ларін,

поет і літературознавець М. Драй-Хмара, композитор Б. Яновський, вчені-літературознавці М. Марковський, С. Савченко, Б. Навроцький та ін. У колегії навчалися юнаки, яким судилося зробити гідний внесок у розвиток вітчизняної науки — історик Д. Петрушевський, офтальмолог О. Шимановський, ботанік В. Липський, юристи Й. Покровський, В. Грабар, М. Максимейко. У 90-х роках курс навчання в колегії закінчили делегат І з'їзду РСДРП Павло Тучапський і Дмитро Курський, відомий державний і партійний діяч, член Комуністичної партії з 1904 року.

Цікаво, що саме з цього будинку 26 січня 1918 року син видатного українського письменника М. Коцюбинського Юрій повідомляв Раднаркому РРФСР про визволення Києва від контрреволюційних військ. Безперервним потоком ішли в ці дні до Юрія Михайловича відвідувачі. Газета «Известия Киевского Совета рабочих и солдатских депутатов» 30 січня 1918 року сповіщала, що «Народний секретар України з військових справ Юрій Коцюбинський приймає кожного дня від 11-ї до 3-ї години в будинку № 11 по Фундукліївській вулиці (такою була стара назва).

Тут, у колишньому навчальному корпусі та в сусідньому будинку № 9, де мешкали викладачі колегії, в 1885—1886-х роках бував великий український письменник, революційний демократ Іван Франко. Неймовірної енергії вчений-енциклопедист, він, за свідченням сучасників, подовгу засиджувався в бібліотеці колегії. Ця фундаментальна книгозбірня була її найбільшою гордістю — майже 15 тисяч книжок! Основу книгосховища становила бібліотека українського письменника, історика та етнографа Миколи Маркевича, який замолоду був знайомий з Пушкіним, Баратинським, Кюхельбекером, а від 1840 року був близьким приятелем Тараса Шевченка.

Сьогодні у відреставрованому приміщенні бібліотеки можна побачити давню фотографію інтер'єрів цього будинку, де І. Франко мав можливість читати список «Історії русів» та рукописи курсів риторики й поетики, що викладалися в Києво-Могилянській академії, міг гортати «Лексикон славенороський» (1627 р.) Павми Беринди чи поетичну збірку «Украинские мелодии» (М., 1831) М. Маркевича та його п'ятитомну «Историю Малороссии» (М., 1842—1843). Поет міг користуватися тут і багатющим зібранням періодики. До речі, 6 травня 1886 року в цьому ж будинку (в домовій Павлівській церкві) І. Франко брав шлюб з Ольгою Хоружинською, родичкою викладача колегії Є. Трегубова.

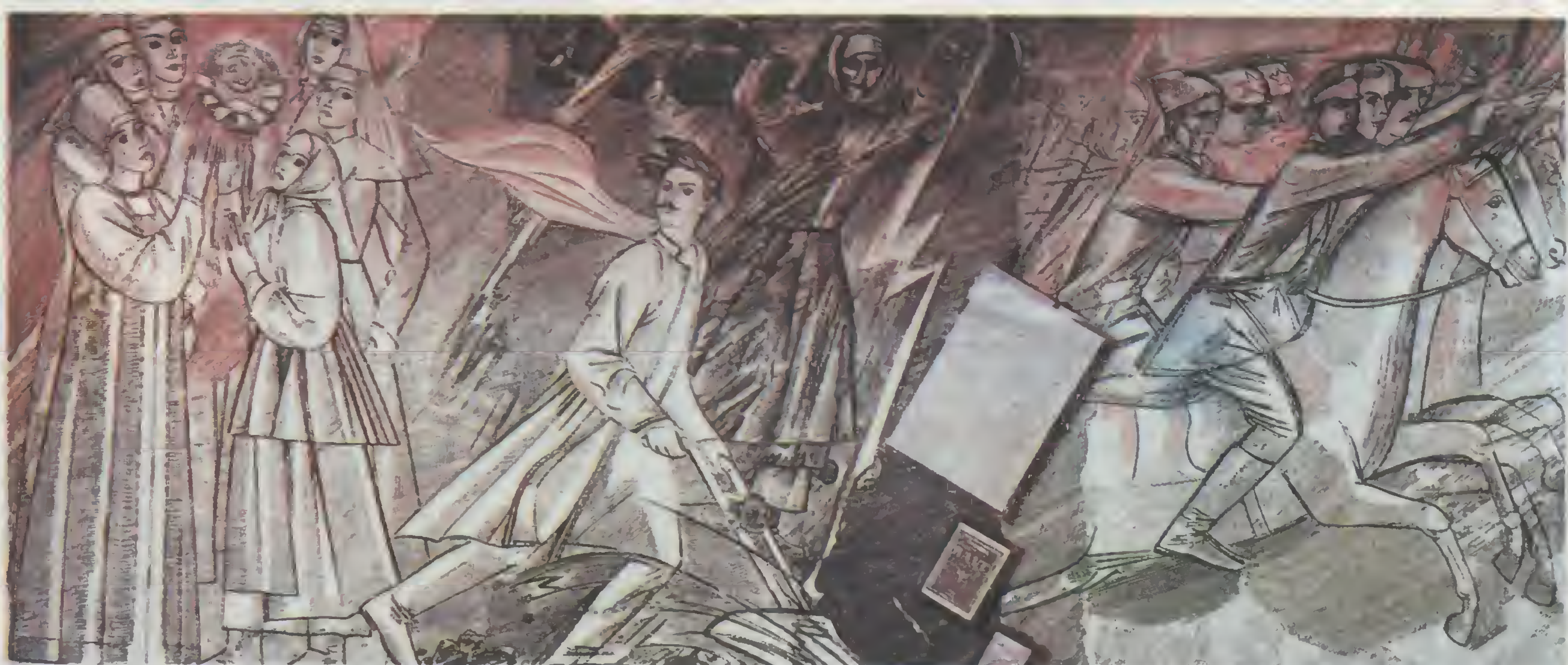
Тепер, коли приміщення класів, каплиці, рекреаційного залу колегії заповнилися невмирущими літературними пам'ятниками, вже неважко уявити своєрідну атмосферу цього навчального закладу, де все сприяло підготовці «юнаків, пройнятих почуттями обов'язку, любові до чесної праці, зігрітих і чистим захватом перед прекрасним у всіх його видах, і любов'ю до рідної землі...» (з листа засновника колегії Григорія Павловича Галагана до директора колегії І. І. Ничипоренка від 19 березня 1884 року).

Так сталося, що першою книгою, яку заобликувала головний хранитель Н. С. Грабова, стало рідкісне видання — «25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 — 1 октября 1896 года). Под редакцией директора Коллегии А. И. Степовича». З цього експоната у 1981 році (саме тоді було засновано Державний музей літератури УРСР) почала оживати історія своєрідної «школи академіків». З'ясувалося, що свого часу в бібліотеці колегії були виставлені бюсти видатних мислителів, письменників усіх часів і народів, що тут часто відбувалися літературно-музичні вечори, підготовлені юнаками-колегіанами. Ми розшукали твори вихованців колегії (справжні твори-дискусії, твори-сповіді) і дізналися, що в колегії вважалося ганьбою готуватися до уроку літератури за підручником... Тільки за першоджерелами і серйозними науковими працями! Вдалося знайти чи відтворити рідкісні експонати, пов'язані із заснуванням колегії, її викладачами та вихованцями: розклад занять і печатку колегії, програми вечорів і опис цінних речей, документальні фотокартки та видання колегії. Серед наших задумів і планів — відтворення інтер'єра — бодай частково — самої книгозбірні, створення постійної експозиції та пересувної виставки, присвяченої колегії.

Є музеї, долю яких уже від дня їх заснування можна назвати щасливою. Це ті, експозиції яких створюються на основі якоїсь тематичної виставки чи приватної колекції. Така першооснова — зосередження достовірних, оригінальних експонатів — з перших кроків надійно веде експозиціонерів та художників до вироблення правильної науково-художньої концепції майбутнього музею. І як же важко складається музей, концепція якого народжується лише з задуму, без жодного «живого» експоната! Саме так починався Державний музей літератури УРСР. Задум його передбачав такі неоглядні масштаби та обрії, що багатьом здавалися просто недосяжними. Все це насторожувало, викликало небезпідставні сумніви навіть у досвідчених музейних працівників і художників.

Важливо було визначити правильний науковий принцип. Обрали тематико-хронологічний. Потрібно було, керуючись науковою періодизацією літературного процесу, відтворити його музейними засобами, поєднуючи «образ епохи» і особистість письменника. Згодом постала нова проблема, розв'язання якої забрало майже два роки,— трактування тематичного принципу експозиції. Обраний нами показ літератури в кожному періоді за жанрами дістав повну підтримку в Інституті літератури АН УРСР ім. Т. Г. Шевченка та в Спілці письменників України. Крім того, було вирішено, показуючи жанри, створити розділи оглядового характеру та комплекси-моносторінки, присвячені найвидатнішим явищам літератури.

Чітка структура майбутньої експозиції допомогла нам ні на крок не відступити від музейного бачення і переконати у правильності нашої позиції багатьох, хто мав стосунок до майбутньої експозиції. Особливо важко було відстоювати непорушний закон музейної експозиції: показ епохи лише на експонатах конкретного часу. Відсутність

М. Малишко. Графічне панно

оригіналів, настійні поради знавців літератури, які вболівали за глибину і широту показу літературного процесу,— все це не раз підштовхувало до дуже легкого, виставочного вирішення експозиції, за якого одна тема відтворюється документами різних епох. Але ж людина приходить в музей насамперед для того, щоб поринути в атмосферу минулих років! Достовірність, оригінальність його експонатів здатні викликати в нас дорогоцінне відчуття особистої причетності і співучасті. І це відчуття не порівняєш ні з якою іншою співтворчістю — такого ми не переживаємо ні в час спілкування з книжкою, ні на театральній виставі.

Однією з набільших цінностей нашого музею є рукописи багатьох виданих творів української літератури. Кожен рукопис промовисто засвідчує важку письменницьку працю над словом, показує перебіг творчого процесу. Почерк творця, замінені слова й рядки, вставки і скорочення, папір і чорнило — на всьому подих творчості, печать думок і почувань письменника. Нам треба було відтворити за оригіналами рукописи з найдавніших часів, починаючи з першолітопису — «Повісті минулих літ». Майже тисячу рукописів представив нам для відтворення відділ рукописів Інституту літератури АН УРСР. Більшість з нас, працівників музею, самі вперше в житті мали таку щасливу нагоду — побачити рукописи класиків української літератури.

Найточніше відтворення рукопису було для нас не лише суто професійним обов'язком — цього потребувало усвідомлення важливості оригіналів, зміст яких безсмертний. Знайшли пергамент, на якому досвідчені майстри виконали високоякісну художню копію «Повісті минулих літ». А потім почалися довгі пошуки старовинного паперу. Ніні Степанівні Грабовій вдалося зібрати по різних державних установах справжній скарб — аркуші чистого паперу XVII—XIX століть. Кожний такий аркуш уже сам є рідкісним експонатом. Ми стали власниками паперу, на якому писали І. Вишенський і Г. Сковорода, О. Пушкін та І. Котляревський, М. Гоголь і Г. Квітка-Основ'яненко, Т. Шевченко і Леся Українка. Копії рукописів замовлялися художникам найвищої кваліфікації. То була непроста справа: художник мусив побачити оригінал, зафіксувати всі його дані, зняти фоторепродукцію чи ксерокопію для наступної роботи відтворення, а потім знайти аркуш старовинного паперу з музейної добірки. Далі все вирішувала майстерність художника, перед яким «дихав» вірогідністю чистий аркуш з сивої давнини. Неперевершеними серед художніх копій нам здаються ті, що виконані Віктором Михайловичем Батуріним, художником з Полтави, досвідченим майстром музейної експозиції.

На другому місці після рукопису — першодрук. Це той експонат, зміст якого здебільшого уже відомий — бодай почасти — відвідувачеві. Закони сприймання такі, що насолоду відвідувач музею одержує від того, що вже трохи знає. Своєю назвою першодрук оживляє в пам'яті враження від колись прочитаного, переживання, думки минулих літ. Але тепер перед ним книжка, з якою вперше письменник вийшов до народу. Таким бачив сам автор свій витвір, дарував його друзям, надписував автографи і, безумовно, вихоплював його поглядом з річища інших книжок. Багато розкаже першодрук: друкарська робота, художнє оформлення, ілюстрація, розміри видання, написи на книжці, печатки та штампи...

Першодруків у нас багато. Ті ж видання, яких поки що в нас нема, представлені муляжами. Найважче було з рукописними книгами та стародруками. Копіювання титульної сторінки, кольорових шрифтів, заставок, буквиць, високохудожніх мініатюр-ілюстрацій потребувало від художника неабиякої старанності, скрупульозності і високої майстерності. Нам пощастило зустріти таких художників, і серед них — Любов Кирилівну Колечко, яка кожну копію справді творила. Художників надихала на таку працю кипуча атмосфера у відділі дожовтневої літератури, який очолює Віра Іванівна Сулима. Нещодавно з Полтави від художника Олександра Білецького ми одержали унікальні копії титульних сторінок книг. Важко було повірити, що кожний титул цей художник вирізує на дошці, а потім способом тиснення переносить на папір, досягаючи повної ідентичності. На деяких сторінках треба було відтворити старовинні штампи, печатки, і для цього знову викорис-

товувалось різьблення, нова дошка. Таким чином до музею потрапили і рукописи творів, написаних вихованцями колегії, і печатка, якою стверджувався кожний такий документ. Крім того, вдалося відтворити кілька оригінальних оправ стародруків. Серед них унікальна оправа Острозької біблії, зроблена в Києві, та декілька оригінальних оправ львівських видань XVII століття, муляжі яких виготовлені у Львові.

Відомо, що фотографію винайдено лише 1839 року. Тому важко переоцінити працю експозиціонерів і художників, яким треба було розшукати й створити художні копії сотень старовинних гравюр, акварелей, написати збільшені портрети письменників з прижиттєвих гравюр, численні пейзажі давніх часів. За таку працю бралися справжні ентузіасти, які добре розуміли, що немає нічого важливішого в музейній експозиції за вірогідність.

Ми прагнули створити такий зоровий ряд, який би викликав у глядача нові, глибокі роздуми про твір, про долю письменника і його слова. У щасливу хвилину знайдений чи створений експонат характеризує літературного героя, відтворює обстановку і передає атмосферу часу. Тому особливе місце в експозиції ми відвели типовим предметам. Знаючи, що меморіальні предмети радянського періоду ми розшукаємо в процесі комплектування, ми доклали найбільше зусиль до пошуку меморіальних речей, що належали письменникам дожовтневого часу, для створення точних, документально обгрунтованих «замінників» типових предметів епохи. Серед наукових реконструкцій, муляжів і макетів, які збагатили експозицію,— гуслі XI—XIII століть, гудок XIV століття, куточок майстерні давньоруського переписувача книг (тут меблі реконструйовані за старовинними книжковими мініатюрами, а письмове приладдя — за новими науковими джерелами), панцир давньоруського воїна, друкарський верстат XVII століття, каламар часів Івана Вишенського, вертеп, сопілка часів Григорія Сковороди, фамільний герб Котляревських, конторка з письмовим приладдям та печатка М. В. Гоголя, мольберт Тараса Шевченка і діорама покріпаченого села. А в експозиції радянської літератури — будьонівка, рушниця та червона хустина періоду громадянської війни, збільшені макети сцен з перших вистав українського радянського театру, художній образ «залізної троянди» з «Вершників» Юрія Яновського, кінокамера Олександра Довженка, добірка настінних медалей, присвячених видатним митцям усіх часів і народів, з кабінету Миколи Бажана.

Проте особливою гордістю музею є оригінальні експонати. За три роки їх зібрано майже 35 тисяч. Рукописи і книжки, газети і листівки, малюнки і фотокартки, меморіальні речі і типові меблі різних часів... Збирати було нелегко. Не всі власники йшли нам назустріч, не всі й розуміли значення цих речей. Крім того, в нашій республіці 58 державних музеїв літературного профілю... Та надії на унікальні знахідки ми не втрачали...

На одному весіллі у міській квартирі завзято грали «троїсті музики». Дивувалися

Гуцульський торшер з вітальні Ю. Смолича. Машинка письменника

люди — не часто почуєш у тихому закутку великої столиці таку гарячу мелодію. Серед музикантів був веселий сопілкар, який часто грав і на бубні, він і обмовився мені, що має в своїй невеличкій бібліотеці добірку стародруків, зокрема й... «Апостол» Івана Федорова. Перехопило подих від того повідомлення — тепер потрібна була витримка. Може, сопілкар помиляється? Ні, через якийсь час я вже тримала в руках один з найдорожчих нині експонатів музею літератури — львівський «Апостол». Книга не мала титульної сторінки, збереглися не всі сторінки знаменитої післямови першодрукаря, папір на зрізах потрух, але ж це була вона, перша друкована українська книжка, 86-й примірник. З тієї ж невеличкої приватної бібліотеки потрапив у музей ще один унікальний стародрук — «Євангеліє учительне» (Крилос, 1606), де вперше в практиці східнослов'янського книгодрукування з'являються сюжетні ілюстрації.

Музей розшукав справжні перлини — книги XVI—XVII століть. Серед них рукописна книжка XVI століття «Листвиця» Іоанна Листвичника (візантійського письменника VI ст.). До речі, книжка ця, оздоблена прекрасними мініатюрами, певний час зберігалася в колекції вченого-філолога Г. І. Коляди, який, дослідивши, що список «Листвиці» старший від львівського «Апостола» Івана Федорова, висловлював припущення, що зразком заставки цього рукопису міг скористатися першодрукар для чудових заставок «Апостола» 1574 року. Працівниками музею виявлені і придбані стародруки: Мінея общая. К., друкарня Соболя, 1628; Іоаникій Галятовсь-

кий. Старий костьол. Новгород-Сіверський, 1678; Требник. К., друкарня Лаври, 1646; Книга о вірі єдиній. Москва 1648; Октоїх. Рукописна нотна книга XVII ст.; Збірник епіграм Джона Овена, 1705 та інші.

У 1983 році до музею надійшов унікальний експонат — список «Кобзаря» Т. Г. Шевченка, першого посмертного видання творів поета в Петербурзі 1867 року. Список зберігався в архіві П. І. Мартоса, знайомого Т. Г. Шевченка. Архів цей був розпорошений лише в 60-ї роки нашого століття після смерті Зінаїди Мартос, яка, за свідченням жителів Охтирки на Сумщині, довгі роки зберігала у скринях книги, рукописи, малюнки (гадаємо, що саме там міг бути і нерозшуканий акварельний портрет П. Мартоса, виконаний Т. Шевченком). Папір фабрики «Говардь», чорне чорнило, сталеве перо без напайки свідчили про те, що список «Кобзаря» був створений в 80—90-і роки минулого століття, а в 20-х роках нашого до нього було зроблено оправу з грубого лляного нефарбованого полотна. Зберігся на корінці списку і суперекслібрис «З. М.» (Зінаїда Мартос).

Такі знахідки трапляються нечасто, а експозиція потребувала профільного, результативного комплектування оригінальними експонатами. Без нього ніяке копіювання, яке б досконале воно не було, не вирішувало справи. І справжнім фундаментом експозиції стала меморіальна бібліотека Миколи Івановича Терещенка, відомого українського радянського поета-перекладача, лауреата премії імені М. Т. Рильського. Завдяки всебічній підтримці Міністерства культури УРСР та Інституту літератури АН УРСР, наполегливості працівників музею ця бібліотека стала нашим надбанням. 1750 книжок та рукописів! Зібрання складалося на всіх етапах становлення і розвитку української радянської літератури, формувалося у самій гущині літературно-громадського життя одним з найактивніших його учасників. Поет-перекладач М. І. Терещенко був членом оргкомітету Спілки радянських письменників СРСР, перебував на редакційно-видавничій роботі, тривалий час працював у Держлітвидаві УРСР. У музей надійшли першодруки, прижиттєві й посмертні видання творів українських письменників (не лише класиків, а й маловідомих та забутих), українські літературні альманахи, збірники, періодика, фольклористичні та етнографічні збірки, бібліографічні покажчики, літературознавчі розвідки. Серед них поширені і раритетні видання, яких нема навіть у фундаментальних державних бібліотеках. Комплектуючи протягом 50 літ свою бібліотеку, М. І. Терещенко наче передбачив майбутню величну експозицію музею, призначену для мільйонів шанувальників і дослідників літератури. Його унікальне зібрання оригіналів, розмістившись у п'ятнадцяти експозиційних залах, заговорило на повний голос до широкого кола людей і про безсмертя літератури, і про інтернаціональне єднання народів, і про високе горіння людини, що зібрала для розуму і серця ці духовні скарби.

Доречним доповненням до літературного матеріалу в експозиції є видання, присвячені вивченню вітчизняної історії та фольклористики. Унікальні видання першої половини XIX століття представлені, зокрема, книгами «Украинские народные песни» М. Максимовича, «Народные южнорусские песни» А. Метлинського, «Исторические песни малорусского народа с объяснениями Вл. Антоновича и М. Драгоманова», «Записки о Южной Руси» П. Куліша та багатьма іншими.

Мусимо поспішати. Тож протягом лише одного року стали володарями рукопису Грицька Григоренка (п'єси «Отчего», що вважалася втраченою), рукопису 1848 року поеми П. Морачевського «Чумаки...», рукописів Марка Вовчка, Лесі Українки, О. Кобилянської, І. Нечуя-Левицького, Б. Грінченка... Щодо письменників радянської доби, то вже маємо цінні автографи М. Горького, П. Тичини, М. Рильського, Є. Плужника, Остапа Вишні, Ю. Яновського, І. Микитенка, О. Бойченка, В. Симоненка, Григора Тютюнника, В. Земляка та багатьох інших.

Часто пишуть про подвижництво музейного працівника — воно, мабуть, найяскравіше виявляється саме в розшуковій роботі. Щоб оживити пам'ять, ввести відвідувача в атмосферу часу, створити обстановку природності, треба було розшукати меморіальні речі й типові предмети: письмове приладдя, світильники, годинники, музичні інструменти, меблі, етнографічний матеріал різних епох. На наші газетні оголошення відгукнулися сотні киян. І протягом останнього року в музей надійшли старовинні письмові столи і книжкові шафи, секретери і крісла, настінні годинники, лампи, рами. Траплялися й особливо цінні знахідки: серед предметів були і точно такі, що стояли в помешканнях українських письменників (за свідченням документальних фотографій другої половини XIX — початку XX століття). Знайдено і твори образотворчого мистецтва: високохудожній акварельний жіночий портрет-мініатюра першої половини XIX століття, олійний портрет «Козака Мамая» (XIX ст.), образ якого повторився і на старовинній скрині того ж часу, живописні роботи І. Їжакевича, графіка В. Касіяна. Розшукали фізгармонію кінця XVIII століття, скрипку, торбан, бандуру XIX століття, різноманітне письмове приладдя від часів Григорія Сковороди до перших післяреволюційних літ.

Музейна експозиція дбайливо представляє реліквії — різьблену тарілку, що належала Марку Вовчку (річ зберігалася в дослідника творчості письменника О. К. Дорошкевича), письмове приладдя І. Нечуя-Левицького (подарунок від онука письменника П. А. Левицького), пенсне, лінійку, ніж для паперу, ковіньку та рукавички Панаса Мирного (передані з літературно-меморіального музею письменника в Полтаві), столик, письмове приладдя Ольги Кобилянської, передані з Чернівецького музею письменниці.

Експозиція української радянської літератури дихає атмосферою часу, бо рясніє такими реліквіями, меморіальними речами, які вводять відвідувача у світ письменника. Кларнет і пенсне молодого П. Тичини, підсвічник і рушник Г. Косинки, попільничка В. Еллана-Блакитного. Крім того, червона

Інтер'єр другого залу музею

українська хустка та кухлик, змальовані П. Тичиною в 1943 р. в Уфі як символ нескореної України, газета, обагрена кров'ю на полі бою, письменника В. Собка, прострелена партизанська шкірянка П. Воронька, робочий стіл композитора Г. Верьовки, за яким у роки війни була створена музика до «Клятви» М. Бажана, столик Остапа Вишні, стіл та крісло Ю. Яновського... Відтворено також невеликі меблеві інтер'єри меморіальних кабінетів міністра освіти УРСР П. Г. Тичини та директора Інституту фольклору, етнографії та мистецтвознавства М. Т. Рильського. Є робочий стіл А. Малишка, крісло й лампа з кабінету М. Бажана, торшер і друкарска машинка Ю. Смолича, круглий стіл та крісло А. Головка.

Використання технічних засобів в експозиції музею теж служить справі наближення відвідувача до епохи, введення його у світ творця. Голограми зображують пам'ятки культури минулих часів та меморіальні речі, а звукозапис відновлює в пам'яті безсмертні рядки творів, хвилює голосами видатних письменників.

Музейні працівники розшукали сотні документальних фотокарток, було виготовлено тисячі фоторепродукцій. Від фотоколажу у залі революційного передгроззя, від фотографії-роздуму, настрою («Недоспівана пісня») до опорного фотознімка, який організовує експозицію цілого залу — такий діапазон смислового і художнього навантаження фотографії в нашому музеї.

У кожному залі музею присутній іще один незмінний експонат — висловлювання найвизначніших представників літератури різних часів про Слово — свою зброю. Ці висловлювання на спеціальних сувоях, які виконані досвідченими майстрами. Кожний сувій — це ще й художній твір, який відтворює дух часу і задум письменника.

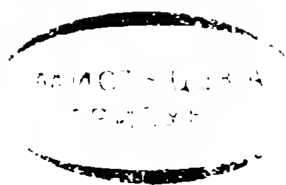
Ритмічна композиція — організація експонатів у просторі — довершується кольоровою композицією кожного залу. Колір стін, тканини, освітлення залу й вітрин, форма кріплення експонатів — усе задумано художником у гармонійному поєднанні, все зроблено з повагою до відвідувача, з гордістю за велику честь знайомити шанувальників літератури з духовними скарбами народу.

Ласкаво просимо у наш Дім для Слова!

ОЛЬГА КРАСИЛЬНИКОВА

БУНТ ДЕКОРАЦІЇ?

Шекспір, порівнюючи світ із театром, а всіх людей з акторами, утверджував думку, що нікому ще не судилося нескінченно грати провідні ролі: той, хто вчора вийшов на сцену «королем», сьогодні може бути «жебраком» і навпаки. Так і в світі мистецтв. У певний період якесь одне з них починає грати роль «короля», перебираючи на себе увагу широкої аудиторії. Мистецтвознавці тоді пишуть про «бум» (скажімо, виставочний бум, естрадний та ін.). Щось подібне, до речі, відбувається і в науці: років двадцять тому спостерігався особливий інтерес до фізичних наук, років десять тому — до біологічних, а зараз, за деякими спостереженнями,— до економіки. Якщо ж говорити про театр, то і в цій планетарній моделі мистецької галактики тільки на перший погляд панує раз і назавжди встановлена ієрархія компонентів. Точиться невпинна «боротьба за престол», якій позаздрили б і герої шекспірівських хронік.

Так, наприклад, у 60-і роки монархом театрального королівства стала театральна декорація, яка тоді ж виборола собі право на друге ім'я: сценографія. Те, що відбулося тоді і тривало в 70-і роки, можна назвати бунтом декорації — вибуховою реалізацією її прихованих можливостей. Подібне вже відбувалося у 20-і роки, коли у вирі конструктивізму була зруйнована ілюзорна декорація — ландшафтний або архітектурний «пейзаж»,— яка співвідносилася з рухомою постаттю актора як емоційне тло. Сценографія повернулася до своїх витоків — до ігрової функціональності. Адже й почалася вона не з прикрашання сцени (якої спочатку й не було), не з костюма або маски актора, а з виокремлення простору сцени: проведення часто невидимої, але такої відчутної межі між актором і глядачем. Сценічний простір призначений для сценічної дії, тут працюють актори і декорації, сюди спрямоване світло, тобто це місце, де у творчому акті об'єднуються усі мистецтва.

Формуючи його, художник передусім виходить з будови сцени. Естетика давньогрецького театру значною мірою визначалася сценічним майданчиком-орхестрою, розташованим просто неба, коли глядачі могли спостерігати гру акторів практично з усіх сторін, естетика ж пізнішого європейського театру, починаючи від ренесансу,— сценою-«коробкою» з її єдиною відкритою четвертою стіною. Зовсім інші вимоги до сценічної дії висунула сьогодні так звана «мала сцена», коли виконавці і глядачі перебувають в одній кімнаті. Одначе художник уже давно навчився не просто враховувати будову сцени, а й сміливо пристосовувати її (за допомогою спеціальних пристроїв змінює дзеркало сцени, звільняє для сценічної дії частину партеру або створює інші ігрові майданчики). Зрозуміло, що й актор не може грати однаково в різних декораціях, він відчуває оформлення як сильного партнера, паралельно з яким — у «супроводі» чи в «контексті» — доводиться працювати. В цьому полягає «режисерське начало» сценографії, яке завжди було властиве мистецтву оформлення сцени, однак на повну силу виявилося лише у XX столітті.

Початок століття — час народження режисури в сучасному її розумінні: як мистецтво-лідер, як провідник основної ідеї вистави. Утверджуючись у протиборстві з традиційним акторським пануванням на сцені, режисура перші свої кроки робила, користуючись образною мовою декораційного мистецтва, самоусвідомлювалася через «режисерське начало» сценографії. На практиці це означало, що режисерський задум вистави репрезентовано насамперед через сценографічний образ. І це не дивно, бо в режисуру у цей час приходили художники (в тому числі й театральні). Найхарактерніший приклад — творчість Г. Крега, С. Ейзенштейна, О. Довженка. Відомо, що й Л. Курбас малював ескізи декорацій, ще важливішими є його власні свідчення: «Якщо і можна говорити про якісь конкретні впливи, то їх варто віднести тільки до живопису...» (Л. Курбас. Шляхи «Березоля». — «Вапліте», 1927, № 2, с. 14). Природно, що саме в цей час у театрі з'являються митці, чий талант об'єднує обидві професії — режисера і художника (той же Г. Крег, М. Акімов, І. Шлепянов). Але й «чисті» сценографи не залишають завойованих позицій — на Україні, зокрема, такими співрежисерами були А. Петрицький, В. Меллер, О. Хвостенко-Хвостов, Б. Босарєв — засновники української радянської сценографії.

Те, що лише окреслювалося у 20-і роки, вивершилося в сценографії 60—70-х. А в період від другої половини 30-х до першої половини 50-х років новонароджені сценографічні ідеї ніби відійшли на другий план, хоча й не були забуті, реалізувалися в творчості таких художників, як В. Меллер, М. Уманський. Водночас у цілому театрально-декораційне мистецтво повернулося до

Б. Купенко. Декорації до опери М. Глінки «Іван Сусанін»

традиційної системи оформлення, цей період позначений, на жаль, і створенням ілюстративно-побутових, ілюзорних декорацій.

Оновлення образної мови сценографії відбувалося поетапно. Почалося воно із заперечення побуту на сцені. Модним став «умовний стиль», але безвідносна до конкретних реалій часу і місця дії ілюстративна абстракція була не краща за побутову чи історичну ілюстративність. Коли це стало очевидним — мода змінилася: так званих «організаторів сценічного простору» (конструктивістів, фактурників) почали протиставляти театральним живописцям, абсолютизуючи натуральну фактуру в оформленні. Як результат — нігілістичне ставлення до живопису, акцентація формальних моментів у сценографії збіднили образотворчу культуру, знизили її рівень.

Найдосвідченіші митці старшого покоління, ті, для кого 20—30-і роки були частиною власної біографії, твердили: потрібен синтез творчого досвіду сценографії, набутого протягом усього часу існування цього мистецтва. Історія підтвердила правильність такої позиції: у другій половині 60-х років період такого синтезу настав, водночас почалося і переосмислення сценографічних ідей, в тому числі ідеї співрежисури художника. Стало очевидним, що співрежисура — нова якість сценографії вистави, коли оформлення є пластичним виразом її загального задуму. Зрозуміло, що таке оформлення завжди дисциплінує гру актора, міцно тримає в берегах загальної концепції вистави, направляє його протягом усієї сценічної дії, ніби режисер перебуває не десь, не за кулісами, а тут, на кону...

Сучасна театральна декорація не знає обмежень у виражальних засобах, приміряє до себе найрізноманітніші форми, але найприкметніший для неї стрій, за виразом народного художника РРФСР О. Васильєва,— «художня небилиця». Адже «сучасний театр — не ілюзія життя, а щось зовсім інше... Це місце, де уява драматурга, актора, режисера, художника, зливаючись з уявою глядача, створює нову реальність, що грунтується на життєвій правді». Васильєв пропонує: «Придивіться до кращих декорацій сучасного театру: як правило, вони певний пластичний витвір, певна художня небилиця, народжена ідеєю спектаклю, фантазією художника, можливістю сцени. Ця «художня небилиця» і є специфічно театральним образом, що виникає в душі по-театральному мислячого художника. Ці витвори, будучи зовні неправдоподібними, викликають у глядача складними асоціативними шляхами живе почуття правди і реальності того, що відбувається на сцені. Таким чином, сучасний театр породив цілком особливу форму художнього мислення, особливу пластичну форму, якої немає в жодному іншому жанрі образотворчого мистецтва».

Завдяки видатному українському радянському режисерові Л. Курбасу теорія театру збагатилася новим поняттям: **перетворення**. Так митець називав театральний образ, який не наслідує звичні для глядача форми життя, не створює ілюзію дійсності, а є іномисленням, художнім еквівалентом дійсності, тією винятково влучною метафорою, яка робить очевидною для кожного глядача думку її автора — режисера, актора чи художника. «Художні небилиці» сучасної сценографії — суть Курбасові перетворення.

На Україні ідею співрежисури художника у виставі в останні два десятиріччя утверджували передусім народні художники УРСР Данило Данилович Лідер (він оформлює переважно драматичні вистави) і Євген Микитович Лисик (сценографія оперно-балетних вистав). Їхня творчість належить до вершинних досягнень не тільки української, а й усієї радянської сценографії. Понад те — якщо судити за авторитетними відзнаками міжнародних виставок, то

й до вершинних досягнень сучасного світового мистецтва оформлення сцени.

Жодне узагальнююче дослідження з історії сценографії не оминає оформлення Д. Лідера до вистави «Ярослав Мудрий» І. Кочерги у Київському театрі ім. І. Франка. В цій роботі втілено творчі принципи самого художника і водночас новітнього декораційного мистецтва. Для Лідера завжди важливо, щоб у сценографії вистави відчувалися зв'язки, які об'єднують сферу ідей драматурга і духовний світ сучасника. Оформлення «Ярослава» — це фрескове середовище, яке охоплює півколом сцену від порталу до порталу. Образотворчі мотиви цього середовища — розписи Софійського собору, але копіювання годі шукати. Сценічне оформлення — це живописна композиція за мотивами, причому художник спеціально «програмує» певну хаотичність її образів. Складна світлова «партитура» протягом усієї сценічної дії підсилює враження хаотичності, бо подає (висвітлює) зображене фрагментарно: ось чийсь напружений погляд, зігнута в танку нога скомороха, трохи відсторонений лик Оранти... Таке оформлення вже від початку вистави привертає увагу глядача, наповнює сум'яттям його душу, змушує активізувати думку, уяву — те, чого і прагнув художник. Отже, внутрішній стан глядача той самий, який переживав Д. Лідер, вдивляючись у соборні фрески. За врівноваженими канонами він бачив портретовані обличчя наших предків. Це живі люди, це, власне, ми, певен художник,— тільки на відстані дев'ятисот років. Відкриваючи для себе давнину, ми відкриваємо самих себе. Приміряючи до себе давні костюми, ми не лише краще розуміємо давні покоління, а й опиняємося перед судом їхніх уважних, неклiпних очей...

Та тлі живописного фрескового середовища розставлено залізні риштовання — такі бачимо при реставрації пам'ятників давнини. Ця деталь оформлення обігрується не тільки ситуаційно: реставратори — це ми, глядачі, і коли торкаємося безсмертних образів історії і драматургії, то реставруємо і власну душу. Таке оформлення спонукало постановника (Б. Мешкіса) і акторів (передусім виконавця головної ролі народного артиста СРСР А. Гашинського) акцентувати психологічні моменти вистави.

Після прем'єри «Ярослава» мистецтвознавці почали ставити запитання: чи може декорація сама по собі (поза іншими компонентами театрального комплексу) бути виставою? Питання ставилося як риторичне, щоб підкреслити високі художні здобутки сучасної сценографії. Розглянемо його як нериторичне. Те, що кілька мистецтв об'єднуються задля народження театру, не означає, що кожне з них мусить чимось поступатися. Музика, написана спеціально для вистави, може звучати окремо. Актор читає монолог або грає сцену з партнерами в концерті. Театральний костюм або ескіз декорацій може бути експонований на виставці. Ще у XVIII столітті в Росії існували вистави, які складалися тільки з перемін декорацій (демонструвалися блискучі архітектурні композиції П. Гонзага). Але чи був це спектакль у повному розумінні слова? Ні, присутні у залі радше знайомилися з пересувною виставкою робіт художника. Сучасне декораційне оформлення також не може бути виставою, але у цій моделі вже є всі основні її ідеї, щоправда, в тезовому варіанті. Тобто художник — це той, хто спроможний створити свою модель театру.

Звернімося ще до однієї Лідерової роботи — сценографії вистави «У ніч місячного затемнення» М. Каріма (Київський театр ім. І. Франка). Вибудуване художником оформлення практично не змінювалося в головних своїх деталях протягом усього спектаклю. Місце дії — юрта старої башкирки Танкабіке, навкруги степ, де пасуться її табуни. Сцену встелено старим хутром. Біля правої і лівої куліс довгі списи з настромленими кінськими черепами. Над планшетом — це основна деталь оформлення — розіп'ято велетенську темно-руду шкуру. Отже, юрти на сцені нема, але ж під ногами персонажів м'яке хутро,— за однією цією деталлю можна вгадати житло степовика, тим більше що актори, «змушені» ступати безшумно й пружно, відтворюють домашній затишок. Водночас плямисте, вовною догори хутро — це бита копитами, випалена сонцем степова трава. Д. Лідер уміло оперує образною символікою, тому досягає поліфонічного звучання при обмеженій кількості деталей.

У напнутій над сценою шкурі можна побачити стелю високої юрти, а можна й небо зі зловісною хмарою. Простір сцени, наповнений близькими для національної свідомості башкира реаліями, може бути і сюжетним місцем дії, і взагалі місцем, де все відбувається, певним космосом. Художник допомагає акторам виявити образний зміст сценічного простору-космосу, твореного свідомістю тих, хто пас табуни і виховував дітей, але не визнавав за молодшими права на власну думку. Розіп'ята шкура, що аж потріскалася де-не-де від старості,— це і прожите життя Танкабіке, матеріалізоване її багатство, і те, чим відгородилася вона від широкого світу. Та ж нависла шкура асоціюється із розкриленим птахом, що хижо очікує на молодих закоханих Ак'єгета і Зубаржат: здається, сама лиховісна доля чатує на них. Але в непокорі молодих відчутна загроза варварським звичаям, ще крок — і розірветься навпіл, як ганчірка на дужому вітрі, порепана шкура, показуючи виднокіл нового буття.

Декорація увесь час невіддільна від сценічної дії, при цьому художник уміло переключає регістри — отже, кожна сцена має своє емоційне забарвлення: ліричне, романтично-піднесене, трагедійне (і все це не порушуючи загальної стилістики вистави).

Іноді саме сценографія, як ніякий інший компонент спектаклю, втілює жанр вистави. Скажімо, оформлення «Візиту Старої Дами» Ф. Дюренматта у Київському театрі ім. І. Франка сумлінно й послідовно йде за ремарками драматурга. Однак, виявляючи неабияку винахідливість, Д. Лідер у кожній картині використовує незвичний фактурний матеріал — рулони туалетного паперу. І одразу до драматичних, іноді навіть трагічних перипетій сюжету додається іронічний смішок — стає очевидною міщанська сутність самовпевнених жителів Гюллена.

Сценографія музичної вистави має, як відомо, свою специфіку. Тут все чи майже все

І. Шулик. Ескіз до вистави Л. Дюрко «Електро, любов моя»

вирішує музика: її характер, стиль, темпоритм. Пальма першості в інтерпретації партитури опери чи балету належить все-таки диригентові, режисер і художник залежні від нього, але це не означає, що у створенні образного світу вистави вони не можуть безпосередньо звертатися до музики. Інша річ — жанрові обмеження. Скажімо, оформлення балетної вистави — це завжди вивільнений, нічим не захаращений планшет сцени, зручне місце для танцю. А в опері потрібно розташувати солістів і в полі зору диригента, вимоги акустики потребують певних обмежень від художника і постановника. Але кардинальні зміни протягом останніх двох десятиріч відбулися і в сценографії музичного театру. Пов'язані вони передусім, як і в драмі, з підвищенням образної дієвості декорацій.

Дієвість сценографії Є. Лисика очевидна навіть для тих, хто зовсім не втаємничений у мистецтво театру. Його творчість, звичайно, тісно пов'язана з традиціями вітчизняної культури, але про це забуваєш: такою відкривавчою силою сповнені його роботи. Мистецтву сценографії притаманний певний універсалізм — безборонне входження в різні сфери образотворчого мистецтва, тому серед художників театру є свої «архітектори», «живописці», «графіки», і безперечно, Лисик — сценограф-монументаліст, недарма його творчість дехто порівнює з творчістю Д. Сікейроса чи Д. Рівери. Справа, звісно, не тільки в тому, що створювані Лисиком образи масштабні суто фізично: йому, як і згадуваним славетним монументалістам, притаманний певний космізм мислення. Перипетії сюжету, характери, вчинки персонажів він ніби розглядає у побільшуване скло, де дріб'язкове стає ще меншим (і просто зникає), а важливе, суттєве стає масивним, заповнюючи собою сценічний простір. Сценографія будь-якої з вистав, оформлених Є. Лисиком, завжди веде розмову про вічні цінності, про добро і зло, любов і ненависть. Це не означає, що художник повторюється в задумі: його фантазія незмірна, як і палітра виражальних засобів; повторюється тільки розмова, але в узгодженні з музикою і сюжетом.

Звернімося до конкретного прикладу — оформлення балету «Ромео і Джульєтта» С. Прокоф'єва у Львівському театрі ім. І. Франка. Тут, здавалося б, параметри сценографії заздалегідь визначені загальновідомим сюжетом: Ренесанс, Верона, двоє закоханих із ворогуючих родин. Є. Лисик не відсторонюється від створення місця дії, але його насамперед цікавить шекспірівська ідея, яка втілилась і в музиці,— згубність ворожнечі, тієї немудрої затятості, непоступливості, від якої всі лиха роду людського. У Лисика вже не просто полум'я ворожнечі, а ціла пожежа, яка охоплює цілий світ. З висоти XX століття, яке перебуло найстрашніші війни з мільйонними жертвами, художник має право саме так інтерпретувати «найпечальнішу в світі повість».

Цей задум втілено надзвичайно просто і переконливо. Подивимося на ескіз, багато разів експонований на різних виставках. Стовбуроподібні напіввежі, напівбудинки симетрично виступають з-поза лаштунків і, повторюючись в одноманітній черзі, з'єднуються в жорстокій перспективі. На будинки, ці похмурі кам'яниці, ніби натягнуто непроникні маски: історичні реалії, отже, розмито. Обабіч куліс вони стоять як два ворожі табори, як два протилежні полюси ненависті. Вони чисто зорово, і, крім цього, психологічно створюють ту напругу, в якій не може виникнути щось інше, а тільки сутичка, побоїще, війна. Від одного кам'яного полюса до другого мчать люди, велетенські маси, щоб завихоритися у смертоносній двобої. Колотнеча безумних, карнавал смертників. Це ескіз-епіграф, ескіз-квінтесенція, за яким можна передбачити образне зерно кожної наступної картини оформлення. Наприклад, фінальної. Цвинтар. Порож-

ня, ніби виморожена смертю земля. Страшна у своїй нескінченності процесія людей. Вся Верона? Вся Італія? Ні, здається, увесь світ!

Емоційний камертон сценографії не ренесансне світовідчуття, а радше середньовічне чи, може, проторенесансне — час досвітніх вогнів, які приречені згаснути.

Кімната Джульєтти не місце дитячих радощів, а скоріше молільня за кольоровим вирішенням. Потвори і карлиці, зображені на картинах,— продовження несамовитого карнавалу, явленого глядачеві на початку другої дії. Художник зробив значнішим і страшнішим те, що було закладене в музичній драматургії: так з'являються фантасмагоричні (згадуєш Гойю) карнавальні маски — не веселе народне свято, а розгул темних інстинктів.

Головну ідею свого художнього задуму Є. Лисик ніколи не приховує в хитросплетеннях декорацій, а висуває наперед, подає широким планом, знаходячи звичайно для цього відповідний образний еквівалент. У балеті «Тіль Уленшпігель» Є. Глєбова (Ленінградський театр опери і балету ім. С. Кірова) Фландрія в його конструкціях — це велетенський ешафот. Сценографія опери «Борис Годунов» М. Мусоргського — «унаочнений» біль за «долю людську, долю народну». Як зазначає режисер В. Комісcapжевський, «народ дивиться на нас з погрібних стель, юрмиться серед загублених у полях церковок і хрестів, оточує скорботним хором килим коронації.» На думку режисера, Лисик — «один з найнапруженіших трагіків нашої сценографії».

Лисиківська сценографія не тільки для музичного театру, вона музична за своєю суттю. Звернімося до оформлення опери Б. Лятошинського «Золотий обруч» (Львівський театр опери і балету ім. І. Франка). Художник поставив перед собою завдання: вже у першій дії через панораму Карпатських гір передати ідею духовної краси карпатців, їхню готовність до самопожертви в ім'я вітчизни. Так, у живописній панорамі з'являються величезні прозоробілі, як марево, постаті трембітарів, які ніби виростають із гір, а піднятими трембітами підпирають небо. Здається, чуєш музику: тривожну і щемливу. Здається, бачиш музику...

Бачиш музику — хоча це, може, трохи відсторонене, холодніше споглядання — і на виставі «Гугенотів», оформленій у Київському театрі опери і балету народним художником СРСР Ф. Ніродом. Образна система цього художника порівняно з Лисиковою традиційніша, він завжди йде від конкретних образотворчих реалій, пам'яток культури. Тією мірою, якою готична архітектура увібрала в себе музику своєї епохи, ми й чуємо її на виставі опери Д. Мейєрбера, де Ф. Нірод пропонує сценографічно перетворений образ Нотр-Дам.

Подібний прийом повторюється і в оформленні опер «Князь Ігор» О. Бородіна, «Ярослав Мудрий» Г. Майбороди, «Фіделіо» Л. Бетховена, «Отелло» і «Дон Карлос» Д. Верді, коли художник відштовхується від конкретних історико-архітектурних пам'яток, передусім найвідоміших зразків... Йдеться, звичайно, не про пряме цитування, а про своєрідну стилізацію. В той же час треба підкреслити, що така-от стилізація не вичерпує собою сценографічного задуму, а є його компонентом — щоправда, одним з найяскравіших.

Така концепція побудови художніх образів характерна і для інших відомих майстрів сценографії музичного театру — народних художників УРСР П. Злочевського, Б. Купенка та ін. Досвід показує, що це — найкоротший шлях до успіху в оформленні вистави, адже використання мотивів відомих пам'яток — «опорні сигнали» уваги глядачів.

І Ф. Нірод, і П. Злочевський, і Б. Купенко — представники старшого покоління; ті ж, хто належить до середнього і молодшого поколінь художників музичного театру, прагнуть створювати образну систему, в якій існуючі реалії поставали б у більш перетворюваному вигляді, де б відчутнішим було особисте ставлення до події, персонажів сценічного твору.

В оформленні опери «Фауст» Ш. Гуно у Київському театрі опери і балету ім. Т. Шевченка, яке належить молодому художникові О. Бурліну (учневі Д. Лідера, а водночас — так вважає сам Бурлін — і Є. Лисика), виникає образ, здавалося б, не «запрограмований» ні сюжетом, ні музичною драматургією. Отже, головний мотив оформлення — павутиння; у першій дії оперної вистави напівпрозора мереживна завіса викликає цілий ряд асоціацій: у цьому «павутинні» заплутався сам Фауст, відокремився від світу у запиленім кутку. Це і павутиння схоластики, що обплутало свідомість середньовічного вченого, водночас це й сіть старості, сумне плетиво зморщок, під яким — молодий, бунтівливий дух. У другій дії художницький задум наповнюється новим змістом — це Мефістофелем виткане павутиння, в яке потрапляють легковажні душі. Втім, сатана не може більше того, що можуть люди, він лише спритно користується їхніми вадами, адже сам він тільки згусток людського зла, втілений у народній фантазії. Отже, це ще й самими героями-персонажами виткані пута забобонів, користолюбства, підступництва.

Творчість О. Бурліна — приклад впливу принципів оформлення драматичної вистави (тих, які склалися в останні два десятиріччя) на сценографію музичного спектаклю.

Водночас існує, і це також характерно для сучасного мистецтва оформлення сцени, вплив протилежного напрямку. Якщо ми звернемося до творчості таких митців, як Л. Безпальча, І. Биченкова, Н. Гомон, Я. Нірод та інші, то побачимо, що за їхніми роботами (за особливо побудованою світловою, речовою, живописною партитурою), як правило, легко відчути мелодику драматургії, а не тільки пружний ритм авторської думки, поєднаної із зусиллями художника в створенні явища резонансу.

Взаємовплив сценографії музичного і драматичного театру — важлива позитивна тенденція сучасного мистецтва оформлення сцени. Але є й негативні. Звернімося до найголовнішої: суть її полягає в жорстокій концептуальності, обмеженій варіативності запропонованих художником сценографічних образів. «Режисерське начало» в сценографії, пам'ятаємо,— благо, як і вміння

скеровувати гру актора в заздалегідь заплановане постановником і художником русло задуму. Але уявімо собі — а ця тенденція, на жаль, досить поширена,— що запропонований художником образ завузький для того, щоб актор почувався природно в кожній наступній сцені. Оформлення повинно «грати», а це означає і те, що його треба «обігрувати». Якщо ж обіграти неможливо, якщо його асоціативні ресурси вичерпано вже, скажімо, в першій дії, то воно «зависає» мертвою бутафорією і починає конфліктувати з актором. Уявімо собі і становище режисера, який повинен планувати мізансцени, не виходячи з перипетій сюжету, психології персонажів, а так, щоб приховати вичерпаний потенціал декораційних образів.

Дійова сценографія потребує особливої винахідливості, таланту, це вершина, яку треба щоразу долати заново. Без цього вже кращим є делікатне акомпанування (декорація-тло), аніж обтяжлива для всієї вистави претензійність. Хоч як це дивно, але приклади «жорстокої концептуальності» частіше можна зустріти в сценографії представників середнього покоління — серед тих художників, хто здійснював бунт декорації. Виступаючи проти омертвілої суті ілюзорного оформлення, ці художники реалізували нові сценографічні ідеї через нові, ними ж знайдені форми. Але час минув, і ці форми вичерпали себе, фетишизувалися; потрібен, очевидно, критичний підхід до власних художніх уподобань, для шукання перспективних шляхів власної творчості.

Сучасна українська сценографія і на нещодавній республіканській виставці, організованій у Києві, була представлена трьома поколіннями художників. Старші своєю творчістю колись готували бунт декорації і разом із представниками середнього покоління здійснювали його. Молодші, ті, хто прийшов у велике мистецтво наприкінці 70-х, у 80-і роки, сприйняли еволюційні зрушення у сценографії як даність, як таке, чого не могло не бути. Їхня творчість — це і ледь почата сторінка завтрашнього мистецтва оформлення сцени. Що ж бачимо на ній сьогодні, наприкінці 80-х?

«Сьогоднішні молоді починають одразу з дуже високого ступеня майстерності»,— зауважує провідний радянський театральний художник О. Васильєв. Це так, для них — у переважній більшості — просто не існує дилем: живопис, архітектурні композиції на сцені чи колаж. Вони вільно обирають з широкого арсеналу виражальних засобів сценографії, не боячись звинувачень у традиціоналізмі чи авангардизмі. Вони вміло користуються цими виражальними засобами, саме тому їхні роботи яскраві, барвисті (може, це реакція на певну видовищну сухість їхніх безпосередніх попередників?). Не є проблемою для молодих і співтворчість з режисером у виставі — вони підготовлені до цього; якщо ж співрежисура не відбувається, то це найчастіше провина постановника, який не хоче чи не вміє працювати зі сценографом. А ось загальною проблемою молодих художників є створення переконливої концепції задуму вистави. Їхні декорації дійові, образно-функціональні, однак режисерськи масштабного мислення бракує — це, очевидно, прийде з досвідом.

Л. Науменко. Ескіз до вистави С. Рахманінова «Паганіні»

Звернімося до творчості тих, кому вдалося подолати «вікові перепони», хто вже працює на рівні майстра. Це Л. Безпальча, Н. Гомон, Л. Чернова, В. Карашевський, С. Коштелянчук, М. Левитська, І. Несміянов, В. Риданних, А. Чечик. Перелік цих імен викликаний тим, що роботи саме цих авторів були представлені на Міжнародній виставці «Квадрієннале-83», де здобули відзнаки.

Ці молоді художники, випускники Київського художнього інституту,— учні Д. Лідера. Идеться, власне, про школу Лідера у тому розумінні, як, скажімо, у 20—30-і роки існувала на Україні школа Меллера, тобто про явище не тільки педагогічного, а й (насамперед!) мистецького порядку. Д. Лідер навчає не професійних прийомів, а мистецьких принципів і методів їх реалізації. Для нього найважливіше — навчити молодих не самовиражатися, а самореалізовуватися в творчості, не втрачаючи при цьому високих мистецьких ідеалів. Саме тому вони такі несхожі — випускники однієї школи...

Людмила Безпальча, незважаючи на молодість, уже давно головний художник Київського театру юного глядача ім. Ленінського комсомолу. Водночас паралельно оформлює вистави у «дорослих» театрах. Їй притаманний певний універсалізм виражальних засобів, одначе її стихія — таки колір, його емоційна драматургія. В ТЮГу, куди приходять глядачі різних вікових груп, треба диференціювати образну мову. Для найменших це має бути захоплююча гра, де все, як то кажуть, зрозуміло і дитині, старші ж прийдуть на спектакль тільки тоді, коли театр (зокрема й сценографія) вестиме з ними розмову як з дорослими, використовуючи складну образну символіку. Так, у виставі «Спочатку було Слово» Ю. Лиманова, де

йдеться про долю «Слова о полку Ігоревім», персонажі, рятуючи рукопис, передавали один одному не пергаментний сувій, а маленьку модель собору. Думка художниці легко читалася аудиторією старшокласників: пам'ятка давньоруської писемності — це лише частка загальної культури Київської Русі, яка дійшла до нас передусім в архітектурних спорудах.

Тривалий час візитною карткою Київського молодіжного театру була сценографія Наталі Гомон і Лариси Чернової. Зіставляючи цілком вірогідні деталі побуту тієї чи тієї епохи, художниці видобували з цього несподіваний образний ефект. Так було в оформленні «За двома зайцями» М. Старицького — одній з кращих робіт театру. Зіставляючи в єдиній композиції-колажі різноманітні вивіски, фотографії київських околиць, декоруючи об'ємні деталі паперовими квіточками, художниці переконливо доводили глядачеві, що це «кіч», світ міщанських захоплень початку століття. Але чи не таким «кічем» захоплюються міщани сьогоднішні?

Сценографію І. Несміянова, який працює у Київському театрі драми і комедії, орієнтовано на вимоги малої сцени. Тим-то його оформленню властива чітка функціональність: це, як правило, предмети, речі, які можуть обігруватися протягом цілої сценічної дії. Те, що театр не має свого приміщення, додає труднощів у роботі художника: оформлення має бути таке лаконічне, щоби його можна було вмістити, образно кажучи, «у валізі». Отож і доводиться, складаючи сценографію, користуватися тим, що маєш напохваті, як наприклад, облямовані залізом дерев'яні ящики для перевезення костюмів у спектаклі «Гамлет» В. Шекспіра...

Художником закінченої форми хочеться назвати С. Коштелянчука. Молодим сценографам, до речі, часто закидають недбалість у ставленні до деталей оформлення. Якщо, скажімо, в макеті, призначеному для виставки, вони можуть годинами опрацьовувати крихітний стільчик, то у сценічному варіанті безконтрольно покладаються на виробничі цехи. А ось на оформлення вистави «Украдене щастя» І. Франка в провідному українському драматичному театрі республіки, незважаючи на те, що минули роки від дня прем'єри,— приємно подивитися. І справа не тільки в тім, що задум художника вдалий і втілений повністю, а й у тому, що виконано все з художницькою відданістю, з любов'ю до своєї професії.

Одна з наймолодших українських театральних художниць — Марія Левитська (її роботи на «Празькій квадрієннале» були відзначені дипломом). Вона оформлювала «Дон-Жуана» Ж. Б. Мольєра у Донецькому театрі ім. Артема, «Трьох сестер» А. Чехова і «Майстра і Маргариту» М. Булгакова в Кримському театрі ім. М. Горького, «Лісову пісню» Лесі Українки у Львівському театрі ім. М. Заньковецької. Роботам М. Левитської притаманна висока культура форми. Водночас не можна не сказати про її рідкісний хист: задум, як правило, переконливий, але не нав'язливий, його неможливо не помітити, та у виставі він відіграє свою роль, не прагнучи перебрати на себе не адресовану йому увагу глядача. Це ознака інтелігентності в мистецтві.

Друга половина 80-х: сценографія склала свої повноваження «короля» у державі театральних мистецтв, на престолі «династія» режисерів. І тут немає нічого образливого для сценографії: відбувається природний процес зміни театральних лідерів. Але хто знає, чи не примірятиме подумки театральну «корону» сценографія завтра, щоби післязавтра явити нам новий бунт декорації?!

Редакція приймає тільки перші примірники машинопису.

Художня редакція ОЛЕКСАНДРА БИЧКА
Технічна редакція СВІТЛАНИ КУЗНЕЦОВОЇ

Коректори СВІТЛАНА ГОЛУБ
ЛЮДМИЛА ПИЛИПЧУК

«Вітчизна» («Отчизна» — «Витчызна»). № 8, 1987 (на украинском языке).
Литературно-художественный и общественно-политический ежемесячник
Союза писателей Украины.

Издается с 1933 года.

Адрес редакции: 252021, Киев, ул. Кирова, 34.

Издательство «Радянськый пысьменнык», 252054,
Киев-54, ул. Чкалова, 52. Тел. 216-25-92.

Ордена Ленина комбинат печати издательства «Радянська Україна», 252047, Киев-47,
проспект Победы, 50.

Здано до набору 22.05.87. Підписано до друку 09.07.87. БФ 21104. 70×108/16. Офсетний друк. 18,2 умовн. друк. арк. 24,85 умовн. фарбовідб. 23,53 обл. вид. арк. Тираж 18182 прим. Зам. 02670.

Адреса редакції: 252021, Київ, вул. Кірова, 34.
Тел. 293-28-51, 293-58-12, 293-42-08, 293-01-73, 293-06-29, 293-26-00.

Видавництво «Радянський письменник», 252054, Київ-54, вул. Чкалова, 52.
Тел. 216-25-92.

Ордена Леніна комбінат друку видавництва «Радянська Україна», 252047, Київ-47,
проспект Перемоги, 50.

Текст набрано із застосуванням вітчизняного фотонабірного комплексу «Каскад».

Л. Науменко.
Ескіз до вистави «Паганіні» С. Рахманінова

Ф. Нірод.
Ескіз до опери «Дон Карлос» Дж. Верді

О. Вакарчук.
Ескіз до вистави «Лісова пісня» Лесі Українки

Л. Безпальча.
Ескіз до вистави «Про дурного Гонзу і принцесу Квєтушку» Я. Ілека

Вітчизна, 1987, № 8, 1—208.